ΝΟ : 12985
ηοζ : 12855

Πάντειον Πανεπιστήμιο
Κοινωνικών & Πολιτικών Επιστημών

Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης & Ιστορίας

Τομέας
Πολιτικής Κοινωνιολογίας
& Συγκριτικής Πολιτικής Ανάλυσης

ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

2 7 ΜΑΡ. 2002

Ιωαννης Σακιωτης

Ο Ρολος των Ελληνων Διανοουμενων στην Αναπτυξιακη Διαδικασια: Κριτικες Προσεγγισεις υπο το Φως της Οικολογικης Θεωριας

Διδακτορικη Διατριβη

Αθηνα 2001

Περιεχομενα

1. Εισαγωγη

i. Αναπτυξη και Οικολογικη Κριση στο Μεταπολεμικο Κοσμο: απο τη Συνειδητοποιηση των Αδιεξοδων, στην Αναδυση μιας Νεας Πολιτικης Θεωριας

ii. Οι Διανοουμενοι στη Δημοσια Συζητηση: Νομιμοποιωντας το Συγχρονο Οικολογικο Λογο

iii. Οργανωση και Στοχοι της Εργασιας

2. Απο την Επιστημονικη Οικολογια και την Πολιτικη Οικολογια στη Συνθεση Οικολογικης Θεωριας

i. Επιστημονικη Οικολογια

ii. Πολιτικη Οικολογια

iii. Απο τον Πολιτισμο της Αναπτυξης στις Μεταϋλιστικες Αξιες

iv. Η Πολιτικη Οικολογια στην Ελλαδα, ενα "Οιονει Κινημα" που Δρα ως "Συλλογικος" Διανοουμενος

v. Η Διαμορφωση της Οικολογικης Θεωριας: Συνθετοντας την Επιστημη με την Πολιτικη

3. Η Οικολογικη Αμφισβητηση της Αναπτυξης

i. Η Αναπτυξιακη Συναινεση

ii. Ιστορια της Αναπτυξης

iii. Το Εννοιολογικο Περιγραμμα και Περιεχομενο της αναπτυξης

iv. Αμφισβητωντας την Ιδεολογια της Αναπτυξης και Της Προοδου

v. Αμφισβητωντας την Αναπτυξη ως Μεθοδο για τη Συλλογικη Ευημερια

vi. Απορριπτοντας την Αναπτυξη Μερικα

vii. Απορριπτοντας την Αναπτυξη Ολικα

viii. Οριζοντας Την Αναπτυξη Υπο το Πρισμα της Οικολογικης Θεωριας

4. Αναπτυξη και Οικολογικη Αποσταθεροποιηση Στη Μεταπολεμικη Ελλαδα

i. Απο τις Αγροτικες Κοινοτητες στην Οικονομια της Αλογιστης Αναπτυξης

ii. Η Αναπτυξη για τους Διανοουμενους του Μεταπολεμου: Η Νεα Εθνικη Ιδεολογια

iii. Η Συνειδητοποιηση των Οικολογικων Αδιεξοδων και η Συζητηση για τις Περιβαλλοντικες Επιπτωσεις Της Αναπτυξιακης Διαδικασιας

Χωροταξια και αυθαιρετος οικισμος

Αγροτικη παραγωγη, Βιομηχανια, Τουρισμος

Ενεργεια, Μεταφορες

Βιοποικιλοτητα - οικοσυστηματα σε κινδυνο

Το προβλημα της Αθηνας

iv. Η Αποκλιση Των Δεικτων Οικολογικης Σταθεροτητας και Ποιοτητας του Περιβαλλοντος

5. Εναλλακτικες Αναπτυξιακες Στρατηγικες

i. Το Αιτημα για Ρυθμιση της Αναπτυξης

ii. Στρατηγικες Παρεμβασης - Βελτιωσης της Αναπτυξιακης Διαδικασιας

α) Ανάπτυξη με Τεχνολογική Προσαρμογή

β) Τοπική - Περιφερειακή Ανάπτυξη

γ) Οικο-Ανάπτυξη

δ) Μετριασμός της Ανάπτυξης

ε) Αειφόρος (η' Βιώσιμη) Ανάπτυξη

iii. Στρατηγικες Απορριψης της Αναπτυξης

α) Κριτικές Προσεγγίσεις της Αειφόρου Ανάπτυξης

β) Αειφορία –Βιωσιμότητα (Αειφορική Διαχείριση των Πόρων)

6. Αναζητωντας Διοδους Διαφυγης απο την Οικολογικη Κριση: Περιβαλλοντικες Πολιτικες Με Στοχο Την Αειφορια

i. Το Πλαισιο και οι Αρχες της Περιβαλλοντικης πολιτικης

ii. Εργαλεια και Αποτελεσματικοτητα

iii. Γενικες Περιβαλλοντικες Πολιτικες

Δικαίωμα στην πληροφόρηση

Μελέτες περιβαλλοντικών επιπτώσεων

Πράσινα Οικονομικά

Καθαρή παραγωγή

iv. Τομεακες Περιβαλλοντικες Πολιτικες

Οργανική ή Οικολογική Γεωργία Και Κτηνοτροφία

Επαρκής Ενεργειακή Διαχείριση Και Προστασία από την Κλιματική Αλλαγή

Εξοικονομούσες Ενέργεια Μεταφορές

Βιομηχανία: Αντιρρύπανση και Εξοικονόμηση Πόρων

Εναλλακτικός τουρισμός οικο-τουρισμός, αγροτουρισμός

v. Οι Περιβαλλοντικες Πολιτικες στη Δημοσια Συζητηση

7. Επιλογος

i. Το Αινιγμα της Αναπτυξης

ii. Συμπερασματα

8. Παραρτημα: Οικολογοι και Μετα-Οικολογοι Διανοουμενοι

Βιβλιογραφια

1.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΣΤΟ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΟ ΚΟΣΜΟ: ΑΠΟ ΤΗ ΣΥΝΕΙΔΗΤΟΠΟΙΗΣΗ ΤΩΝ ΑΔΙΕΞΟΔΩΝ, ΣΤΗΝ ΑΝΑΔΥΣΗ ΜΙΑΣ ΝΕΑΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ

Έχοντας πλέον εισέλθει στον 21ο αιώνα, *"όλοι αντιλαμβάνονται ότι το θέμα του περιβάλλοντος, που παλιότερα εθεωρείτο κάτι το περιθωριακό, διαπερνά όλους τους τομείς. Η προστασία του περιβάλλοντος επιβάλλεται ως μια κοινή προσταγή που αφορά το σύνολο των κοινωνιών. Η πεποίθηση ότι ο πλανήτης κινδυνεύει εμφανίζεται ως μια από τις πιο σημαντικές κατακτήσεις του τέλους του 20ου αιώνα"* (Ramonet 1997, 37). Πώς άραγε φθάσαμε στην ευρύτατη αποδοχή αυτής της γενικής αίσθησης κινδύνου που απειλεί όχι μόνο την ευημερία -σε όποιο γεωγραφικό χώρο του πλανήτη αυτή υφίσταται- αλλά και την ίδια την επιβίωση του ανθρώπινου πολιτισμού;

Στο μεταπολεμικό κόσμο όλα τα έθνη του πλανήτη, στην προσπάθειά τους να ανακάμψουν από τα δεινά του Β' Παγκόσμιου Πολέμου και να γίνουν κοινωνοί μιας απελευθερωτικής ευημερίας, έθεσαν ως *κεντρική τους επιδίωξη την ανάπτυξη.* Η ανάπτυξη αποτέλεσε την κοινή γλώσσα των προσδοκιών για όλους τους λαούς της γης και μια έννοια που παρήγαγε πολιτικές ευρέως φάσματος, που επηρέασαν όχι μόνο την εισοδηματική κατάσταση μεγάλων μαζών, αλλά και την ποιότητα της ζωής, τους αξιακούς χάρτες και τα πρότυπα συμπεριφοράς. Στον αστερισμό της ανάπτυξης, η έρευνα του αναπτυξιακού φαινομένου, η

προσπάθεια ανάλυσης και κατανόησής του, η μελέτη των κοινωνικών και περιβαλλοντικών επιπτώσεων που προκαλεί, αναπόφευκτα αποτέλεσε ένα από τα πλέον προσφιλή αντικείμενα της σύγχρονης επιστήμης, ιδιαίτερα της οικονομικής, της πολιτικής επιστήμης και της κοινωνιολογίας, κ.α..

Η ανάπτυξη είναι μια διαδικασία που ιστορικά λαμβάνει χώρα στις *νεωτερικές κοινωνίες* και αποτελεί *μια μακροχρόνια εκκοσμικευμένη τάση που συναρτάται με την ικανότητα πηδαλιούχησης της κοινωνίας* από το πολιτικο-διοικητικό σύστημα (το οποίο φέρει την ευθύνη της αποτυχίας ή της επιτυχίας της εφαρμοζόμενης πολιτικής) (Κατσούλης, 1992α, 29). Σύμφωνα με τον Μαξ Βέμπερ, η νεωτερικότητα είναι μια εξέλιξη προς την εκκοσμίκευση και τον ορθολογισμό, κορυφώνεται δε με το σχηματισμό του εθνικού κράτους, την αναγνώριση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, τη βιομηχανική επανάσταση, τον καπιταλισμό, τη δημοκρατία κλπ. Προς το τέλος του 20ου αιώνα οι περισσότερο ανεπτυγμένες κοινωνίες της Δύσης[1] (εκείνες που είχαν ήδη κατακτήσει τα μεγαλύτερο μέρος των στόχων της νεωτερικότητας) πέρασαν σε ένα επόμενο ιστορικό στάδιο, εκείνο της *ύστερης νεωτερικότητας*, όταν τα μέλη των κοινωνιών αυτών, σε μια εποχή αλλεπάλληλων κρίσεων και αυξανόμενων διακινδυνεύσεων, άρχισαν να συνειδητοποιούν την ύπαρξη ελλειμμάτων στην ικανοποίηση κάποιων νεωτερικών αιτημάτων (π.χ. τα κινήματα νεολαίας που ζητούσαν τη χειραφέτηση των νέων από την οικογένεια, τη θρησκεία κ.ο.κ.) και ταυτόχρονα να θέτουν νέα (π.χ. το αίτημα για ποιότητα ζωής)(Κατσούλης 1998β, 204).

Οι μεταπολεμικές κοινωνίες στην αγωνία τους να ανορθωθούν από τα συντρίμμια του πολέμου επικέντρωσαν τις προσπάθειές τους στην ανάπτυξη των παραγωγικών τους δυνάμεων. Ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του '60 όλος ο κόσμος ομιλούσε για το αποκαλούμενο "αναπτυξιακό θαύμα", που προκάλεσε την "έκρηξη" της αγοραστικής δύναμης του πολίτη - καταναλωτή. Η μεγάλη ικανότητα του μεταπολεμικού κράτους να διορθώνει τις αποκλίσεις και τους κραδασμούς που συνεπαγόταν για την κοινωνική

[1] Ο βαθμός ανάπτυξης μιας κοινωνίας της νεωτερικότητας ορίζεται από το βαθμό βιομηχανοποίησης της οικονομίας και το επίπεδο γραφειοκρατικοποίησης της πολιτικής (Jänicke 1992, 15).

σταθερότητα η ραγδαία αναπτυξιακή κούρσα οφειλόταν στην υιοθέτηση ενός μοντέλου κεϋνσιανού κράτους πρόνοιας[2] και στην ευρύτερη αποδοχή της αποκληθείσας *σοσιαλδημοκρατικής συναίνεσης* (Dahrendorf 1983). Στο πλαίσιο της σοσιαλδημοκρατικής συναίνεσης, η συνεχής και εντεινόμενη οικονομική ανάπτυξη αποτέλεσε το θεμέλιο λίθο για την επίτευξη της κύριας σοσιαλδημοκρατικής αρχής, της αρχής της ισότητας, καθώς η ολοένα διευρυνόμενη οικονομική βάση στις βιομηχανικές κοινωνίες έδινε τη δυνατότητα στις μεταπολεμικές κυβερνήσεις να εφαρμόζουν ευρείας κλίμακας αναδιανεμητική πολιτική, που είχε ως κύρια συνιστώσα της το κοινωνικό κράτος (Κατσούλης 1992β, 289-291, 295). Η ακολουθήσασα (προς το τέλος του 20ου αιώνα) αποδυνάμωση του κράτους πρόνοιας, η εμφάνιση της νέας ένδειας (Γεωργιάδου 1998), η έξαρση της αλλοτρίωσης και των φαινομένων βίας συνθέτουν, μαζί με τη διαρκή παρουσία των προβλημάτων υποβάθμισης και κρίσης του περιβάλλοντος, έναν κύκλο ραγδαίας υποβάθμισης της ποιότητας ζωής των πολιτών του σύγχρονου κόσμου, αναπτυγμένου και υποανάπτυκτου, κατάσταση που διαμορφώνει μια σοβαρή απειλή για την ευημερία ίσως ακόμη και για την επιβίωση των επερχόμενων γενεών (Roodman 1999, 169-171).

Η *σύγχρονη οικολογική σκέψη*, ένα σύνολο ιδεών, αναλύσεων και εναλλακτικών προτάσεων ολιστικού[3] χαρακτήρα που διαμορφώθηκαν από ένα γόνιμο διάλογο της επιστημονικής οικολογίας με την πολιτική οικολογία (Hayward 1995, 23), ανέδειξε[4] στο προσκήνιο της διεθνούς δημόσιας συζήτησης τη *συσχέτιση των συμπτωμάτων της οικολογικής κρίσης με τη μεταπολεμική αναπτυξιακή διαδικασία*. Επρόκειτο για μια ρηξικέλευθη υπόθεση εργασίας που

---

[2] Όπως επισημαίνει ο Pierre Samuel, μετά το 1929 πολλοί σημαντικοί οικονομολόγοι της εποχής, με προεξέχουσα μορφή τον Κέυνς, υποστήριξαν ότι θα έπρεπε να αυξάνεται διαρκώς το συνολικό επίπεδο της απασχόλησης ώστε να καταπολεμηθεί η ανεργία, ακόμη και αν για να επιτευχθεί αυτός ο στόχος θα έπρεπε "να βάζει κανείς τους εργαζόμενους να ανοίγουν τρύπες στους δρόμους και μετά να τις κλείνουν". Η κεντρική σύλληψη της κεϋνσιανής πολιτικής είναι ότι η ομαλή εξέλιξη της οικονομικής ανάπτυξης μπορεί να εξασφαλισθεί από μια πρόσθετη, κατ' ουσία περιττή εργασία, το κόστος της οποίας καταβάλλει το κοινωνικό σύνολο μέσω της φορολογίας, με πόρους που προέρχονται από ένα συνεχώς διευρυνόμενο προϊόν, η μεγέθυνση του οποίου εν πολλοίς οφείλεται σε ορισμένες πρακτικές υπερχρηματοδότησης της κατανάλωσης (μεταξύ αυτών συγκαταλέγεται και η πρακτική της κυκλοφορίας πληθωριστικού νομίσματος). Για να επιτευχθεί κάποια ημέρα η πλήρης απασχόληση θα έπρεπε η οικονομία να αναπτύσσεται διαρκώς. Κάτι τέτοιο όμως σήμαινε εξέλιξη των τεχνικών παραγωγής, περισσότερη αυτοματοποίηση και διαρκή αύξηση της παραγωγικότητας, δεδομένα που οδηγούσαν σε μια σταδιακή απαξίωση της απασχόλησης και στη δημιουργία "στρατών ανέργων" (Samuel 1990, 67).

[3] Βλ. παρακάτω σελ 64 & 148-149.

[4] Μέσα από μια εντυπωσιακή σε όγκο και ποιότητα βιβλιογραφία (διεθνή και ελληνική) που περιλαμβάνει δεκάδες σημαντικά έργα (βλ. σχετική αναφορά στο Μοδινός 1996γ, 2-3).

αμφισβητούσε την πλέον καθαγιασμένη έννοια του μεταπολεμικού κόσμου, μια υπόθεση την οποία δεν άργησε να επαληθεύσει η παγκόσμια επιστημονική κοινότητα, επιβεβαιώνοντας με ερευνητικά δεδομένα μια σειρά από *συνέργειες*[5] (όπως αποκαλούνται στη γλώσσα της επιστημονικής οικολογίας), ανάμεσα σε αποτελέσματα της αναπτυξιακής διαδικασίας (βιομηχανική παραγωγή, αγροτική παραγωγή) και σε συμβάντα ρύπανσης, μόλυνσης, υποβάθμισης και ενίοτε ολοκληρωτικής καταστροφής, κατά κύριο λόγο του φυσικού περιβάλλοντος και κατά δεύτερο λόγο του ανθρωπογενούς περιβάλλοντος.

Το πρώτο έργο που επισήμανε τις συνέργειες αυτές ήταν το βιβλίο-σταθμός για τη σύγχρονη οικολογική σκέψη μιας Αμερικανίδας υδρο-βιολόγου, της Ρέητσελ Κάρσον, η *Σιωπηλή Άνοιξη (Silent Spring)* που εκδόθηκε στις ΗΠΑ το 1962. Στη *Σιωπηλή Άνοιξη* η Κάρσον έδειξε την καταστροφική δράση του εντομοκτόνου DDT, των χλωριούχων υδρογονανθράκων και γενικά των φυτοφαρμάκων που χρησιμοποιούνταν μανιωδώς από την ταχύτατα εκμηχανιζόμενη γεωργία σε κάθε γωνιά του πλανήτη, αμέσως μετά τον πόλεμο. Η συγγραφέας ανέλυσε την προσθετική απόθεση ιδιαίτερα επικίνδυνων ουσιών στους υπόγειους υδροφορείς[6], τη μόλυνση των επιφανειακών υδάτων και την ποιοτική απαξίωση των καλλιεργούμενων γαιών, λόγω της εισόδου στο έδαφος τοξικών ουσιών που είχαν παραχθεί στα εργαστήρια των χημικών βιομηχανιών. Η πιο επικίνδυνη όμως για τον άνθρωπο επίπτωση από την υπερβολική χρήση φυτοφαρμάκων που εντόπισε η Κάρσον ήταν η διαδικασία της *βιο-συσσώρευσης*, της προσθετικής δηλαδή εναπόθεσης ουσιών υψηλής τοξικότητας στους ζωικούς οργανισμούς μέσω της διατροφής τους με ραντισμένα προϊόντα. Κατά συνέπεια, ο άνθρωπος που είναι ο τελικός αποδέκτης-καταναλωτής τόσο φυτικών προϊόντων όσο και ζωικής πρωτεΐνης, που παραγόταν σε μαζική κλίμακα από την βιομηχανοποιημένη -όπως έχει αποκληθεί- κτηνοτροφία (που χρησιμοποιούσε για τη σίτιση των ζώων φυράματα με υψηλή περιεκτικότητα σε επικίνδυνες ουσίες), είναι ένας ευάλωτος βιο-συσσωρευτής και υποψήφιος καρκινοπαθής (Carson 1994, 21, 23, 236-237).

---

[5] Διαφορετικών ειδών δραστηριότητες που συντελούνται ταυτοχρόνως στον ίδιο χώρο, που αλληλεπιδρώντας η μία στην άλλη διαμορφώνουν τις περιβαλλοντικές επιπτώσεις.
[6] Υπόγειες δεξαμενές γλυκού ύδατος.

Οι καταστάσεις συναγερμού στις μεταβιομηχανικές κοινωνίες στη δεκαετία του '90 δεν προκαλούνται αποκλειστικά από τα συμπτώματα της οικολογικής κρίσης. Με την κορύφωση της κρίσης των τρελών αγελάδων στη Βρετανία (1995-1996) παρουσιάζεται ένα νέο είδος *απειλών καθολικού τύπου* που δεν γνωρίζουν σύνορα και ταξικές διακρίσεις. Το BSE (*Σύνδρομο Σπογγώδους Εγκεφαλοπάθειας των Βοοειδών*), δεν αποτελεί μεμονωμένο περιστατικό οικολογικής κρίσης ή περιβαλλοντικής υποβάθμισης, με τη στενή έννοια των όρων αυτών, κρίση που οφείλετο σε μια εμφανώς αντι-οικολογική δραστηριότητα. Αντιθέτως, συνδέεται με την ολοένα εντεινόμενη «κούρσα» ανταγωνιστικότητας στον τομέα της κτηνοτροφικής παραγωγής, κούρσα που διεξάγεται σε ένα άναρχο διεθνές πλαίσιο ελεύθερου εμπορίου χωρίς προσυμφωνημένους, κοινά αποδεκτούς από τη διεθνή κοινότητα ηθικούς κανόνες (Λουλούδης 1999α, 43, Σακιώτης 1997γ, 12). Αυτό που συνέβη στη Βρετανία ήταν μια απρόσμενη παρενέργεια της λειτουργίας της ελεύθερης αγοράς, όπου μια υπερανεπτυγμένη οικονομία, στην προσπάθειά της να διατηρήσει το συγκριτικό πλεονέκτημα που διέθετε στον τομέα της κτηνοτροφίας, ώθησε έναν παραγωγικό κλάδο να εισάγει στον κύκλο της παραγωγής μεθόδους με μη καταγεγραμμένες επιπτώσεις (χορήγηση σε αγελάδες ζωοτροφής που περιείχε κρεοσφάγια[7]) με μοναδικό στόχο την πτώση ή έστω τη διατήρηση σε σταθερές τιμές του κόστους διάθεσης των παραγόμενων προϊόντων, ώστε αυτά να αντέξουν στο σκληρό διεθνή ανταγωνισμό των ομοειδών προϊόντων (Σακιώτης 1994β, 22). Ο φορντισμός εισαγόμενος στη ζωική παραγωγή είχε αλυσιδωτές συνέπειες οι οποίες -λόγω της εξαγωγικής φύσης της βρετανικής κτηνοτροφίας- ξεπέρασαν γρήγορα τα σύνορα της χώρας και δημιούργησαν μια καθολική αίσθηση κινδύνου για τους Ευρωπαίους καταναλωτές, καθώς ο έλεγχος -ιδιαίτερα των υποπροϊόντων και των παράγωγων της βοοτροφίας- υπήρξε πρακτικά αδύνατος λόγω της μεγάλης διασποράς των παράγωγων προϊόντων σε μια ευρύτατη κλίμακα προϊόντων διατροφής (προπαρασκευασμένες τροφές, παιδικές τροφές, καλλυντικά κ.α.). Όπως παρατηρεί ο Λεωνίδας Λουλούδης, "οι

[7] Για μια διεισδυτική και άκρως αναλυτική περιγραφή του ζητήματος βλ. σχετικό κείμενο του Λουλούδη (Λουλούδης 1999α, 17-62).

βιομηχανικές κοινωνίες που επιδιώκουν τον εκσυγχρονισμό και την ανάπτυξη έχουν σταδιακά μετασχηματιστεί σε *«κοινωνίες της διακινδύνευσης»*". (Λουλούδης 1997, 18).

Σε αυτό ακριβώς το σημείο η σύγχρονη οικολογική σκέψη προσφέρει το συνδετικό κρίκο: *η δημιουργία των κοινωνιών των κινδύνων σχετίζεται άμεσα με την ανάπτυξη, ιδίως στο μεταπολεμικό κόσμο* (Beck 1992, 11), στον οποίο η παραγωγή κινδύνων και ρίσκων απορρέει από την υπέρβαση των υλικών και ηθικών ορίων της φύσης, από την παραβίαση της φέρουσας ικανότητας[8] των συστημάτων, από την χωρίς όρια σπάταλη χρήση των ανανεώσιμων πόρων[9] και από την άμετρη άντληση και χρήση των μη ανανεώσιμων πόρων[10] (Brown 1996, 34-35). Ευαισθητοποιημένη από τα συμπτώματα της οικολογικής κρίσης, η διεθνής επιστημονική κοινότητα (από τις αρχές της δεκαετίας του '60 και μετά), αρχίζει να καταγράφει την ανατροπή της επί χιλιετίες ομαλής συμβιωτικής σχέσης του ανθρώπου με τη φύση, ανατροπή που επήλθε από την εφαρμογή της ιδεολογίας της προόδου που επέβαλε την κυριαρχία του ανθρώπου στη φύση μέσω της ανάπτυξης της δυτικής επιστήμης (Παπασπηλιόπουλος 1996α, 19-20). Είναι η εποχή κατά την οποία η επιστημονική

---

[8] Η έννοια της φέρουσας ικανότητας (carrying capacity) αποτελεί έννοια δανεισμένη από την βιολογία και -όπως την παρουσιάζει ο Α. Γεωργόπουλος- "έχει χρησιμοποιηθεί για να περιγραφεί η πίεση που εξασκούν οι ζωντανοί οργανισμοί στο περιβάλλον τους και δηλώνει το μέγιστο αριθμό ατόμων ενός δεδομένου είδους τον οποίο το φυσικό περιβάλλον μπορεί να στηρίζει επ' αόριστον. Όταν ένας πληθυσμός υπερβεί αυτό το μέγιστο αριθμό, οι φυσικοί πόροι αρχίζουν να φθίνουν και αργότερα το ίδιο θα συμβεί και με τον ίδιο τον πληθυσμό" (Γεωργόπουλος 1998, 33). Η αρχή της φέρουσας ικανότητας χρησιμοποιείται με ανάλογο περιεχόμενο από τους αναλυτές των περιβαλλοντικών επιπτώσεων των ανθρώπινων δραστηριοτήτων για να προσδιορίσει τα όρια αντοχής ενός χώρου σε σχέση με τις ανθρώπινες δραστηριότητες (Brown 1996, 34-35). Σύμφωνα με την προσέγγιση αυτή, κάθε κλειστό σύστημα (π.χ. μια περιοχή λιγότερο ή περισσότερο κατοικημένη) δύναται να αποκαθιστά ισορροπία μόνο εφ' όσον οι ανθρώπινοι πληθυσμοί και οι δραστηριότητες που περικλείονται σ' αυτό για κάποιο χρονικό διάστημα δεν υπερβαίνουν τα όρια αντοχής του συστήματος, δεν απειλούν με ανατροπή δηλαδή την ισορροπία του. Χαρακτηριστικό παράδειγμα "υπερχείλισης", υπέρβασης της φέρουσας ικανότητας αποτελεί η έκρηξη των τουριστικών δραστηριοτήτων σε ορισμένα μικρά νησιά του Ινδικού και του Ειρηνικού, η οποία έχει οδηγήσει στην εμφάνιση σημαντικών περιβαλλοντικών οικολογικών προβλημάτων (μεγάλη παραγωγή βιολογικών αποβλήτων, εισαγωγή και απόθεση μη βιο-αποδομήσιμων απορριμμάτων, αποψίλωση δασικών εκτάσεων προκειμένου να διανοιχθούν λεωφόροι και να κατασκευασθούν ξενοδοχεία. Μια παραπλήσια και ιδιαιτέρως χρήσιμη έννοια είναι η "περιβαλλοντική χωρητικότητα" (environmental capacity), η οποία χρησιμοποιείται από τους συγκοινωνιολόγους όταν επιχειρείται ο καθορισμός μιας μέγιστης τιμής χωρητικότητας οχημάτων σε μια οδό (Βούγιας 1990, 163). Η έννοια της περιβαλλοντικής χωρητικότητας μπορεί να βρει εφαρμογή και σε άλλες δραστηριότητες που διεξάγονται μέσα σε συγκεκριμένο χώρο.

[9] Ανανεώσιμοι πόροι είναι το νερό, ο αέρας, η βιομάζα, το έδαφος (ως ένα βαθμό και πάντως με αργόσυρτους μηχανισμούς αναγέννησης), η αιολική ενέργεια.

[10] Μη ανανεώσιμοι ή εξαντλήσιμοι πόροι είναι οι πόροι που δεν ανανεώνονται ή σχηματίζονται με πολύ αργούς ρυθμούς που σε ορισμένες περιπτώσεις διαρκούν δεκάδες χιλιάδες χρόνια (μέταλλα, πετρέλαιο).

οικολογία εισέρχεται σε περίοδο ταχείας γνωστικής ανάπτυξης και εμπλουτισμού των δεδομένων της από άλλες θετικές επιστήμες αλλά και από τις ανθρωπιστικές επιστήμες, ευνοώντας την *"οικολογικοποίηση" της σκέψης* (Morin 1990) και προετοιμάζοντας την εμφάνιση της πολιτικής οικολογίας.

Η διάδοση της σύγχρονης οικολογικής σκέψης θεμελιώθηκε πάνω στα πορίσματα της επιστημονικής οικολογίας αλλά και άλλων επιστημών που συνέδραμαν στην έρευνα των επιπτώσεων της ανάπτυξης στο περιβάλλον. Ωστόσο ήταν το κίνημα της πολιτικής οικολογίας που κατέστησε ευρύτερα γνωστά τα δεδομένα της οικολογικής σκέψης[11]. Η κριτική του οικολογικού κινήματος στη μεταπολεμική αναπτυξιακή διαδικασία υπήρξε το στοιχείο συνοχής και ύπαρξής του[12], πάνω στο οποίο βασίσθηκε η πολιτική του παρέμβαση. Για την πολιτική οικολογία η ανάπτυξη είναι μια αποτυχημένη διαδικασία που εξαντλεί τους φυσικούς πόρους και τα ενεργειακά αποθέματα και επιπλέον αποσταθεροποιεί τις κοινωνίες, οφείλεται δε σε εγγενή αδυναμία του σύγχρονου πολιτικο-διοικητικού συστήματος το οποίο ως εκ τούτου αντιμετωπίζει *κρίση νομιμοποίησης* (Ευθυμιόπουλος 1997, 6). Σε αυτό το πλαίσιο κρίσης νομιμοποίησης του συστήματος, για να έχει λόγο ύπαρξης η πολιτική οικολογία, μετά από τα πρώτα χρόνια κινηματικής δράσης, άρχισε να επεξεργάζεται και να συνθέτει μια ποικιλία εναλλακτικών λύσεων, άλλοτε καταθέτοντας μετριοπαθείς μεταρρυθμιστικές προτάσεις για τη βελτίωση του περιεχομένου της αναπτυξιακής διαδικασίας και άλλοτε προβάλλοντας ριζοσπαστικές διακηρύξεις απόρριψης του πνεύματος του Διαφωτισμού και πλήρους αμφισβήτησης του βιομηχανικού πολιτισμού και της ανάπτυξης (Hayward 1995, 11-21 & 40-48).

---

[11] Η άνοδος του ειρηνιστικού κινήματος ενάντια στην ανάπτυξη των πυρηνικών οπλοστασίων, προϊόν της έξαρσης του "ψυχρού πολέμου" και του έντονου πολιτικού ανταγωνισμού των δύο υπερδυνάμεων της εποχής, των Η.Π.Α. και της Ε.Σ.Σ.Δ., βρίσκεται στις απαρχές του σχηματισμού του κινήματος της *πολιτικής οικολογίας*, το οποίο εκφράσθηκε στη δεκαετία του '70 και - κυρίως - στη δεκαετία του '80 με την έντονη παρουσία των πράσινων κομμάτων και των μη-κυβερνητικών περιβαλλοντικών οργανώσεων στο προσκήνιο της πολιτικής. Η εμφάνιση του οικολογικού κινήματος συνδέεται επίσης με τα κινήματα της νεολαίας του 1968 και με την ανάπτυξη του καταναλωτικού κινήματος (Βλ. σχετικά το κεφάλαιο για την πολιτική οικολογία, σελ. 39).

[12] Οι ποικίλες επιστημονικές κοινότητες αποδέχθηκαν γρήγορα τη διεπιστημονική προσέγγιση και την ολιστικού χαρακτήρα ανάλυση των περιβαλλοντικών ζητημάτων και ιδιαίτερα τη συσχέτιση των φαινομένων της οικολογικής κρίσης με την ανάπτυξη, υιοθετώντας το βασικό επιχείρημα του κινήματος της πολιτικής οικολογίας ότι "οι αναπτυξιακές επιλογές αλληλεπιδρούν με το φυσικό, κοινωνικο-οικονομικό και πολιτισμικό περιβάλλον και το μεταβάλλουν δραματικά" (Ρόκος 1994, 21-22).

Τα αλλεπάλληλα επιστημονικά πορίσματα που κατέγραφαν τις επιπτώσεις της ανάπτυξης (όπως για παράδειγμα έδειξε η εργασία της Λέσχης της Ρώμης, βλ. στη συνέχεια σελ. 62) και παράλληλα η εντεινόμενη αίσθηση κινδύνου που προκαλείτο από μεγάλης κλίμακας περιστατικά (όπως το πυρηνικό ατύχημα στο Three Mile Island στο Harrisburg της Πενσυλβανίας των ΗΠΑ το 1979 και το ατύχημα στο Τσερνόμπιλ της Ουκρανίας το 1986), συνέβαλαν στην υιοθέτηση των ανησυχιών και στην κατανόηση των στοχασμών και των εναλλακτικών προτάσεων που κατέθεσε το κίνημα της πολιτικής οικολογίας από ευρύτερους πολιτικούς και πνευματικούς χώρους. Διανοούμενοι και έντυπα, ακόμη και του συντηρητικού πολιτικού χώρου, εξέφρασαν -στη δεκαετία του '90- εξίσου ριζικέλευθες απόψεις. Ενδεικτικές είναι οι απόψεις που εκφράζονται στο κεντρικό εκδοτικό σημείωμα της εφημερίδας Καθημερινή, ελάχιστες ημέρες πριν από την έναρξη της *Παγκόσμιας Συνδιάσκεψης των Ηνωμένων Εθνών για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη* που έγινε στο Ρίο Ιανέιρο τον Ιούνιο 1992. Μεταξύ άλλων στο εν λόγω σημείωμα αναφέρονται: *"(...) τον 19ο αιώνα, τότε που η ανάπτυξη θεμελιώθηκε ιδεολογικά και πολιτικά και διαμορφώθηκαν οι δυνάμεις που θα την κινούσαν (κεφάλαιο, εργασία, επιστήμη), δεν υπήρχε στη Δύση ιδεολογικό, πολιτικό ή πνευματικό ρεύμα που να την αμφισβητεί στην ουσία της και να αρνείται την απόλυτη υποταγή στη λογική της επίθεσης εναντίον του φυσικού περιβάλλοντος (...) Η οργάνωση των κοινωνικών δομών και της καθημερινότητας σύμφωνα με τη λογική της ανάπτυξης και της επίθεσης εναντίον της Φύσης, μέσω ενός αυτόματου και ανεξέλεγκτου μηχανισμού συνεχούς παραγωγής αναγκών και προϊόντων, διαμόρφωσε ασφυκτικό κλοιό μέσα στον οποίο ήταν πρακτικά αδύνατη η άρνηση και η ανατροπή της καθημερινότητας για τη σωτηρία του περιβάλλοντος. Η σωτηρία της Φύσης απαιτεί να αλλάξουμε ριζικά τρόπο ζωής και αυτό κανείς δεν είναι διατεθειμένος να το κάνει. Αντιστρόφως, εκατοντάδες εκατομμύρια άνθρωποι στον πλανήτη φιλοδοξούν να μιμηθούν τον τρόπο ζωής της Δύσης, ακολουθώντας τον ίδιο δρόμο της ανάπτυξης και της καταστροφής του περιβάλλοντος. Ο φτωχός και εξαθλιωμένος Τρίτος Κόσμος (όχι μόνο με τη γεωγραφική έννοια) αρνείται την οικολογική μέριμνα επειδή φοβάται ότι θα εμποδίσει την ανάπτυξη κατά το δυτικό τρόπο* (Καθημερινή 1992, 9).

Η ανησυχία για την οικολογική κρίση άγγιξε και τους θρησκευτικούς ηγέτες. Ο Οικουμενικός Πατριάρχης Βαρθολομαίος έχει αναφερθεί επανειλημμένως στα οικολογικά

ζητήματα και έχει διοργανώσει αρκετές διεθνείς διασκέψεις σοφών για τη σύγχρονη οικολογική κρίση. Η Ορθόδοξη Εκκλησία ωστόσο προσεγγίζει το ζήτημα συνδέοντας την οικολογική κρίση με μια εσχατολογική και κοσμολογική αξιολόγηση, καθώς όπως υποστήριξε ο μητροπολίτης Περγάμου Ιωάννης στο διεθνές συμπόσιο που διοργάνωσε το Οικουμενικό Πατριαρχείο Κωνσταντινούπολης με τίτλο *"Αποκάλυψη και Περιβάλλον"* το 1995, *"...η οικολογική κρίση αποκαλύπτει ότι ο κόσμος αποτελεί μια ενότητα και μια κοινότητα (...) ενώ το Βιβλίο της Αποκάλυψης με την παγκόσμια εσχατολογία του ξεσκεπάζει την ύστατη αλληλεγγύη του ανθρώπινου είδους και καλεί άπαντες σε κοινή δράση για την προστασία του φυσικού περιβάλλοντος"* (Παπασπηλιόπουλος 1995, 9). Ο Πάπας Ιωάννης Παύλος ο Β' επίσης αναφέρεται συχνά στα οικολογικά θέματα και το Βατικανό έχει εκδώσει αρκετά ενημερωτικά έντυπα[13]. Πιο ευαισθητοποιημένος οικολογικά, ο βουδιστής ηγέτης Δαλάι Λάμα έχει συμπεριλάβει τις προσωπικές του ανησυχίες για την κλιμάκωση της οικολογικής κρίσης σε διεθνή κλίμακα σε πολλά κείμενά του, με πιο εντυπωσιακή αναφορά εκείνη που περιλαμβάνεται στο πιο πρόσφατο βιβλίο του[14]. Οι θέσεις του θρησκευτικού ηγέτη άλλοτε θυμίζουν τις θέσεις των πιο ριζοσπαστικών κειμένων της πολιτικής οικολογίας, όταν π.χ. ασκεί έντονη κριτική στην αναπτυξιακή διαδικασία και ζητεί την αναθεώρησή της σε παγκόσμια κλίμακα (Dalai Lama 1999, 174-175) και άλλοτε ταυτίζονται με τις προχωρημένες προτάσεις των διεθνών οργανισμών, όπως στην περίπτωση της επίκλησης του Δαλάι Λάμα για την καλλιέργεια της ατομικής ευθύνης ως πρακτικής παγκόσμιας υπευθυνότητας του ατόμου, στο όνομα της διατήρησης του παγκόσμιου φυσικού περιβάλλοντος (Dalai Lama 1999, 169-180).

Η πιο εντυπωσιακή ίσως επιρροή της οικολογικής σκέψης καταγράφεται στη θετική αποδοχή των προβληματισμών της επιστημονικής και πολιτικής οικολογίας από την πολιτική ηγεσία των ΗΠΑ. Ο Αμερικανός αντιπρόεδρος Al Gore, ο οποίος παρακολούθησε με ιδιαίτερο προσωπικό ενδιαφέρον τη διαδρομή της εξέλιξης της

---

[13] Βλ. το κείμενο της πρωτοχρονιάτικης ομιλίας του 1990 του Πάπα Ιωάννη Παύλου του Β' με τίτλο *Οικολογική Κρίση: Μια Κοινή Ευθύνη* (Πάπας Ιωάννης Παύλος Β' 1990).

[14] Dalai Lama *Ancient Wisdom, Modern World*, Little Brown, Λονδίνο

ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ

σύγχρονης οικολογικής σκέψης από τη γέννησή της[15] έχοντας κατανοήσει τις πολιτισμικές, ψυχολογικές, οικονομικές και κοινωνικές (ακόμη και τις θεολογικές) διαστάσεις της οικολογικής κρίσης, είναι ο συγγραφέας ενός βιβλίου-έκπληξη για τα δεδομένα του πολιτικού κόσμου της υπερδύναμης (Tokar 1993, 24). Στο *Η Γη σε Ισορροπία (Earth in the Balance)*, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι ΗΠΑ πρέπει να ηγηθούν μιας παγκόσμιας εκστρατείας που θα "αναδείξει τη σωτηρία του περιβάλλοντος ως την κεντρική οργανωτική αρχή του πολιτισμού" (Gore 1992, 347). Επισημαίνοντας, με δραματικούς τόνους, ότι μια διεθνής συλλογική προσπάθεια για τη διάσωση και διατήρηση του παγκόσμιου περιβάλλοντος θα είναι πολύ δυσκολότερη ακόμη και από την προσπάθεια που κατεβλήθη από την ανθρωπότητα κατά τη διάρκεια του Β' Παγκόσμιου Πολέμου για να εξουδετερωθεί ο Χίτλερ, προτείνει την εφαρμογή ενός νέου σχεδίου Μάρσαλ για την ανασυγκρότηση του Τρίτου Κόσμου και την αποκατάσταση της παγκόσμιας οικολογικής ισορροπίας και δεν διστάζει να προτείνει -υιοθετώντας ορισμένες από τις πιο ριζοσπαστικές μεταρρυθμιστικές προτάσεις των πράσινων κομμάτων της Ευρώπης- την εφαρμογή προωθημένων περιβαλλοντικών πολιτικών, όπως τη δημιουργία παγκόσμιου ταμείου για τη μείωση των εκπομπών CO_2 ή την επιβολή περιβαλλοντικού τέλους σε πόρους που σπανίζουν (Gore 1992, 275, 295-296, 349-350).

Διαπιστώνοντας ότι τις ανησυχίες του κινήματος της πολιτικής οικολογίας τις συμμερίζονταν ολοένα περισσότερα κοινωνικά στρώματα στις χώρες της Δύσης και επιπλέον δεχόμενοι πίεση αφενός από κοινωνικές ομάδες που συνειδητοποιούσαν τις επιπτώσεις από την κλιμακούμενη ένταση της οικολογικής κρίσης και ζητούσαν εναλλακτικές λύσεις (αλλά και από τα ΜΜΕ, που άρχισαν να αναδεικνύουν τα οικολογικά θέματα με αυξανόμενο ενδιαφέρον) και αφετέρου πιεζόμενοι από «αντίπαλες» δυνάμεις[16], οι εκφραστές του

---

[15] Ενδεικτικό των γνώσεων και της οικολογικής ευαισθητοποίησης του Αμερικανού πολιτικού είναι η συγγραφή από τον ίδιο της εισαγωγής σε μια μεταγενέστερη έκδοση της Σιωπηλής Άνοιξης που παρουσιάσθηκε το 1994 (Carson 1994, xv-xxvi).

[16] Τα αιτήματα του πρώιμου οικολογικού κινήματος απορρίπτονταν από τη βιομηχανία και εν γένει από τα επιχειρηματικά συμφέροντα που υποστήριζαν το *laissez faire* και την οικονομική ανάπτυξη χωρίς περιορισμούς αλλά και από τα συνδικάτα που φοβούνταν ότι τα μέτρα για την προστασία του περιβάλλοντος θα απειλούσαν πολλές θέσεις εργασίας. Επίσης οι ακτιβιστές του οικολογικού κινήματος είχαν να αντιμετωπίσουν το συντηρητισμό των πολιτικών δυνάμεων σχεδόν όλου του πολιτικού φάσματος (με εξαίρεση κάποιες δυνάμεις στο χώρο της ανανεωτικής αριστεράς και στις αριστεριστικές οργανώσεις) που φοβούνταν ότι θα είχαν πολιτικό κόστος εάν υιοθετούσαν θέσεις του οικολογικού κινήματος.

κινήματος της πολιτικής οικολογίας, για να επιβιώσουν στο σκληρό ψυχροπολεμικό περιβάλλον του μεταπολεμικού πολιτικού κόσμου, έπρεπε να θεμελιώσουν την αξιοπιστία των επιχειρημάτων τους και να ξεπεράσουν την αρχική ακτιβιστική μονομέρεια προχωρώντας στην παραγωγή και τη σύνθεση επιχειρημάτων που όφειλαν να στηρίζουν εφ' εξής τη δράση του κινήματος (Σακιώτης 1998β, 13).

Σύντομα το οικολογικό κίνημα κατέστη το εναλλακτικό κίνημα της *νέας πολιτικής* που υποστήριζε το μετασχηματισμό -με ειρηνικό τρόπο- προς μια κοινωνικά δίκαιη και οικολογικά βιώσιμη κατάσταση πραγμάτων, ένα μετασχηματισμό που εμφορείτο από νέα ιδανικά και πρότυπα κοινωνικής συμπεριφοράς (Δεμερτζής 1993α, 93). Μια σειρά νέων αξιών -που συνδέονταν σε κάποιο βαθμό με αξίες της παραδοσιακής ευρωπαϊκής αριστεράς- εμφανίσθηκαν στα πολιτικά προγράμματα και τις διακηρύξεις των πράσινων κομμάτων αλλά και στα καταστατικά των μη κυβερνητικών οικολογικών οργανώσεων: μη βία, διεθνής αλληλεγγύη υπέρ των χωρών του Τρίτου κόσμου, προστασία της φύσης και της βιολογικής ποικιλότητας, πρόταξη ποιοτικών έναντι ποσοτικών κριτηρίων στον τρόπο κατανάλωσης, αμφισβήτηση της ανάπτυξης ως μέσο για τη συλλογική ευημερία κ.ο.κ. (Spretnak-Capra 1990, 289-291). Ταυτόχρονα, με την παρουσίαση των πολιτικών αυτών θέσεων από το οικολογικό κίνημα, εμφανίσθηκαν στοχαστές, οι οποίοι ασκώντας κριτική στη σύγχρονη κοινωνική οργάνωση, όπως αυτή αναφυόταν από τις αναλύσεις και τις ανησυχίες της πολιτικής οικολογίας, επεξεργάστηκαν με συστηματικό τρόπο τις νεο-αναδυόμενες έννοιες[17] και πρότειναν εναλλακτικά μοντέλα ανάπτυξης ή μοντέλα οικονομικής διαχείρισης τα οποία αποσυνδέονταν από το αναπτυξιακό πρόταγμα[18]. Διεθνείς οργανισμοί, ερευνητικά

[17] Κατά κανόνα εστιάζοντας την κριτική τους στα αναπτυξιακά μοντέλα ως πηγή εμφάνισης μιας σειράς δεινών, όπως η ανατροπή της οικολογικής ισορροπίας, η εμφάνιση των νέων μορφών φτώχειας και στερήσεων, η αποπτώχευση του Τρίτου Κόσμου, οι κίνδυνοι από τα πυρηνικά όπλα και τα εργοστάσια πυρηνικής ενέργειας. (βλ. παρακάτω σελ. 39).

[18] Μια σειρά από επιμέρους περιβαλλοντικές και οικονομικές πολιτικές που προτείνουν τα εναλλακτικά μοντέλα ανάπτυξης έχουν παρουσιασθεί στο δημόσιο διάλογο στη Δύση, από ποικίλους φορείς (βλ. στη συνέχεια κεφάλαιο 5)

ινστιτούτα, πολιτικά κόμματα, επιτροπές σοφών[19] έχουν συμβάλει στη διαμόρφωση αυτών των προτεινόμενων εναλλακτικών πολιτικών, προσδίδοντας ένα νέο περιεχόμενο στην αναπτυξιακή διαδικασία που δύναται να την καταστήσει μια *αειφόρο διαδικασία*, συμβατή με την οικονομία της φύσης και την ισορροπία των πόρων.

Παράλληλα, το οικολογικό κίνημα αντιλαμβανόμενο εγκαίρως τη μεταβολή στη συμπεριφορά και τις αξίες κάποιων κοινωνικών ομάδων (που παρουσιάσθηκε στις πλέον αναπτυγμένες βιομηχανικά χώρες της Δυτικής Ευρώπης από τα τέλη της δεκαετίας του 1960[20]), προχώρησε σε μια συστηματική κριτική προσέγγιση του μοντέλου οργάνωσης της ζωής στο δυτικό κόσμο. Η αρχική ανάλυση εντόπιζε τις αιτίες της ραγδαίας υποβάθμισης του φυσικού περιβάλλοντος -που γινόταν ιδιαίτερα αισθητή στις δυτικές κοινωνίες κατά τη δεκαετία του '70- στον υπερκαταναλωτισμό και στις μεθόδους παραγωγής που χρησιμοποιούσε η βιομηχανία. Ωστόσο, η παραγωγή πολιτικών θέσεων απαιτούσε την τεκμηρίωση των θέσεων αυτών με επιστημονικά δεδομένα και την εις βάθος κατανόηση των προβλημάτων που συνδέονταν με την υποβάθμιση του περιβάλλοντος. Η *επιστημονική οικολογία*, όπως είχε διαμορφωθεί μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του '60 έδινε κάποιες χρήσιμες ερμηνείες αλλά τα πορίσματά της δεν αρκούσαν για μια ολοκληρωμένη προσέγγιση των σχετικών ζητημάτων. Η απάντηση στις αναζητήσεις αυτές ήταν η εισαγωγή ενός νέου προτύπου *ολιστικής προσέγγισης* στην επιστημονική έρευνα, η οποία επιτεύχθηκε μέσω της υιοθέτησης του μεθοδολογικού προτύπου των *διεπιστημονικών προσεγγίσεων* (Λουλούδης 1998, 456 & Milton 1996, 219-220), όταν ένα τμήμα της επιστημονικής κοινότητας, με γνώμονα την αρχή των *αλληλεπιδράσεων των συστημάτων*[21], έπαψε να θεωρεί την οικολογία αποκλειστικά ως έναν επιστημονικό κλάδο της βιολογίας και αποδέχθηκε την

---

[19] Ο διεθνής οργανισμός που πρωτοπόρησε υιοθετώντας εναλλακτικές πολιτικές ανάπτυξης ήταν ο ΟΗΕ, από τον οποίο προήλθε η πρώτη παγκόσμια διάσκεψη για το περιβάλλον και την ανάπτυξη στη Στοκχόλμη το 1972 και η έκθεση για την αειφόρο ανάπτυξη της επιτροπής Brundtland (βλ. στη συνέχεια σελ. 170). Σημαντικά ινστιτούτα στις ΗΠΑ και τη Δυτική Ευρώπη επίσης ασχολήθηκαν με τις εναλλακτικές αναπτυξιακές πολιτικές. Ευρύτερα γνωστά είναι το Worldwatch Institute (Ουάσιγκτον), το Wuppertal Institute (Βούπερταλ) και το Oeko Institut (Βερολίνο) στη Γερμανία κ.α.. Πολιτικά κόμματα που πρωτοπόρησαν είναι οι Πράσινοι της Γερμανίας (Gruenen/Bundnis 90), αλλά και γενικότερα τα πράσινα κόμματα της Δυτικής Ευρώπης. Οι πιο γνωστές επιτροπές σοφών είναι η Λέσχη της Ρώμης και η Επιτροπή Brundtland (UN Commission For Environment & Development).

[20] Αξίες που στο πολύκροτο έργο του Ronald Inglehart *"Silent Revolution"* αναλύθηκαν ως *μεταϋλιστικές αξίες* (Inglehart 1977, 117-147, βλ. στη συνέχεια σελ. 46).

κοινωνική διάσταση της οικολογίας, υιοθετώντας μια θεμελιακή αλλαγή παραδείγματος που απέρριπτε την τελεολογική αντίληψη του κόσμου αντικαθιστώντας τη με την ιδέα της ισορροπίας της φύσης (Hayward 1995, 24). Το επόμενο βήμα ήταν η ανάπτυξη ενός πλήθους νέου χαρακτήρα και περιεχομένου προβληματισμών[22] που άρχισαν να απασχολούν, και παράλληλα, να διαμορφώνουν το πλαίσιο αναφοράς της σύγχρονης οικολογικής σκέψης. Είναι η εποχή που διαμορφώνεται ένα νέο πεδίο αναζητήσεων όπου *αναλύσεις, επιχειρήματα και πορίσματα της επιστημονικής οικολογίας συντίθενται με τον πολιτικό λόγο της πολιτικής οικολογίας*. Το αποτέλεσμα είναι η παραγωγή μιας *νέας πολιτικής θεωρίας*[23] για την οποία θα χρησιμοποιήσουμε τον όρο *οικολογική (ή πράσινη) θεωρία*, ο οποίος αν και προέρχεται από το εννοιολογικό οπλοστάσιο της θεωρητικής οικολογίας[24] έχει ήδη χρησιμοποιηθεί στη βιβλιογραφία για να περιγράψει μια νέα, ολιστικού χαρακτήρα πολιτική θεωρία που συνόδευσε την ανάδυση του οικολογικού λόγου στη διεθνή δημόσια συζήτηση. Ο όρος οικολογική (ή πράσινη)[25] θεωρία έχει χρησιμοποιηθεί στη διεθνή βιβλιογραφία[26] και επιλέξαμε να τον χρησιμοποιήσουμε στην εργασία μας καθώς αποτελεί ένα διακριτό πλαίσιο αναφοράς μέσω του οποίου προσεγγίσθηκε και αναλύθηκε το αναπτυξιακό ζήτημα σε ένα σημαντικό τμήμα της δημόσιας συζήτησης.

---

[21] Βλ. το σχετικό ορισμό του Χατζημπίρου, σελ. 34.

[22] Ολισμός, βιο-ηθική, ηθική της φύσης, το αξιακό σύστημα μιας οικολογικού τύπου οργάνωσης της κοινωνίας κ.α. (Hayward 1995, 2-6)

[23] Η πολιτικής ιδεολογίας σύμφωνα με τον Eder (Eder 1996, 207-209).

[24] Η θεωρητική οικολογία αποτελεί κλάδο της επιστημονικής οικολογίας (Κορφιάτης 1999, 32-33).

[25] Η χρήση του όρου οικολογική θεωρία έχει επικρατήσει εκτενώς στην ελληνική βιβλιογραφία και ως εκ τούτου προτιμήθηκε σε σύγκριση με τον όρο πράσινος/ο.

[26] Στην αγγλική βιβλιογραφία έχει προτιμηθεί ο όρος «πράσινη θεωρία», τον οποίο έχουν χρησιμοποιήσει σημαντικοί ερευνητές όπως ο Dobson (Dobson 1996, 132-148) και ο Carter (Carter 1996, 56-75). Ο Γάλλος οικολόγος στοχαστής Edgar Morin έχει χρησιμοποιήσει τον όρο «οικολογική θεωρία» (Morin 1990, 92). Ο Arthur Lyon Dahl επίσης υιοθετεί τον όρο (Dahl 1996, 59-60), όπως έχουν πράξει και άλλοι συγγραφείς (ενδεικτικά: Mellos 1988, 13-17, Brylawski 1995, 3-6). Επίσης, ο όρος «οικολογική θεωρία» χρησιμοποιείται (με την ίδια έννοια) σε προγράμματα μεταπτυχιακών πανεπιστημιακών σπουδών (DEA) στη Γαλλία (τίτλος προγράμματος: *Reconstruire la théorie du développement: le social, l'écologique et l'économique dans une perspective historique et comparative,* πρόγραμμα που διευθύνει ο οικολόγος διανοητής Ignacy Sachs στο Centre International de recherche sur le développement et l'environnement - Παρίσι) και στην Ελβετία (τίτλος προγράμματος: *Théories économiques et changement qualitatif: approches écologiques, institutionnelles et évolutives,* Institut Universitaire d' Etudes du Developpement, Universite de Geneve). Τέλος, ο όρος υιοθετείται και από το ερευνητικό πρόγραμμα της UNESCO, *Management of Social Transformation Project (MOST),* προτεινόμενος από την Catherine Rhein του CNRS (Rhein χ.χ).

Η οικολογική θεωρία οικοδομήθηκε από μια διαδικασία διαλόγου της πολιτικής οικολογίας με την επιστημονική οικολογία (Eder 1996, 206-207) που συμπυκνώνει τις βασικές αποδοχές της σύγχρονης οικολογικής σκέψης και προσφέρει ένα νέο εργαλείο ανάλυσης της πραγματικότητας και παραγωγής πολιτικής (αναλυτικότερα για την οικολογική θεωρία βλ. στη συνέχεια σελ. 67-69).

Η εξέλιξη της οικολογικής σκέψης -και ιδιαίτερα η εξέλιξη της οικολογικής θεωρίας- υπήρξε την τελευταία εικοσαετία ιδιαίτερα πλούσια. Αμερικανοί και Ευρωπαίοι διανοούμενοι, προερχόμενοι από διαφορετικούς επιστημονικούς κλάδους, συμμετείχαν στη διαδικασία αυτή. Η σχετική βιβλιογραφία υπήρξε σημαντική από κάθε άποψη και στην Ελλάδα, καθώς από τα μέσα της δεκαετίας του '80 και μετά η συζήτηση για την κριτική προσέγγιση της ανάπτυξης από τους Έλληνες διανοούμενους υπό το φως της οικολογικής θεωρίας, παρουσιάζει -κατά αναλογία με τη συζήτηση που εμφανίζεται στη διεθνή βιβλιογραφία- αξιοσημείωτη ευρύτητα αναλύσεων και τοποθετήσεων. Κατέστη δε πιο σημαντική καθώς συνάντησε ευρεία αποδοχή και από διανοούμενους εκτός του χώρου της οικολογίας, οι οποίοι συμμεριζόμενοι περισσότερο ή λιγότερο όψεις της οικολογικής θεωρίας συμμετείχαν με πλειάδα κειμένων σε μία συζήτηση που είχε στρατηγικό και όχι ευκαιριακό χαρακτήρα.

Οι Διανοούμενοι στη Δημόσια Συζήτηση: Νομιμοποιώντας το Σύγχρονο Οικολογικό Λόγο

Η εργασία αυτή δεν στοχεύει σε μια κοινωνικο-θεωρητική προσέγγιση της παρουσίας των Ελλήνων διανοούμενων που εντάσσεται στο πλαίσιο της πολιτικής θεωρίας, αλλά στη μελέτη της εξέλιξης της οικολογικής σκέψης και θεωρίας διεθνώς και ειδικότερα στην Ελλάδα, όπως αυτή γίνεται εμφανής μέσα από το δημόσιο διάλογο που λαμβάνει χώρα με θέμα την ανάπτυξη, όπως η έννοια ανάπτυξη προσεγγίζεται από την οικολογική θεωρία. Στο βαθμό που η έρευνα συνδέεται με τη δημόσια παρουσία των συγκεκριμένων Ελλήνων διανοούμενων θεωρήσαμε χρήσιμη μια περιοριστική αναφορά στην επιστημονική συζήτηση για τους διανοούμενους κυρίως για λειτουργικούς λόγους.

Το ζήτημα του ορισμού των διανοούμενων ως διακριτής κοινωνικής ομάδας, έχει απασχολήσει την κοινωνιολογία και την πολιτική επιστήμη επί μακρόν. Κι αυτό γιατί οι διανοούμενοι, που έχουν χαρακτηρισθεί από τον D. Bell ως οι *αρχιερείς της γνώσης*, άλλοτε κατέχοντας εξουσία ή πολιτική ισχύ και άλλοτε αναπαράγοντας και διαμεσολαβώντας τη γνώση που διαχέεται στην κοινωνία, αποτελούν τους αδιαμφισβήτητους πόλους επιρροής στο γίγνεσθαι των οργανωμένων κοινωνικών μορφωμάτων, όπως αυτά προέκυψαν από τις διαδικασίες γένεσης και ολοκλήρωσης των κρατών-εθνών που ακολούθησαν τη γαλλική επανάσταση και τη διάδοση του Διαφωτισμού. Με τους διανοούμενους έχουν ασχοληθεί σημαντικοί συγγραφείς που προσέγγισαν το ζήτημα από πολλές διαφορετικές όψεις[27]. Κοινή διαπίστωση σχεδόν όλων αποτελεί η συσχέτιση των διανοούμενων με τους φορείς πολιτικής εξουσίας μέσα από τη διαχρονική προσπάθεια που καταβάλλουν οι φορείς των ποικίλων πολιτικών ιδεολογιών να προσεγγίσουν τους διανοούμενους και να τους καταστήσουν μοχλούς αναμετάδοσης των αξιών τους. Έτσι, ήδη από τον Μαρξ που ομιλεί για συμμαχία προλεταριάτου - επιστημόνων, τους αναρχικούς Προυντόν και Μπακούνιν, που θέτουν το ζήτημα της υπέρβασης της διάκρισης χειρωνακτικής - πνευματικής εργασίας (και κατ' επέκταση το ζήτημα της υπέρβασης των διανοούμενων ως προνομιακής ομάδας), τον Κάουτσκι και τον Λένιν που ζητούν από τους διανοούμενους να μεταφέρουν την ταξική συνείδηση στο προλεταριάτο[28] μέχρι τον Gramsci που αναδεικνύει τη διάκριση «οργανικοί-παραδοσιακοί διανοούμενοι» (Gramsci 1972, 53-77), το ζητούμενο από την επιστήμη είναι ο εντοπισμός του ρόλου που διαδραματίζουν οι διανοούμενοι και η δυνατότητα αξιοποίησης του ρόλου αυτού για την επίτευξη κάποιου συγκεκριμένου σκοπού, που μπορεί να είναι

---

[27] Ενδεικτικά αναφέρουμε μερικά από τα σημαντικότερα κείμενα για τους διανοούμενους: Gramsci 1972, *Οι Διανοούμενοι*, Στοχαστής, Αθήνα Galbraith J.K. 1970, *Η Κοινωνία της Αφθονίας*, Παπαζήσης, Αθήνα. Gouldner Alvin 1979, *The Future of the Intellectuals and the Rise of the New Class*, McMillan, Λονδίνο-Νέα Υόρκη. Bourdieu Pierre 1984, *Homo Academicus*, Les Editions de Minuit, Παρίσι και Bourdieu Pierre 1979, *La distinction. Critique Social du Jugement*, Les Editions de Minuit, Παρίσι. Parsons Talcott 1964, *Essays in Sosiological Theory*, Free Press, Νέα Υόρκη. Inglehart Roland 1977, *The Silent Revolution: Changes In Values And Political Styles Among Western Democracies*, Princeton University Press, Πρίνστον. Bell Daniel 1999, *Ο Πολιτισμός της Μεταβιομηχανικής Δύσης (The Cultural Contradictions of Capitalism)*, Νεφέλη, Αθήνα. Manheim Karl 1977, *Ideology and Utopia*, Harvest Book, Νέα Υόρκη.

[28] Lenin χ.χ, *Τι να κάνουμε;* Κλασσικά Κείμενα, Αθήνα

άλλοτε η διατήρηση του εκάστοτε κοινωνικού status quo, άλλοτε ο κοινωνικός μετασχηματισμός και άλλοτε η οργανική συγκρότηση του κράτους.

Στην εργασία μας αντιμετωπίζουμε τους διανοούμενους ως μια τάξη ή ομάδα που *μπορεί να συμπυκνώνει σε έννοιες μια κατάσταση και να την εξηγήσει μεταφέροντας στη μάζα τις διάφορες συναρτήσεις της* (Δεμερτζής 1995, 428). Πρόκειται για άτομα με γνωστικές ικανότητες που παρεμβαίνουν στη διαδικασία διαμόρφωσης ηθών, στάσεων, αξιών και αντιλήψεων μιας κοινωνίας. Ο ρόλος των διανοούμενων στη διαδικασία αυτή γίνεται πιο σημαντικός καθώς οι διανοούμενοι κατέχουν πρόσβαση στη γνώση, στης οποίας την παραγωγή συμμετέχουν και επιπλέον έχουν τη δυνατότητα να συμπυκνώνουν και να την κωδικοποιούν σε έννοιες και να τη μεταφέρουν στη συνέχεια αποσυμπυκνωμένη και αποκωδικοποιημένη στην κοινωνία. Αυτό συμβαίνει εντονότερα σε μεταβατικές κοινωνίες όπως η ελληνική. Στην Ελλάδα, το ιστορικό στάδιο σχηματισμού της αστικής τάξης και η συνακόλουθη δημιουργία αντίστοιχα αστικών, πολιτικών και κοινωνικών δομών -διαδικασία που ιστορικά διέγραψαν πολύ νωρίς οι δυτικοευρωπαϊκές κοινωνίες- πραγματοποιήθηκε καθυστερημένα και με πολλές στρεβλώσεις εξαιτίας μιας σειράς παραγόντων (μακρόχρονη διαδικασία εδαφικής ολοκλήρωσης, πελατειακό σύστημα, κ.ο.κ.). Κατά συνέπεια, οι Έλληνες διανοούμενοι βρέθηκαν σε θέση ισχυρής διαπλοκής και αλληλεξάρτησης με την εξουσία[29] και άσκησαν -και εξακολουθούν να ασκούν- ιδιαίτερα μεγάλη επιρροή.

Ένα σημαντικό κριτήριο που προσδιορίζει τους διανοούμενους, σε συνάρτηση με το ρόλο που δύνανται αυτοί να διαδραματίζουν στις σύγχρονες κοινωνίες (μεταξύ αυτών και στην Ελλάδα), είναι η συμμετοχή τους *στη δημόσια συζήτηση*. Οι διανοούμενοι που συμμετέχουν στη δημόσια συζήτηση στις σύγχρονες κοινωνίες, παρεμβαίνουν ασκώντας κριτική, καταθέτουν προτάσεις επί θεμάτων που βρίσκονται στην ατζέντα της συζήτησης (τοποθετούμενοι υπέρ της μιας ή της άλλης άποψης ή πρότασης) και επηρεάζουν το σχηματισμό συγκεκριμένων αντιλήψεων, τόσο στην κοινή γνώμη όσο και στους φορείς που λαμβάνουν αποφάσεις. Η διαδικασία αυτή πραγματοποιείται μέσα από οργανωμένους

[29] Βλ. για παράδειγμα τη συζήτηση για τους κρατικούς ή κρατικοδίαιτους διανοούμενους (Κατσούλης 1988, 45).

θεσμούς των σύγχρονων δημοκρατιών: το κοινοβούλιο, τα πολιτικά κόμματα, τον Τύπο, τα Media, τους εκπαιδευτικούς θεσμούς (πανεπιστήμιο), τις ομάδες πίεσης (συνδικάτα, ενώσεις συμφερόντων, μη κυβερνητικές οργανώσεις) κ.ά.. Οι διανοούμενοι που συμμετέχουν στη δημόσια συζήτηση, όπως έχει παρατηρήσει ο D. Bell, συμβάλλουν στην ολοκλήρωση και την προσαρμογή του κοινωνικού συστήματος, ιδιαίτερα στις μεταβιομηχανικές κοινωνίες, όπου η θεωρητική και επιστημονική γνώση επικρατούν ως αξονική αρχή της κοινωνίας (Δεμερτζής 1995, 431).

Ο ρόλος των διανοούμενων καθίσταται ακόμη πιο σημαντικός όταν αυτοί εμπλέκονται στην κρατική διοίκηση, εκλέγονται βουλευτές, καταλαμβάνουν κυβερνητικά αξιώματα, κατέχουν θέσεις υψηλού κοινωνικού status (πανεπιστήμιο, ερευνητικά κέντρα κ.α.). Αποκτώντας θεσμοποιημένη πολιτική ισχύ, οι εν λόγω διανοούμενοι διαθέτουν πολύ μεγαλύτερες δυνατότητες επηρεασμού της κοινής γνώμης και των φορέων λήψης αποφάσεων. Εξίσου - ίσως και περισσότερο- σημαντικός είναι ο ρόλος των διανοούμενων που διαμεσολαβούν στην αναπαραγωγή και μετάδοση της γνώσης. Με την ανάπτυξη των ηλεκτρονικών μέσων ενημέρωσης και τις δυνατότητες που προσφέρουν οι νέες τεχνολογίες για τη μεταφορά μηνυμάτων, τη διάδοση πληροφοριών και την εκλαΐκευση γνώσεων, δηλαδή τη διαδικασία αποσυμπύκνωσης και αποκωδικοποίησης εννοιών στην οποία αναφερθήκαμε ήδη, ο ρόλος και η σημασία των διανοούμενων αποκτούν ακόμη μεγαλύτερη αξία. Η δομή λειτουργίας των μέσων ηλεκτρονικής επικοινωνίας στις σύγχρονες κοινωνίες έχει ευνοήσει το σχηματισμό μιας άτυπης ομάδας διανοούμενων που διαμεσολαβεί καθημερινά στη γνώση και την πληροφορία, επηρεάζοντας αποφασιστικά τις εκτιμήσεις της κοινής γνώμης (δημοσιογράφοι, πολιτικοί αναλυτές, πολιτικοί, διαφημιστές κ.α.). Πρόκειται για τους "διαμορφωτές γνώμης" (opinion makers), οι οποίοι διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στο σχηματισμό αντιλήψεων από την κοινή γνώμη και επίσης ασκούν επιρροή στη διαμόρφωση και τον έλεγχο των πολιτικών που εφαρμόζει το σύγχρονο κράτος. Η λειτουργία των διαμορφωτών γνώμης αποτελεί ιδιαίτερα σύνθετο φαινόμενο, όπου εμπλέκονται ποικίλα οικονομικά και πολιτικά συμφέροντα και όχι σπάνια, όπως έχει επισημάνει ο Lippmann,

"...ο φαινομενικός ηγέτης συχνά ανακαλύπτει ότι ο αληθινός ηγέτης είναι ένας ισχυρός ιδιοκτήτης εφημερίδας..." (Lippmann 1941, 221).

Στη μεταπολεμική Ελλάδα, η έννοια "δημόσια συζήτηση" δεν απέκτησε το περιεχόμενο που έλαβε την ίδια περίοδο στον υπόλοιπο δυτικό κόσμο. Μια σειρά γνωστών και ευρύτατα καταγεγραμμένων (από την εγχώρια πολιτική επιστήμη) καταστάσεων διαφοροποίησαν στο ζήτημα αυτό την Ελλάδα από την υπόλοιπη Ευρώπη. Εμφύλιος πόλεμος, κράτος διώξεων και εξοριών, δικτατορία του 1967-74, ελάχιστο έδαφος άφησαν για την ανάπτυξη μιας ελεύθερης δημόσιας συζήτησης. Με την Αριστερά να τελεί υπό συνεχή πολιτική δίωξη (παράνομο ΚΚΕ μέχρι το 1974, λογοκρισία στον Τύπο και μια σειρά οδυνηρών για τη δημοκρατία αυταρχικών μεθοδεύσεων των περισσότερων μεταπολεμικών κυβερνήσεων, με αποκορύφωση αυτών τη συνεχή παρακολούθηση και το «φακέλωμα» των πολιτών μέχρι το 1974), θα μπορούσαμε να πούμε ότι η δημόσια συζήτηση, τουλάχιστον μέχρι τη μεταπολίτευση, δεν εξασφάλιζε τις ελάχιστες απαραίτητες προϋποθέσεις δημοκρατικής λειτουργίας και συνεπώς αποτελεί έννοια που παρουσιάζει σοβαρό έλλειμμα νομιμοποίησης. Ωστόσο, ένας δημόσιος διάλογος, κυρίως μέσω εφημερίδων και περιοδικών, λιγότερο ή περισσότερο νόμιμος πάντοτε υφίστατο. Τα κατ' εξοχήν πολιτικά θέματα που ενέπιπταν στο διάλογο αυτόν δε συζητιόνταν στο πλαίσιο ενός αυστηρού συστήματος κανόνων συζήτησης. Οι αντιπαραθέσεις ήταν ως επί το πλείστον οξύτατες, επικεντρωμένες στο προσκήνιο της πολιτικής επικαιρότητας με θεματολογία που δεν αφορά στο αντικείμενο της εργασίας μας. Παράλληλα με τα θέματα αιχμής («εθνικά») υπήρχαν άρθρα, δημόσιες ομιλίες, διαλέξεις, που ασχολούνταν με ορισμένα ζητήματα "δευτερεύουσας σημασίας" εν συγκρίσει με εκείνα της πολιτικής επικαιρότητας. Ένα εξ αυτών υπήρξε και το ζήτημα της ανάπτυξης. Άμεσα ή έμμεσα, οι αναφορές στον όρο στην προ τη μεταπολίτευση Ελλάδα είναι συχνές, ωστόσο δεν επιχειρείται η διασύνδεση της ανάπτυξης με την παρουσία οικολογικών προβλημάτων. Θα πρέπει εδώ να επισημάνουμε το γεγονός ότι λόγω της οικονομικής καθυστέρησης της χώρας και του αποκλεισμού της μεγάλης μάζας του πληθυσμού από τις ευκαιρίες που προσέφερε η καταναλωτική κοινωνία, ετέθησαν -για μεγάλο χρονικό διάστημα- εκτός ορατού στόχου τα προβλήματα του περιβάλλοντος και της ποιότητας ζωής ενώ προτάχθηκε

η προτεραιότητα της ανάπτυξης που συνδεόταν με το αίτημα για ταχεία άνοδο του βιοτικού επιπέδου και συμμετοχή των Ελλήνων στις καταναλωτικές ευκαιρίες. Επιπλέον, όπως επισημαίνει ο Λουλούδης, η προτεραιότητα του αντιδικτατορικού αγώνα και οι προσπάθειες για τη σταθεροποίηση της δημοκρατίας στα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης συνέβαλαν ώστε η οικολογική προβληματική να εισαχθεί -έστω- με μεγάλη καθυστέρηση στο δημόσιο διάλογο στην Ελλάδα (Λουλούδης 1986, 7-9). Μετά τη μεταπολίτευση, με τη σταδιακή επικράτηση ενός δυτικοευρωπαϊκού μοντέλου δημοκρατίας και με την οριστική κατοχύρωση της δημοκρατίας, παγιώνεται το δικαίωμα της ελευθερίας έκφρασης. Τα περιοδικά και οι εφημερίδες γνωρίζουν άνθιση. Νέα θέματα όπως τα κοινωνικά δικαιώματα, η θέση της γυναίκας κ.ο.κ. προβάλλονται από τις στήλες των εφημερίδων και εντάσσονται στη δημόσια συζήτηση, ενώ νέες μορφές οργάνωσης της δημόσιας συζήτησης εμφανίζονται με την απελευθέρωση της αγοράς των ηλεκτρονικών ΜΜΕ (από το 1987-1989 και μετά).

Όπως γίνεται ευρέως αποδεκτό στη διεθνή βιβλιογραφία, η σύγχρονη οικολογική σκέψη, ένα νεότατο ρεύμα ιδεών που έκανε την εμφάνισή του μόλις στις αρχές της δεκαετίας του '60, άσκησε σημαντικότατη απήχηση και επιρροή σε διανοούμενους που ανήκαν σε ομάδες παραγωγών γνώσης ή συμμετείχαν στη διαμόρφωση και λήψη αποφάσεων, και επέδρασε καταλυτικά στη συγκρότηση ευρύτερων τάσεων και συμπεριφορών των κοινωνιών της Δυτικής Ευρώπης (Morin 1990, 19-21, Eder 1996, 205-216).

Την τελευταία εικοσαετία στη βιβλιογραφία της πολιτικής επιστήμης -και ιδιαίτερα στους κλάδους της συγκριτικής πολιτικής ανάλυσης και της πολιτικής κοινωνιολογίας- έχουν παρουσιασθεί πολυάριθμες συμβολές που αφορούν στην έρευνα σύγχρονων θεματικών όπως η πολιτική κουλτούρα, η νεωτερικότητα και η μετα-νεωτερικότητα, το τέλος ιδεολογιών, ο επικοινωνιακός πολιτισμός, ο κοινοτισμός, η θεωρία δικαίου-δικαιωμάτων, κ.α. Επίσης, σημαντική είναι η ενασχόληση με θεματικές που αναφέρονται στην πολιτική οικολογία, στην οικολογική σκέψη και στην περιβαλλοντική πολιτική και διαχείριση.

Η συζήτηση για την ανάπτυξη από οικολογική σκοπιά εντατικοποιείται από τα τέλη της δεκαετίας του '80 και προσελκύει ακόμη και διανοούμενους που δεν υιοθετούν συνολικά τις αναλύσεις της σύγχρονης οικολογικής σκέψης. Οι συμμετέχοντες, αν και αφορμώμενοι από ποικίλες οικολογικές θεωρητικές προσεγγίσεις, οι οποίες λιγότερο ή περισσότερο ασκούν κριτική στην ανάπτυξη, ενδιαφέρονται ιδιαίτερα να συζητήσουν για εναλλακτικά αναπτυξιακά μοντέλα και επιμέρους περιβαλλοντικές πολιτικές που στοχεύουν στον οικολογικό εκσυγχρονισμό της χώρας. Στη συνέχεια της εργασίας μας θα επιχειρήσουμε να παρουσιάσουμε και να εμβαθύνουμε στη σχετική συζήτηση, η οποία -αν και οργανώθηκε στο πλαίσιο ενός ελλειμματικού δημόσιου διαλόγου- έθεσε νέα δεδομένα στο ζήτημα ανάπτυξη και οικολογική κρίση και απέδωσε ολοκληρωμένες συμβολές σε ένα θεαματικά σύντομο χρονικό διάστημα (από τα μέσα της δεκαετίας του '80 μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '90).

Από τη δεκαετία του 1980 και μετά, όταν οι επιπτώσεις του άναρχου ελληνικού αναπτυξιακού πολιτισμού[30] αποτυπώθηκαν σε μια κατάσταση πραγμάτων που χαρακτηριζόταν από τη γενική απώλεια ποιότητας του φυσικού και του δομημένου περιβάλλοντος, ομάδες Ελλήνων διανοούμενων που παράλληλα δραστηριοποιούνται στο πλαίσιο της κοινωνίας πολιτών κατά το πρότυπο του στοχαστή-ακτιβιστή [31], γίνονται κατ' αρχήν κοινωνοί ενός έντονου προβληματισμού για το περιεχόμενο της ανάπτυξης στη χώρα, προβληματισμός που αποτυπώνεται στο δίπτυχο "περιβάλλον και ανάπτυξη", το οποίο αποτέλεσε τη θεματική μιας ογκώδους αρθρογραφίας, παραγωγής βιβλίων αλλά και δεκάδων συνεδρίων και ερευνών. Όσοι συμμετείχαν στη συζήτηση αυτή συχνά κατέληξαν σε μια αυστηρή κριτική του ελληνικού αναπτυξιακού μοντέλου. Αρχικά, με πρωτόλειες και διακηρυκτικού χαρακτήρα κριτικές προσεγγίσεις -που έπασχαν από έλλειψη τεκμηρίωσης- και στη συνέχεια με αναλύσεις πιο συστηματικού χαρακτήρα, συγκρότησαν μια αξιόλογη δημόσια συζήτηση που καταγράφηκε στα ειδικευμένα οικολογικά έντυπα και κατέστη

---

[30] Βλ. Μουζέλης Νίκος 1978, *Νεο-Ελληνική Κοινωνία, Όψεις Υπανάπτυξης*, Εξάντας, Αθήνα.

[31] Στον τύπο του στοχαστή – ακτιβιστή (ή κινηματικού διανοούμενου) που συμμετέχει στις δραστηριότητες κάποιας κινηματικής οργάνωσης, μέσα από τη δράση της οποίας αναδεικνύεται έχουν αναφερθεί οι Eyerman και Jamison που εντοπίζουν την παρουσία του συγκεκριμένου τύπου διανοούμενου μέσα στα νέα κοινωνικά κινήματα (Eyerman & Jamison 1991, 94-119).

ευρύτερα γνωστή χάρη στη φιλική αποδοχή των οικολογικών απόψεων από τον ελληνικό τύπο και ακόμη χάρη στην εντατική συμμετοχή των εν λόγω διανοούμενων σε έναν ιδιότυπο συνεδριακό - σεμιναριακό διάλογο, τομέας που καλλιεργήθηκε χάρη στην ανάπτυξη πλειάδας επιδοτούμενων προγραμμάτων από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, ιδιαίτερα κατά τη δεκαετία 1983-1993.

Στη διαδικασία εξέλιξης της οικολογικής συζήτησης εντοπίζεται, όπως παρατηρεί ο Eder, ένα σημείο τομής, που διακρίνει την *εποχή του περιβαλλοντισμού* από την *εποχή του μετα-περιβαλλοντισμού*. Η εποχή του μετα-περιβαλλοντισμού επέρχεται όταν η οικολογία εγκαθιδρύεται ως ένα υπερ-πλαίσιο αναφοράς, απολύτως νομιμοποιημένο από το κεντρικό ηθικό πρόταγμα που θέτει επί τάπητος, την προστασία των κοινών αγαθών, δηλαδή τη διατήρηση της φύσης και την εξασφάλιση της διατηρησιμότητας των φυσικών πόρων, από τους οποίους άλλωστε εξαρτάται η επιβίωση του ανθρώπινου πολιτισμού. Σε αυτό το πλαίσιο έχουν τη δυνατότητα -αλλά και το ενδιαφέρον- να αναφέρονται σχεδόν όλοι οι σημαίνοντες κοινωνικοί εταίροι (πολιτικό προσωπικό, επιχειρηματίες, συνδικαλιστές, εκπαιδευτικοί, επιστήμονες και γενικά οι ενεργοί πολίτες) και ειδικότερα οι διανοούμενοι (Eder 1996, 209 & 216).

Μετά από την επιτυχή ανάδειξη στη δημόσια συζήτηση της ατζέντας της πολιτικής οικολογίας, ξεκινά ουσιαστικά η εποχή του μετα-περιβαλλοντισμού. Για την Ελλάδα, η τριετία 1989-1991 (περίοδος δυναμικής παρουσίας των Οικολόγων Εναλλακτικών, βλ. στη συνέχεια κεφάλαιο για την πολιτική οικολογία, σελ. 33) αποτελεί τη "γέφυρα" από την εποχή του περιβαλλοντισμού προς την εποχή του μετα-περιβαλλοντισμού. Από το 1991 και μετά η δημόσια συζήτηση διευρύνεται θεαματικά, με τη συμμετοχή πληθώρας διανοούμενων που μέχρι τότε δεν είχαν εμπλακεί στην οικολογική συζήτηση.

Στην εργασία μας διακρίνουμε δύο κατηγορίες διανοούμενων:
α) τους διανοούμενους που αναδείχθηκαν μέσα από την οικολογική συζήτηση και εντάσσονται στο πλαίσιο του περιβαλλοντισμού (στοχαστές-ακτιβιστές αλλά και μέλη της

κοινότητας της επιστημονικής οικολογίας) που για λόγους οικονομίας της εργασίας και με δεδομένη την επικράτηση των σχετικών όρων στην ελληνική συζήτηση θα τους αποκαλέσουμε *οικολόγους διανοούμενους* και β) τους διανοούμενους που δεν ανήκουν στον δημόσιο χώρο της οικολογίας, όμως κάποια στιγμή ευαισθητοποιούνται για το περιβαλλοντικό πρόβλημα και παρεμβαίνουν στη συζήτηση, χρησιμοποιώντας λιγότερο ή περισσότερο επιχειρήματα της οικολογικής θεωρίας, τους οποίους θα αποκαλέσουμε *μετα-οικολόγους διανοούμενους*.

Οι οικολόγοι διανοούμενοι διακρίνονται σε δύο υπο-κατηγορίες. Στους *στοχαστές-ακτιβιστές*[32] και στους διανοούμενους της *επιστημονικής οικολογίας*[33]. Οι οικολόγοι διανοούμενοι αναδεικνύονται στην πλειοψηφία τους μέσα από την ενεργό συμμετοχή τους στο οικολογικό κίνημα και τη σχεδόν αποκλειστική ενασχόλησή τους στη δημόσια συζήτηση με ζητήματα που συμπεριλαμβάνονται στην ευρεία ατζέντα της οικολογικής θεματικής: προστασία και διαχείριση φυσικών πόρων του τοπίου και της πολιτιστικής κληρονομιάς, αντιρρύπανση, εναλλακτικά μοντέλα οργάνωσης της παραγωγής (βιολογική γεωργία και κτηνοτροφία, ανανεώσιμες πηγές ενέργειας, αγρο-τουρισμός, οικο-τουρισμός), μοντέλα οικολογικής οικονομικής διαχείρισης (πράσινοι φόροι), περιβαλλοντική εκπαίδευση, μοντέλα οικολογικά φιλικής διαχείρισης της κατανάλωσης (αειφόρος κατανάλωση), ορθολογική διαχείριση αποβλήτων (ανακύκλωση, επανάχρηση, βιολογικοί καθαρισμοί), μοντέλα βελτίωσης της ποιότητας ζωής (πολιτικές διαχείρισης του δημόσιου χώρου) κ.α..

Οι μετα-οικολόγοι διανοούμενοι[34] αποτελούν κατηγορία ευρέως φάσματος, που συμπεριλαμβάνει διανοούμενους από ποικίλους επιστημονικούς και ιδεολογικούς χώρους, των οποίων το κύριο έργο εντάσσεται στην προβληματική άλλων θεματικών (μαρξισμός, σύγχρονη οικονομία, κοινωνικά κινήματα, ανθρώπινα δικαιώματα κ.α.), ωστόσο κάποια

---

[32] Βλ. παράρτημα.

[33] Βλ. παράρτημα.

[34] Η χρήση του προθέματος *μετα-* δεν έχει αυστηρή χρονική σημασία, καθώς ορισμένοι διανοούμενοι συμμετείχαν στη συζήτηση με τα χαρακτηριστικά του μετα-οικολόγου σε εποχή προγενέστερη από εκείνη του μετα-περιβαλλοντισμού (βλ. στη συνέχεια σελ. 28).

στιγμή αποκτούν ενδιαφέρον για την οικολογική συζήτηση και παρεμβαίνουν σε αυτή χρησιμοποιώντας -τις περισσότερες φορές- επιχειρήματα από το οπλοστάσιο της οικολογικής θεωρίας..

Γενικότερα θα συμφωνήσουμε με τη θέση ότι στην Ελλάδα δεν έχει διαμορφωθεί ένας καθαρός τύπος οργανικού διανοούμενου, υπό την έννοια του πρωτοποριακού διανοούμενου όπως τον περιγράφει ο Gramsci (Gramsci 1972, 53-64), ενός διανοούμενου που να συντελεί στη δημιουργία ενός ρεύματος στην κοινωνία με στόχο γενικές ή ειδικές μεταρρυθμίσεις (Κατσούλης 1985). Παρά ταύτα, θα υποστηρίξουμε ότι στην ελληνική οικολογική συζήτηση παρουσιάσθηκαν άτομα που ανταποκρίνονται στα γνωρίσματα του οργανικού διανοούμενου. Ωστόσο δεν θα μπορούσαμε να προσδιορίσουμε έναν "καθαρό" τύπο Έλληνα οργανικού διανοούμενου της οικολογίας, καθώς η ιδιομορφία της ιστορικής εξέλιξης των πολιτικών ελίτ στην Ελλάδα και η μεγάλη ρευστότητα του πολιτικού σκηνικού, που συνδυάζεται με την εύκολη και γρήγορη αλλαγή στρατοπέδου από διανοούμενους που θα μπορούσαν να διαδραματίσουν το ρόλο του οργανικού διανοούμενου (Κατσούλης 1985), δεν επέτρεψαν το σχηματισμό μιας συμπαγούς ομάδας διανοούμενων με προσήλωση στις στοχεύσεις της σύγχρονης οικολογικής σκέψης, που να χαράξει και αποτυπώσει το ιδιαίτερο στίγμα της κατά το αντίστοιχο άλλων χωρών του δυτικού κόσμου, καθώς το ελληνικό οικολογικό κίνημα ποτέ δεν επέτυχε την αυτονομία του[35]. Η ιδιαιτερότητα αυτή καταγράφηκε με σαφή τρόπο στις μετακινήσεις στελεχών του οικολογικού χώρου στην κεντρική πολιτική σκηνή και τη σύμπραξη τους με την εξουσία, μέσω της οποίας εκτιμούσαν ότι θα επιτύχουν τους στόχους τους[36].

---

[35] Βλ. στη συνέχεια σχετικά με το "οιονεί κίνημα", σελ. 52.

[36] Τέτοιες περιπτώσεις αποτελούν οι μετακινήσεις προς μεγάλη πολιτική δύναμη (ΠΑΣΟΚ) ενός αριθμού διακεκριμένων στελεχών του ελληνικού οικολογικού κινήματος, σημαντικότερες εκ των οποίων ήταν η συμμετοχή του Μ. Μοδινού στις βουλευτικές εκλογές του 1996 και του Η. Ευθυμιόπουλου στις εκλογές για το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο το 1999 και στις βουλευτικές εκλογές του 2000 (και οι δύο τοποθετήθηκαν σε μη εκλόγιμες θέσεις) ενέργειες που επισφραγίσθηκαν με την ανάληψη κυβερνητικών καθηκόντων (ανάληψη της θέσης του υφυπουργού ΠΕΧΩΔΕ από τον Ηλία Ευθυμιόπουλο τον Απρίλιο του 2000). Οι μετακινήσεις αυτές έχουν στηλιτευτεί από άλλα στελέχη του οικολογικού χώρου όχι τόσο για ηθικούς λόγους αλλά για την αντιφατικότητα που ενέχουν, καθώς το ΠΑΣΟΚ εξακολουθούσε, ακόμη και στις αρχές του 21ου αιώνα, να αποτελεί έναν πολιτικό σχηματισμό χωρίς ουσιαστικό ενδιαφέρον για τα ζητήματα της οικολογικής ατζέντας (Λουλούδης 2001, 16).

Στην εργασία μας θα προσπαθήσουμε να παρουσιάσουμε τις σημαντικότερες πτυχές της συζήτησης αυτής, στην επιχειρηματολογία της οποίας χρησιμοποιήθηκαν αναλύσεις, πορίσματα και επιχειρήματα της οικολογικής θεωρίας.

ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΚΑΙ ΣΤΟΧΟΙ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Στην προσπάθεια μας να συμβάλουμε στην έρευνα που διεξάγεται στο πλαίσιο της πολιτικής επιστήμης και αφορά σε θέματα που εντάσσονται στο ευρύτερο πεδίο της οικολογικής σκέψης, στην παρούσα εργασία θα προσεγγίσουμε τις νεότερες θεματικές που έχουν αναδειχθεί στη διεθνή συζήτηση και έχουν να κάνουν με την *οικολογική αντίληψη της ανάπτυξης* και ειδικότερα με την *ανάλυση του αναπτυξιακού φαινομένου υπό το πρίσμα της οικολογικής θεωρίας. Πεδίο αναφοράς θα είναι η Ελλάδα,* δεδομένου ότι μια ανάλογη έρευνα απουσιάζει από την ελληνική επιστημονική βιβλιογραφία. Πιο συγκεκριμένα, αντικείμενο της εργασίας μας είναι η κριτική παρουσίαση και ποιοτική αποτίμηση *των θέσεων που παρουσίασαν οι Έλληνες διανοούμενοι*[37] *που συμμετείχαν στη δημόσια συζήτηση για τη σχέση ανάπτυξη - οικολογική κρίση, όπως αυτές διαμορφώθηκαν κατά την τελευταία εικοσαετία, στο βαθμό που κρίνεται ότι οι θέσεις αυτές συνέβαλαν στη διαμόρφωση ευρύτερα αποδεκτών αντιλήψεων σε ομάδες διαμορφωτών γνώμης και στην ίδια την κοινή γνώμη και επίσης συνέβαλαν στον επηρεασμό των κέντρων λήψης πολιτικών αποφάσεων σε ζητήματα που αφορούν στην τρόπο τινά "οικολογικοποίηση" της αναπτυξιακής διαδικασίας στην Ελλάδα.* Η παρούσα εργασία δεν αποσκοπεί σε μια παρουσίαση των διανοούμενων που εξετάζουμε βασισμένη στη βιογραφική μέθοδο[38], καθώς στόχος μας

---

[37] Χωρίς πάντως να έχουμε ως στόχο μια εξαντλητική ταξινόμηση και τυπολογική έρευνα των διανοούμενων αυτών.

[38] Χρησιμοποιήσαμε βέβαια στοιχεία της βιογραφικής μεθόδου (συλλογή και επεξεργασία πληροφοριών για την πορεία ανάδειξης των διανοούμενων που εξετάζουμε στη δημόσια συζήτηση μέσα από την εξέλιξη των σπουδών τους και της ενασχόλησής των με τα οικολογικά ζητήματα) μόνο για τη σύνταξη των πινάκων με τους οικολόγους και μετα-οικολόγους διανοούμενους (βλ. παράρτημα). Στόχος μας ήταν να παρουσιάσουμε και να αναδείξουμε τη σύνδεση των οικολόγων διανοούμενων με το οικολογικό κίνημα, έτσι ώστε να γίνει καλύτερα κατανοητή από τον αναγνώστη πώς σχετίζεται η διάκριση σε οικολόγους - μετα-οικολόγους με τα βασικά ζητήματα της εργασίας μας. Δεν ανήκε στους στόχους μας να συνδέσουμε ολόκληρη την πορεία των οικολόγων διανοούμενων (βιογραφική μέθοδος) με την επιλογή τους να ασχοληθούν με οικολογικά θέματα.

είναι να αναλύσουμε τη συζήτηση που άνοιξε και αναπτύχθηκε και σε ποιο βαθμό επηρέασε την αναπτυξιακή διαδικασία στην Ελλάδα.

Ιδιαίτερα, θα ασχοληθούμε με το έργο εκείνων των διανοούμενων -οικολόγων και μετα-οικολόγων - που συμμετείχαν στη συζήτηση, με κριτήριο τη (μεγαλύτερη ή μικρότερη) επιρροή που δέχθηκαν από την οικολογική σκέψη και στο βαθμό που οι συμβολές που προσέφεραν είχαν κάποια αξία στη θεμελίωση, τη διεύρυνση και τον εμπλουτισμό του οικολογικού προβληματισμού.

Χρονικά, η έρευνά μας αναφέρεται στη συζήτηση[39] που στην Ελλάδα ξεκινά με πρωτόλειες συμβολές στις αρχές της δεκαετίας του '80, εμπλουτίζεται με πιο εμπεριστατωμένα κείμενα από τα μέσα της δεκαετίας του '80 και συνεχίζεται μέχρι και τα τέλη της δεκαετίας του '90. Η συζήτηση αυτή αναφέρεται σε ένα ευρύτερο χρονικό διάστημα που εκτείνεται από τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια (κι αυτό όχι τυχαία αφού η περίοδος μετά τη λήξη του Β'Π.Π. θεωρείται η κατ' εξοχήν αναπτυξιακή εποχή- Τσαούσης 1970, 9) μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '90. Από τα μέσα της δεκαετίας του '90 μια νέα συζήτηση που έχει να κάνει με τον *εκσυγχρονισμό* αρχίζει σταδιακά να παράγει πολλές -και αρκετά ενδιαφέρουσες συμβολές- διαμορφώνοντας το πεδίο μιας συμπληρωματικής ως προς την ανάπτυξη συζήτησης[40], το ζήτημα του εκσυγχρονισμού ωστόσο αποτελεί αντικείμενο μιας διαφορετικής συζήτησης που εκφεύγει από το πεδίο της έρευνάς μας και για αυτό το λόγο δεν θα μας απασχολήσει στην εργασία αυτή.

---

[39] Που αρχίζει στη διεθνή βιβλιογραφία από τις αρχές της δεκαετίας του '60.

[40] Το ζήτημα του εκσυγχρονισμού αρχίζει να γίνεται δημοφιλές στην ελληνική δημόσια συζήτηση τη δεκαετία του '90 και ιδιαίτερα από το 1995, με επίκεντρο την έκδοση ενός βιβλίου του μετέπειτα πρωθυπουργού Κ. Σημίτη (Σημίτης 1995). Σύμφωνα με τον Σημίτη ο εκσυγχρονισμός είναι *"... ένα μονολεκτικό πρόγραμμα αντιπαράθεσης στην πελατειακή νοοτροπία, τη συντεχνιακή αντίληψη, το κράτος παροχών, την κλειστή κοινωνία, την πολιτική στάση απομονωτισμού (...) είναι ταυτόσημος με την 'πραγματική' σύγκλιση (των μελών της Ε.Ε.) (...) ζήτημα ποιοτικών αλλαγών (...), μια διαδικασία συνεχούς προσαρμογής στις κοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις, η οποία βασίζεται σε διαχρονικές αξίες όπως η δημοκρατία, η κοινωνική αλληλεγγύη και η κοινωνική δικαιοσύνη, η ελευθερία του ατόμου και η ανάπτυξη των πρωτοβουλιών του"* (Σημίτης 1995, 109-115). Η σχετική συζήτηση διευρύνθηκε με την ανάληψη της πρωθυπουργίας το 1996 από τον Κ. Σημίτη, του οποίου η σκέψη άσκησε σημαντική επιρροή στους διανοούμενους, η πλειονότητα των οποίων συμμετείχε με προθυμία στη νέα συζήτηση, το περιεχόμενο της οποίας ωστόσο δεν εμπίπτει στο πεδίο της έρευνάς μας.

Από την επισκόπηση της βιβλιογραφίας και με βάση την αρχική πρόταση οργάνωσης της εργασίας και τα δεδομένα που προέκυψαν, διαμορφώσαμε ένα σκελετό διάρθρωσης της εργασίας και διατυπώσαμε τα ερευνητικά ερωτήματα και τους στόχους της εργασίας.

Έχοντας υπ' όψιν το σκελετό αυτό μελετήσαμε εκ νέου τη βιβλιογραφία επιδιώκοντας κατ' αρχάς να εντοπίσουμε εκείνα τα κείμενα των οποίων το περιεχόμενο είχε σχέση με το αντικείμενο της εργασίας μας. Εφαρμόζοντας τη μέθοδο ανάλυσης λόγου των κειμένων[41] αυτών προχωρήσαμε στον εντοπισμό, αποδελτίωση, ταξινόμηση και καταγραφή των βασικών απόψεων και προσεγγίσεων επί του θέματος 'ανάπτυξη και οικολογική κρίση', όπως και των ειδικότερων πτυχών που συνδέονται με τη συγκεκριμένη συζήτηση, και στη συνέχεια προχωρήσαμε στη συγκριτική ανάλυση των ιδεών, των θεωριών και των επιχειρημάτων όπως αυτά παρουσιάζονται από τους διανοούμενους που μελετήσαμε, ελέγχοντας τα ερευνητικά μας ερωτήματα, με στόχο την επαλήθευσή των. Το τελικό αποτέλεσμα, όπως καταγράφεται στα συμπεράσματα, ολοκληρώνει τη στόχευση της εργασίας μας επιβεβαιώνοντας την κεντρική υπόθεση εργασίας.

Βασικές πηγές μας ήταν τα κείμενα των διανοούμενων (βιβλία και άρθρα), κείμενα ΜΚΟ, πολιτικών κομμάτων, διεθνών οργανισμών, ρεπορτάζ και αρθρογραφία στον Τύπο, και χρήσιμες πηγές από το διαδίκτυο. Αξιοποιήσαμε τη διαθέσιμη στα ελληνικά, αγγλικά και γαλλικά βιβλιογραφία, που παρουσιάζει την απαιτούμενη ευρύτητα, καθώς κυρίως στην αγγλική και γαλλική έχουν συγγραφεί τα περισσότερα πρωτότυπα έργα της οικολογικής σκέψης, ενώ σημαντικά έργα γραμμένα στη γερμανική έχουν μεταφρασθεί στην αγγλική και την ελληνική.

Από τη συστηματική επισκόπηση της εκτεταμένης βιβλιογραφίας (διεθνούς και ελληνικής) που αναφέρεται στο αντικείμενο της εργασίας μας εντοπίσαμε ορισμένες ευρέως αποδεκτές παραδοχές τις οποίες χρησιμοποιήσαμε ως βάση εκκίνησης για την οργάνωση της έρευνάς μας:

---

[41] Dorselaer 1984, 77-83.

1. Κατ' αρχάς υπάρχει μια διακριτή οικολογική θεωρία που διαμορφώθηκε από τη συνεργασία της επιστημονικής οικολογίας με την πολιτική οικολογία. Πρόκειται για ένα νέο μοντέλο πολιτικής θεωρίας που επηρεάζει εκτός από τους οικολόγους διανοούμενους και μεγάλο τμήμα των διανοούμενων που προέρχονται από ένα ευρύ επιστημονικό φάσμα.
2. Επίσης, υπάρχει μια διεθνής δημόσια συζήτηση για την ανάπτυξη και την οικολογική κρίση, από οικολογική σκοπιά, η οποία διευρύνεται διαρκώς, ιδιαίτερα από τις αρχές της δεκαετίας του 1970 και μετά, συζήτηση που διαμορφώνεται και επεκτείνεται ταυτόχρονα με την άνθιση του οικολογικού κινήματος και με την εξέλιξη της σύγχρονης επιστημονικής οικολογίας.
3. Ακόμη, υφίσταται μια ελληνική συζήτηση για το ίδιο θέμα, στην οποία αρχίζουν να συμμετέχουν Έλληνες διανοούμενοι, ιδιαίτερα από τα μέσα της δεκαετίας του '80 και μετά.
4. Υπάρχουν οικολόγοι και μετα-οικολόγοι Έλληνες διανοούμενοι που προσεγγίζουν κριτικά την ανάπτυξη και οι οποίοι εκκινούν από τη συνειδητοποίηση του περιβαλλοντικού προβλήματος της χώρας.
5. Ο κοινός παρανομαστής των σχετικών προβληματισμών είναι η αλόγιστη μεταπολεμική οικονομική ανάπτυξη, στην οποία αποδίδεται η οικολογική κρίση, καθώς η ανάπτυξη γίνεται αντιληπτή ως μια διαδικασία που στο όνομα της προόδου έχει επιφέρει και συνεχίζει να επιφέρει σημαντικά πλήγματα στην ισορροπία των οικοσυστημάτων και των τοπικών κοινωνιών, ανεξαρτήτως της κλίμακας στην οποία αυτά αναφέρονται

Με βάση τις παραδοχές αυτές και τα δεδομένα που ανέκυψαν από την εξέλιξη της έρευνάς μας, η κεντρική υπόθεση της εργασίας μας έχει ως εξής:

Ο ρόλος των Ελλήνων διανοούμενων οι οποίοι υπό το φως της οικολογικής θεωρίας προσέγγισαν την αναπτυξιακή διαδικασία με κριτικό πνεύμα, ήταν να κάνουν κοινωνούς ενός συγκεκριμένου προβληματισμού -που συνδεόταν με την ανάδυση μιας νέας μορφής γνώσης βασισμένης στην

οικολογική θεωρία-, τα τμήματα εκείνα της ελληνικής κοινωνίας που εμπλέκονται στις διαδικασίες διαμόρφωσης και λήψης αποφάσεων και να επιτύχουν τον επηρεασμό τους, έτσι ώστε να γίνει εφικτό η αναπτυξιακή διαδικασία να προσαρμοσθεί σε ένα σύνολο πολιτικών που αναδύονται από το στόχο της αειφορίας -περιβαλλοντικές πολιτικές-, και οι οποίες αποβλέπουν στην προστασία του περιβάλλοντος, τη διατηρησιμότητα των φυσικών πόρων, τη διασφάλιση της δημόσιας υγείας και τη βελτίωση της ποιότητας ζωής.

Για να επιτύχουμε στη στόχευση της εργασίας μας θα επιχειρήσουμε να διερευνήσουμε και να επαληθεύσουμε τα ακόλουθα ερευνητικά ερωτήματα:

1. Η οικολογική θεωρία επηρεάζει τους Έλληνες διανοούμενους που συζητούν για την ανάπτυξη από κριτική σκοπιά;
2. Σχετίζεται η εξέλιξη της συζήτησης χρονικά και θεματικά με την ανάπτυξη του οικολογικού κινήματος διεθνώς και στην Ελλάδα αλλά και με την εξέλιξη της επιστημονικής οικολογίας;
3. Καθίσταται και στην Ελλάδα σημαντικός ο ρόλος των κινηματικών διανοούμενων -κατά το αντίστοιχο της Δυτικής Ευρώπης- ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά στο αντικείμενο της εργασίας μας;
4. Επιτυγχάνεται η αποδοχή των εναλλακτικών προτύπων ανάπτυξης από την κοινή γνώμη, τους διαμορφωτές γνώμης και τους λήπτες αποφάσεων;
5. Επικρατεί και στην ελληνική συζήτηση η διεθνώς επικρατούσα θέση υπέρ της αειφόρου ανάπτυξης;
6. Προτείνεται και σε ποιο βαθμό στην ελληνική συζήτηση, ως η αποτελεσματικότερη παρέμβαση για την "οικολογικοποίηση" της ανάπτυξης, η υιοθέτηση περιβαλλοντικών πολιτικών;

Στο πλαίσιο της έρευνάς μας σκοπεύουμε να αναδείξουμε τις συμβολές των διανοούμενων που εντάσσονται στον ευρύτερο χώρο της οικολογικής σκέψης. Εκεί συναντούμε εκφραστές της επιστημονικής οικολογίας (π.χ. βιολόγους) αλλά και εκφραστές της πολιτικής οικολογίας (συγγραφείς - αρθρογράφους που δραστηριοποιούνται παράλληλα στο κίνημα και συμμετέχουν σε εκδοτικές ομάδες οικολογικών εντύπων). Επίσης, θα συμπεριλάβουμε στην

εργασία μας συμβολές από διανοούμενους που αν και δεν ανήκουν στο χώρο της οικολογικής σκέψης, εντάσσονται στους μετα-οικολόγους διανοούμενους. Κριτήριό μας θα είναι η από την πλευρά τους υιοθέτηση ενός μεγαλύτερου ή μικρότερου μέρους των επιχειρημάτων της οικολογικής θεωρίας, υπό την προϋπόθεση ότι συμβάλλουν ουσιαστικά, με συγκροτημένα επιχειρήματα, στη σχετική συζήτηση και βοηθούν στον εμπλουτισμό της με ιδέες που διαθέτουν κάποιο βαθμό πρωτοτυπίας, στηρίζονται επαρκώς στην επιστημονική γνώση και τη διευρύνουν προσκομίζοντας κάποια νεότερα δεδομένα. Στην εργασία μας δεν θα επιχειρήσουμε την εξαντλητική παρουσίαση των έργων των συγγραφέων εκείνων που ασχολήθηκαν με την ανάπτυξη υπό το φως της οικολογικής θεωρίας, αφού η σχετική έρευνα έχει δείξει ότι υπάρχει ένας ιδιαίτερα μεγάλος αριθμός έργων, τα οποία ωστόσο δεν προσφέρονται πάντοτε για επιστημονική αξιοποίηση. Παράλληλα, επιχειρώντας να συσχετίσουμε τις αναζητήσεις των Ελλήνων διανοούμενων με την αντίστοιχη συζήτηση που διεξαγόταν την ίδια περίπου χρονική περίοδο στη Δυτική Ευρώπη και στις ΗΠΑ -όπως αυτή έχει καταγραφεί στη διεθνή βιβλιογραφία-, θα προσπαθήσουμε να αναδείξουμε τα σημαντικότερα διεθνή ρεύματα σκέψης που αφορούν στο αντικείμενο της εργασίας αυτής και την επιρροή τους στην εγχώρια συζήτηση.

2.

ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΟΙΚΟΛΟΓΙΑ ΣΤΗ ΣΥΝΘΕΣΗ ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΟΙΚΟΛΟΓΙΑ

Ο όρος *οικολογία* πρωτοδιατυπώθηκε[42] από τους γεωγράφους Reiter και Hillaire δέκα χρόνια νωρίτερα από το ζωολόγο Ερνστ Χαίκελ (Λουλούδης 1990, 467), ο οποίος κάνει συστηματική χρήση του όρου το 1866 στο έργο του *"Γενική Μορφολογία των Οργανισμών" (Generelle Morphologie der Organismen)* (Sram 1986α, 9). *Οικολογία*, σύμφωνα με τον Γερμανό ζωολόγο -που θεωρείται ο ιδρυτής της νέας επιστήμης- είναι *η επιστήμη των σχέσεων του οργανισμού με το εξωτερικό του περιβάλλον, όπου μπορούμε να συμπεριλάβουμε και τις προϋποθέσεις για την ύπαρξη* (αναφέρεται στο: Sram 1986β, 17). Ή σύμφωνα με τον Ribbes *οικολογία είναι η διδασκαλία της οικονομίας της φύσης*[43], ένας κλάδος της βιολογίας που μελετά με ποιους νόμους

[42] Σχετικά με την πρώτη εμφάνιση της λέξης οικολογία οι γνώμες διίστανται. Σύμφωνα με τον Edward Kormondy, η λέξη πρωτοεμφανίζεται την πρωτοχρονιά του 1858 στην ιδιωτική αλληλογραφία του φυσιολάτρη Αμερικανού συγγραφέα Henry David Thoreau, σε επιστολή που έστειλε ο συγγραφέας σε ανιψιό του, μαθητή του Δαρβίνου (Kormondy 1969, 8).

[43] Τον όρο οικονομία της φύσης χρησιμοποιεί και ο Deleage (Deleage 1991, 19-37).

διατηρείται η ισορροπία των συστημάτων χάρη στην οποία η ζωή συνεχίζεται (Ribes χ.χ., 9).

Η οικολογία, ως επιστημονικός κλάδος της βιολογίας, ανέδειξε στην επιστημονική σκέψη το ζήτημα των *αλληλεπιδράσεων* μεταξύ έμβιων όντων και αβιοτικού περιβάλλοντος, προκαλώντας -κατά ορισμένους συγγραφείς- ένα σοβαρό μεθοδολογικό ρήγμα στο μοντέλο της καρτεσιανής λογικής, που αποτελεί την εξέλιξη της αριστοτέλειας αλυσίδας αιτίων και της νευτώνειας λογικής. Η καρτεσιανή λογική διαμόρφωσε τις βάσεις της δυτικής επιστήμης, μέσω της υιοθέτησης μιας κοινής για όλες τις επιστήμες ερευνητικής μεθοδολογίας, που θεμελιώνεται στην αναζήτηση των σχέσεων αιτίου-αιτιατού με το μοντέλο της γραμμικής αιτιότητας. Αντίθετα, για την οικολογική σκέψη τα βασικά ερμηνευτικά εργαλεία είναι εκείνα του *συστήματος* και του *μοντέλου*. (Τρούμπης Α. 1985, 63-64).

Τι ακριβώς είναι ένα σύστημα; Ο Χατζημπίρος ορίζει ως σύστημα *"ένα πεπερασμένο σύνολο αλληλεπιδρώντων μερών το οποίο μπορεί να θεωρηθεί ως μια ενότητα· ακόμη ως σύστημα μπορεί να ορισθεί ένα μοντέλο, το οποίο αποτελεί μια απλοποιημένη αναπαράσταση της πραγματικότητας"* (Χατζημπίρος 1998, 139). Ο δυνητικός προσδιορισμός ("μπορεί") που χρησιμοποιεί ο συγγραφέας στον παραπάνω ορισμό, όταν αναφέρεται στην έννοια *οικοσύστημα*, αν και ορθός επιστημολογικώς, προκαλεί αβεβαιότητα για το επιχείρημα της επιστημονικής οικολογίας. Διότι, όταν το μέγεθος του πεπερασμένου συνόλου είναι δυνατό να κυμαίνεται από ένα σύστημα του μικρόκοσμου (π.χ. "οικοσύστημα" ενός οργανισμού) μέχρι ένα σύστημα του μεγάκοσμου (π.χ. ένας ολόκληρος πλανήτης ή ακόμη και ένας γαλαξίας), τότε ανακύπτει σοβαρό υπαρξιακό ζήτημα για τις πολιτικές προστασίας και διατήρησης[44]. Αρκεί να αναλογισθεί κανείς τη δυσχέρεια ιεράρχησης προτεραιοτήτων κατά τη φάση σχεδιασμού μιας περιβαλλοντικής πολιτικής κατά την οποία θα έπρεπε να ληφθούν υπόψη οι συνέπειες που πιθανώς θα προκαλούντο σε κάθε γωνιά του πλανήτη, όπως για παράδειγμα θα

[44] Διατήρηση ή προστασία: Η διατήρηση ενός οικοσυστήματος με τέτοιο τρόπο ώστε να εξασφαλίζεται -μέσω του περιορισμού των επιδράσεων που ασκεί ο άνθρωπος ή άλλοι εξωτερικοί παράγοντες- ότι στο άμεσο μέλλον η κατάσταση του οικοσυστήματος θα είναι παρόμοια με την παρούσα κατάσταση ή με προηγούμενη κατάσταση υγιέστερη από την παρούσα.

απαιτούσε η πιστή εφαρμογή της θεωρίας του χάους[45]. Η σύγχρονη οικολογική σκέψη έλυσε το γρίφο του προσδιορισμού του μεγέθους των συστημάτων, υιοθετώντας την προσέγγιση της *συστημικής αιτιότητας*, σύμφωνα με την οποία το οικοσύστημα προσδιορίζεται ως ένα διακριτό μέγεθος που οργανώνεται από επάλληλες αιτιώδεις σχέσεις σε μια γεωγραφική περιοχή που μπορεί να ορισθεί από τοπικά στοιχεία (μικρο-κλίμα, σύσταση εδάφους, είδη χλωρίδας και πανίδας που ενδιαιτώνται στο χώρο αυτόν) (Encarta 1997). Έτσι, ομιλούμε για το οικοσύστημα μιας λίμνης, ενός βουνού, μιας αγροτικής περιοχής κ.ο.κ.. Σε έναν πιο εκλεπτυσμένο ορισμό του οικοσυστήματος, ο Χατζημπίρος αναφέρει ως οικοσύστημα *"ένα πεπερασμένο σύνολο έμβιων οργανισμών και ανόργανων υλικών, το οποίο καταλαμβάνει συγκεκριμένη έκταση και έχει καθορισμένη μορφή, ανάμεσα δε σε αυτό και στο περιβάλλον υπάρχουν αλληλεπιδράσεις και ανταλλαγές ύλης και ενέργειας που συντελούν στη δημιουργία μιας οργανωμένης λειτουργικής ενότητας. Το συνολικό οικοσύστημα του πλανήτη ονομάζεται βιόσφαιρα[46]"*(Χατζημπίρος 1998, 137-138).

Συστήματα και μοντέλα χρησιμοποιούνται από την οικολογική ανάλυση προκειμένου να εξηγηθούν και για να προβλεφθούν με επαρκή τρόπο τα φαινόμενα (Χατζημπίρος 1998, 140). Τα μοντέλα στην οικολογία εφαρμόζονται άλλοτε σε συστήματα πληθυσμών, αποβλέποντας στη μελέτη της δυναμικής των πληθυσμών και άλλοτε σε οικοσυστήματα όπου περιγράφουν τις ροές υλικών ή ενέργειας ανάμεσα στα διάφορα μέρη του οικοσυστήματος. Συστήματα που βρίσκονται σε στάσιμη κατάσταση, λέγεται ότι βρίσκονται σε σημείο ή κατάσταση ισορροπίας. Όταν το σύστημα υποστεί μια διατάραξη απομακρύνεται από το σημείο ισορροπίας του. Αν έχει την τάση να επιστρέψει στο ίδιο σημείο, τότε το σημείο ισορροπίας του είναι ευσταθές (και το σύστημα θεωρείται αρκετά ανθεκτικό) ενώ σε αντίθετη περίπτωση είναι ασταθές (και απειλείται με κατάρρευση) (Χατζημπίρος 1998, 141-142).

---

[45] Για τη *θεωρία του χάους*, σύμφωνα με την οποία *«το πέταγμα μιας πεταλούδας στην Κίνα μπορεί να προκαλέσει έναν τυφώνα στις ΗΠΑ»*, μέσω μιας αλυσιτελούς σειράς αλληλεπιδράσεων, βλ. Prigozine 1997, *The End of Certainty: Time, Chaos and the New Laws of Nature*, Free Press, New York.

Ο Ολλανδός αλχημιστής και εφευρέτης του μικροσκοπίου Leeuvenhoeck, που διεξήγαγε την πρώτη ιστορικά δημογραφική έρευνα σε ζωικούς οργανισμούς, όταν το 1677 μελέτησε τον πολλαπλασιασμό μικροοργανισμών στον κρόκο ενός αυγού, θεωρείται από τους προπομπούς της οικολογίας και πρωτοπόρος της δημογραφίας (Deleage 1991, 149). Από τους προπομπούς της οικολογίας επίσης θεωρείται ο Thomas Malthus, ο οποίος -έναν αιώνα αργότερα- ερεύνησε τις τάσεις ταχείας ανάπτυξης του ανθρώπινου πληθυσμού της γης, αναδεικνύοντας μια από τις σημαντικότερες πτυχές της οικολογικής λειτουργίας του πλανήτη. Σύμφωνα με τον Malthus, ανάμεσα στις αιτίες που απειλούν το σταμάτημα της προόδου της ανθρωπότητας και την πορεία του ανθρώπου προς την ευτυχία είναι ο συνεχής ανταγωνισμός των ζωικών ειδών στην προσπάθεια για εξασφάλιση τροφής· το πρόβλημα έγκειται στο ότι ο ανθρώπινος πληθυσμός αυξάνεται με γεωμετρική πρόοδο (1,2,4,8,16,32,...) ενώ η αύξηση της παραγωγής τροφίμων γίνεται με αριθμητική πρόοδο (1,2,3,4,5,6,...), με συνέπεια κάποια ημέρα οι πόροι της γης να μην είναι σε θέση να εξασφαλίζουν την επιβίωση όλων των κατοίκων της (αναφέρεται στο: Deleage 1991, 149).

Θεμελιωτής της πρώιμης οικολογικής σκέψης θεωρείται ο Γερμανός φυσιοδίφης και φιλόσοφος Alexander von Humboldt. Το 1845, στο βιβλίο του Cosmos, το οποίο θεωρείται το πρώτο σημαντικό οικολογικό έργο (Deleage 1991, 39-45), επισημαίνει την *ένταξη του ανθρώπου μέσα στη φύση, από τις δυνάμεις της οποίας μπορεί να διαφεύγει ευκολότερα από άλλα είδη, συμμετέχει πάντως ουσιαστικά στη ζωή ολόκληρης της υδρογείου* (Acot 1991, 171). Ο Humboldt υπήρξε πρωτοπόρος στη διαπίστωση ότι ο κύριος κανόνας στο φυσικό κόσμο είναι η *ενότητα* μέσα στην τεράστια ποικιλία των φυσικών φαινομένων και τις αλληλεπιδράσεις που τις διέπουν (Σαχς Α. 1996, 61). Μόλις στις αρχές του 19ου αιώνα, μετά το πενταετές ταξίδι του στη Βενεζουέλα και τις Άνδεις (1799-1804), ο Humboldt, τον οποίο ο Δαρβίνος θεωρούσε δάσκαλό του, μέσα από το έργο του ανέπτυξε τον προβληματισμό τους για την αλληλεπίδραση των δυνάμεων που συνδέουν διαφορετικά περιβάλλοντα με τους κατοίκους τους και επεσήμαινε την αναγκαιότητα για τη διατήρηση

---

[46] Η έννοια της βιόσφαιρας επινοήθηκε από το Ρώσο γεωχημικό Vladimir Vernadsky, στο πολυσυζητημένο από την επιστημονική κοινότητα των βιολόγων έργο του *Das Antlitz der Erde (Η μορφή της Γης)*, που εκδόθηκε στη Βιέννη το 1926, έργο το οποίο είναι επηρεασμένο από το έργο του Humboldt (Deleage 1991, 197).

της ομοιογένειας των συστημάτων. Αντίθετα, στη σκέψη του Δαρβίνου προκρίθηκε ο διαχωρισμός και οι εξειδικευμένες προσαρμογές των ειδών σε τοπικά περιβάλλοντα, κατεύθυνση που ταίριαζε ιδιαίτερα στο πνεύμα μοντερνισμού του 19ου αιώνα, και που σε αντίθεση με την κοσμοθεωρία του Humboldt, οδηγούσε την επιστήμη στα μονοπάτια της εξειδίκευσης και της αποσπασματικής μελέτης των φαινομένων. Ο Humboldt υπήρξε διορατικότερος από τον Malthus[47], καθώς, αφού διέγνωσε τις καταστροφικές συναρτήσεις -για οικοσυστήματα και ανθρώπους- που προκαλούσε η αποδάσωση (λόγω υλοτόμησης) στη Βενεζουέλα των αρχών του 19ου αιώνα, διαπίστωσε ότι η έλλειψη πόρων δεν οφειλόταν στην αύξηση του πληθυσμού αλλά στην υπερκατανάλωση και την κακή διαχείριση των πόρων. Το ζήτημα λοιπόν δεν ήταν η παρουσία ανθρώπινου υπερπληθυσμού σε μια περιοχή αλλά οι βλάβες στα οικοσυστήματα που οφείλονται σε ανθρώπινες παρεμβάσεις. Ο Humboldt άλλωστε ήταν ο πρώτος που επισήμαινε τη λαίμαργη διάθεση των αποικιοκρατικών δυνάμεων για ανάπτυξη του Νέου Κόσμου, κατάσταση που υπονόμευε την ευημερία των κατοίκων των αποικιών (Σαχς Α. 1996, 64-65).

Οι προπομποί της οικολογικής σκέψης δεν προέρχονται αποκλειστικά από την επιστημονική κοινότητα. Σύμφωνα με τον Καστοριάδη, οι Άγγλοι, Γερμανοί και Γάλλοι ρομαντικοί συγγραφείς και ποιητές του 19ου αιώνα διατυπώνουν μέσα από τα λογοτεχνικά τους κείμενα την έντονη ανησυχία τους για τη φύση που υποχωρεί ενόσω η βιομηχανική επανάσταση επελαύνει. Οι ρομαντικοί, οι οποίοι διακατέχονταν από "έρωτα για τη φύση", δεν διέθεταν βέβαια την απαιτούμενη ωριμότητα σκέψης και επάρκεια γνώσεων για να θέσουν ως κεντρικό το ζήτημα του "αυτοπεριορισμού του ανθρώπινου όντος σε σχέση με τον πλανήτη" (Καστοριάδης 1993, 100). Δεν θα πρέπει ωστόσο να υποβαθμίσουμε τη σημασία των Άγγλων ρομαντικών (Byron, Selley, John Keats) που γράφουν ποιήματα στις αρχές του 19ου αιώνα με κεντρική υπόθεση τα φυσικά τοπία, δυσαρεστημένοι από τη βιομηχανική ανάπτυξη που αλλάζει το χαρακτήρα της βρετανικής υπαίθρου (The Norton Anthology 1993, 9-10).

[47] Ο Malthus είχε αναγάγει το ζήτημα της επιβίωσης των κοινωνιών, όπως εξάλλου και το ζήτημα της φυσικής

Η ανάπτυξη της επιστημονικής οικολογίας επηρεάσθηκε από τις εκάστοτε κρατούσες κοινωνικές αναπαραστάσεις της φύσης, τον τρόπο δηλαδή με τον οποίο αντιλαμβάνεται ο άνθρωπος τη φύση, το νόημα που της προσδίδει και τη σχέση που διατηρεί ο ίδιος με τη φύση. Οι αναπαραστάσεις αποτελούν προσπάθειες του Homo sapiens να ταξινομήσει τη φύση σε κλειστά νοητικά σχήματα, στα οποία η φύση διασυνδέεται με συγκεκριμένες κάθε φορά ανάγκες του ανθρώπου. Οι αναπαραστάσεις της φύσης εκφράζουν τις εκάστοτε σχέσεις πολιτισμού - φύσης και προβάλλονται στο επίπεδο της κουλτούρας κάθε κοινωνίας (Σταυρακάκης 1993, 42). Όταν οι σχέσεις πολιτισμού - φύσης διανύουν περίοδο όξυνσης και έντονης ανταγωνιστικότητας, εμφανίζονται στο προσκήνιο διαφορετικές αναπαραστάσεις που στοχεύουν σε μια αναδιαπραγμάτευση των σχέσεων πολιτισμού - φύσης με στόχο την αποκατάσταση μιας ισορροπίας με διάρκεια. Το πώς αντιλαμβάνονται όμως οι άνθρωποι τη σχέση τους με τη φύση έχει να κάνει σε μεγάλο βαθμό με τα θρησκευτικά τους πιστεύω, την κουλτούρα και τη γενικότερη κοσμοθεωρία τους, όπως επισημαίνει ο Deleage. Η μεγάλη αλλαγή στις αντιλήψεις αυτές συντελέστηκε στην Ευρώπη του Μεσαίωνα, με την επιβολή του χριστιανισμού, του οποίου η ανομολόγητη πίστη στην απεριόριστη πρόοδο -έννοια που δεν υπάρχει στους αρχαίους Έλληνες και τους Ρωμαίους- στήριξε μια μεγάλη επανάσταση ψυχολογικού χαρακτήρα, που επέβαλε ως κυρίαρχη την κουλτούρα της κυριαρχίας των ανθρώπων πάνω σε φυτά, ζώα και οικοσυστήματα (Deleage 1993, 61). Από το Μεσαίωνα μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1970, οπότε διατυπώθηκαν οι δυσμενείς θεμελιώδεις διαπιστώσεις της σύγχρονης οικολογικής σκέψης[48], η ανθρωπότητα εξελίχθηκε ιστορικά βασισμένη στην πεποίθηση της απόλυτης κυριαρχίας του ανθρώπου πάνω στη γη.

Η ευρεία αποδοχή από τη διεθνή επιστημονική κοινότητα της παρατήρησης ότι η γη αποτελεί ένα πεπερασμένο σύνολο, το οποίο διαθέτει συγκεκριμένα αποθέματα μη ανανεώσιμων πόρων που φθίνουν με ταχείς ρυθμούς, λόγω της παγκόσμιας αναπτυξιακής διαδικασίας, προκαλώντας καταστάσεις σπάνεως, αλλά και της διαπίστωσης ότι η σπάταλη διαχείριση των ανανεώσιμων πόρων ελαττώνει τις δυνατότητες ανανέωσής των και εντέλει τους περιορίζει, προήλθαν από τη χρήση της διεπιστημονικής προσέγγισης των ζητημάτων

ισορροπίας των οικοσυστημάτων αλλά και του πλανήτη ολόκληρου, στις τάσεις για υπερπληθυσμό.

που αφορούν στη διαχείριση των πόρων (Meadows-Meadows 1999, 44-104). Η γεωλογία, η βιολογία, η υδρολογία, η μεταλλειολογία, η τοπογραφία - αγρονομία, η ωκεανογραφία, συνέδραμαν με τις αναλύσεις τους στην επαλήθευση των υποθέσεων εργασίας της οικολογικής σκέψης και συμπλήρωσαν το γνωστικό πεδίο της επιστημονικής οικολογίας. (Barnett - Morse 1978, 17). Διαθέτοντας πλούτο επιχειρημάτων, η οικολογική σκέψη έθεσε επιτυχώς στο τραπέζι της δημόσιας συζήτησης το θέμα των σχέσεων *φύσης και κοινωνίας*, επιχειρώντας να γεφυρώσει το χάσμα ανάμεσα στις θετικές και τις κοινωνικές επιστήμες. Προσεγγίζοντας τα δεδομένα υπό τη διεπιστημονική οπτική, η οικολογική σκέψη επανασυνέδεσε το υποκείμενο με το αντικείμενο και αναδεικνύοντας τις έννοιες της πολυπλοκότητας και της διαφορετικότητας, έθεσε ως κεντρικό στόχο την αναζήτηση μιας νέας ορθολογικότητας που θα εκφεύγει από τη στενή ορθολογικότητα του οικονομισμού, προτάσσοντας την ανάγκη για μια ισόρροπη συμβίωση του ανθρώπου με τη φύση (Μπάλιας 1992, 45). Το επόμενο βήμα ήταν η ανάπτυξη ενός κοινωνικού κινήματος, που θα πολιτικοποιούσε τους προβληματισμούς της επιστημονικής οικολογίας και θα συνέβαλε στη διαμόρφωση μιας νέου τύπου πολιτικής θεωρίας, της *οικολογικής θεωρίας*, που προσέφερε μια νέα οπτική για την ανάλυση και κατανόηση των φαινομένων κρίσης του σύγχρονου πολιτισμού.

Πολιτική Οικολογία

Μια γενικότερη συνειδητοποίηση της κλονισμένης σχέσης φύσης - πολιτισμού παρουσιάζεται στις αρχές του 19ου αιώνα, πρώτα στη Βρετανία και στη συνέχεια στις ΗΠΑ, με την εμφάνιση των πρώτων σωματείων για την προστασία της φύσης. Αυτές οι πρωτοβουλίες εντάσσονται σε ένα πρώιμο κίνημα *περιβαλλοντισμού*, που κύριο στόχο έχει την προστασία και διατήρηση της φύσης. Από το ξεκίνημα του 20ου αιώνα και μέχρι το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, το κίνημα του περιβαλλοντισμού αναπτύσσεται κυρίως ως ένα φυσιολατρικό κίνημα. Οι ανησυχίες για την υποβάθμιση της φύσης πυκνώνουν στη μεταπολεμική περίοδο, ιδιαίτερα από τα τέλη της δεκαετίας του 1960 και μετά, όταν στο

[48] Βλ. σχετικά στη συνέχεια για τη Λέσχη της Ρώμης, σελ. 62.

πολιτικό προσκήνιο των χωρών της Δύσης εμφανίζεται ένα νέο κίνημα που στοχεύει στην ανασυγκρότηση των πολιτικών, κοινωνικών και οικονομικών θεμελίων των σύγχρονων κοινωνιών, προτάσσοντας μια συγκεκριμένη αντίληψη της φύσης, η οποία εκφεύγει από τη στενότητα της ανθρωποκεντρικής σύλληψης του κόσμου (Σταυρακάκης 1993, 44). Πρόκειται για το *κίνημα της πολιτικής οικολογίας*[49], που διαφοροποιείται από τον περιβαλλοντισμό στο ότι αναφέρεται σε ένα ευρύτερο φάσμα ζητημάτων, σε αντίθεση με το περιβαλλοντιστικό κίνημα που περιορίζεται σε μονοθεματικά ενδιαφέροντα (π.χ. προστασία συγκεκριμένων ειδών). Η νέα σύλληψη της φύσης από την πολιτική οικολογία γρήγορα φάνηκε ότι ήταν στην πραγματικότητα πολλές διαφορετικές συλλήψεις[50], συνέχοντο όμως - όπως επισημαίνει ο Eder- από ένα σύνολο συμβολικών αναπαραστάσεων του φυσικού περιβάλλοντος, οι οποίες συγχωνεύουν κοινές ηθικές, εμπειρικές και αισθητικές ανησυχίες για την φύση (Eder 1996, 205-206). Αυτή η κοινή προσέγγιση διατρέχει όλες τις συχνά αποκλίνουσες εντόνως μεταξύ τους συλλήψεις της φύσης που παρουσίασαν τα ποικίλα ρεύματα της πολιτικής οικολογίας και αποτυπώθηκε στην κοινή παραδοχή *ότι η ταχύτατη ανάπτυξη στο μεταπολεμικό κόσμο παρήγαγε οικολογική κρίση που απειλεί τη σταθερότητα των οικοσυστημάτων και την επιβίωση της ίδιας της φύσης.* Ως προς τα μέσα και τους ρυθμούς με τα οποία θα πρέπει να αντιμετωπισθεί η οικολογική κρίση, η πολιτική οικολογία έχει παρουσιάσει ένα πλήθος διαφορετικών προσεγγίσεων, από την απλή μεταρρυθμιστική μέχρι και την επαναστατική πολιτική του γαιο-κεντρισμού (βλ στη συνέχεια).

Το κίνημα της πολιτικής οικολογίας αποτέλεσε προϊόν των νέων κοινωνικών κινημάτων: κατ' αρχάς το φοιτητικό κίνημα του Μπέρκλεϋ και ο γαλλικός Μάης του '68, και στη συνέχεια το ειρηνιστικό κίνημα, το φοιτητικό κίνημα, το αντιπυρηνικό, το κίνημα αλληλεγγύης στον Τρίτο Κόσμο, το κίνημα των ανθρώπινων δικαιωμάτων, αλλά και τα κινήματα πρωτοβουλιών πολιτών ήταν οι δεξαμενές ιδεών και ανθρώπινου δυναμικού που τροφοδότησαν το οικολογικό κίνημα, τα πράσινα κόμματα και τις μη κυβερνητικές οικολογικές οργανώσεις, φέρνοντας στην επικαιρότητα ένα σύνολο νέων αξιών (βλ. σελ. 46). Αναλύοντας τον προγραμματικό λόγο και την πολιτική δράση του οικολογικού κινήματος ο

[49] Φορείς της πολιτικής οικολογίας είναι τα πράσινα κόμματα αλλά και οι μη κυβερνητικές οικολογικές οργανώσεις (Greenpeace, Friends of the Earth, Sierra Club, κ.α.) (Hayward 1995, 190-1999).

Κατσούλης επιβεβαιώνει ότι αυτό ήταν προσανατολισμένο στην καταπολέμηση των συνεπειών του οικονομισμού, ιδιαίτερα *ενάντια στην ιδεολογία της ανάπτυξης* και στα μεγάλα οικονομικά συμφέροντα (Κατσούλης 1998, 205). Η κριτική στάση της πολιτικής οικολογίας απέναντι στην ανάπτυξη ήταν το στοιχείο συνοχής και η πηγή της πολιτικής έμπνευσης του κινήματος, που όπως θα δούμε στη συνέχεια της εργασίας ευνόησε τη διαμόρφωση μιας μεγάλης ποικιλίας εναλλακτικών προτάσεων και ιδεών (βλ. στη συνέχεια κεφάλαιο 5).

Το έτος- καμπή για την εξέλιξη του οικολογικού κινήματος ήταν το 1972, οπότε έκανε έντονη την παρουσία της στη διεθνή δημοσιότητα μια διεθνής ομάδα διανοούμενων, η περίφημη Λέσχη της Ρώμης[51], ομάδα επιστημόνων, πολιτικών και βιομηχάνων, που προέρχονταν από δέκα χώρες του αναπτυγμένου Βορρά. Τα πορίσματα της Λέσχης της Ρώμης εκδόθηκαν σε ένα πολύκροτο βιβλίο με τίτλο *"Τα Όρια της Ανάπτυξης" (Limits to Growth)*[52], το 1972 (βλ. στη συνέχεια σελ. 62) και επηρέασαν καθοριστικά τις αντιλήψεις των φορέων της επιστημονικής και της πολιτικής οικολογίας. Ήταν επίσης η χρονιά που εκδόθηκε η *Διακήρυξη της Στοκχόλμης*, προϊόν της πρώτης *Συνδιάσκεψης των Ηνωμένων Εθνών για και το Περιβάλλον* και ιδρύθηκε το *Πρόγραμμα των Ηνωμένων Εθνών για το Περιβάλλον* (UNEP - United Nations Environment Program) (Τσάλτας 1990β, 124-129).

Το πρώτο πράσινο κόμμα ιδρύθηκε επίσης το 1972 στη Νέα Ζηλανδία. Η ονομασία του ήταν *Values Party (Κόμμα Αξιών)* (Διαμαντόπουλος 1992, 8). Το 1973 ακολούθησε η ίδρυση του πράσινου βρετανικού κόμματος *The People*[53] και το 1980 ιδρύθηκαν οι Γερμανοί *Πράσινοι (Die Grünen)*. Το πρώτο βήμα του πράσινου κινήματος προς τον κοινοβουλευτισμό έκαναν οι Βέλγοι Πράσινοι του βαλλονικού Ecolo και του φλαμανδικού Agalev το 1981, όταν εξέλεξαν βουλευτές στην Εθνοσυνέλευση και στη Γερουσία (Spretnak-Capra 1990, 278). Την κοινοβουλευτική εκπροσώπηση ωστόσο παγιοποίησαν οι Γερμανοί Πράσινοι με την είσοδό τους στο Ομοσπονδιακό Κοινοβούλιο το 1983, καθώς ήταν οι πρώτοι πράσινοι

---

[50] Βλ. στη συνέχεια σχετική αναφορά στα ρεύματα σκέψης της πολιτικής οικολογίας, βλ. σελ. 65-67.
[51] Η Λέσχη της Ρώμης είχε ιδρυθεί το 1968, με σκοπό τη μελέτη των παγκόσμιων περιβαλλοντικών προβλημάτων και τη διαμόρφωση νέων πολιτικών σε παγκόσμια κλίμακα (Φλογαΐτη 1993, 89-90).
[52] Meadows Don., Meadows Den. et al 1972, *The Limits To Growth*, Signet, Νιου Τζέρσεϋ.
[53] Αργότερα, το 1985, μετονομάσθηκε σε Green Party.

βουλευτές ανά τον κόσμο που ξεπέρασαν τη δύσκολη οροφή του 5% του γερμανικού εκλογικού συστήματος. Η μεγαλύτερη πάντως εκλογική επιτυχία των Ευρωπαίων πράσινων ήταν το ποσοστό ψήφων που συγκέντρωσαν στις ευρωεκλογές του 1989 οι Βρετανοί του Green Party με 15%, χωρίς όμως να εκλέξουν κανένα ευρωβουλευτή, λόγω του πλειοψηφικού χαρακτήρα του βρετανικού εκλογικού νόμου (Καϊτατζής 1998α, 20).

Η άνθηση των πράσινων κομμάτων, ιδιαίτερα στη δεκαετία του '80, όπως παρατηρεί ο Δεμερτζής, συνδέεται με μια τάση ενός μέρους του εκλογικού σώματος να επιλέγει κόμμα και να ψηφίζει επί τη βάση συγκεκριμένων κάθε φορά κοινωνικών και πολιτικών θεμάτων ενάντια σε κατεστημένες επιλογές όπως ο παραγωγισμός, η ανάπτυξη και ο καταναλωτισμός (Δεμερτζής 1993β, 94). Βέβαια, το αναπτυξιακό ζήτημα δεν αποτέλεσε το αποκλειστικό πεδίο επί του οποίου κάρπισε το πράσινο κίνημα. Η επέκταση της παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας από πυρηνικούς σταθμούς[54], η έντονη παρουσία της όξινης βροχής, οι κινητοποιήσεις κατά της διάδοσης των πυρηνικών όπλων, υπήρξαν συγκεκριμένα πεδία δραστηριοποίησης του οικολογικού κινήματος επί δύο τουλάχιστον δεκαετίες ('70 και '80). Με την είσοδο στη δεκαετία του '90 οι προτεραιότητες της πολιτικής οικολογίας ανατάχθηκαν και η έμφαση πέρασε σε ζητήματα παγκόσμιου ενδιαφέροντος: φαινόμενο του θερμοκηπίου, τρύπες του όζοντος, συνειδητοποίηση του μεγέθους καταστροφής των τροπικών δασών κ.ο.κ.. Επρόκειτο για στοιχεία μιας κοινής ατζέντας πολιτικών στόχων

[54] Στο μεταπολεμικό ψυχροπολεμικό τοπίο του αναπτυξιακού ανταγωνισμού, η εγκατάσταση και λειτουργία πυρηνικών αντιδραστήρων κοντά σε κατοικημένες περιοχές, τόσο σε χώρες της Δύσης (Δυτική Ευρώπη, ΗΠΑ) όσο και σε χώρες της Ανατολής (χώρες Ανατολικής Ευρώπης, ΕΣΣΔ), με στόχο την εξασφάλιση ενεργειακής αφθονίας που θα βοηθούσε στην «υπερθέρμανση» των οικονομιών και θα εξυπηρετούσε τις "ανάγκες" της ανάπτυξης, προκαλούσε μια "άμεση ταραχή", όπως την αποκαλεί ο Κατσούλης, μια αίσθηση φόβου και αβεβαιότητας για τις συνέπειες της πυρηνικής ενέργειας. Επρόκειτο για κινδύνους νέου τύπου, που το οικολογικό κίνημα κατάφερε να αναδείξει και επιπλέον να προκαλέσει την κινητοποίηση σημαντικών τμημάτων του πληθυσμού μέσα από τις γραμμές της πολιτικής οικολογίας (Κατσούλης 1998, 205-206). Έτσι, όχι τυχαία, στις βιομηχανικά υπερανεπτυγμένες κοινωνίες του Βορρά τα περιστατικά οικολογικής υποβάθμισης και οι κίνδυνοι οικολογικής αποσταθεροποίησης συνδέθηκαν από το οικολογικό κίνημα με την απειλή της πυρηνικής ενέργειας. Όπως εξάλλου παρατηρεί ο πυρηνικός φυσικός Προμπονάς -αναφερόμενος στη δυναμική της παρουσίας των Ευρωπαίων πράσινων-, τα ισχυρότερα κινήματα στη δεκαετία του '90 εμφανίζονται στις χώρες με μεγάλη εξάρτηση από την παραγωγή πυρηνικής ενέργειας: Στη Γερμανία, τη Γαλλία, το Βέλγιο τη Σουηδία, τη Φιλανδία (εντός Ε.Ε.), αλλά και στην Ελβετία, τη Σλοβακία, την Ουκρανία και τη Βουλγαρία (εκτός Ε.Ε.), οι πυρηνικοί αντιδραστήρες έδωσαν ώθηση στο πράσινο κίνημα. Ο ίδιος υποστηρίζει ότι η *πυρηνική ενέργεια λειτούργησε ως εργαλείο παραγωγής πολιτικής* για το πράσινο κίνημα, του οποίου οι καταβολές βρίσκονται στην ολομέτωπη αντίθεση με τη χρήση της πυρηνικής ενέργειας για παραγωγή ηλεκτρισμού, τις πυρηνικές δοκιμές και τα πυρηνικά οπλοστάσια της περιόδου του Ψυχρού Πολέμου (Καϊτατζής 1998α, 20).

στους οποίους συνέπιπταν όχι μόνο τα πράσινα κόμματα αλλά και οι μη κυβερνητικές οικολογικές οργανώσεις. Η ατζέντα αυτή προέτασσε την παγκοσμιότητα της οικολογικής κρίσης, έθετε σε προτεραιότητα το ζήτημα για μετριασμό της ανάπτυξης και διεκδικούσε τη βελτίωση της δημοκρατίας με περισσότερη αποκέντρωση στη λήψη αποφάσεων και μεγαλύτερη δραστηριοποίηση της κοινωνίας πολιτών (μέσω δημοψηφισμάτων και θέσμισης δημοσίων ακροάσεων των μη κυβερνητικών οργανώσεων) (Brie 1992, 23).

Στις αρχές της δεκαετίας του '90, οι Δυτικοευρωπαίοι Πράσινοι συμπαρασυρόμενοι από τη δίνη της καθοδικής πορείας της ευρύτερης οικογένειας των ευρωπαϊκών αριστερών κομμάτων, η οποία ακολούθησε την πτώση του υπαρκτού σοσιαλισμού υπέστησαν μεγάλη μείωση της επιρροής τους. Ωστόσο, σε μεγάλο βαθμό, η μείωση των εκλογικών ποσοστών και η απώλεια εδάφους οφείλεται σε σειρά ατυχών χειρισμών των Γερμανών Πράσινων[55], οι οποίοι μη διαθέτοντας κατάλληλη πολιτική «όσφρηση» υπήρξαν επιφυλακτικοί μέχρι και εχθρικοί στους θεσμούς της αντιπροσωπευτικής-κοινοβουλευτικής δημοκρατίας (κόμματα, κοινοβούλιο, εκλογικές διαδικασίες, αντιπρόσωποι κλπ), όσο και διστακτικοί απέναντι στην απότομη διαδικασία ενοποίησης της Γερμανίας, που ακολούθησε την πτώση του τείχους του Βερολίνου. Αποτέλεσμα όλων αυτών ήταν να προκληθούν αρνητικές εντυπώσεις στην κοινή γνώμη της χώρας τους και να βρεθούν για μια ολόκληρη κοινοβουλευτική περίοδο εκτός Ομοσπονδιακής Βουλής (της Bundestag). Από τα μέσα όμως της δεκαετίας του '90 οι Πράσινοι άρχισαν να ανακτούν την πολιτική τους δύναμη και τα εκλογικά τους ποσοστά άρχισαν εκ νέου να ανέρχονται, αφού κατόρθωσαν να παρουσιάσουν πιο ρεαλιστικές πολιτικές θέσεις, που συνέδεαν τους οραματισμούς των νέων κοινωνικών κινημάτων που προήλθαν από το Μάη του '68 με προτάσεις που μπορούν να οδηγήσουν στο μετασχηματισμό του ευρισκόμενου σε κρίση οικονομικού και κοινωνικού μοντέλου των μεταβιομηχανικών κοινωνιών, σε ένα αειφορικό και κοινωνικά δίκαιο μοντέλο οργάνωσης της οικονομίας, την «πράσινη οικονομία» (Σακιώτης 1998β, 13). Τέλος, προς την εκπνοή

[55] Οι Γερμανοί Πράσινοι αποτελούν την ηγετική δύναμη του κινήματος της πολιτικής οικολογίας σε διεθνή κλίμακα. Οι πολιτικές τους επιλογές, οι ιδεολογικές τους αναζητήσεις και οι εσωτερικές τους διαμάχες επηρεάζουν τις διεργασίες και των υπόλοιπων πράσινων κομμάτων αλλά και τις γενικότερες τάσεις του εκλογικού σώματος στις άλλες ευρωπαϊκές χώρες (Spretnak-Capra 1990, 282 & 293-295).

της δεκαετίας του '90, πράσινα κόμματα ανέλαβαν κυβερνητικές ευθύνες συμμετέχοντας σε μια σειρά κεντροαριστερών κυβερνητικών συνασπισμών σε αρκετές δυτικοευρωπαϊκές χώρες (Φιλανδία 1996, Ιταλία και Γαλλία 1997, Γερμανία 1998). Ο πράσινος πολιτικός λόγος που συνδυάσθηκε στα πρώτα βήματα των πράσινων με μια αντιπολιτευτική στάση με χαρακτήρα έντονης και καθολικής αμφισβήτησης και διαμαρτυρίας, στη δεκαετία του '90 άλλαξε ριζικά. Έχοντας διανύσει ήδη μια μακρά πορεία, οι Πράσινοι, ιδιαίτερα μετά το 1989, παρά τις επιμέρους τάσεις και τις εσωκομματικές διαφοροποιήσεις τους, φάνηκε ότι μεταστράφηκαν από τη σκληρή αντισυστημική κριτική στην κατάθεση προτάσεων μεταρρυθμιστικής προοπτικής. Βασικές αρχές αυτής της μεταρρυθμιστικής προσέγγισης ήταν ότι οι πράσινοι αποδέχονται την αγορά, την κοινοβουλευτική - αντιπροσωπευτική δημοκρατία και τις ανταγωνιστικές διεθνείς σχέσεις, θεωρούν όμως ότι όλα αυτά μπορούν να λειτουργήσουν *ηθικά*[56], εφ' όσον επιτευχθεί μια δικαιότερη κατάσταση πραγμάτων, όπου θα επικρατεί η αειφορική διαχείριση των πόρων και κάποιας μορφής κοινωνική δικαιοσύνη (Σακιώτης 1998α, 16).

Από τον Πολιτισμό της Ανάπτυξης στις Μεταϋλιστικές Αξίες

Πώς κατόρθωσε το κίνημα της πολιτικής οικολογίας να γίνει δημοφιλές στις κοινωνίες της Δύσης; Η προσπάθεια ερμηνείας της εμφάνισης και της δυναμικής των πράσινων κομμάτων[57] από την πολιτική επιστήμη αποτέλεσε ένα δυσχερές εγχείρημα, καθώς τα

---

[56] Σε αντιδιαστολή με το μοντέλο λειτουργίας που επικρατεί στις κοινωνίες της ύστερης νεωτερικότητας, όπου η απόλυτη κυριαρχία της οικονομίας της αγοράς έχει προκαλέσει την αποηθικοποίηση των παραγωγικών σχέσεων και καταστάσεις *νέων αβεβαιοτήτων* (Γεωργιάδου 1999, 67, 116 & 122). Στην αναγκαιότητα σχηματισμού μιας περιβαλλοντικής ηθικής έχει αναφερθεί εκτενέστερα ο Γερμανός κοινωνιολόγος Niklas Luhmann (Luhmann 1989, 139-142).

[57] Προφανώς το κίνημα της πολιτικής οικολογίας δεν υπήρξε απότοκο της ανάγκης εμφάνισης του νέου ιστορικού υποκειμένου στη μεταβιομηχανική κοινωνία, του διαδόχου του προλεταριάτου -που ήταν το ιστορικό υποκείμενο στη βιομηχανική κοινωνία όπως υποστήριξε ο Alain Tourain (Σταυρακάκης 1997β, 26)-, καθώς από την ιστορική εξέλιξη του πράσινου κινήματος αποδείχθηκε ότι δεν κατέστη δυνατόν να σχηματισθεί (κατά το αντίστοιχο του προλεταριάτου) ένα ομοιογενές υποκείμενο.

πράσινα κόμματα φάνηκε ότι έταμαν εγκάρσια το εκλογικό σώμα[58], αντλώντας ψηφοφόρους από όλα τα κοινωνικά στρώματα στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης. Μια από τις πλέον αποδεκτές ερμηνείες που έχουν παρουσιασθεί για τη γέννηση του πράσινου κινήματος έχει να κάνει με τη συλλογική συνειδητοποίηση της εντεινόμενης οικολογικής κρίσης που έπληττε τις υπερ-ανεπτυγμένες βιομηχανικά χώρες του Βορρά, από τις αρχές της δεκαετίας του '60 και μετά, μια κρίση που δημιουργούσε την αίσθηση ότι απειλείτο η ισορροπία της φύσης και υποβαθμιζόταν η ποιότητα ζωής. Με βάση αυτή τη διαπίστωση, τμήματα του πληθυσμού άρχισαν να δραστηριοποιούνται, να οργανώνονται σε ενώσεις και κινήματα πολιτών και πολιτικά κόμματα που, εκμεταλλευόμενα την ύπαρξη κατάλληλης δομής πολιτικών ευκαιριών (ευνοϊκό εκλογικό σύστημα, απλή αναλογική κ.ο.κ.), γρήγορα άρχισαν να παρεμβαίνουν στη δημόσια ζωή και να κάνουν αισθητή την παρουσία τους στους θεσμούς, εκλέγοντας αντιπροσώπους σε τοπικά συμβούλια και στη συνέχεια αποκτώντας παρουσία σε εθνικά και διεθνή κοινοβούλια (Ευρωκοινοβούλιο) και να κάνουν την παρουσία τους ευρύτερα γνωστή (Spretnak - Capra 1990, 269).

Η προσπάθεια να ερμηνευτεί η επιτυχία των πράσινων κομμάτων και των οικολογικών μη κυβερνητικών οργανώσεων με τα εργαλεία της κλασικής πολιτικής οικονομίας δεν απέδωσε καρπούς (Brie 1992, 23). Το γεγονός ότι η ισχυρότερη παρουσία και εκπροσώπηση των πράσινων κομμάτων και των οικολογικών οργανώσεων εμφανίζεται στα υπερανεπτυγμένα βιομηχανικά κράτη, ανέδειξε ως βασικό ερμηνευτικό κριτήριο, το κριτήριο του επιπέδου *βιομηχανικής ανάπτυξης*, του βαθμού ανάπτυξης της οικονομίας, της οργάνωσης του πολιτικο-διοικητικού συστήματος και των θεσμών: όσο μεγαλύτερη είναι η βιομηχανική ανάπτυξη σε μια χώρα, τόσο μεγαλύτερη είναι η περιβαλλοντική υποβάθμιση, οι οικολογικές ζημίες και η πτώση των δεικτών της ποιότητας ζωής, παράγοντες που διαμορφώνουν μια γενική αίσθηση κινδύνου και απειλής και κινητοποιούν τμήματα του ενεργού πληθυσμού. Η ισχυρή παρουσία οικολογικών κομμάτων και μη κυβερνητικών οικολογικών οργανώσεων στις

[58] Ο Διαμαντόπουλος σκιαγραφεί την κοινωνική εικόνα της εκλογικής βάσης των οικολογικών κομμάτων ως ακολούθως: νεανικοί πληθυσμοί, ανώτατου μορφωτικού επιπέδου, μέσων ή ανώτερων στρωμάτων, κυριαρχούμενοι από μισθωτούς του δημόσιου τομέα (κατά κύριο λόγο από επαγγέλματα με κοινωνικές δραστηριότητες όπως οι εκπαιδευτικοί), δημοσιογράφους, καλλιτέχνες, ενώ χαμηλή συμμετοχή έχουν οι ελεύθεροι επαγγελματίες και οι εργαζόμενοι σε άμεσα παραγωγικούς τομείς (Διαμαντόπουλος 1992, 16-17).

ανεπτυγμένες βιομηχανικά χώρες του Βορρά (Γερμανία, Γαλλία, Βέλγιο, Σουηδία, Ολλανδία, Βρετανία, αλλά και στις ΗΠΑ και τον Καναδά), σε αντιδιαστολή με την αδύναμη παρουσία που παρατηρείται στις λιγότερο βιομηχανικά αναπτυγμένες χώρες (Ελλάδα, Πορτογαλία, Ισπανία)[59], επαληθεύει την εφαρμογή του κριτηρίου της υπερ-ανάπτυξης ως κριτηρίου ερμηνείας της ανάπτυξης του κινήματος της πολιτικής οικολογίας (Σαμιώτης 1990α, 72-78, Spretnak-Capra 1990, 269). Οι υπερανεπτυγμένες κοινωνίες της Δύσης -και ιδιαίτερα εκείνες της Δυτικής Ευρώπης-, εξαιτίας της υπερανάπτυξης που είχαν επιτύχει, είδαν να γεννώνται στους κόλπους τους ισχυρά οικολογικά κινήματα από ομάδες πολιτών που εμπνέονταν από νέου τύπου αξίες, τις *μεταϋλιστικές αξίες* (Inglehart 1977, 117-147) και που αναζητούσαν διαφυγή από το μοντέλο ζωής των μεταπολεμικών κοινωνιών της υπερεκβιομηχάνισης (Jänicke 1992, 199).

Οι μεταϋλιστικές αξίες εμφανίζονται στη μετα-βιομηχανική κοινωνία[60]. Η βασική διαφορά της μετα-βιομηχανικής κοινωνίας από τη βιομηχανική είναι πολιτισμικού τύπου: στη διάρκεια της καπιταλιστικής εξέλιξης στη βιομηχανική κοινωνία κυριάρχησε ο πουριτανικός ασκητισμός και η προτεσταντική ηθική που περιέγραψε ο Max Weber (Weber 1978), ενώ στις νεότερες μετα-βιομηχανικές κοινωνίες επικράτησε μια ηδονιστική αντίληψη για τη ζωή, μια *"επανάσταση των επιθυμιών"*[61] που έθετε σε προτεραιότητα τις καταναλωτικές ορέξεις και ταυτόχρονα την επιθυμία για αυτοπραγμάτωση του ατόμου, μέσω της μορφωτικής επανάστασης και της επίτευξης υλικών στόχων (Κατσούλης 1988α, 116-118). Την ικανοποίηση μεγάλου μέρους των επιθυμιών εξασφάλισε η αναδιανεμητική λειτουργία του μεταπολεμικού παρεμβατικού κράτους στη Δύση, προσφέροντας -παρά τις κοινωνικές ανισότητες που απέρρεαν από τη λειτουργία της ελεύθερης αγοράς- ένα υψηλό συλλογικό επίπεδο κατανάλωσης υλικών και πολιτιστικών αγαθών. Μετά όμως από τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες ευημερίας και υπερκατανάλωσης στις χώρες του Βορρά, κάποια τμήματα του ενεργού πληθυσμού άρχισαν να πλήττονται από αισθήματα υλικού κορεσμού.

---

[59] Από τις οποίες ωστόσο δεν απουσιάζουν τα προβλήματα με τα οποία ασχολείται η οικολογική προβληματική.
[60] Για τη μεταβιομηχανική κοινωνία βλ. τα έργα του Daniel Bell, *The Coming of the Post-Industrial Society*, (Bell 1973) και *Ο Πολιτισμός της Μεταβιομηχανικής Δύσης (τίτλος πρωτότυπου: Cultural Contradictions of Capitalism* (Bell 1999).
[61] Η "επανάσταση των προσδοκιών" σύμφωνα με το Ζολώτα (Ζολώτας 1982, 24).

Νέοι και νέες, φοιτητές, επιστήμονες, καλλιτέχνες, άτομα απασχολούμενα στον τριτογενή τομέα και σε κλάδους με υψηλό τεχνολογικό υπόβαθρο και χρήση των τεχνολογιών αιχμής, τα οποία ο Bell κατατάσσει στον «τεταρτογενή τομέα» (Bell 1976, 379) ήταν από τις πρωτοπόρες ομάδες στις αναπτυγμένες χώρες που ανέδειξαν ένα εναλλακτικό σύστημα αξιών μη υλικού χαρακτήρα. Ήταν η εποχή που κάνουν την εμφάνισή τους οι *μεταϋλιστικές αξίες, στάσεις και συμπεριφορές*, με την κατά ένα μέρος επικράτηση των οποίων έχει συνδεθεί από πολλούς ερευνητές η εμφάνιση των πράσινων κομμάτων. Κοινωνίες με άφθονα τα υλικά αγαθά, οι μεταβιομηχανικές κοινωνίες του "μη προλεταριάτου", των εκτεταμένων μεσαίων εισοδημάτων και της γενικότερης ευημερίας, όπως τις χαρακτήρισε ο André Gorz, (Gorz 1986α), είναι ώριμες να θέτουν ποιοτικά αιτήματα ζωής, όχι μόνο διότι διαθέτουν αποτελεσματική οργάνωση και λειτουργία των θεσμών και σύγχρονες τεχνικές υποδομές, αλλά κυρίως διότι διαθέτουν ισχυρή κοινωνία πολιτών, με ανεπτυγμένη αίσθηση ατομικής ευθύνης των πολιτών. Αυτές οι κοινωνίες είναι αρκετά ώριμες ώστε να αναγνωρίζουν και να καθιστούν δημοφιλείς εκείνες τις τάσεις που στρέφουν το ενδιαφέρον προς την κατεύθυνση της ποιότητας ζωής, σχετικοποιώντας την κατανάλωση και αμφισβητώντας τις παραδοσιακές αξίες της βιομηχανικής κοινωνίας, όπως η αποδοτικότητα και η ιεραρχία (Jänicke 1992, 211-212).

Οι μεταϋλιστικές αξίες αναφέρονται στην αυτο-πραγμάτωση των υποκειμένων, στη συμβολική τους αυτο-έκφραση, στην προτίμηση της ποιότητας έναντι της ποσότητας, στο σεβασμό της διαφορετικότητας, στην ευαισθητοποίηση του ανθρώπου για το περιβάλλον (Δεμερτζής 1993α, 95). Στις υλιστικές αξίες περιλαμβάνονται αξίες όπως οικονομική ανάπτυξη, ησυχία-ασφάλεια, επαγγελματική επιτυχία, ιεραρχία, δύναμη, εργασία, ευημερία. Στις μεταϋλιστικές αξίες περιλαμβάνονται αξίες όπως ατομικά δικαιώματα, ελεύθερος χρόνος, προσωπική ευτυχία, προστασία περιβάλλοντος, ανθρώπινες σχέσεις, έρωτας κ.α. (Κατσούλης 1992β, 302). Στις μεταϋλιστικές αξίες και στη διαδικασία μέσω της οποίας οι κοινωνίες οδηγούνται να τις υιοθετούν, πρώτος αναφέρθηκε ο Ronald Inglehart το 1977 με το γνωστό έργο του *The Silent Revolution* (Inglehart 1977). Χρησιμοποιώντας την κοινωνική /ψυχολογική θεωρία της "ιεράρχησης και εξέλιξης των αναγκών" του A. Maslow (Maslow

1954), ο Inglehart διακρίνει τρεις κατηγορίες πληθυσμού στις σύγχρονες βιομηχανικές κοινωνίες: α) τις ομάδες των φορέων υλιστικών αξιών, των οποίων η πρωτογενής κοινωνικοποίηση συντελέστηκε σε καταστάσεις στέρησης και απειλής, β) τις ομάδες των φορέων μεταϋλιστικών αξιών, η πρωτογενής κοινωνικοποίηση των οποίων συντελέστηκε σε καταστάσεις σχετικής αφθονίας και ειρήνης, γ) μια ενδιάμεση μικτή κατηγορία πολιτών που είναι ταυτόχρονα φορείς και υλιστικών και μεταϋλιστικών αξιών (Inglehart 1977, 117-147). Ο Γιόαχιμ Ράσκε επισημαίνει ότι οι φορείς των μεταϋλιστικών αξιών συνειδητοποιούν τις καταστροφικές συνέπειες της ανάπτυξης και απομακρύνονται από τη μεταπολεμική αναπτυξιακή συναίνεση (Κατσούλης 1988α, 134-135). Έτσι, διαμορφώνεται ένα υπολογίσιμο τμήμα στις μεταβιομηχανικές κοινωνίες που δεν ικανοποιείται με τις μορφές παραδοσιακής συμμετοχής και διεκδικεί την αναβάθμιση της αντιπροσωπευτικής σε συμμετοχική δημοκρατία (Κατσούλης 1988α, 129-130), διαμορφώνοντας μια "διακριτή πολιτική αντικουλτούρα", η οποία εκφράζεται με τα νέα κοινωνικά κινήματα, μεταξύ των οποίων πρωταρχικό ρόλο διαδραμάτισε το οικολογικό (Δεμερτζής 1993α, 95-96). Ένα σύνολο από προϋπάρχουσες ιδέες αρθρώνεται στην ιδεολογία που εκφράζει την πολιτική οικολογία. Η *πράσινη ιδεολογία* -όπως έχει αποκληθεί- αναδεικνύει μια συγκεκριμένη εικόνα της φύσης σε επίκεντρο του ιδεολογικού της λόγου (Σταυρακάκης 1998β, 55). Ορισμένα από τα στοιχεία του πράσινου ιδεολογικού λόγου είναι: η αρχή της αποκέντρωσης, οι μετα-πατριαρχικές αξίες, η μη-βία, η άμεση συμμετοχική δημοκρατία λόγου (Σταυρακάκης 1998β, 55), η προστασία της φύσης και της βιολογικής ποικιλότητας, η πρόταξη ποιοτικών έναντι ποσοτικών κριτηρίων στον τρόπο κατανάλωσης, η αμφισβήτηση της μονοδιάστατης οικονομικής ανάπτυξης της αγοράς ως το μέσο για τη συλλογική ευημερία, και η κριτική των νεωτερικών κοινωνιών (Καϊτατζής 1998α, 20 και Σακιώτης 1998β, 16-17). Η "νέα πολιτική" που επαγγέλθηκαν τα πράσινα κόμματα περιέχει ακόμη την προστασία του περιβάλλοντος, την ανασυγκρότηση της σχέσης ανθρώπου-φύσης, την ανασυγκρότηση των κοινωνικών σχέσεων ενάντια στον παραγωγισμό και τον επαναπροσδιορισμό των διεθνών σχέσεων στη βάση της οικονομικής αλληλεγγύης προς τις φτωχότερες χώρες (Δεμερτζής 1993α, 93).

Αν και η ερμηνεία της ανόδου των οικολογικών κινημάτων με κριτήριο τις μεταϋλιστικές αξίες προκάλεσε μια εκτενή συζήτηση στη διεθνή βιβλιογραφία, η προσέγγιση αυτή έχει γίνει αποδεκτή από την πλειονότητα των αναλύσεων για την πολιτική οικολογία (Δεμερτζής 1993α, 94-95). Από τις πιο εμπεριστατωμένες κριτικές που ασκήθηκαν στην ανάλυση του Inglehart υπήρξε η κριτική που διατύπωσε ο Offe. Ο Offe θεωρεί ότι δεν τίθεται ζήτημα μεταϋλιστικών αξιών. Αντίθετα, αυτό που συμβαίνει είναι ότι τα αντικειμενικά γεγονότα και οι αναγκαιότητες του συστήματος ασκούν ισχυρή πίεση, τέτοια ώστε κάποιες ομάδες πολιτών ωθούνται να απαιτούν επιτακτικά την εφαρμογή της "νέας πολιτικής", προκειμένου να διασφαλίσουν τις ήδη υφιστάμενες (κατά προτεραιότητα υλικές) ανάγκες τους και να αποφύγουν δυσμενείς για τους ίδιους παρενέργειες που πιθανόν να ανακύψουν από τις δομικές δυσλειτουργίες του συστήματος (Δεμερτζής 1993α, 96-97). Μια άλλη κριτική προσέγγιση στο κατά πόσο έχουν κυριαρχήσει οι μεταϋλιστικές αξίες στο δυτικό κόσμο, απορρέει από την παρατήρηση ότι ο αριθμός και η αξία των παραγόμενων αγαθών αυξάνονται συνεχώς στις αναπτυγμένες χώρες (όπως προκύπτει από την ανάγνωση των σχετικών πινάκων του ΟΟΣΑ και του ΟΗΕ που αναφέρονται στους αναπτυξιακούς δείκτες), και συνεπώς δεν διακρίνεται κάποια σαφής τάση στροφής των πολιτών – καταναλωτών προς τις μεταϋλιστικές αξίες (Καραμπακάκης 1993, 55). Η εκτίμηση αυτή αγνοεί τις εξελίξεις της τελευταίας εικοσαετίας στο χώρο των οικολογικών προϊόντων (διαρκώς αυξανόμενη παραγωγή προϊόντων βιολογικής γεωργίας και κτηνοτροφίας, φιλικά προς το περιβάλλον προϊόντα, οικολογικές συσκευασίες, ανάπτυξη δραστηριοτήτων οικοτουρισμού και αγροτουρισμού) και επίσης δεν ανάγεται στη μεγάλη αύξηση του πληθυσμού στις αναπτυγμένες χώρες, φαινόμενο ιδιαίτερα σύνθετο καθώς αποτελεί προϊόν τόσο της φυσικής αύξησης του πληθυσμού όσο και του μεγάλου μεταναστευτικού ρεύματος που διογκώθηκε μετά τη δεκαετία του 1980[62], ώστε να προκύψει ένα πιο ασφαλές μαθηματικώς συμπέρασμα. Αρκετοί ακόμη συγγραφείς που έχουν ασχοληθεί με τη γέννηση και την εξέλιξη των πράσινων κινημάτων θεωρούν ότι δεν έχει υπάρξει επαρκής ερμηνεία της γέννησης των πράσινων κινημάτων (όπως ο K.-W. Brand, ο D. Richardson και ο Ch. Rootes)

[62] Η αύξηση πληθυσμού δεν αποτελεί αποκλειστικότητα των αναπτυσσόμενων χωρών, ιδιαίτερα δε από την επαύριον της λήξης του Β' Παγκόσμιο Πόλεμο μέχρι και τις αρχές της δεκαετίας του '80, οι χώρες του Βορρά αυξάνονταν πληθυσμιακά με ταχείς ρυθμούς.

(Σταυρακάκης 1997β, 26-27). Επίσης, ο ίδιος ο Inglehart, σε μεταγενέστερο έργο του αμφισβητεί την απολυτότητα των μεταϋλιστικών αξιών, σημειώνοντας ότι οι μεταϋλιστικές αξίες αποτελούν μία μόνο όψη της γενικότερης διαδικασίας πολιτισμικής αλλαγής που λαμβάνει χώρα στις κοινωνίες της ύστερης νεωτερικότητας (Inglehart 1990, 66-68). Εξάλλου, και αυτό είναι ενδεικτικό, το ισχυρότερο οικολογικό κίνημα εμφανίσθηκε στη Δυτική Γερμανία, εκεί, που σύμφωνα με την πρώτη έρευνα του Inglehart (1977), παρουσιάζονται οι μικρότεροι μεταϋλιστικοί δείκτες.

Μια άλλη ερμηνευτική προσέγγιση της επιτυχούς παρουσίας της πολιτικής οικολογίας είναι εκείνη του Καστοριάδη, ο οποίος προτάσσει το κριτήριο της αυτονομίας. Σύμφωνα με τον Καστοριάδη, *η κεντρική επιδίωξη της κοινωνικής ζωής είναι η απεριόριστη εξάπλωση του ορθολογικού ελέγχου*. Στο πλαίσιο αυτού του ορθολογικού ελέγχου, το οικολογικό κίνημα αμφισβήτησε το σχήμα και τη δομή των αναγκών και συνολικά τον τρόπο ζωής. Για τον Καστοριάδη το πνεύμα του καπιταλισμού συγκεντρώνεται στην προγραμματική προτροπή του Καρτέσιου προς το ανθρώπινο είδος να φθάσει στη γνώση και την αλήθεια, να γίνει αφέντης και κτήτορας της φύσης. Αμφισβητώντας αυτές τις θεμελιώδεις και καθολικά αποδεκτές παραδοχές και στοχεύσεις, το οικολογικό κίνημα τείνει προς την αυτονομία τόσο σε σχέση με το προ-υφιστάμενο τεχνικο-παραγωγικό σύστημα όσο και ως προς την προοπτική για θέληση αυτοκυβέρνησης. Το ζήτημα του αυτοπεριορισμού των επιθυμιών από τα ίδια τα άτομα και τις κοινωνικές ομάδες αποτελεί το ζητούμενο της αυτόνομης κοινωνίας (Καστοριάδης 1981, 18, 19, 37, 41-42).

Σύμφωνα με μια άλλη ερμηνεία, που βασίζεται στο έργο του Ernesto Laclau, οι πολιτικοί αγώνες και η παραγωγή κινημάτων υπάρχουν επειδή καμιά ιδεολογική κατασκευή δεν μπορεί να αποφύγει την εξάρθρωσή της, εξάρθρωση που προκαλεί κάποιο κενό κοινωνικού νοήματος, το οποίο με τη σειρά του κινητοποιεί τη συνάρθρωση νέων ιδεολογικών λόγων. Στην περίπτωση της πράσινης ιδεολογίας εντοπίζεται μια *εξάρθρωση της νεωτερικής ιδέας της φύσης* (Laclau 1997, 51-174), η οποία συνοδεύεται από την εξάρθρωση - κρίση της αριστεράς κατά τις δεκαετίες '60 και '70, με αποτέλεσμα η υπαρξιακή αναζήτηση του

ριζοσπαστικού χώρου να ανασυναρθωθεί ιδεολογικά και να οδηγήσει στη δημιουργία της πράσινης ιδεολογίας (Σταυρακάκης 1997α, 25 & Σταυρακάκης 1997β, 27). Αν και οι προτάσεις των ερμηνευόντων το σχηματισμό της πράσινης ιδεολογίας με βάση τις θεωρίες της εξάρθρωσης δεν συγκρούονται με τις ερμηνευτικές προσεγγίσεις που επικεντρώνουν στην οικολογική κρίση και τις μεταϋλιστικές αξίες, θα πρέπει να αποδεχθεί κανείς ότι συμβάλλουν σε μια πιο ολοκληρωμένη ερμηνεία του όλου θέματος.

Θα πρέπει τέλος να επισημάνουμε τη συμπληρωματική προσέγγιση του Beck για τις κοινωνίες της διακινδύνευσης, η οποία ολοκληρώνει την ερμηνευτική της γέννησης και ανάπτυξης της πολιτικής οικολογίας (Beck 1992). Ο Ulrich Beck, αφού επισημαίνει την αποσταθεροποίηση της φύσης κατά τα τελευταία χρόνια, παρατηρεί ότι οι σύγχρονες υπερανεπτυγμένες κοινωνίες της *διανομής του πλούτου* (ή κοινωνίες της αφθονίας) τείνουν να εξελιχθούν σε κοινωνίες *διανομής των ρίσκων* (κοινωνίες διακινδύνευσης). Ως διακινδύνευση ο Beck ορίζει *τη συστηματική αντιμετώπιση των κινδύνων και της ανασφάλειας που προκαλούνται από τη διαδικασία εκσυγχρονισμού*. Θεωρώντας ότι το δυτικό τμήμα της Γερμανίας έχει εισέλθει στη μεταβατική φάση προς την κοινωνία της διακινδύνευσης ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του '70, διαβλέπει ότι επέρχεται μια νέα εποχή στην οποία οι κοινωνίες της σπάνεως (που προκάλεσε η οικολογική κρίση) δεν θα έχουν να αντιμετωπίσουν μόνον εντάσεις που αφορούν τη διανομή του κοινωνικού προϊόντος, αλλά θα βρεθούν μπροστά σε ένα πολυποίκιλο φάσμα διακινδυνεύσεων, που πιθανώς θα προκαλέσουν απρόβλεπτες καταστάσεις αποσταθεροποίησης (Beck 1992, 20-21)[63].

Η Πολιτική Οικολογία στην Ελλάδα: Ένα "Οιονεί Κίνημα" που Δρα ως "Συλλογικός" Διανοούμενος

Η κινητοποίηση των Μεγαρέων εν μέσω της δικτατορίας το 1973 ενάντια στην εγκατάσταση αεροδρομίου στην πεδιάδα των Μεγάρων θεωρείται από το Λουλούδη ως η πρώτη

[63] Επίσης, βλ Beck 1999.

κινητοποίηση πολιτών στην Ελλάδα που είχε χαρακτηριστικά οικολογικής κινητοποίησης. (Λουλούδης 1986, 11). Ο Δεμερτζής, προσθέτοντας την κινητοποίηση των κατοίκων της Πύλου το 1975, μετά από την διαρροή μεγάλης ποσότητας πετρελαίου από πλοίο που διέπλεε την περιοχή και το σχηματισμό πετρελαιοκηλίδας που προκάλεσε εκτεταμένη ρύπανση και ακόμη τις κινητοποιήσεις ενάντια στην εγκατάσταση εργοστασίου παραγωγής ηλεκτρισμού από πυρηνική ενέργεια στην Κάρυστο (1977-79), παρατηρεί ότι αυτές οι πρώτες μορφές ενεργοποίησης των Ελλήνων πολιτών είχαν περιφερειακό χαρακτήρα, διαπνέονταν από πνεύμα περιβαλλοντισμού (προστασίας του περιβάλλοντος) και όχι πολιτικής οικολογίας. Αντιθέτως, μετά το 1981, διαπιστώνει την ύπαρξη μιας νέας περιόδου, όπου συντελείται η μετάβαση από τον περιβαλλοντισμό στην πολιτική οικολογία, περίοδος της οποίας οι κυριότερες κινητοποιήσεις είναι εκείνες που γίνονται στην Αθήνα το 1986, λίγο μετά το ατύχημα του Τσερνομπίλ, και στη Θεσπρωτία και την Κέρκυρα το 1988 ενάντια στην σχεδιαζόμενη από την τότε κυβέρνηση παροχέτευση των επεξεργασμένων λυμάτων από το βιολογικό καθαρισμό της πόλης των Ιωαννίνων στον ποταμό Καλαμά (Δεμερτζής 1993β, 76). Παρά την αύξηση του ενδιαφέροντος της ελληνικής κοινωνίας για τα περιβαλλοντικά ζητήματα, ο Δεμερτζής συμπεραίνει ότι και στη δεύτερη περίοδο εξέλιξης του οικολογικού κινήματος στην Ελλάδα δεν συντελείται η επιτυχής πολιτική συγκρότηση του χώρου της πολιτικής οικολογίας, καθώς η διάρκεια του εγχειρήματος των Οικολόγων Εναλλακτικών διήρκεσε μόνο 3 χρόνια.

Ο Σχίζας, σε μια πιο διεξοδική προσπάθεια καταγραφής των περιόδων της ιστορίας που έχει διανύσει το ελληνικό οικολογικό κίνημα, συμπίπτει εν μέρει με κάποιες από τις εκτιμήσεις του Δεμερτζή. Εντοπίζει μια πρώτη προ του 1974 περίοδο του ελληνικού οικολογικού κινήματος, την οποία αποκαλεί *προ-οικολογική*[64] και κατά την οποία η προστασία του περιβάλλοντος ήταν μια δραστηριότητα εξωραϊστική και φυσιολατρική, όπου

[64] Η πρώτη οικολογικού χαρακτήρα οργάνωση στην Ελλάδα ήταν η *Ελληνική Εταιρία Προστασίας της Φύσης*, που ιδρύθηκε λίγο μετά το τέλος του εμφύλιου πολέμου, το 1951 (ΕΚΚΕ, 1998). Κάποια από τα ιδρυτικά μέλη της Ελληνικής Εταιρίας Προστασίας της Φύσης είχαν ως μέλη του Ελληνικού Ορειβατικού Συλλόγου πρωτοστατήσει στην έκδοση του ειδικού νόμου "Περί Εθνικών Δρυμών", με τον οποίο η μεταξική δικτατορία ανακήρυξε 8 από τους δέκα εθνικούς δρυμούς της χώρας (Κούση 1995, 285).

το ρόλο του προστάτη του περιβάλλοντος είχαν κατά κύριο λόγο οι Έλληνες αρχαιολόγοι[65] που πρώτοι ευαισθητοποιήθηκαν για θέματα υποβάθμισης του τοπίου που προκαλούσε η ανάπτυξη. Η περίοδος 1974-1981, η οποία για το Σχίζα είναι η δεύτερη περίοδος (ενώ για το Δεμερτζή είναι η πρώτη και περιλαμβάνει και τις προγενέστερες της μεταπολίτευσης κινητοποιήσεις), καταγράφεται ως περίοδος που το ελληνικό οικολογικό κίνημα έδωσε *προτεραιότητα στα ζητήματα της βιομηχανίας*[66]. Η τρίτη περίοδος, σύμφωνα πάντοτε με το Σχίζα, ξεκινά το 1981, οπότε την κυβέρνηση ανέλαβε το ΠΑΣΟΚ και διαρκεί μέχρι το 1989, όταν για πρώτη φορά κατήλθε υποψήφιο οικολογικό σχήμα στις εκλογές για το ευρωπαϊκό κοινοβούλιο (Οικολόγοι Εναλλακτικοί) χωρίς να εκλέξει ευρωβουλευτή, κάτι το οποίο επετεύχθη λίγο αργότερα, στις εθνικές εκλογές του Νοεμβρίου του 1989, κατά τις οποίες η Ομοσπονδία Οικολογικών Εναλλακτικών Οργανώσεων εξέλεξε μια εκπρόσωπο στην Ελληνική Βουλή (Σχίζας 1993β, 46). Την περίοδο αυτή ο Σχίζας την αποκαλεί περίοδο *διεύρυνσης της οικολογικής δράσης* και ανάδειξης προβλημάτων γεωργικής ρύπανσης, βιοτόπων, απειλούμενων ειδών, όξινης βροχής, πυρηνικής ενέργειας, τροπικών δασών, διάβρωσης του εδάφους, ερημοποίησης[67] στον Τρίτο κόσμο κ.α.. Τέλος, από το 1989 και μετά εντοπίζεται μια τέταρτη περίοδος που ορίζεται ως *περίοδος γενικότερης σύγκλισης και πολιτικοποίησης των επιμέρους ρευμάτων του οικολογικού χώρου* αλλά και ενός τμήματος του χώρου της Αριστεράς (Σχίζας 1993β, 43 - 46)[68].

---

[65] Η αρχική παρατήρηση για το ρόλο των αρχαιολόγων ανήκει στο συγγραφέα Ανδρέα Ανδριανόπουλο, ο οποίος έκανε σχετική αναφορά σε δημόσια ομιλία του την οποία μνημονεύει ο Σχίζας (Σχίζας 1993β, 43).

[66] Η ανάπτυξη του ελληνικού οικολογικού κινήματος στην περίοδο αυτή ακολουθεί την εξής πορεία:
1972: Κινητοποίηση στους Φιλίππους Καβάλας και σε γειτονικά χωριά του Νομού Δράμας από κατοίκους που αντιδρούσαν στην εγκατάσταση θερμοηλεκτρικού εργοστασίου στην περιοχή, το οποίο θα λειτουργούσε με τύρφη.
1973: Κινητοποίηση των Μεγαρέων ενάντια στην επέκταση των διυλιστηρίων σε βάρος της αγροτικής γης.
1974: Κινητοποιήσεις στο Λαυρίου, την Πτολεμαΐδα, τη Μεγαλόπολη και την Ελευσίνα.
1976: Κινητοποίηση στα Σπάτα ενάντια στην απαλλοτρίωση γεωργικής γης για την εγκατάσταση του νέου αεροδρομίου της πρωτεύουσας και κινητοποιήσεις κατά της εγκατάστασης πετροχημικού εργοστασίου στο Νεοχώρι Αιτωλοακαρνανίας και για το ναυάγιο πετρελαιοφόρου στην Πύλο.
1979: Διαδήλωση 4.000 Ευβοεών στη Χαλκίδα κατά της εγκατάστασης εργοστασίου παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας από πυρηνική ενέργεια στην Κάρυστο (Λουλούδης 1986, Δεμερτζής 1993β και Σχίζας 1993β).

[67] Ερημοποίηση είναι η επέκταση των εδαφοκλιματικών συνθηκών που επικρατούν στην έρημο, η οποία οδηγεί σε μειωμένη παραγωγή βιομάζας και σε ελάττωση των μεγεθών της φέρουσας ικανότητας.

[68] Η έντονη παρουσία των Ελλήνων πράσινων στο πολιτικό προσκήνιο την τριετία 1989-1991 μπορεί να θεωρηθεί ως ένα βαθμό αποτέλεσμα της πολιτικής συγκυρίας της εποχής και του μη-παγιοποιημένου των πολιτειακών θεσμών στην Ελλάδα. Η επιτυχία της εισόδου των *Οικολόγων Εναλλακτικών* στο ελληνικό κοινοβούλιο στις εκλογές του 1989, με 0,58%, οφείλεται κυρίως στον εκλογικό νόμο απλής αναλογικής που ψήφισε η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ την άνοιξη του 1989, λίγο πριν προκηρύξει πρόωρες εκλογές, με στόχο να ανακοπεί η κατάληψη

Οι Έλληνες πράσινοι, παρά το μικρό τους μέγεθος, ανέπτυξαν έντονη δραστηριότητα και επηρέασαν σημαντικά την ελληνική κοινωνία -ιδιαίτερα κατά την περίοδο 1989-1991- με τις ιδέες τους και τις προτάσεις τους για την αντιμετώπιση της οικολογικής κρίσης. Μεταφέροντας τις εμπειρίες του ευρωπαϊκού πράσινου κινήματος στην ελληνική δημόσια συζήτηση, πρότειναν την υιοθέτηση σειράς περιβαλλοντικών πολιτικών, οι οποίες άρχισαν να πρωτοεφαρμόζονται στον ευρωπαϊκό βορρά από τη δεκαετία του '70, και κατά κανόνα απέδωσαν καρπούς. Επίσης, επιχειρώντας να εντοπίσουν τα αίτια της οικολογικής κρίσης στην Ελλάδα ανέπτυξαν μια ενδιαφέρουσα κριτική του ελληνικού αναπτυξιακού μοντέλου, χρησιμοποιώντας τις προσεγγίσεις του διεθνούς οικολογικού κινήματος. Η εμφάνιση στην ελληνική βιβλιογραφία της συζήτησης για την ανάπτυξη και την οικολογική κρίση όμως καθυστερεί -σε σύγκριση με τη Δυτική Ευρώπη- κατά μια δεκαετία, αφού μόλις στις αρχές της δεκαετίας του '80 κάνουν την εμφάνισή τους οι πρώτες ομάδες πολιτών (Εναλλακτική Κίνηση Οικολόγων - Αθήνα, Οικολογική Κίνηση Θεσσαλονίκης) και τα πρώτα ειδικού χαρακτήρα έντυπα που φιλοξενούν τους προβληματισμούς της σύγχρονης οικολογικής σκέψης[69]. Το έτος-καμπή της συζήτησης επί των οικολογικών ζητημάτων ήταν το 1986, όταν συνέβη το πυρηνικό ατύχημα του Τσερνομπίλ. Το Τσερνομπίλ αποτέλεσε περιστατικό "άμεσης ταραχής" (Κατσούλης 1985) και προκάλεσε μεγάλη ανησυχία στην ελληνική κοινή γνώμη (Λουλούδης 1986, 8) δίνοντας το έναυσμα για τη γενίκευση της περιβαλλοντικής ευαισθητοποίησης των Ελλήνων. Παρά την ευαισθητοποίηση όμως της ελληνικής κοινωνίας, κατά γενική παραδοχή το κίνημα της πολιτικής οικολογίας στην Ελλάδα υπήρξε ένα

της εξουσίας από τη Ν.Δ. (η οποία επωφελείτο από το σκάνδαλο Κοσκωτά). Η αλλαγή του εκλογικού νόμου και η θέσπιση πλαφόν εκλογής 3% από την κυβέρνηση Μητσοτάκη 1990-93, που είχε κύριο στόχο τον αποκλεισμό των μουσουλμανικών κομμάτων από την ελληνική Βουλή, λειτούργησε και λειτουργεί αποτρεπτικά για την επανεμφάνιση ενός πράσινου κόμματος στο πολιτικό προσκήνιο. Οι Οικολόγοι Εναλλακτικοί ιδρύθηκαν το 1989 με περίσσευμα αισιοδοξίας και μαζική συμμετοχή για να διαλυθούν τρία χρόνια μετά, σε ένα ατυχές συνέδριο, όπου η κύρια διαφωνία ήταν το όνομα των Σκοπίων (!). Στη διετή παρουσία τους πάντως ανανέωσαν με νέες ιδέες την ελληνική πολιτική και "ευαισθητοποίησαν" οικολογικά τα παραδοσιακά κόμματα, τα οποία υιοθέτησαν μεγάλο μέρος από τις πράσινες θέσεις - τουλάχιστον σε επίπεδο διακηρύξεων - στα προεκλογικά τους προγράμματα. Μια περιορισμένης απήχησης πολιτική οργάνωση που ιδρύθηκε την άνοιξη του 1997, η *Πράσινη Πολιτική*, παρά τη μικρή της απήχηση, θεωρήθηκε -σε ένα βαθμό- ως η πολιτική συνέχεια των Οικολόγων Εναλλακτικών (Καϊτατζής 1998α, 20).

[69] Σημαντικά έντυπα της πρώτης περιόδου ήταν το Οικολογία και Περιβάλλον (1982-1984), η Νέα Οικολογία (1984 -), η Οικολογική Εφημερίδα (1986 - 1992) και μεταγενέστερα η Οικοτοπία (1989 -) και το Κοινωνία και Φύση (1992 - 1994).

περιορισμένων διαστάσεων κίνημα (Καϊτατζής 1998α, 20), ένα κίνημα που δεν κατάφερε να ωριμάσει πολιτικά, να αποκτήσει γερές κοινωνικές βάσεις και να λειτουργήσει αυτόνομα κατά το αντίστοιχο των οικολογικών κινημάτων στη Δυτική Ευρώπη.

Ανάμεσα στις αιτίες υστέρησης εμφάνισης δυναμικού οικολογικού κινήματος στην Ελλάδα, ο Κατσούλης το 1985 -σε ένα από τα πρώτα κείμενα που προσέγγισαν το ζήτημα- εντοπίζει ότι στην Ελλάδα τα μεσαία στρώματα (που στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης αποτέλεσαν τη δεξαμενή άντλησης στελεχών του οικολογικού κινήματος) είναι "προϊόν της βιομηχανικής υποανάπτυξης και γι αυτό ο ρόλος τους είναι μεταπρατικός και έντονα παρασιτικός (...) και είναι αδύνατο να αναπτύξουν μεταϋλιστικές αξίες". Επίσης, εντοπίζει την έλλειψη "άμεσης ταραχής" (έλλειψη π.χ. λειτουργίας ενός πυρηνικού εργοστασίου στην Ελλάδα ή εκδήλωσης περιστατικών έκτακτης ανάγκης, όπως π.χ. ένα βιομηχανικό ατύχημα μεγάλης κλίμακας), την απουσία ενός ανεξάρτητου κινήματος ειρήνης στην Ελλάδα της δεκαετίας του '80 (που εάν υπήρχε θα μπορούσε να λειτουργήσει ως προπομπός της εμφάνισης οικολογικού κινήματος κατά το αντίστοιχο της διαδικασίας σχηματισμού οικολογικών κινημάτων στη Δυτική Ευρώπη), το σύνδρομο της "αμυντικής κοινωνίας" που βιώνει η ελληνική κοινωνία (διαρκής αίσθηση απειλής από το εξωτερικό, τόσο από εδαφικούς επιβουλείς όσο και από τα ήθη των δυτικών καπιταλιστικών κοινωνιών) και την μέχρι εκείνη την εποχή -περισσότερο ή λιγότερο- ηθελημένη απουσία των Ελλήνων διανοούμενων από πρωτοβουλίες ευαισθητοποίησης της κοινής γνώμης για το περιβαλλοντικό πρόβλημα της χώρας (Κατσούλης 1985).

Καθώς οι εμπειρίες της περιβαλλοντικής κρίσης και των οικολογικών προβλημάτων στην Ελλάδα δεν υπήρξαν έντονες – άμεσες και διαχέονταν στο χώρο και το χρόνο, εντοπιζόμενες κυρίως στα αποτελέσματα της άναρχης οικιστικής ανάπτυξης εις βάρος της φύσης (δασικές πυρκαγιές, αυθαίρετη δόμηση, αποδιάρθρωση τοπίων, ανεξέλεγκτοι σκουπιδότοποι), με εξαίρεση το ατύχημα του Τσερνομπίλ όπου προκλήθηκε "άμεση ταραχή", το περιβαλλοντικό πρόβλημα παρέμεινε επί μεγάλο διάστημα στο περιθώριο του

ενδιαφέροντος της ελληνικής κοινωνίας που είχε ως προτεραιότητα την επιτυχή μετάβασή της από το αγροτικό στάδιο στο μεταβιομηχανικό των υπηρεσιών και την πολυπόθητη καταναλωτική κοινωνία (Κατσούλης 1985). Έτσι, η Ελλάδα είναι η περίπτωση που επαληθεύει το μοντέλο του Eder: μετά από μια σύντομη περίοδο δυναμικής ανάπτυξης και παρουσίας του κινήματος της πολιτικής οικολογίας (βλ. παραπάνω σελ. 33), το οικολογικό κίνημα καθιερώθηκε ως ένα *σύνολο ομάδων πίεσης πολιτιστικού χαρακτήρα* που για να εξασφαλίσει την επιβίωση του ήταν αναγκασμένο να επενδύει κατά κύριο λόγο στη δημόσια συζήτηση (Eder 1996, 214). Η ιδιαιτερότητα του ελληνικού οικολογικού κινήματος αποτυπώνεται συνοπτικά στον εξαιρετικά εύστοχο χαρακτηρισμό που πρότεινε ο Δεμερτζής του *"οιονεί" πράσινου κινήματος* (Δεμερτζής 1993, 76). Ένα *οιονεί κίνημα* ωστόσο που παρά το μικρό του μέγεθος κατόρθωσε να αναδείξει τα οικολογικά ζητήματα και μάλιστα, σε ορισμένες κρίσιμες περιπτώσεις, να τα τοποθετήσει σε υψηλές θέσεις της ατζέντας της δημοσιότητας (θαλάσσια ρύπανση, διαχείριση απορριμμάτων, προστασία της φύσης) (Βαλαώρα 1998, 56-58).

Η σημαντικότερη ίσως συνεισφορά αυτού του οιονεί κινήματος ήταν ότι, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Μοδινός, λειτούργησε ως *"συλλογικός διανοούμενος"* (Μοδινός 1996α, 184), παράγοντας ιδεολογικές θέσεις που χαρακτηρίζονταν από ιδεαλισμό και ταυτόχρονα από επίμονη προσπάθεια τεκμηρίωσης με επιστημονικά δεδομένα των επιχειρημάτων που παρουσιάζονταν στη συζήτηση για τα οικολογικά προβλήματα. Επρόκειτο για ένα συλλογικό διανοούμενο[70] που, αφορμώμενος από τις θέσεις της οικολογικής θεωρίας, προσέγγισε με κριτικό πνεύμα την ανάπτυξη και προχώρησε στην κατάθεση προτάσεων εναλλακτικών μοντέλων και κατευθύνσεων περιβαλλοντικής πολιτικής στη δημόσια συζήτηση, με στόχο μια οικολογικού τύπου διαχείριση των πόρων.

[70] Το τμήμα εκείνο της πολιτικής οικολογίας που κατέχει πανεπιστημιακή μόρφωση αποτελεί το πρόπλασμα των Ελλήνων οικολόγων διανοούμενων. Στην πρώτη ιδιαίτερα περίοδο που φθάνει μέχρι την ίδρυση των Οικολόγων Εναλλακτικών 1989, οι οικολόγοι διανοούμενοι αρθρογραφούν κατά κανόνα σε οικολογικά έντυπα και γενικότερα σε έντυπα της Αριστεράς, κατέχουν κάποιο μεταπτυχιακό τίτλο σπουδών, συχνά είναι στελέχη σε υπηρεσίες του ελληνικού δημοσίου, ενώ κάποιοι ελάχιστοι είναι πανεπιστημιακοί. Μια μεγάλη μερίδα των εν λόγω διανοούμενων ασχολείται επαγγελματικά με το περιβάλλον, είτε ως μελετητές περιβαλλοντικών επιπτώσεων είτε ως ερευνητές πεδίου (βιολόγοι, δασολόγοι κλπ). Καθώς δεν υπάρχουν αναλυτικά σχετικά στοιχεία για τους Έλληνες διανοούμενους -ακτιβιστές, η διατύπωση της άποψης αυτής βασίζεται σε δική μας μακροχρόνια εμπειρική παρατήρηση.

Παράλληλα με τη συμμετοχή στη συζήτηση, τα άτομα εκείνα που αναδείχθηκαν μέσα από τα κινήματα, οι οικολόγοι διανοούμενοι όπως τους ορίσαμε στην εισαγωγή, δραστηριοποιήθηκαν μέσα από τις γραμμές του οικολογικού κινήματος. Στην πλειοψηφία τους, η δημόσια παρουσία των ατόμων αυτών ανταποκρίνεται στον τύπο του στοχαστή - ακτιβιστή που έχουν περιγράψει οι Eyerman και Jamison (βλ. παραπάνω σελ. 23). Ο τύπος του οικολόγου στοχαστή - ακτιβιστή διαμορφώνεται με την εμπλοκή του στα κινήματα των ενεργών πολιτών. Τα κινήματα αυτά είναι κατά κανόνα μη κυβερνητικά, έχουν σοβαρή επιστημονική τεκμηρίωση των απόψεων που προωθούν στην ελληνική κοινωνία και παρεμβαίνουν με θεσμικό και πολιτικό τρόπο. Προσφυγές στη δικαιοσύνη[71], παραστάσεις και υπομνήματα στα πολιτειακά όργανα από τη μια αλλά και έντονες διαμαρτυρίες και κινητοποιήσεις αποτελούν τα μέσα που χρησιμοποιούν οι Έλληνες οικολόγοι για να επιτύχουν τους στόχους τους, γεγονός που αποδεικνύεται από τη μακροχρόνια συμμετοχή τους τόσο σε μη κυβερνητικές οργανώσεις[72], όσο και από την ενθουσιώδη συμμετοχή των στο πολιτικό εγχείρημα των Οικολόγων Εναλλακτικών κατά την τριετία 1989 - 1991[73].

Χαρακτηριστικό παράδειγμα οργάνωσης, λειτουργίας και αποτελεσματικότητας του ελληνικού οικολογικού κινήματος αποτελεί η κινητοποίηση ενάντια στην αναθεώρηση του άρθρου 24, η οποία προτάθηκε από τον εισηγητή της πλειοψηφίας Ευ. Βενιζέλο κατά τη διάρκεια της Ζ' Αναθεωρητικής Βουλής, προκαλώντας θύελλα αντιδράσεων. Οι αντιδρώντες στην αναθεώρηση συνέπτυξαν ένα αυθόρμητο κίνημα πολιτών[74] με αντικείμενο την υπεράσπιση της συνταγματικής προστασίας του περιβάλλοντος που προσέφεραν τα άρθρα

---

[71] Κυρίως στο Ε' Τμήμα του Συμβουλίου της Επικρατείας (Αποστόλου 2000, 16).

[72] Εκτός από τη γνωστότερη οικολογική οργάνωση στην Ελλάδα, το ελληνικό γραφείο της Greenpeace, του οποίου ηγήθηκε ο Η. Ευθυμιόπουλος (από το 1990 μέχρι το 1997), πολλοί άλλοι οικολόγοι διανοούμενοι συμμετείχαν κατά διαστήματα, από επιτελικές θέσεις σε μη κυβερνητικές οργανώσεις. Ενδεικτικά αναφέρουμε τους Α. Γεωργόπουλο, Γ. Μπλιώνη, Γ. Ριτζούλη, Μ. Τρεμόπουλο, Σ. Υφαντή (Οικολογική Κίνηση Θεσσαλονίκης), Θ. Βαλαβανίδη, Λ. Λουλούδη, Μ. Μοδινό, Δ. Παπαϊωάννου, Π. Πλαγιαννάκο, Γ. Σχίζα, Γ. Τσεκούρα, Κ. Χατζημπίρο, (Οικολογική Συνεργασία), Γ. Παρασκευόπουλο, Σ. Σγούρο (Εναλλακτική Κίνηση Οικολόγων) (Σακιώτης 2000 & Σχίζας 2000β).

[73] Όλοι οι παραπάνω -και πολλοί άλλοι ακόμη- συμμετείχαν ενεργά στην Ομοσπονδία Οικολογικών Εναλλακτικών Οργανώσεων (Σχίζας 2000β). Βλ. και παράρτημα.

[74] 200 οικολογικές οργανώσεις συμμετείχαν σε μια σειρά κινητοποιήσεων που περιελάμβαναν δημόσιες συζητήσεις, διαδηλώσεις, συνεντεύξεις τύπου και ένα μεγάλο όγκο αρθρογραφίας στον καθημερινό τύπο (Καθημερινή 2001α).

24, 94, 95 και 100 του Συντάγματος του 1975[75]. Το πρόβλημα ήταν ότι η επιχειρηθείσα τροποποίηση του άρθρου 24, σύμφωνα με τις οικολογικές οργανώσεις, έθετε σε μεγάλο κίνδυνο το δασικό πλούτο και εν γένει το φυσικό περιβάλλον της χώρας, προσφέροντας τη δυνατότητα για μελλοντική ευνοϊκή αντιμετώπιση από την πολιτεία των επιδιώξεων δημιουργίας οικισμών σε πολύτιμες δασικές εκτάσεις από οικοδομικούς συνεταιρισμούς (Σταυρογιάννη 2001). Το άρθρο 24[76] αποτέλεσε το σημαντικότερο νομικό εργαλείο για το Ε' Τμήμα του ΣτΕ στην ανάπτυξη μιας ευρείας νομολογίας, με την οποία επετεύχθη μια υψηλού επιπέδου νομική προστασία της φύσης και του πολιτιστικού περιβάλλοντος και επιπλέον εισήχθη η προτεραιότητα της αειφορίας ως κριτήριο για δικαστικές αποφάσεις που αφορούν σε ενέργειες που θέτουν σε απειλή το περιβάλλον και την ποιότητα ζωής (Δεκλερής - Καραμανώφ 2000)[77].

Η προσπάθεια να καταργηθεί "το πιο αξιόλογο θεσμικό στοιχείο περιβαλλοντικής πολιτικής που αναπτύχθηκε στη χώρα τα τελευταία 25 χρόνια", βρήκε τη σθεναρή αντίσταση του οικολογικού κινήματος, που προέβη σε έναν πολύμηνο αγώνα κινητοποιήσεων, οι οποίες τελικά στέφθηκαν με επιτυχία (Χατζημπίρος 2001, 5), αναγκάζοντας τους εισηγητές της αναθεώρησης να αλλάξουν την αρχική διατύπωση και να αναστείλουν έτσι τα σχέδια για οικοπεδοποίηση πολύτιμων δασικών εκτάσεων (Καθημερινή 2001β). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η σύνθεση και η λειτουργία του άτυπου αυτού κινήματος, στο οποίο συμμετείχαν εξ' αρχής οι μεγάλες οργανώσεις προστασίας της φύσης (Ορνιθολογική Εταιρεία, WWF κ.α.),

---

[75] Τα άρθρα 94, 95 και 100 αφορούν στην αποτελεσματικότητα της παρέμβασης του ΣτΕ. Η αναθεώρηση των επίμαχων αυτών άρθρων σημαίνει την αφαίρεση αρμοδιοτήτων από το ΣτΕ (Σταυρογιάννη 2001).

[76] (Άρθρο 24): "Η προστασία του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος αποτελεί υποχρέωση του Κράτους. Για τη διαφύλαξή του το Κράτος έχει υποχρέωση να παίρνει ιδιαίτερα προληπτικά ή κατασταλτικά μέτρα. Νόμος ορίζει τα σχετικά με την προστασία των δασών και γενικά των δασικών εκτάσεων. Απαγορεύεται η μεταβολή του προορισμού των δημόσιων δασών και των δημόσιων δασικών εκτάσεων, εκτός αν προέχει για την Εθνική Οικονομία η αγροτική εκμετάλλευση ή άλλη τους χρήση, που την επιβάλλει το δημόσιο συμφέρον".

[77] Το άρθρο 24 του Συντάγματος του 1975 οργανώνει την προστασία του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος γύρω από τρεις βασικούς άξονες: α) την προστασία των δασών, β) τη χωροταξία και γ) την πολεοδομία, τις οποίες καθιστά υποχρεωτικές για το κράτος και στις οποίες θέτει ως απαραβίαστο όριο τη διαφύλαξη ακέραιου του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος της χώρας.
Με βάση τις συνταγματικές αυτές κατευθύνσεις, οι οποίες αποτελούν παράλληλα και το Διεθνές (Ρίο) και Ευρωπαϊκό (Μάαστριχτ, Αμστερνταμ) Δίκαιο του περιβάλλοντος, η νομολογία διέπλασε ένα συνεπές σύστημα κανόνων που θα μπορούσαν να αποτελέσουν πολύτιμο οδηγό για κάθε καλοπροαίρετο νομοθέτη (Δεκλερής-Καραμανώφ 2000).

αυθόρμητες πρωτοβουλίες πολιτών, προσωπικότητες με σημαντική συμβολή στην προστασία του περιβάλλοντος[78], γνωστοί δημοσιογράφοι[79], πανεπιστημιακοί[80], ακόμη και εν ενεργεία δικαστικοί[81].

Μια επί της ουσίας συζήτηση για την υπόθεση του άρθρου 24 εκφεύγει από τους στόχους της εργασίας αυτής, εκείνο όμως που έχει σημασία είναι ότι μια καλά σχεδιασμένη προσπάθεια άρσης των συνταγματικών και θεσμικών εμποδίων (περιορισμός των αρμοδιοτήτων του ΣτΕ) με στόχο την εξυπηρέτηση των πελατειακών συμφερόντων των βουλευτών που συνδέονται με στενά οικιστικά συμφέροντα σε βάρος του δάσους και εν γένει του φυσικού περιβάλλοντος (Σταυρογιάννη 2001), βρήκε αντιμέτωπο το ελληνικό οικολογικό κίνημα, το οποίο αξιοποιώντας τις δυνατότητες πρόσβασης στη δημοσιότητα άσκησε επιρροή και κινητοποίησε την κοινωνία πολιτών, η οποία συμμετείχε στις εκδηλώσεις διαμαρτυρίας και επέτυχε την υποχώρηση των εισηγητών της αναθεώρησης από τις αρχικές διατυπώσεις.

Η παρέμβαση στα δημόσια πράγματα των Ελλήνων οικολόγων διανοούμενων επηρέασε σε μεγάλο βαθμό άλλους διανοούμενους, τόσο ώστε αυτοί να υιοθετήσουν στοιχεία της οικολογικής ανάλυσης στα κείμενά τους και να διατυπώσουν θέσεις που διακρίνονται από υψηλό βαθμό "οικολογικοποίησης", κατά το αντίστοιχο των διανοούμενων της Δυτικής Ευρώπης, οι οποίοι είχαν προηγηθεί χρονικά κατά 15-20 χρόνια (Morin 1990, 19-39). Είσης, το οικολογικό κίνημα επηρέασε και κινητοποίησε την κοινωνία πολιτών, συχνά μάλιστα με ιδιαίτερα επιτυχή αποτελέσματα και επιπλέον, ο λόγος των Ελλήνων πράσινων έγινε ιδιαίτερα δημοφιλής στην πολιτική «αγορά», όπως δείχνει η υιοθέτηση ψηγμάτων της οικολογικής θεωρίας στο λόγο των ελληνικών πολιτικών κομμάτων, διαδικασία που, όπως φαίνεται από τις θέσεις που διατυπώνονται στα προγράμματα σχεδόν όλων των κομμάτων μετά το 1990 (Δεμερτζής 1993α, 109) αλλά και από τις εκτενείς αναφορές που

[78] Όπως ο πρώην πρόεδρος του Ε' Τμήματος Μιχάλης Δεκλερής.
[79] Αντώνης Καρκαγιάννης, Γιώργος Βότσης.
[80] Τμήμα Δασολογίας του ΑΠΘ.
[81] Η ολομέλεια του ΣτΕ εξέδωσε γνωμοδότηση με την οποία διαπιστώνει ότι το άρθρο 24 δεν χρήζει αναθεώρησης (Καθημερινή 2001β).

περιλαμβάνονται στις κοινοβουλευτικές προγραμματικές δηλώσεις των κυβερνήσεων στη δεκαετία του '90, υπήρξε πραγματικά εντυπωσιακή και δεν μπορεί παρά να θεωρηθεί ως μια επιτυχία του ελληνικού κινήματος της πολιτικής οικολογίας (Σακιώτης 1997α, 11).

Η Διαμορφωση της Οικολογικης Θεωριας: Συνθετοντας την Επιστημη με την Πολιτικη

Το έργο – σταθμός για την παραγωγή μιας σύνθετης οικολογικής θεωρίας, την οποία έμελλε να χρησιμοποιήσουν φορείς τόσο της επιστημονικής όσο και της πολιτικής οικολογίας, ήταν το πολύκροτο βιβλίο με τίτλο *"Τα Όρια της Ανάπτυξης" (Limits to Growth)*[82] που εκδόθηκε από τη Λέσχη της Ρώμης το 1972. Το ζήτημα της εξαντλησιμότητας των φυσικών πόρων, η συνειδητοποίηση ότι οι πόροι, μη-ανανεώσιμοι (π.χ. μέταλλα, ορυκτά καύσιμα) και ανανεώσιμοι, είναι πεπερασμένοι και κυρίως η προοπτική δημιουργίας *μη αντιστρεπτών* καταστάσεων σε ό,τι αφορά στην υποβάθμιση του περιβάλλοντος στο μέλλον, τέθηκε με έμφαση από τη Λέσχη της Ρώμης στην εν λόγω έκθεση, η οποία δεν συνεγράφη από ριζοσπάστες πρώιμους οικολόγους, αλλά από οικονομολόγους και τεχνοκράτες με εξέχουσες θέσεις σε διεθνείς οικονομικούς οργανισμούς, πολυεθνικές επιχειρήσεις, έγκυρα διεθνώς επιστημονικά ιδρύματα, ακόμη και σε κυβερνήσεις. Τα *Όρια της Ανάπτυξης*, έκαναν γρήγορα το γύρο του κόσμου και επηρέασαν με αποφασιστικό τρόπο την ανάπτυξη αυτού που ονομάσθηκε πλανητική οικολογική συνείδηση. Η έκθεση που έγινε γνωστή και συζητήθηκε στην Ελλάδα πολλά χρόνια αργότερα[83], παρουσίασε ένα μαθηματικό μοντέλο που αναπτύχθηκε σε υπολογιστή του MIT από την ομάδα "δυναμικής των συστημάτων", την οποία διηύθυνε ο Dennis Meadows, και το οποίο προέβλεπε την κατάρρευση των οικονομικών και κοινωνικών συστημάτων της υφηλίου περί το έτος 2025, εάν δεν περιορίζονταν δραστικά οι ρυθμοί οικονομικής μεγέθυνσης και δεν άλλαζαν οι μαζικές καταναλωτικές συμπεριφορές. Η διαρκής ανάπτυξη, για τη Λέσχη της Ρώμης, ισοδυναμούσε

[82] Meadows Don., Meadows Den. et al 1972, *The Limits To Growth*, Signet, Νιου Τζέρσεϋ.

με πορεία προς την εξάντληση πρωτευόντως των μη ανανεώσιμων πόρων και δευτερευόντως των ανανεώσιμων πόρων, και την κατάληξη σε μια κατάσταση πραγμάτων κάποια στιγμή στο μέλλον (εντός των επόμενων 100 ετών), η οποία δεν θα επέτρεπε τη διαιώνιση και παρουσία του ανθρώπινου πολιτισμού στον πλανήτη (Meadows - Meadows 1972, 165-168, 169-176 & 196 -200). Το άλλο σημαντικό κείμενο που επίσης επηρέασε τον κόσμο της επιστημονικής και της πολιτικής οικολογίας ήταν η Διακήρυξη της Στοκχόλμης. Στο κείμενο αυτό που φέρει τη σφραγίδα του ΟΗΕ επιχειρείται να συμπληρωθεί το έργο της Λέσχης της Ρώμης, απευθύνεται έκκληση σε όλους τους φορείς της διεθνούς κοινότητας για στενή συνεργασία για την αντιμετώπιση των περιβαλλοντικών προβλημάτων, με στόχο την εξασφάλιση της διατήρησης και της ανανεωσιμότητας των οικοσυστημάτων και των φυσικών πόρων της γης όχι μόνο για τις παρούσες αλλά και για τις μέλλουσες γενιές (Τσάλτας 1990β, 125-126).

Επαναθέτοντας -με πιο εμπεριστατωμένα επιχειρήματα- το αίτημα για *μηδενική ανάπτυξη*, αίτημα που πρώτος είχε θέσει ο Αμερικανός φυσιοδίφης F.Osborn από το 1948[84], η Λέσχη της Ρώμης τάραξε τα νερά της διεθνούς επιστημονικής κοινότητας (Meadows - Meadows 1972, 169, 185-188 & 194-195). Το ζήτημα της ανάπτυξης αναδείχθηκε εφεξής σε κομβικό στην οικολογική σκέψη. Η ενασχόληση της επιστημονικής κοινότητας με το ζήτημα της ανάπτυξης, από κριτική θέση, έφερε στο προσκήνιο της δημόσιας συζήτησης ένα σοβαρό προβληματισμό για μια έννοια που μέχρι τότε είχε ευρύτατη αποδοχή και νομιμοποίηση σε παγκόσμια κλίμακα. Εφεξής, κάθε απόπειρα κριτικής αποτίμησης και εύρεσης αιτίων για την παραγωγή της οικολογικής κρίσης, υπό το πρίσμα της υπό διαμόρφωση οικολογικής σκέψης της δεκαετίας του '70, κατέληγε σε έναν κοινό παρανομαστή: *στην κριτική του μοντέλου ανάπτυξης που ακολούθησε ο μεταπολεμικός κόσμος*. Επίσης, τα *Όρια της Ανάπτυξης* σηματοδότησαν μια ευρύτερη συζήτηση, από την οποία προέκυψαν ορισμένα από τα σημαντικότερα έργα της σύγχρονης οικολογικής σκέψης. *Ο Κύκλος που Κλείνει* του Barry Commoner (1971), *Το Μικρό Είναι Όμορφο* του E.F. Schumacher (1973), η *Υπόθεση Γαία*

---

[83] Λόγω των προβλημάτων αποκατάστασης της δημοκρατίας, βλ και σελ. 22.
[84] Osborn F. 1948, Our Plundered Planet, Little Brown, Βοστώνη

του James Lovelock (1979)[85], αποτελούν κλασικά έργα που παρουσιάσθηκαν κατά τη δεκαετία του '70, όλα τους με κεντρικό θέμα το οικολογικό αδιέξοδο στο οποίο οδηγεί η διαρκής, χωρίς μέριμνα για την επάρκεια των πόρων και για την προστασία του περιβάλλοντος ανάπτυξη, και έγιναν δημοφιλή σε μεγάλο αριθμό αναγνωστών.

Η ανάγκη για τη συστηματοποίηση μιας *οικολογικής θεωρίας*, με ξεχωριστά μεθοδολογικά εργαλεία, αναλύσεις και πορίσματα δεν άργησε να πραγματοποιηθεί, και από το 1972 έως τις αρχές της δεκαετίας του '90, η ενασχόληση με την οικολογική προβληματική διευρύνθηκε με θεαματικό τρόπο. Η ίδρυση ερευνητικών ινστιτούτων στις Η.Π.Α., τη Γερμανία και τη Γαλλία (από τα μέσα της δεκαετία του '80 και μετά), με αντικείμενο την επεξεργασία των δεδομένων της οικολογικής κρίσης, ήρθε αρωγός στις αναλύσεις των πρώτων οικολόγων στοχαστών. Οι περισσότερες έρευνες κατέληγαν σε πορίσματα που έτειναν να επαληθεύσουν τις δυσοίωνες προβλέψεις του οικολογικού κινήματος. Παράλληλα, οι διεθνείς οργανισμοί με επικεφαλής τον ΟΗΕ, ίδρυσαν οικολογικά τμήματα και προγράμματα, τα οποία άρχισαν τη συστηματική καταγραφή των δεδομένων που αφορούν στους περιβαλλοντικούς δείκτες αλλά και να διοργανώνουν σειρά διεθνών συνδιασκέψεων, με πιο γνωστές τη διεθνή συνδιάσκεψη για το περιβάλλον στη Στοκχόλμη το 1972 (βλ. παραπάνω, σελ. 41) και πιο πρόσφατα τη μεγάλη *Συνδιάσκεψη για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη* στο Ρίο το 1992. Η δραστηριοποίηση αυτή του ΟΗΕ και άλλων διεθνών οργανισμών υπήρξε καταλυτική, καθώς οδήγησε επιπροσθέτως στην παραγωγή διεθνούς δικαίου επί περιβαλλοντικών θεμάτων[86].

Το κίνημα της πολιτικής οικολογίας, υιοθετώντας τα πιο πρόσφατα πορίσματα της επιστημονικής οικολογίας, έθεσε με έμφαση και εκ νέου το ζήτημα των σχέσεων της ηθικής με την επιστήμη, από τη σκοπιά της προστασίας της φύσης, της διασφάλισης της ανθρώπινης υγείας και του δικαιώματος σε υψηλή ποιότητα ζωής για όλους. Η επιστημονική οικολογία βοήθησε στην κατανόηση της λειτουργίας των φυσικών συστημάτων και την κατανόηση των επιπτώσεων που έχουν σε αυτά οι ανθρώπινες δραστηριότητες, τροφοδοτώντας τη σύγχρονη

[85] Commoner Barry 1971, The Closing Circle: Nature, Man and Technology", M.E. Sharp Inc., Νέα Υόρκη. Schumacher E.F. 1973, The Small is Beautiful, Harper Collins, Νέα Υόρκη. Lovelock James & Margulis Lynn 1979, Gaia: A New Look at Life on Earth, Oxford University Press, Οξφόρδη.

οικολογική προβληματική με επιχειρήματα που προκύπτουν από μια ευρέως αποδεκτή (λόγω της επιστημονικότητάς της) ορθολογικότητα και νομιμοποιούν το λόγο του οικολογικού κινήματος (Φλογαΐτη 1993, 84). Αυτή ακριβώς η δύναμη νομιμοποίησης που αντλεί το οικολογικό κίνημα από την επιστημονική οικολογία, υπήρξε ίσως το πλέον σημαντικό και κρίσιμο στοιχείο ανάδειξής του, που ευνόησε την οικολογικοποίηση της σύγχρονης σκέψης. Η *"οικολογικοποίηση"* της σκέψης και της δράσης, που ξεκίνησε από την αμφισβήτηση της ανάπτυξης, θέτοντας προς επαλήθευση το συλλογισμό ότι στην αναπτυξιακή διαδικασία υπάρχουν "απόλυτα οικολογικά όρια, με καθολικό και επιτακτικό χαρακτήρα" (Καραμπελιάς 1995, 86), μπορεί να μην απέφερε τις μεγάλες αλλαγές για τις οποίες αγωνίστηκε (και συνεχίζει να αγωνίζεται) το διεθνές οικολογικό κίνημα, προκάλεσε ωστόσο την ανατροφοδότηση της επιστημονικής οικολογίας, αποτελώντας τον ιμάντα μετάβασης από την κινηματική δράση στην παραγωγή θεωρίας, με ιδιαίτερα επιτυχή τρόπο καθώς όπλισε το κίνημα της πολιτικής οικολογίας με αξιόπιστα επιχειρήματα (Morin 1990, 92).

Ο Gorz διακρίνει δύο μεγάλα ρεύματα στην πολιτική οικολογική σκέψη, εκείνο των *περιβαλλοντιστών*, το οποίο προτείνει οριακές βελτιώσει μέσω μιας οικολογικοποίησης της παραγωγής και της μείωσης των επιπτώσεων στο περιβάλλον αλλά δεν συγκρούεται με τη λογική της καπιταλιστικής συσσώρευσης, επιζητώντας έναν οικολογικό εξορθολογισμό της οικονομίας, και στον αντίποδα το ρεύμα των *οικολογιστών*, το οποίο προτείνει μια αλλαγή παραδείγματος που επιζητεί τον περιορισμό της σφαίρας της οικονομικής λογικής και των εμπορευματικών ανταλλαγών και την επέκταση της σφαίρας των μη μετρήσιμων ποσοτικά αγαθών που έχουν κοινωνικό και πολιτιστικό χαρακτήρα (Gorz 1993, 155-156). Ο Gorz παίρνει θέση υπέρ μιας πιο ριζοσπαστικής παρέμβασης των νέων κοινωνικών κινημάτων, τα οποία δεν θα πρέπει να αρκούνται σε πολιτισμική αντίσταση αλλά θα πρέπει να αμφισβητήσουν ευθέως τη λογική της διαρκώς επεκτεινόμενης οικονομίας (Gorz 1993, 131). Η διαχωριστική γραμμή περιβαλλοντιστές - οικολογιστές (αν και εν πολλοίς δυσνόητη για την κοινή γνώμη) τίθεται συχνά στο οπλοστάσιο των πολιτικών ομάδων που

[86] Βλ. παρακάτω κεφάλαιο 7.

συγκρούονται στο εσωτερικό των πράσινων κομμάτων. Στις δύο μεγάλες τάσεις της πολιτικής οικολογίας, τον περιβαλλοντισμό και τον οικολογισμό αναφέρονται και άλλοι συγγραφείς (Διαμαντόπουλος 1992, 22-23 & Φλογαΐτη 1993, 99), οι οποίοι επισημαίνουν ότι ένα από τα βασικότερα χαρακτηριστικά του σύγχρονου οικολογικού κινήματος είναι η μεγάλη ετερογένεια και πολυμορφία που παρουσιάζει και οι ποικίλες αντιφάσεις του, με χαρακτηριστικότερη την ασάφεια περιεχομένου των όρων περιβαλλοντισμός, περιβαλλοντιστές, περιβαλλοντικό κίνημα, που χρησιμοποιούνται σε αντιπαραβολή με τους όρους οικολογισμός, οικολογιστές, οικολογικό κίνημα. Αυτές οι ταξινομήσεις -αν και δείχνουν τον πλούτο των επιμέρους ρευμάτων και τάσεων της πολιτικής οικολογίας- δεν έχουν ωστόσο αποσαφηνισθεί επαρκώς στη διεθνή και την ελληνική βιβλιογραφία (Φλογαΐτη 1993, 82-84). Μια άλλη διάκριση είναι εκείνη μεταξύ μεταρρυθμιστών - ριζοσπαστών (realos - fundis) (Διαμαντόπουλος 1992, 16), ενώ δεν απουσιάζουν συγκρούσεις διεκδίκησης της καθαρότητας της οικολογίας, με αποτέλεσμα τη δημιουργία τάσεων που απαιτούν την πρόταξη μιας "καθαρής" οικολογικής ατζέντας και την ταυτόχρονη εξαίρεση της κοινωνικής ατζέντας για να κατηγορηθούν λίγο αργότερα από αντίπαλες τάσεις για συντηρητισμό και ακραιφνή περιβαλλοντισμό, ενίοτε δε και για οικο-φασισμό. Σε γενικές γραμμές, στην ελληνική βιβλιογραφία κατά κανόνα η χρήση των όρων που αναφέρονται στο περιβάλλον περιβαλλοντισμός κ.ο.κ.) εννοιοδοτεί ένα λιγότερο πολιτικοποιημένο κίνημα προστασίας της φύσης σε αντίθεση με τη χρήση όρων που αναφέρονται στην οικολογία (οικολογικό κίνημα κ.ο.κ.) και υπονοούν μια περισσότερο πολιτική και ολιστική προσέγγιση των ζητημάτων[87].

---

[87] Η παρεμβατικότητα του περιβαλλοντιστικού κινήματος αν και εκ πρώτης όψεως έχει μονοθεματικό χαρακτήρα, συχνά εμπεριέχει συνθετότερες καταστάσεις. Η προστασία ενός συγκεκριμένου είδους οδηγεί τους περιβαλλοντιστές να διεκδικούν επίσης την προστασία του οικοτόπου του (ή ενδιαιτήματος, ενός ζωτικού χώρου σημαντικής οικολογικής αξίας που είναι αναγκαίος για να προσφέρει επαρκείς συνθήκες διαβίωσης -τροφή, φώλιασμα- σε ένα συγκεκριμένο είδος του ζωικού βασιλείου). Αν πρόκειται για ένα σπάνιο δάσος όπως συνέβη στην περίπτωση των δασών σεγκόγιας στις βορειοδυτικές ΗΠΑ, η κινητοποίηση για την προστασία του απειλούμενου είδους -εν προκειμένω της κηλιδωτής κουκουβάγιας (spotted owl)- οδήγησε τους περιβαλλοντιστές σε ανοιχτό μέτωπο με τις εταιρείες υλοτομίας και εντέλει κατέστησε το όλο θέμα ζήτημα εθνικής σημασίας για τη χώρα, που ανάγκασε τον πρόεδρο Κλίντον να σπεύσει επιτόπου για να αποτρέψει πιθανή σύρραξη των αντιτιθέμενων μερών, μετά από τις απειλές των οικο-ακτιβιστών για διενέργεια σαμποτάζ σε 20.000 δένδρα με την πρακτική του *spiking*, δηλαδή με το μπήξιμο μεγάλων ατσάλινων καρφιών σε επιλεγμένα σημεία των κορμών, έτσι ώστε πιθανή επαφή των αλυσοπρίονων των εταιρειών υλοτομίας να προκαλεί το κόψιμο της αλυσίδας και πιθανό σοβαρό τραυματισμό ή και θάνατο του χειριστή (Economist 1993β, 45). Στη συγκεκριμένη περίπτωση, μια μονοθεματική κινητοποίηση είχε πολλαπλά αποτελέσματα, με σημαντικότερο την ευρύτατη δημοσιότητα που δόθηκε στο θέμα και ευαισθητοποίησε εκατομμύρια Αμερικανούς πολίτες. Η οργάνωση της εκστρατείας εκ μέρους των περιβαλλοντιστών στηρίχθηκε στην αμερικανική νομοθεσία, η οποία με την Πράξη Προστασίας των

Αν και η πράσινη ιδεολογία προήλθε από ένα συγκερασμό ιδεολογικών στοιχείων που προϋπήρχαν και -κατά κύριο λόγο- προέρχονται από την ιδεολογική παράδοση της ευρύτερης ευρωπαϊκής αριστεράς (Σακιώτης 1992, 40-41 & Δεμερτζής 1993α, 108), διαφέρει από τις προηγούμενες ιδεολογίες και αποτελεί κάτι νέο διότι, σε αντιδιαστολή με τις παλαιότερες πολιτικές θεωρίες που αποδέχονται ως αυτονόητη τη θέση του ανθρώπου στο κέντρο της πολιτικής φιλοσοφίας, η οργανωτική αρχή του πράσινου ιδεολογικού λόγου θέτει στο επίκεντρό της μια συγκεκριμένη εικόνα της φύσης (Σταυρακάκης 1998β, 55). Αυτή η εικόνα της φύσης εκλαμβάνεται από τα ιδεολογικά ρεύματα της πολιτικής οικολογίας με διαφορετικό τρόπο και αποτελεί διαρκές σημείο τριβής. Από τη μια πλευρά έχει διαμορφωθεί το ρεύμα του *οικοκεντρισμού,* που προκρίνει τη θέση *περί αυταξίας και προτεραιότητας της φύσης απέναντι στον άνθρωπο,* μια φύση που *αυτορυθμίζεται* συμπεριλαμβάνοντας τον άνθρωπο ως ένα από τα μερικά εκατομμύρια είδη ζωής στον πλανήτη. Ο οικοκεντρισμός παρουσιάζεται σε αρκετές παραλλαγές. Ριζοσπάστες Αμερικανοί οικο-ακτιβιστές της *βαθιάς οικολογίας* προκρίνουν τον *φυσιο-κεντρισμό* (Μοδινός 1992β, 38-39), άλλοι ρέπουν σε φασιστικές ιδέες αποδεχόμενοι το *βιο-κεντρισμό* (στο κέντρο τίθεται η ζωή ως φαινόμενο, ο βίος, που λειτουργεί με τους κανόνες της φύσης όπως π.χ. το δίκαιο του ισχυρότερου κ.ο.κ.), άλλοι υποστηρίζουν τη *συμβιωτικότητα* ανθρώπου-φύσης (θέτοντας σε προτεραιότητα την ομαλή λειτουργία των οικοσυστημάτων -εντός των οποίων συμμετέχει και ο άνθρωπος- και τα οποία οφείλουν να διατηρούν μεταξύ τους σχέσεις ισορροπίας, με στόχο την επιβίωση του πολιτισμού) και άλλοι προτιμούν την ιδέα της

Απειλούμενων Ειδών (Endangered Species Act -1973) προστατεύει όλα τα απειλούμενα είδη πανίδας της χώρας. Η κηλιδωτή κουκουβάγια που ενδιαιτεί στις Βορειοδυτικές περιοχές των ΗΠΑ εντάχθηκε στους καταλόγους των απειλούμενων ειδών το 1990. Την ίδια περίοδο αντίστοιχο κίνημα αναπτύχθηκε στη Βρετανική Κολομβία (δυτική περιοχή του Καναδά), περιοχή που συνορεύει με τα ενδιαιτήματα του υπό προστασία είδους στις ΗΠΑ. Έτσι, η υπόθεση της διάσωσης της κουκουβάγιας και του ενδιαιτήματός της οδήγησε σε λήψη αποφάσεων που επέβαλαν καθεστώς προστασίας για τα υπεραιωνόβια δάση της ευρύτερης περιοχής του NorthWest, με δραστικό περιορισμό των δραστηριοτήτων των υλοτομικών εργασιών κυρίως στον Καναδά (προστατεύονται 138.000 εκτάρια, ήδη από το 1996) (στοιχεία από την ηλεκτρονική σελίδα της τοπικής κυβέρνησης της Βρετανικής Κολομβίας, www.luco.gov.bc.ca) αλλά και στις ΗΠΑ, όπου η πολιτική που υιοθετήθηκε μετά από τις εντονότατες αντιδράσεις των εταιρειών υλοτομίας, ανάγκασε τις εταιρείες να αποδεχθούν ένα σύστημα υλοτομικής διαχείρισης που επιβάλλει συγκεκριμένους ρυθμούς ξύλευσης που εξασφαλίζουν για τα επόμενα 70-100 χρόνια την αειφορία του ενδιαιτήματος της κηλιδωτής κουκουβάγιας σε μια έκταση 2.135.000 εκταρίων (στοιχεία από την ηλεκτρονική σελίδα του Υπουργείου Εσωτερικών των ΗΠΑ, www.doi.gov).

ισότητας των δικαιωμάτων των μονάδων που βρίσκονται στη φύση (σχολή διατήρησης - conservationism). Όλα τα ρεύματα του οικοκεντρισμού προσλαμβάνουν τη *φύση ως συνολική εικόνα, τμήμα της οποίας αποτελεί ο άνθρωπος*, ο οποίος έχει συγκεκριμένα δικαιώματα εκμετάλλευσης των πόρων (τόσο ώστε αυτοί να μην εξαντλούνται), δικαιώματα που διέπονται από ηθικούς κανόνες, ενώ αντιθέτως δεν προβάλλονται ηθικές απαιτήσεις πάνω στις σχέσεις των λοιπών στοιχείων της φύσης. Παρά τα όσα αντίθετα υποστηρίζουν οι οικοκεντριστές, το ρεύμα του οικοκεντρισμού αποτελεί μια φιλοσοφική προσέγγιση που έχει δομηθεί ως το αντίπαλο δέος του ανθρωποκεντρισμού αλλά δεν παύει να αποτελεί μια νοητική κατασκευή που έχει συγκροτηθεί με ανθρωποκεντρική μεθοδολογία και ανθρωποκεντρικά ηθικά κριτήρια[88].

Από την άλλη πλευρά υπάρχει η *ανθρωποκεντρική προσέγγιση*, η οποία λειτουργεί -σε ένα βαθμό- ως οικοκεντρική εκ των προθέσεών της, καθώς επιζητεί την υγεία της φύσης ώστε να ευημερεί και η ανθρωπότητα. Η ανθρωποκεντρική σύλληψη της φύσης γίνεται αποδεκτή κυρίως από τους *κοινωνικούς οικολόγους*, για τους οποίους προέχει η ανθρώπινη ευημερία, με τον άνθρωπο να συμβιώνει σε μια «ριζοσπαστικοποιημένη» φύση όπου κυριαρχεί η συμπληρωματικότητα των ειδών και η ηθική της ελευθερίας (Bookchin 1992, 25-26). Παρά τις διαφορετικές σκοπεύσεις τους, οι δύο κεντρικές φιλοσοφικές στάσεις της πολιτικής οικολογίας συχνά καταλήγουν σε συγγενείς κατασκευές σχεδίων αντιμετώπισης των προβλημάτων που δημιουργεί η οικολογική κρίση και σύνθεσης μιας κατά το μάλλον ή το ήττον *οικολογικής κοινωνίας*.

Τα κινήματα της πολιτικής οικολογίας (πράσινα κόμματα και οικολογικές οργανώσεις) τέμνονται και από άλλες διακρίσεις, οι οποίες πάντως δεν έχουν αποκρυσταλλώσει ολοκληρωμένες ιδεολογικές αναφορές και συγκροτημένες εναλλακτικές πολιτικές προτάσεις. Όροι που έχουν χρησιμοποιηθεί για να περιγράψουν τα επιμέρους ρεύματα της πολιτικής οικολογίας: η *επιφανειακή οικολογία* που αντιτίθεται στην *οικολογία του βάθους*, ο *τεχνοκρατικός*

---

[88] Η ηθική ευθύνη απέναντι στη φύση αποτελεί ένα σύνθετο ζήτημα το οποίο βασίζεται στην ανθρωποκεντρική αγωνία για τη «διατήρηση» της ανθρωπότητας στο μέλλον (Παπαδημητρίου Ε. 1999, 252).

περιβαλλοντισμός που συγκρούεται με τον *οικολογικό ολισμό*, οι *realos (πραγματιστές)* ενάντια στους *fundis (ριζοσπάστες)*, ο οικο-μαρξισμός κατά του οικο-καπιταλισμού, ο οικο-αναρχισμός, ο οικο-φεμινισμός κ.α. (Mills 1996, 97-102, & Hayward 1996, 2, 56-58, 121-125, 189).

Οι έντονες ιδεολογικές διαφοροποιήσεις και ζυμώσεις είναι μάλλον φυσιολογικό φαινόμενο για ένα τόσο νεαρό πολιτικό κίνημα (μόλις 30 ετών σήμερα). Ωστόσο, ανάμεσα σε μια πλειάδα ιδιαίτερων ιδεολογικών αποχρώσεων, η πολιτική οικολογική σκέψη και η επιστημονική οικολογία φαίνεται να συγκλίνουν στην υιοθέτηση ενός συνόλου στοιχείων που διαμορφώνουν μια διακριτή πολιτική θεωρία, την οικολογική θεωρία. Θα επιχειρήσουμε στη συνέχεια να καταγράψουμε τα βασικότερα από αυτά τα στοιχεία, στο βαθμό που συμπυκνώνουν τους κοινούς τόπους της οικολογικής (ή πράσινης) θεωρίας, όπως αυτοί προκύπτουν από τις συμβολές που έχουν μέχρι σήμερα κατατεθεί στη βιβλιογραφία[89]:

- Η αρχή της *αειφορίας*. Στη σφαίρα της οικονομικής διαχείρισης η οικολογική σκέψη διαχωρίζει την εξέλιξη της οικονομίας από το δέον της διαρκούς οικονομικής ανάπτυξης, δέον που στην οικολογική θεωρία ταυτίζεται με την πορεία προς την εξάντληση των μη ανανεώσιμων πόρων αλλά και των ανανεώσιμων πόρων και ισοδυναμεί με τη διαμόρφωση μιας μη αναστρέψιμης κατάστασης πραγμάτων κάποια στιγμή στο μέλλον, που θα απειλήσει ακόμη και αυτή την ύπαρξη του ανθρώπινου πολιτισμού στον πλανήτη. Επίσης, η διαρκής και χωρίς περιορισμούς ανάπτυξη έχει ταυτιστεί με τη διαιώνιση των καταστάσεων φτώχειας, ανεργίας και δημιουργίας νέων μορφών κοινωνικού αποκλεισμού, τόσο στον ευημερούντα κόσμο όσο και στον Τρίτο Κόσμο.

---

[89] Για την παρουσίαση αυτών των στοιχείων χρησιμοποιήθηκαν οι θέσεις που διατυπώνονται στις κοινές διακηρύξεις και το πολιτικό πρόγραμμα της Ευρωπαϊκής Ομοσπονδίας Πράσινων Κομμάτων (Spretnak-Capra 1990, 285-295), η ανάλυση της "οικο-ιδεολογίας" που έχει παρουσιάσει ο Διαμαντόπουλος (Διαμαντόπουλος 1992, 22-32), η τυπολογία των κομμάτων νέας πολιτικής του Δεμερτζή (Δεμερτζής 1993α, 106-108), η εργασία του Hayward για την εισαγωγή στην οικολογική σκέψη (Hayward 1-7 & 200-212) και το έργο του Milton για τον περιβαλλοντισμό (Milton 1996, 175-188).

- Η σταθερή στόχευση *για αναδιανομή του πλούτου προς όφελος των πιο αδύνατων.* Αυτή μπορεί να επιτευχθεί με την εφαρμογή κριτηρίων κοινωνικής δικαιοσύνης, μέσω ενός νέου τύπου και νέου περιεχόμενου κράτους πρόνοιας που θα είναι προϊόν *ενός οικολογικού new deal,* αλλά και μέσω της *αναδιανομής του παγκόσμιου πλούτου εις όφελος των φτωχότερων του πλανήτη* (π.χ. μέσω της διαγραφής των εθνικών χρεών), με οικολογικά κριτήρια, ώστε να καταπολεμηθούν οι μεταναστατευτικές τάσεις αλλά και η υποβάθμιση των φυσικών πόρων.

- Υιοθέτηση *ενός πλαισίου μη-βίας στις διεθνείς σχέσεις που θα διασφαλίζει την ειρήνη και την προστασία του περιβάλλοντος.* Η διεθνής κοινότητα θα πρέπει να διαφυλάσσει τη συλλογική ασφάλεια, την αποκλιμάκωση των στρατιωτικών ανταγωνισμών και των εξοπλιστικών προγραμμάτων, το σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, το σεβασμό και τη διασφάλιση του δικαιώματος στη διαφορά, το σεβασμό στην αξιοπρέπεια κάθε λαού, με τη χρήση μέσων ειρηνικής επίλυσης κ.ο.κ.. Επίσης, σημαντική είναι η ενδυνάμωση των σχέσεων διακρατικής συνεργασίας μέσω μορφών *δίκαιης οικονομικής συνεργασίας* και μέσω της συνεργασίας για την *από κοινού λήψη μέτρων των κρατών και των διεθνών οργανισμών για την προστασία του περιβάλλοντος.*

- *Η συμβατότητα οικονομίας και οικολογίας.* Μια σειρά μεταρρυθμίσεων στη σφαίρα της οικονομίας, της οργάνωσης της παραγωγής και των καταναλωτικών προτύπων μπορεί να εξασφαλίσει όρους αειφορίας για το περιβάλλον και την ποιότητα ζωής και μεγαλύτερη κοινωνική δικαιοσύνη. Η δημιουργία νέων μορφών οικονομικού και κοινωνικού ελέγχου της παραγωγής, μέσω της εισαγωγής του πράσινου ελέγχου (eco-auditing) των συντελεστών της παραγωγής και μέσω της εισαγωγής αντικινήτρων όπως είναι η πράσινη φορολογία (π.χ. βαριά φορολογία στη βενζίνη) και κινήτρων όπως είναι η επιδότηση οικολογικά συμβατών προϊόντων και υπηρεσιών (π.χ. η δωρεάν μετακίνηση με τα μέσα δημόσιας μεταφοράς) αποτελούν στόχους προς την επιθυμητή κατεύθυνση, που μπορούν να υλοποιηθούν με τη βοήθεια των κατάλληλων περιβαλλοντικών πολιτικών. Επίσης, η συμβατότητα οικονομίας και οικολογίας μπορεί να επιτευχθεί με μέτρα όπως: η μεταφορά θέσεων εργασίας από επιζήμιες για το περιβάλλον βιομηχανίες σε φιλικές προς

το περιβάλλον, η ενίσχυση της βιομηχανίας επισκευών προϊόντων, επαναεπεξεργασίας χρησιμοποιημένων προϊόντων και ανακύκλωσης, η προώθηση δραστηριοτήτων εξοικονόμησης πόρων, η προώθηση των ανανεώσιμων μορφών ενέργειας, της οργανικής γεωργίας και κτηνοτροφίας, του αγρο-τουρισμού και του οικο-τουρισμού κ.α..

- *Η ενεργός συμμετοχή των πολιτών στα κοινά και η ανάπτυξη της συμμετοχικής δημοκρατίας.* Η αλλαγή του περιεχομένου της πολιτικής και η μεταμόρφωσή της από υπόθεση των επαγγελματιών σε υπόθεση των ενεργών πολιτών που διαμορφώνουν κριτική γνώμη και δρουν πολιτικά υπό το πρίσμα "σκέψου πλανητικά, δράσε τοπικά" αποτέλεσαν προτεραιότητες για το κίνημα της πολιτικής οικολογίας. Τα εργαλεία για την επίτευξη του στόχου αυτού είναι οι θεσμοί συμμετοχικής δημοκρατίας, οι αμεσο-δημοκρατικές διαδικασίες, τα δημοψηφίσματα, τα διαβουλευτικά και αποφασιστικά σώματα, οι δημόσιες ακροάσεις, τα συμβούλια πολιτών, κίνητρα για την ενεργότερη συμμετοχή των γυναικών (π.χ. σύστημα ποσοστώσεων) κ.α..

- Τα *δικαιώματα της φύσης, που* πρέπει να διασφαλίζονται σε κάθε γωνιά του πλανήτη, με την καθιέρωση εθνικών και διεθνών πολιτικών *προστασίας και διατήρησης της φύσης, των οικοσυστημάτων και της βιοποικιλότητας* με ενιαία κριτήρια και δεσμευτικές συμφωνίες για όλα τα κράτη.

3.

Η Οικολογικη Αμφισβητηση της Αναπτυξης

Η Αναπτυξιακη Συναινεση

Η μεταπολεμική Ευρώπη υπήρξε μια ταχύτατα αναπτυσσόμενη ήπειρος. Η προσπάθεια υλικής και ηθικής ανασυγκρότησης των ευρωπαϊκών κοινωνιών, είτε αυτές ανήκαν στο στρατόπεδο των νικητών του Β' Π.Π. είτε στο στρατόπεδο των ηττημένων, εκφράσθηκε στην *"αναπτυξιακή συναίνεση"*[90]. Τα βαθιά ψυχικά τραύματα του πολέμου που εγχαράχθηκαν στη συλλογική μνήμη των επιβιωσάντων αποτέλεσαν το ηθικό ελατήριο για την καλλιέργεια της καθολικής αποδοχής *της αναγκαιότητας για ανάπτυξη*. Το αίτημα για ανάπτυξη ευνοείτο από το συλλογικό όραμα για υλική ευημερία και ανάκαμψη μετά από το σοκ της ένδειας και της κοινωνικής αποδιάρθρωσης που είχε επιφέρει ο πόλεμος και από τις κατάλληλες συνθήκες της ευρωπαϊκής οικονομίας, η οποία έχοντας φθάσει στο ναδίρ της με τον πόλεμο, ήταν έτοιμη να "επεκταθεί" και στη συνέχεια να "απογειωθεί", κατά την ορολογία του «φιλόσοφου» της ανάπτυξης Vladimir Rostow (Rostow 1963, 61-93). Ο πολιτικός ανταγωνισμός των μεταπολεμικών υπερδυνάμεων ΕΣΣΔ και ΗΠΑ, λειτούργησε επίσης ευνοϊκά για την ανάπτυξη των χωρών του αποκαλούμενου "Βορρά", της Ευρώπης, των

ΗΠΑ, των κρατών του υπαρκτού σοσιαλισμού και της Ιαπωνίας. Όχι τυχαία, η ανάπτυξη αποτέλεσε τον "εκπεφρασμένο σκοπό της εθνικής και της διεθνούς πολιτικής δράσεως, κατέστησε δε κοινήν πλέον συνείδησιν το γεγονός ότι εις τα πλαίσια του συγχρόνου κόσμου άπαντα τα έθνη τελούν εν απολύτω αμέσως ή εμμέσως εκφραζόμενη, αλληλεξαρτήσει" (Τσαούσης 1970, 10). Ο μεταπολεμικός αναπτυξιακός ανταγωνισμός οδήγησε στην εκρηκτική μεγέθυνση της πίττας του ΑΕΠ, η οποία στον καπιταλιστικό κόσμο λειτούργησε αναδιανεμητικά κυρίως εξαιτίας του οξύτατου πολιτικού ανταγωνισμού της Δύσης με την ΕΣΣΔ, τουλάχιστον μέχρι το 1989, καθώς πιθανή επικράτηση στον ανταγωνισμό αυτό της ΕΣΣΔ και των συμμάχων της θα απειλούσε με κατάρρευση τις οικονομίες της αγοράς. Η ανάγκη διατήρησης της πολιτικής σταθερότητας στη Δύση, οι κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες (εσωτερική και διεθνής μετανάστευση, δημοκρατική λειτουργία των δυτικοευρωπαϊκών πολιτευμάτων) και η αναγκαιότητα για εργασιακή ειρήνη (ώστε οι δυτικές επιχειρήσεις να μπορούν να διατηρούν υψηλή ανταγωνιστικότητα απέναντι στις επιχειρήσεις του ανατολικού συνασπισμού) ήταν οι κατάλληλες συνθήκες που επικράτησαν στη μεταπολεμική Ευρώπη και συνέβαλαν στην ανάδειξη ενός πολιτικού μοντέλου "σοσιαλδημοκρατικής συναίνεσης" (R. Dahrendorf 1983) πάνω στην οποία θεμελιώθηκε η κατασκευή του μεταπολεμικού ευρωπαϊκού κράτους πρόνοιας. Η ανάπτυξη προχώρησε με ταχείς ρυθμούς τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες και οδήγησε στην ισχυροποίηση της αγοραστικής δύναμης των Ευρωπαίων καταναλωτών, στην υπερ-μεγέθυνση της βιομηχανικής παραγωγής, την υπερ-διόγκωση του τομέα των υπηρεσιών και την επικράτηση μιας οικουμενικής καταναλωτικής κουλτούρας ως καθολικού πολιτισμικού προτύπου.

Με αυστηρά οικονομικούς όρους η ανάπτυξη ορίζεται -στην προ του 1970 περίοδο[91]- ως *η ικανότητα μιας εθνικής οικονομίας, της οποίας η προηγούμενη οικονομική συνθήκη υπήρξε λιγότερο ή*

---

[90] Ο συγκεκριμένος όρος έχει προταθεί στην ελληνική βιβλιογραφία από τον Κατσούλη (Κατσούλης 1988α, 134-135) και υιοθετείται από την παρούσα εργασία, επιχειρώντας να συμπυκνώσει το καθολικό πνεύμα πολιτικής σύγκλισης που υπήρξε τόσο στον καπιταλιστικό όσο και στον σοσιαλιστικό κόσμο στις τρεις πρώτες δεκαετίες που ακολούθησαν τη λήξη του Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.

[91] Με την εμφάνιση του οικολογικού κινήματος και την εξέλιξη της σύγχρονης οικολογικής σκέψης μετά τις αρχές της δεκαετίας '70, παρουσιάζεται μια κριτική προσέγγιση της ανάπτυξης, η οποία συνδέεται ευθέως με την οικολογική κρίση (βλ. στη συνέχεια της εργασίας μας).

περισσότερο στατική για μια μακρά περίοδο, να δημιουργήσει και να διατηρήσει μια ετήσια αύξηση του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος της (ΑΕΠ)[92] που τρέχει με ρυθμό 5% έως 7%, ίσως και περισσότερο (Todaro, 1998, 13). Επίσης, η ανάπτυξη κατά κανόνα οριζόταν από την επιτυχία ή όχι της προγραμματισμένης μεταβολής του μεριδίου που κατείχε στο σύνολο της εγχώριας παραγωγής και απασχόλησης ο αγροτικός τομέας ο οποίος όφειλε να αποκλίνει, μεταφέροντας πόρους (ανθρώπινο κεφάλαιο) προς όφελος του τομέα της βιομηχανίας και των υπηρεσιών. Έτσι, ο χρυσός κανόνας των αναπτυξιακών στοχεύσεων των εθνικών οικονομιών στη μεταπολεμική εποχή υπήρξε η ταχύτατη εκβιομηχάνιση, που ευνοούσε την επικράτηση ενός καθεστώτος συσσώρευσης εντατικού χαρακτήρα που επικεντρωνόταν στην αύξηση της μαζικής κατανάλωσης, σε αντίθεση με το καθεστώς συσσώρευσης που επικράτησε στις μεγάλες καπιταλιστικές χώρες από τη βιομηχανική επανάσταση μέχρι τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, το οποίο ήταν εκτατικού χαρακτήρα και επικεντρωνόταν στη διευρυμένη αναπαραγωγή μέσων παραγωγής (Lipietz 1990, 71).

Πέρα από τις στενά οικονομικές αναφορές, η ανάπτυξη αντιμετωπίσθηκε από τις μεταπολεμικές κοινωνίες και ως *σύνθεση μη-οικονομικών δεικτών*. Η βελτίωση στην εκπαίδευση, η καταπολέμηση του αναλφαβητισμού, η βελτίωση των όρων υγιεινής και των υπηρεσιών παροχής υγείας, ή η βελτίωση των οικιστικών όρων διαβίωσης, αποτελούν δείκτες στους οποίους αναφέρονται συχνά οι υπηρεσίες του ΟΗΕ, για να καταγράψουν το επίπεδο ανάπτυξης μιας κοινωνίας (UNRISD, 1970, 63). Η Παγκόσμια Τράπεζα, που έχει θεωρηθεί από πολλούς οικολόγους αναλυτές ως ο κατ' εξοχήν φορέας της διεθνούς κοινότητας που υιοθέτησε σχεδόν άκριτα την ανάπτυξη ως μονοδιάστατη οικονομική διαδικασία, στην ετήσια έκθεσή της το 1991 στρέφεται προς μια ευρύτερη πρόσληψη της ανάπτυξης *"...η πρόκληση της ανάπτυξης είναι η βελτίωση της ποιότητας ζωής (...) η ανάπτυξη στοχεύει σε υψηλότερα εισοδήματα, καλύτερη εκπαίδευση, υψηλότερες προδιαγραφές υγείας και διατροφής, λιγότερη φτώχεια,*

---

[92] Το *κατά κεφαλήν Ακαθάριστο Εθνικό Προϊόν* χρησιμοποιείται ως δείκτης της σχετικής υλικής ευημερίας των πολιτών διαφόρων κρατών. Υπολογίζεται ως το σύνολο της εγχώριας και ξένης προστιθέμενης αξίας που επιτυγχάνεται από τους κατοίκους μιας χώρας χωρίς να αφαιρείται η απόσβεση του εγχώριου κεφαλαιουχικού αποθέματος. Το *Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν* αποτιμά τη συνολική αξία τελικής χρήσης που παράγεται σε μια οικονομία από τους μόνιμους κατοίκους αλλά και από τους μη μόνιμους κατοίκους (Todaro 1998, 695-696).

καθαρότερο περιβάλλον, μεγαλύτερη ισότητα ευκαιριών, μεγαλύτερη ατομική ελευθερία και μια πλουσιότερη πολιτιστική ζωή" (World Bank 1991, 4).

Η ανάπτυξη ως ευρύτερη έννοια -σύμφωνα με το Ridell- είναι όρος που δείχνει *ποσοτική μεταβολή*. Η θετική ανάπτυξη υπάρχει όπου μια ανθρώπινη κοινωνική ομάδα εκτιμά τις συνθήκες διαβίωσής της σε παρόντα χρόνο ως βελτιωμένες σε σχέση με το παρελθόν. Η ανάπτυξη εκφράζεται κυρίως σε χρηματική νομισματική αξία. Η πρόοδος, όρος που συνοδεύει την ανάπτυξη, χρησιμοποιείται για να δηλώσει θετικό, ποιοτικό και ποσοτικό πλεονέκτημα. Η πρόοδος υπάρχει όταν μια κοινωνική ομάδα βελτιώνει τα κοινωνικά και περιβαλλοντικά «στάνταρντς» διαβίωσης. Η πρόοδος αγκαλιάζει την έννοια της ανάπτυξης αλλά προχωρά πέρα από αυτήν περικλείοντας συνθήκες που αφορούν βελτιώσεις στη διατροφή, τη στέγη, την υγεία, τις επικοινωνίες και την εκπαίδευση (Ridell 1981, 4).

Ο Lester Brown επισημαίνει τη θεαματική εξέλιξη των δεικτών της παγκόσμιας μεταπολεμικής ανάπτυξης. Η παγκόσμια παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών αυξήθηκε από 5 τρισεκατομμύρια δολάρια το 1950 σε 39 τρισεκατομμύρια δολάρια το 1998 (σε τιμές δολαρίου 1997), δηλαδή σχεδόν οκταπλασιάσθηκε. Ταυτόχρονα υπήρξε εκτεταμένη οικονομική και κοινωνική πρόοδος καθώς το παγκόσμιο αναμενόμενο όριο ζωής αυξήθηκε από τα 47 χρόνια το 1950 στα 64 χρόνια το 1995, το επίπεδο αλφαβητισμού ανήλθε σημαντικά και βελτιώθηκαν οι συνθήκες διατροφής. Εκτός των θετικών αποτελεσμάτων όμως, η διαρκής επέκταση της οικονομίας απέθεσε ισχυρές πιέσεις στα φυσικά συστήματα και στους φυσικούς πόρους της γης. Ενδεικτικά, από το 1950 έως το 1997, η χρήση ξυλείας τριπλασιάστηκε στον τομέα των κατασκευών και εξαπλασιάστηκε στην παραγωγή χαρτοπολτού, η αλίευση αυξήθηκε πέντε φορές, η κατανάλωση δημητριακών τριπλασιάσθηκε και η χρήση ορυκτών καυσίμων τετραπλασιάσθηκε. Το αποτέλεσμα της αναπτυξιακής διαδικασίας αυτού του τύπου είναι η σφαίρα της οικονομίας σε διεθνή κλίμακα εξακολουθεί να επεκτείνεται αλλά η βιόσφαιρα από την οποία εξαρτάται συρρικνώνεται, υπονομεύοντας τη μελλοντική δυνατότητα της γης να προμηθεύει με πόρους την οικονομία (Brown 1999, 10).

Η νομιμοποίηση του όρου «ανάπτυξη» ως εργαλείου - μέσου για τη συνεχή πρόοδο συντελείται με την ομιλία του Αμερικανού Προέδρου Τρούμαν στις 20/1/1949, όπως επισημαίνει ο Wolfgang Sachs, στην οποία ο Τρούμαν *κηρύσσει την ανάπτυξη* (Sachs W. 1992β, 4-5). Το σχέδιο Μάρσαλ αναλαμβάνει να εκπληρώσει την επιταγή αυτή στην ερειπωμένη από τον πόλεμο Ευρώπη, ενώ στον Τρίτο Κόσμο η ανάπτυξη συνδέεται με τη διαδικασία της αποαποικιοποίησης. Τα νεότευκτα κράτη επιδιώκουν να εξασφαλίσουν την επιβίωσή τους, την ένταξή τους στον παγκόσμιο καταμερισμό εργασίας και παράλληλα την εθνική τους δόμηση μέσω προγραμμάτων ταχείας ανάπτυξης, την οποία αναλαμβάνουν κατά κανόνα να διεκπεραιώσουν οι μέχρι πρότινος αποικιοκράτες, είτε μεμονωμένα είτε μέσω διεθνών οργανισμών, όπως η Παγκόσμια Τράπεζα και το ΔΝΤ (Comelio 1991, 209-222). Επίσης, σαφής είναι η πρόθεση των ισχυρότερων οικονομικά ευρωπαϊκών κρατών που ιδρύουν την ΕΟΚ το 1957, να ωθήσουν ακόμη περισσότερο την ανάπτυξη των ευρωπαϊκών κρατών, μέσω της διαδικασίας της τελωνειακής ένωσης και της δημιουργίας κοινής αγοράς, όπως αναφέρεται στο προοίμιο της ιδρυτικής συνθήκης Ρώμης. Μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '50, η ανάπτυξη έχει νομιμοποιηθεί ως παγκόσμιο κανονιστικό πρόταγμα, εργαλείο και μέσο ταυτόχρονα για τη διαρκώς αυξανόμενη ευημερία των λαών, όχημα που θα επιτύχει κάποτε την πρόοδο ολόκληρου του κόσμου και θα καθιερώσει μια νέα εποχή νεωτερικότητας σ' όλα τα μήκη και πλάτη του πλανήτη. Παράλληλα, η υπόσχεση της ανάπτυξης εμπνέει ιδιαίτερα τα ασθενέστερα κοινωνικά στρώματα καθώς θεωρείται μια δυναμική διαδικασία, ικανή να επιτύχει λιγότερες κοινωνικές αδικίες, μικρότερη απόκλιση των εισοδημάτων, υψηλότερο πνευματικό επίπεδο, υψηλότερο επίπεδο πολιτισμού και εκπαίδευσης, ποιοτικότερες συνθήκες διαβίωσης, κ.ο.κ, εντέλει, επίγεια ευτυχία. Αυτή η υπόσχεση για επίγεια ευτυχία που επαγγέλεται η ανάπτυξη, είναι που καθολικοποιεί, οικουμενικοποιεί την ανάπτυξη, πείθει εντέλει τους ανθρώπους σ' όλον τον πλανήτη ότι η ανάπτυξη οφείλει εφεξής να αποτελεί μόνιμο στόχο της ανθρωπότητας, ως το απαραίτητο modus operandi της ιστορίας (Μοδινός 1996α, 2-3).

Ιστορια της Αναπτυξης

Ο Καστοριάδης επιχειρεί να παρακολουθήσει την ιστορική καταγωγή και εξέλιξη των εννοιών που συνδέονται με την ανάπτυξη. Στους αρχαίους Έλληνες ο Καστοριάδης εντοπίζει την ανάπτυξη ως περιγραφή μιας φυσικής διαδικασίας που χρησιμοποιείται για να δηλώσει το στάδιο ανάπτυξης ενός ανθρώπου (ή ενός φυτού), που αναπτύσσεται έως ότου λάβει την οριστική του μορφή ως ενήλικος, έως ότου δηλαδή κατακτήσει την ωριμότητά του που αποτελεί το στόχο αλλά και το όριο της ανάπτυξής του (Castoriadis 1976, 186). Ο Καστοριάδης παρατηρεί ότι η ωριμότητα ως στάδιο της ανθρώπινης εξέλιξης εννοιολογικά δεν συνάδει με την απεριόριστη επέκταση που υιοθετεί η σύγχρονη έννοια της ανάπτυξης. Ο χριστιανισμός κατά το Μεσαίωνα θέτει το ζήτημα των ορίων της εξέλιξης του ανθρώπου. Η αέναη εξέλιξη του ανθρώπινου είδους θεωρείται βλάσφημη πράξη, καθώς ο άνθρωπος δεν είναι δυνατό να στοχεύει στην τελείωσή του προσπαθώντας να επιτύχει -μέσω της συνεχούς εξέλιξής του- την εξομοίωση με το Θεό. Όπως παρατηρεί ο Κονδύλης, η διαδικασία μετάβασης από τον αγροτικό στο βιομηχανικό πολιτισμό "άρχισε με την ευλαβή υποταγή του ανθρώπου στο Θεό και τελείωσε με την υπεροπτική κυριαρχία του πάνω στη Φύση" (Κονδύλης 1992, 114). Και ο Laclau συμπληρώνει ότι στην αρχή των νεωτέρων χρόνων συντελείται μια "έκλειψη του Θεού", η νεωτερικότητα όμως διατηρεί από το χριστιανικό όραμα την αποδοχή "ενός απολύτου θεμελίου του πραγματικού" και ακόμη τη φιλοδοξία "της αναπαραστασιμότητας της ιστορίας ως μιας αναγκαίας ακολουθίας γεγονότων", στοιχεία που πλέον έπρεπε να εξηγηθούν με βάση το Λόγο (Laclau 1997, 191).

Η σύγχρονη έννοια της ανάπτυξης εμφανίζεται τον 17ο αιώνα. Ο Ντεκάρτ (Καρτέσιος) παρατηρεί ότι ο φυσικός κόσμος μπορεί να κατανοηθεί σε βάθος με τη βοήθεια της γλώσσας των μαθηματικών, η οποία εισάγει την ανάπτυξη στις χωρίς περιορισμούς δυνάμεις της νόησης (Norel 1997, 34). Την ίδια εποχή, η άνοδος της αστικής τάξης νομιμοποιεί την βασική ιδέα της απεριόριστης ανάπτυξης της παραγωγής ως το ξεκίνημα της πραγματικής ζωής για τον άνθρωπο, που έτσι θα έβγαινε από το σκότος του Μεσαίωνα. Η επαγγελόμενη

ανάπτυξη θα ήταν εφικτή μέσω της εφαρμογής των πορισμάτων της επιστήμης στη βιομηχανία, προοπτική που έμελλε να κατασκευάσει την *ιδεολογία της προόδου*. Ο νέος κανόνας που έφερνε η ιδεολογία της πρόοδου[93], όπως επισημαίνει ο Καστοριάδης, ήταν *πως δεν υπήρχε κανένας κανόνας*· συνεπώς, η έννοια της ωριμότητας που προϋπήρχε στην αρχαιοελληνική σύλληψη της ανάπτυξης ενσωματώνεται στη δυνατότητα της *χωρίς τέλος* ανάπτυξης, που αποτελεί εφεξής τον υπερκανόνα της ανάπτυξης (Castoriadis 1976, 186).

Με την εκτίμηση που υποστηρίζεται από πολλούς μελετητές του αναπτυξιακού φαινομένου, ότι η οικονομική ανάπτυξη ξεκινά τον 17ο αιώνα, όταν το οικονομικό πλεόνασμα μπαίνει στην παραγωγική διαδικασία, αρχικά με τις μανουφακτούρες και στη συνέχεια με τα εργοστάσια της βιομηχανικής επανάστασης, συμφωνεί και ο Παπασπηλιόπουλος. Η οικονομική ανάπτυξη ταυτίζεται με την εκβιομηχάνιση και χαρακτηρίζεται από την εντατική συσσώρευση κεφαλαίου, από τη διαρκή επέκταση των παραγωγικών δυνατοτήτων, την ολοένα μεγαλύτερη χρήση της τεχνολογίας στην παραγωγή και την αύξηση της παραγωγικότητας. Η ειδοποιός διαφορά -σε σχέση με τις ιστορικές περιόδους προ της εποχής της οικονομικής ανάπτυξης- βρίσκεται στο ότι στις προκαπιταλιστικές κοινωνίες το οικονομικό πλεόνασμα σπαταλιόταν αντιπαραγωγικά (Παπασπηλιόπουλος 1992, 8) σε τεχνικά και μη έργα, καλλιτεχνήματα, μικρο-έργα, ξωκλήσια, ζωγραφιές, γλυπτά κ.ά, (Σακιώτης 1995β, 57-59).

Η συζήτηση για το πότε εμφανίζεται ιστορικά η ανάπτυξη δεν εξαντλείται βέβαια σε αυτές τις επισημάνσεις. Διότι αν η ανάπτυξη ταυτισθεί με τη συστηματοποίηση της επένδυσης του πλεονάσματος που εξάγεται από την παραγωγική διαδικασία, ενδεχομένως θα μπορούσε κάποιος να υποστηρίξει ότι ανάπτυξη υφίστατο και επί Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, διότι το πλεόνασμα -το οποίο εν πολλοίς εξαγόταν με εξω-οικονομικές διαδικασίες όπως π.χ. με τη λεηλασία των κατακτούμενων περιοχών- επενδυόταν σε έργα υποδομής, όπως οι δρόμοι

[93] Η επιστημονική συζήτηση για τις έννοιες της προόδου, της εξέλιξης και του εκσυγχρονισμού και το πώς αυτές οι έννοιες διαπλέκονται με την ανάπτυξη είναι ιδιαίτερα εκτεταμένη. Ωστόσο, για λόγους οικονομίας της εργασίας μας θα περιοριστούμε σε μια χρηστική αναφορά στις έννοιες αυτές, στο βαθμό που οι συγγραφείς των οποίων τις θέσεις παρουσιάζουμε αναφέρονται σε αυτές, μέσα από μια κριτική προσέγγιση της ανάπτυξης υπό το πρίσμα της οικολογικής θεωρίας.

(π.χ. Εγνατία Οδός), με τελικό αποτέλεσμα τη διαρκή επέκταση της ρωμαϊκής οικονομίας. Ο Immanouel Wallerstein πάντως θεωρεί τη διαδικασία της συστηματικής, ατέρμονης συσσώρευσης κεφαλαίου[94] απλά ως καπιταλισμό (Wallerstein 1987, 17-18 & 23), θέση η οποία προξενεί δυσκολίες στην προσπάθεια κάποιων οικολόγων διανοητών για μια "καθαρή" σύλληψη της ανάπτυξης[95]. Συμπληρώνοντας τις σκέψεις αυτές, ο Fernand Braudel προσδιορίζει τη διαδικασία «εμπορευματοποίηση - κέρδος - συσσώρευση – επένδυση» στις προκαπιταλιστικές οικονομίες απλά ως διαδικασία αγοράς που εκφεύγει από τη σφαίρα της αυτοκατανάλωσης (Braudel 1992, 21). Και ο Καστοριάδης προσθέτει ότι κατά το μεγαλύτερο μέρος της η ανθρώπινη ιστορία κύλησε μέσα σε καθεστώτα, στα οποία η μεγιστοποίηση του προϊόντος δεν αποτελούσε κεντρικό σημείο αναφοράς των κοινωνικών δραστηριοτήτων, οι οποίες δεν διαχωρίζονταν σε τομείς που να προσδιορίζονται ως "οικονομία" (Καστοριάδης 1998, 23). Έτσι, η θέση ότι η ανάπτυξη είναι σχετικά σύγχρονο φαινόμενο στην ανθρώπινη ιστορία που συνδέεται με την κλιμάκωση των αλλαγών που παρατηρούνται στο βιοτικό επίπεδο, προσδιορίζει σωστότερα την εμφάνιση της ανάπτυξης στις αρχές του 19ου αιώνα[96] και τη διασυνδέει απαραιτήτως με την εμφάνιση του καπιταλισμού, τη μηχανική δύναμη και την εργοστασιακή παραγωγή (Dobbe 1984, 18-19).

Η κυριάρχηση της φύσης από τον άνθρωπο στο όνομα της ανάπτυξης εκτιμάται από αρκετούς συγγραφείς ότι έχει τις ρίζες της στο Διαφωτισμό, ο οποίος αποτέλεσε ένα αξιακό πλαίσιο που εξέλαβε τη φύση ως υλικό προς αξιοποίηση με στόχο την εκπλήρωση των ανθρώπινων αναγκών και χωρίς πρόνοια για τις περιβαλλοντικές επιπτώσεις ή πρόβλεψη για την αναπαραγωγή αναγέννηση των φυσικών πόρων (Ναξάκης 1993, 13). Μεγάλες μορφές της δυτικοευρωπαϊκής διανόησης, όπως ο Καρτέσιος, ο Σαιν Σιμόν, ο Νεύτων, ο Ρουσσώ, ο Χέγκελ, προέκριναν το δέον της προόδου της ανθρωπότητας, της εξέλιξης της επιστήμης και της νόησης, στοχεύοντας σε έναν κόσμο που θα έσπαγε τα δεσμά του σκοταδισμού και θα κατόρθωνε να εξουσιαστεί από τις δυνάμεις του Ορθού Λόγου (Ναξάκης 1993, 16). Η

---

[94] Έννοια που περιλαμβάνει τη συστηματική επένδυση του πλεονάσματος.

[95] Βλ. στη συνέχεια τη σχετική αναφορά στην προσέγγιση του Μοδινού ο οποίος επιχειρεί να απαντήσει στο ερώτημα "κρίση του καπιταλισμού ή κρίση της ανάπτυξης;" (βλ. σελ. 101 & 180).

[96] Στην ίδια εκτίμηση καταλήγει και ο Ζολώτας, ο οποίος εντοπίζει την εποχή της ανάπτυξης στους δύο τελευταίους αιώνες της 2ης μ.Χ. χιλιετίας (Ζολώτας 1982, 20).

Δεληγιώργη παρατηρεί ότι με την εγελιανή φιλοσοφία, *το ανθρώπινο πνεύμα παίρνει τη θέση του θεού*. Από τότε "η αναζήτηση της ελευθερίας ταυτίστηκε με την αναζήτηση μιας απόλυτης γνώσης, η διαλεκτική λογική ξεπέρασε το δυϊσμό του καθαρού και του πρακτικού λόγου και η σφαίρα της σκέψης έγινε ένα με τη σφαίρα της δράσης" (Δεληγιώργη 1994, 49). Στο πλαίσιο της τεχνο-καπιταλιστικής κοινωνίας, όπως την αποκαλεί η συγγραφέας, η ιδέα της κυριάρχησης πάνω στη φύση λειτουργεί ως αξιωματική αρχή (Δεληγιώργη 1994, 50) και η διαρκής πορεία προς την πρόοδο αποτελεί μια νομοτέλεια που γίνεται ευρύτατα αποδεκτή από την ανθρωπότητα, καθώς είναι αυτή που θα οδηγούσε την ανθρωπότητα σε ολοένα ανώτερα κοινωνικά συστήματα και πνευματικά επίπεδα (Ναξάκης 1993, 16).

Καμία αναπτυξιακή πολιτική δεν είναι νοητή εάν δεν ταυτίζεται με την "πρόοδο" επισημαίνει ο Τσαούσης (Τσαούσης 1970, 129). Το ζήτημα της προόδου αποτελεί για τον Τσαούση κυρίως πολιτισμικό ζήτημα, καθώς ο κόσμος διαιρείται κατά αυτόν σε τρεις μεγάλες πολιτισμικές σφαίρες:

α) Την *πρωτογονική*, σύμφωνα με την οποία ο άνθρωπος είναι αδύναμος να αντισταθεί στις μεταβολές των ποικίλλων δυνάμεων και απλώς -μοιρολατρικά- αποδέχεται τις νέες κάθε φορά καταστάσεις, καθώς κάθε μεταβολή αποτελεί κάτι το δεδομένο στο οποίο ο άνθρωπος πρέπει να προσαρμοσθεί.

β) Την *ανατολική* στην οποία ο κόσμος χωρίζεται σε μια εγκόσμια σφαίρα που είναι ασταθής, μεταβλητή και ορίζεται από μια φαινομενική αλήθεια και σε μια υπερκόσμια σφαίρα όπου επικρατεί η πραγματική αλήθεια, η σταθερότητα και η τελειότητα, από όπου εξέπεσαν οι άνθρωποι (Πτώση) και όπου μπορούν να ενταχθούν μόνο εκείνοι που ακολουθούν έναν προσωπικό δρόμο προς την αυτογνωσία, απαρνούμενοι τις επιθυμίες που τους επιβάλλουν οι αισθήσεις και τα πάθη τους. Κύριο χαρακτηριστικό της ανατολικής κοσμο-αντίληψης είναι η στάση - η οποία ορίζει την τελειότητα- ενώ η μεταβολή κρίνεται πάντα αρνητικά.

γ) Τέλος τη *δυτική*, η οποία όπως και η ανατολική αποδέχεται την ύπαρξη μιας φαινομενικής πραγματικότητας που διαφέρει από την αληθή πραγματικότητα. Ωστόσο, η δυτική κοσμο-αντίληψη δεν δέχεται την έννοια της Πτώσης ως προσδιοριστικού παράγοντα της αλήθειας ενώ αποδέχεται την έννοια της μεταβολής ως μιας τελεολογικής αρχής, που προσδιορίζεται

ως μια αέναη κίνηση προς τα εμπρός. Αυτή η κίνηση εκδηλώνεται με συγκεκριμένες μορφές, αποτελώντας ένα νόμο που διέπει τόσο το σύνολο όσο και τα μέρη. Η κίνηση των μερών γίνεται "ανάπτυξη" (με τη βιολογική έννοια) ή "ανέλιξη", και η κίνηση από μέρος σε μέρος γίνεται "πρόοδος" (ή "εξέλιξη"), καταστάσεις που ρυθμίζουν τη συνολικότερη δράση του ανθρώπου και της παρέμβασής του στη φυσική και κοινωνική πραγματικότητα. (Τσαούσης 1970, 129-133). Η δυτική κοσμοαντίληψη μη αποδεχόμενη τη μεταβολή ως αποτέλεσμα της Πτώσης, προβάλλει την πίστη ότι ο άνθρωπος έχει τη δυνατότητα να γνωρίζει τη φύση, να κατανοεί τις αλληλεπιδράσεις και να προσεγγίζει την αληθή πραγματικότητα, "παρεμβαίνοντας στην πραγματικότητα 'διορθωτικώς', (...) προκειμένου να επαναφέρει την κίνησιν εις τον 'ορθόν' της δρόμον" (Τσαούσης 1970, 134).

Στην πίστη ότι ο άνθρωπος έχει τη δυνατότητα να παρεμβαίνει *διορθωτικά,* κάνοντας βήματα προς τα εμπρός, σε μια ατέρμονη πορεία προς μια κατάσταση "τελειότητας", θεμελιώνεται η έννοια της προόδου. Έτσι, η στόχευση της προόδου αντικαθιστά στη δυτική σκέψη -όπως αυτή διαμορφώθηκε με το Διαφωτισμό- την αναζήτηση της σωτηρίας μέσω της μετάβασης σε μια υπερβατική σφαίρα (παράδεισος) και προσγειώνει στο ορατό πεδίο της γης την καταβολή κάθε προσπάθειας της ανθρωπότητας. Η ανάπτυξη -ακολούθως- τίθεται ως η υλική προϋπόθεση της προόδου, και δεν είναι τυχαίο ότι η δυτική κοσμο-αντίληψη συνδέει άρρηκτα τις δύο έννοιες.

Το Εννοιολογικό Περίγραμμα και Περιεχόμενο της Ανάπτυξης

Υπάρχουν αρκετοί ορισμοί της ανάπτυξης - τόσο στην ελληνική όσο και στη διεθνή βιβλιογραφία- που κατά κανόνα επιχειρούν να διαιρέσουν την ανάπτυξη σε επιμέρους μορφές: οικονομική, κοινωνική, πολιτική, πολιτιστική, εκπαιδευτική κλπ ανάπτυξη. Στους ορισμούς αυτούς περιγράφονται επιμέρους στοχεύσεις, μέσα, δείκτες και μέθοδοι, ωστόσο απουσιάζει μια συγκροτημένη παρουσίαση της έννοιας. Από την έρευνα της σχετικής συζήτησης που έχει παρουσιασθεί στη βιβλιογραφία, προκύπτει το συμπέρασμα ότι η

ανάπτυξη αποκτά νόημα ως κατάσταση ευρισκόμενη σε αντιδιαστολή με την υπανάπτυξη· έτσι η ανάπτυξη συνήθως δεν ορίζεται κατά θετικό τρόπο αλλά ως *μη - υπανάπτυξη* (Τσαούσης 1970, 1). Ως υπανάπτυξη δε, εκλαμβάνεται το status μιας γενικής υστέρησης, αργοπορίας, καθυστέρησης, που προσδίδει σημαντικό μειονέκτημα σε μια μικρότερη ή μεγαλύτερη κοινωνική ομάδα, αφήνοντάς την εκτός των δεδομένων της σύγχρονης εποχής, σε μια κατάσταση που προσδιορίζεται από "έλλειψη ανάπτυξης" (Μοδινός 1996α, 50).

Όπως επισημαίνει ο Michael Todaro, πριν από τη δεκαετία του 1970, η *ανάπτυξη ταυτίζεται με την οικονομική μεγέθυνση*, γίνεται αντιληπτή σχεδόν κατά κανόνα ως ένα οικονομικό φαινόμενο, το οποίο λαμβάνει την υλική του μορφή ως δημιουργία νέων θέσεων εργασίας και οικονομικών ευκαιριών ή ως δημιουργία των απαραίτητων όρων για την πλατύτερη δυνατή κατανομή των οικονομικών και κοινωνικών οφελών που προσκομίζει (Todaro 1998, 14). Ακόμη και όταν η συζήτηση για την ανάπτυξη αναφέρεται στην έννοια αυτή ως μια πολυδιάστατη διαδικασία, που δεν περιορίζεται στην οικονομική της εκδοχή, συνοδεύεται από μια κοινή διαπίστωση: ότι η οικονομική ανάπτυξη αποτελεί το όχημα για τις υπόλοιπες μορφές ανάπτυξης. Ελάχιστοι θεωρητικοί, κυρίως οι οπαδοί της οικοανάπτυξης και της αειφόρου ανάπτυξης, υποστηρίζουν ότι η οικονομική ανάπτυξη δεν είναι απαραίτητη προτεραιότητα για τις άλλες μορφές ανάπτυξης, κάτι το οποίο πιστεύουν ότι αποδείχθηκε από την αναπτυξιακή διαδικασία στον Τρίτο Κόσμο που υποβάθμισε ραγδαία το φυσικό περιβάλλον και οδήγησε σε κοινωνική αποδιάρθρωση και φτώχεια (Sachs I. 1986, 74-81).

Η αναπτυξιακή διάλεκτος περιλαμβάνει ορισμένες έννοιες - κλειδιά. Τα *"στάδια της ανάπτυξης"* του Rostow θεωρούνται απαραίτητα για την ανάπτυξη, ιδιαίτερα των υπανάπτυκτων. Η μεγέθυνση, η απογείωση, η ωρίμανση είναι τα απαραίτητα εργαλεία, τα προαπαιτούμενα βήματα για την ποθητή ανάπτυξη των υστερησάντων, οι οποίοι οφείλουν να στοχεύουν διαρκώς στην επίτευξη δεικτών ευημερίας αντίστοιχων με εκείνους των ανεπτυγμένων (Rostow 1963, 1,3,4 & 12). Επίσης, η αναζήτηση του *"συγκριτικού πλεονεκτήματος"* από κάθε χώρα αποτελεί συνθήκη εκ των ουκ άνευ προκειμένου κάθε γεωγραφικά - εθνικά ολοκληρούμενη περιοχή να επιτύχει τη συμμετοχή της στον παγκόσμιο

καταμερισμό εργασίας. Ακόμη, υπάρχει η δοξασία της *αναδιανομής της αναπτυξιακής "πίτας"*, η προσδοκία δηλαδή ότι μέσω της αύξησης του ΑΕΠ αυξάνεται ο εκάστοτε εθνικός πλούτος και όλες οι κοινωνικές ομάδες, ανεξαιρέτως, λαμβάνουν μεγαλύτερο κομμάτι του κοινωνικού προϊόντος, με αποτέλεσμα να ευνοούνται τα φτωχότερα στρώματα που αποκτούν μεγαλύτερο εισόδημα και ευνοϊκότερη πρόσβαση στα υλικά αγαθά. Για την επιτυχή ή μη έκβαση της αναπτυξιακής προσπάθειας ιδιαίτερα σημαντική θεωρείται από τους ερευνητές της ανάπτυξης η τιθάσευση των *μη-οικονομικών* μεταβλητών παραγόντων της αναπτυξιακής διαδικασίας. Ο ρόλος των θεσμικών και διαρθρωτικών ζητημάτων και η δύναμη των ιστορικών, πολιτισμικών και θρησκευτικών δεδομένων κάθε κοινωνίας, είναι συχνά πολύ πιο σημαντικός από μια άρτια σχεδιασμένη αναπτυξιακή πολιτική (Sedatmoko 1985, 11-12). Τοπικές, εθνικές, περιφερειακές αλλά και διεθνείς αξίες, συμπεριφορές και θεσμοί αποτελούν παράγοντες που διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στην αναπτυξιακή διαδικασία και συνεπώς θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη με ιδιαίτερη προσοχή στο σχεδιασμό της αναπτυξιακής πολιτικής έτσι ώστε να μην προκαλούνται ανασχέσεις και εμπόδια στην ανάπτυξη (Todaro 1998, 13).

Η μελέτη του αναπτυξιακού φαινόμενου αποτέλεσε αντικείμενο πολλών ερευνών. Η συζήτηση για το ποια αναπτυξιακή μεθοδολογία είναι αποτελεσματικότερη κατά κανόνα κατέληγε σε αντιπαραθέσεις των οικονομολόγων και σε έναν έντονο και συχνά πολιτικοποιημένο επιστημονικό διάλογο. Ένα πλήθος διαφορετικών θεωριών για την ανάπτυξη παρήχθησαν από το διάλογο αυτό, θεωρίες που επηρέασαν αποφασιστικά το περιεχόμενο των αναπτυξιακών πολιτικών που υιοθέτησαν οι κυβερνήσεις στο μεταπολεμικό κόσμο. Η απόπειρα ταξινόμησης των ποικίλων *θεωριών της ανάπτυξης* αποτέλεσε ένα δύσκολο εγχείρημα, καθώς το πλήθος των προσεγγίσεων είναι πραγματικά εντυπωσιακό. Μια από τις πιο συστηματικές και λειτουργικές ταξινομήσεις των θεωριών της ανάπτυξης έχει προτείνει ο Todaro. Σύμφωνα με αυτή, στη διεθνή συζήτηση για την ανάπτυξη -όπως αυτή προκύπτει από τη διεθνή βιβλιογραφία- έχουν καταγραφεί 5 κυρίαρχες θεωρίες:

i) Η γραμμική αντίληψη των *σταδίων της ανάπτυξης*. Το κλασικό μοντέλο του Rostow, αποτελεί τον "πιλότο" αυτών των θεωριών. Η βασική ιδέα είναι ότι η διαδικασία

μετάβασης από την κατάσταση υπανάπτυξης στην κατάσταση ανάπτυξης γίνεται πάντοτε με βάση ένα οργανόγραμμα που απαιτεί τη διέλευση κάθε αναπτυσσόμενης χώρας από συγκεκριμένα στάδια. Η βασικότερη προϋπόθεση για τη μετάβαση στο στάδιο της αναπτυξιακής απογείωσης είναι η κινητοποίηση των ιδιωτικών αποταμιευμένων κεφαλαίων (τόσο των εγχώριων όσο και εκείνων που προέρχονται από το εξωτερικό), έτσι ώστε να εξασφαλίζονται επαρκείς επενδυτικοί πόροι για την επιτάχυνση της ανάπτυξης.

ii) Θεωρίες και μέθοδοι της *διαρθρωτικής αλλαγής*. Οι θεωρίες αυτές δίνουν ξεχωριστή σημασία στο μηχανισμό μέσω του οποίου οι υποανάπτυκτες οικονομίες μεταμορφώνουν τις εσωτερικές τους δομές, μεταβαίνοντας από μια κατά βάση αγροτική οικονομία σε μια οικονομία με ανεπτυγμένους τους τομείς της βιομηχανίας, των υπηρεσιών και με υψηλούς δείκτες αστικοποίησης. Βασικό εργαλείο για την επίτευξη της διαρθρωτικής αλλαγής είναι η προώθηση του πλεονάσματος που παράγει ο αγροτικός τομέας στις βιομηχανικές επενδύσεις, μέσω της εφαρμογής ειδικών πολιτικών απασχόλησης που εξασφαλίζουν την απορρόφηση του εργατικού δυναμικού από τη βιομηχανία[97].

iii) Θεωρίες της *διεθνούς εξάρτησης*. Ιδιαίτερα δημοφιλείς ανάμεσα στους διανοούμενους του Τρίτου Κόσμου (κατά τη δεκαετία του '70), οι θεωρίες της διεθνούς εξάρτησης υποστηρίζουν τη θέση ότι οι πλούσιες χώρες ρυθμίζουν -προς όφελος εαυτών- την ανάπτυξη των φτωχών χωρών, καθώς οι σχέσεις που έχουν διαμορφωθεί είναι σχέσεις κυριαρχίας και αναπαράγουν την οικονομική εξάρτηση των φτωχότερων από τους πλούσιους του πλανήτη. Η διαδικασία της αποαποικιοποίησης μάλιστα θεωρείται ότι δεν οδήγησε στην πραγματική ανεξαρτησία των νεότευκτων κρατών, αλλά αντίθετα διαμόρφωσε το νεοαποικισμό, μια κατάσταση όπου οι αποαποικιοποιημένες χώρες, με την αρωγή των πρώην αποίκων τους, επιχείρησαν να αναπτυχθούν οικονομικά. Στην πραγματικότητα όμως, εξαιτίας των μηχανισμών εξάρτησης των πολιτικών ηγεσιών των χωρών του Τρίτου Κόσμου από τους παλαιούς πάτρωνες, οι αναπτυσσόμενες χώρες άρχισαν να αναπτύσσονται, χωρίς ωστόσο να έχουν τη δυνατότητα να καρπώνονται την

[97] Εκπρόσωποι της διαρθρωτικής αλλαγής είναι οι Arthur Lewis και ο Hollis Chenery (Todaro 1998, 100).

υπεραξία της εργασίας τους με αποτέλεσμα -αναπτυσσόμενες- να οδηγηθούν στην υπανάπτυξη και τη φτώχεια[98].

iv) Θεωρίες του *νεο-κλασικού μοντέλου της ελεύθερης αγοράς*. Στη δεκαετία του '80 οι συντηρητικές πολιτικές ηγεσίες που κυβερνούσαν τις ΗΠΑ (κυβέρνηση Ronald Reagan), τη Γερμανία (Helmut Kohl) και τη Βρετανία (Maragaret Thatcher), προώθησαν τη *νεοκλασική αντεπανάσταση* στην οικονομική θεωρία και πολιτική. Στις πλέον ανεπτυγμένες χώρες η αντεπανάσταση αυτή ευνόησε τους μακροοικονομικούς δείκτες, την ιδιωτικοποίηση των δημόσιων επιχειρήσεων, και επέτυχε την αναθέρμανση της οικονομικής ανάπτυξης, ενώ για τις αναπτυσσόμενες χώρες επεδίωξε την αποδιάρθρωση του δημόσιου τομέα της οικονομίας, την εγκαθίδρυση πλήρως απελευθερωμένων αγορών και την άρση του κρατικού παρεμβατισμού στις οικονομικές δραστηριότητες. Η βασική υπόθεση εργασίας για τους νεοκλασικούς είναι ότι η παρεμβατικότητα του κράτους στην οικονομία εμποδίζει την απρόσκοπτη άνθηση του ανταγωνισμού των αγορών και οδηγεί σε φαινόμενα αναπτυξιακής στασιμότητας ή και ύφεσης. Για να καταπολεμηθεί αυτή η κατάσταση απαιτείται η *φιλελευθεροποίηση της οικονομίας*, τόσο εντός του κράτους-έθνους όσο και στις διεθνείς οικονομικές σχέσεις, φιλελευθεροποίηση που θα αποδεσμεύει τα επενδυτικά κεφάλαια ευνοώντας την πολύπλευρη ανάπτυξη των οικονομιών τόσο των ανεπτυγμένων όσο και των αναπτυσσόμενων χωρών[99].

v) Θεωρίες της *ενδογενούς ανάπτυξης*. Οι θεωρίες αυτές δίνουν έμφαση στην ανάπτυξη που αναφέρεται στην κλίμακα του έθνους-κράτους, μέσω της αναδιάρθρωσης και της προσαρμογής της εκάστοτε εθνικής οικονομίας, έτσι ώστε ένα μεγάλο μέρος των κερδών να επενδύονται παραγωγικά (οικονομίες κλίμακας)[100]. Οι επενδύσεις οφείλουν να κατευθύνονται τόσο προς το υλικό κεφάλαιο (εγκαταστάσεις, τεχνολογία, κ.ο.κ.) όσο και προς το ανθρώπινο κεφάλαιο, με γνώμονα την απορρόφηση του εξωτερικού

---

[98] Επιφανείς εκπρόσωποι των θεωριών αυτών ήταν ο Samir Amin, Fernando Henrique Cardoso, Theotonio Dos Santos (Todaro 1998, 101).

[99] Κύριοι εκπρόσωποι του μοντέλου αυτού είναι οι Peter Bauer, Ian Little, Julian Simon (Todaro 1998, 103).

[100] Σε αντίθεση π.χ. με το νεοκλασικό μοντέλο που επιδιώκει τη μερική μόνο επανεπένδυση των κεφαλαίων στην παραγωγή, ευνοώντας εξίσου την χρηματιστηριακή οικονομία που -σύμφωνα με τους νεοκλασικούς- προσφέρει ευκαιρίες για κέρδη και παράλληλα εξασφαλίζει επενδυτικούς πόρους για όλους τους τομείς της οικονομίας.

κόστους[101] που παράγει η παραγωγική διαδικασία, προκειμένου να εξασφαλίζονται ποιοτικές προδιαγραφές διαβίωσης και βελτίωσης του ανθρώπινου κεφαλαίου. Ο ρόλος του κράτους είναι ιδιαίτερα σημαντικός, ωστόσο δεν επεκτείνεται σε "καθαρές" οικονομικές δραστηριότητες. Συγκλίνοντας εν μέρει με το νεοκλασικό παράδειγμα, οι θεωρίες της ενδογενούς ανάπτυξης επιδιώκουν την ελεύθερη λειτουργία της αγοράς, με το κράτος να έχει την ευθύνη για την εφαρμογή δημόσιων πολιτικών που εξασφαλίζουν τις κατάλληλες αναπτυξιακές υποδομές και τη διαρκή βελτίωση του ανθρώπινου κεφαλαίου (μέσω προγραμμάτων εκπαίδευσης, κατάρτισης και εξειδίκευσης). Το μοντέλο της ενδογενούς ανάπτυξης διακρίνεται από την υπερανάπτυξη τομέων έντασης τεχνογνωσίας όπως η βιομηχανία των τηλεπικοινωνιών και της πληροφορικής[102] (Todaro 1998, 70-95).

Με βάση τα στοιχεία της συζήτησης για την ανάπτυξη ο Todaro έχει προτείνει τον ακόλουθο ορισμό, ο οποίος αποτελεί έναν από τους πιο πλήρεις και εμπεριστατωμένους ορισμούς που έχουν κατατεθεί στη βιβλιογραφία για το αναπτυξιακό φαινόμενο: Η ανάπτυξη είναι παράλληλα μια φυσική πραγματικότητα αλλά και μια πνευματική κατάσταση στην οποία μια κοινωνία έχει -μέσω κάποιου συνδυασμού των κοινωνικών, οικονομικών και θεσμικών διαδικασιών (processes)- εξασφαλίσει τα μέσα απόκτησης μιας καλύτερης ζωής. Πέρα από το πώς εξειδικεύονται τα επιμέρους συστατικά αυτής της επιδιωκόμενης καλύτερης ζωής κατά περίπτωση, η ανάπτυξη σε κάθε κοινωνία για να ορισθεί ως τέτοια θα πρέπει να συναντά τουλάχιστον τρία κριτήρια:

i. Να επιτυγχάνει την αύξηση της διαθεσιμότητας και της ευρύτερης δυνατής κατανομής των βασικών αγαθών, όπως η τροφή, η στέγη, η υγεία και η προστασία.

ii. Να επιτυγχάνει την άνοδο του επιπέδου διαβίωσης, δηλαδή υψηλότερα εισοδήματα, την παραγωγή περισσότερων θέσεων εργασίας, καλύτερη εκπαίδευση και μεγαλύτερη απόδοση προσοχής στις πολιτισμικές και ανθρωπιστικές αξίες, δεδομένα που

[101] Εξωτερικό κόστος είναι οι συνέπειες των παραγωγικών δραστηριοτήτων που επιβαρύνουν το περιβάλλον και μειώνουν την ευημερία κάποιας κοινότητας, χωρίς να αποζημιώνονται υλικά οι βλαπτόμενοι.

[102] Εκπρόσωποι της ενδογενούς ανάπτυξης είναι οι Robert Solow, Robert Barro, Howard Pack (Todaro 1998, 103).

εξυπηρετούν τον στόχο της υλικής ευημερίας και επιπλέον παράγουν υψηλότερη ατομική και εθνική αυτο-εκτίμηση.

iii. Να αυξάνει το φάσμα των δυνατοτήτων για οικονομικές και κοινωνικές επιλογές, που παρέχονται σε άτομα και έθνη, έτσι ώστε αυτά να απελευθερώνονται από την υποτέλεια και την εξάρτηση από άλλα άτομα ή έθνη - κράτη και από τις δυνάμεις της άγνοιας και της ανθρώπινης εξαθλίωσης (Todaro, 1998, 18).

ΑΜΦΙΣΒΗΤΩΝΤΑΣ ΤΗΝ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΡΟΟΔΟΥ

Μια ευρεία συναίνεση και αποδοχή της ανάπτυξης παρουσιάζεται στο μεταπολεμικό κόσμο από τα σημαντικότερα ιδεολογικά-πολιτικά ρεύματα της Δυτικής και Ανατολικής Ευρώπης, των ΗΠΑ, της Ιαπωνίας αλλά και του Τρίτου Κόσμου. Αποτελεί όμως η ανάπτυξη ιδεολογία; Αν η ιδεολογία "συγκροτείται και προσφέρεται ως δικαίωση σχέσεων εξουσίας και κυριαρχίας" και η κύρια λειτουργία της είναι η νομιμοποίηση των εξουσιαστικών και κυριαρχικών σχέσεων (Δεμερτζής 1994, 93-98), τότε η ανάπτυξη αποτελεί μια *"κλασική περίπτωση ιδεολογίας"* (Τσαούσης 1970, 87-97). Ο Τσαούσης, παρουσιάζει με τη διδακτορική του διατριβή το 1970 μια διεισδυτική και πρωτότυπη ανάλυση της "ιδεολογίας της ανάπτυξης"[103]. Κατ' αρχάς παρατηρεί ότι η ανάπτυξη σημαίνει "όχι απλώς έναν τρόπο παραγωγής αλλά έναν τρόπο ζωής, ο οποίος θέτει ως στόχο την κατάκτηση υψηλότερων βιοτικών επιπέδων, οριζόμενων και ποσοτικώς και ποιοτικώς, επίπεδα που ενσαρκώνουν σύμφωνα με το συγγραφέα ό,τι θεωρείται 'αληθινό, ηθικό και ωραίον'». Αναφερόμενος στην καθολικότητα της αποδοχής της ανάπτυξης σημειώνει: "κατά τη διεθνώς σήμερον κρατούσαν αντίληψιν (...) η επιδίωξις της αναπτύξεως αποτελεί τον κοινώς παραδεδεγμένον ύπατον σκοπόν της εν κράτει οργανωμένης κοινότητος" (Τσαούσης 1970, 95). Ο συγγραφέας συνεχίζει παρατηρώντας ότι ανεξάρτητα από το ιδεολογικό υπόβαθρο εκείνου

[103] Η σχετική βιβλιογραφία για τα είδη ανάπτυξης είναι εκτενέστατη, ωστόσο η εργασία του Τσαούση παρουσιάζει ξεχωριστό ενδιαφέρον για τις ανάγκες της έρευνάς μας, καθώς ο συγγραφέας προσεγγίζει το ζήτημα υπό κριτικό πρίσμα το οποίο εστιάζει σε μια έστω πρώιμη (πλην χρήσιμη) συζήτηση για την ιδεολογική διάσταση της ανάπτυξης.

που προσδιορίζει το περιεχόμενο της έννοιας της ανάπτυξης, η ανάπτυξη "αποτυποί μίαν παράλληλον ιδίαν ιδεολογίαν δυνάμενην να εκτυλίσσεται ανεξαρτήτως, (...) καθώς αποτελεί, εν αναπόδραστον δέον" (Τσαούσης 1970, 96-97). Ένα δέον που -όπως παρατηρεί ο Ζολώτας- οδήγησε την ανθρωπότητα στην περίοδο από το τέλος του Β' Παγκόσμιου Πολέμου μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του '70, στο κατώφλι της "αναπτυξιακής ψυχώσεως" (Ζολώτας 1982, 15).

Στα τελευταία διακόσια χρόνια "το παγκόσμιο οικονομικό σύστημα εκφράστηκε και εκφράζεται με τις πολύτροπες και ποικίλες διαδικασίες 'εκσυγχρονισμού' και 'ανάπτυξης'" (Δεμερτζής 1994, 99), διαδικασίες που νομιμοποιούν τις εξουσιαστικές σχέσεις στις βιομηχανικές και μεταβιομηχανικές κοινωνίες. Έτσι, η "ανάπτυξη δεν υπήρξε ποτέ μια ουδέτερη επιστημονική έννοια (...) αντίθετα, αυτή λειτούργησε ως ιδεολογικό αν όχι ευθέως πολιτικό όπλο στα χέρια μιας οικουμενικής πολιτικής..." (Μπαλτάς Α. 1996, 7) όπλο το οποίο χρησιμοποίησαν "...τα κυριότερα κέντρα παραγωγής δημόσιου λόγου, με μια στόχευση πραγματικά στρατηγικής εμβέλειας και με τρόπο άκρως συστηματικό", διαδίδοντας όσο πλατύτερα γινόταν τα επιχειρήματα υπεροχής της ανάπτυξης "προικίζοντάς την έννοια με την τρομακτική, την τρομοκρατική δύναμη του αυτονόητου" (Μπαλτάς Α. 1996, 6). Πρόκειται για το αυτονόητο της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων που ο Καστοριάδης αποκαλεί *κεντρική φαντασιακή σημασία* των σύγχρονων κοινωνιών (Καστοριάδης 1985, 216, 237, 502-503).

Όπως έχει επισημανθεί, η ανάπτυξη για όλες τις σχολές σκέψης και όλα τα γνωστά υποδείγματα που έχουν παρουσιασθεί στη διεθνή βιβλιογραφία, έχει ως στόχο την απεριόριστη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων μέσω της απαξίωσής τους, η οποία επιτυγχάνεται από την τεχνολογική εξέλιξη και την τιθάσευση και εκμετάλλευση της φύσης (Ναξάκης 1993, 36-37). Ο Μαρξ δε διαφοροποιήθηκε από το ιδεολογικό πλαίσιο της ανάπτυξης (και της προόδου), αφού πίστευε ότι όσο περισσότερο αναπτύσσονται οι παραγωγικές δυνάμεις τόσο περισσότερο δημιουργούνται οι υλικές προϋποθέσεις για τη μετάβαση των κοινωνιών σε ένα ανώτερο στάδιο (Ναξάκης 1993, 17). Επιπλέον ο Μαρξ, όπως επισημαίνουν οι επικριτές του από τη σκοπιά της οικολογίας, θεωρούσε τη φύση

"τίποτα παραπάνω από ένα χρήσιμο υλικό για την ανθρωπότητα" (Bookchin 1987, 14). Ο ίδιος σημείωνε στο *Κεφάλαιο*: "Η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων της κοινωνικής εργασίας είναι το ιστορικό καθήκον και η δικαίωση του κεφαλαίου. Είναι ο τρόπος με τον οποίο το κεφάλαιο δημιουργεί ασυνείδητα τα προαπαιτούμενα ενός ανώτερου τρόπου παραγωγής" (Marx 1961, 254)[104]. Αυτή η ανάπτυξη, σύμφωνα με την μαρξική σκέψη -όπως σημειώνει ο Benton-, αποτελεί το προαπαιτούμενο της μελλοντικής κομμουνιστικής κοινωνίας, και πάντως προϋποθέτει ένα διαρκή ανταγωνισμό ανάμεσα στον άνθρωπο και στη φύση με στόχο τον έλεγχο πάνω στη φύση (Benton 1995, 65). Ο Λένιν, συμπληρώνοντας τις σκέψεις αυτές, υποστήριξε ότι ο καπιταλισμός έχει επιφορτισθεί με έναν προοδευτικό ιστορικό ρόλο, με το να διευρύνει τις παραγωγικές δυνάμεις της εργασίας, έτσι ώστε κάποτε να δημιουργηθούν οι προϋποθέσεις για το σοσιαλισμό (Lenin 1960, 596)[105].

Παρ' όλα αυτά ο Μαρξ είχε μια πολύ διαφοροποιημένη ιδέα για την ανάπτυξη και για τη σχέση ανθρώπου - φύσης (τη βρίσκουμε κυρίως στα έργα του νεαρού Μαρξ). Σύμφωνα με την προσέγγιση αυτή, ο άνθρωπος, με την απελευθέρωση από τον καπιταλισμό και την ανάκτηση της ελευθερίας του, θα επανερχόταν στην πρότερη σχέση του με τη φύση. "Η φύση είναι το ανόργανο σώμα του ανθρώπου (...), ο άνθρωπος ζει από τη φύση, δηλαδή η φύση είναι το σώμα του και πρέπει να διατηρεί συνεχή διάλογο μαζί της αν θέλει να μην πεθάνει"(Marx 1975, 97). Επίσης, ο Engels καλεί να μην ικανοποιούνται οι άνθρωποι με τις νίκες τους πάνω στη φύση, μιας και "για καθεμιά τέτοια νίκη η φύση μας εκδικείται" και επίσης επικαλείται την ενότητα φύσης ανθρώπου, γράφοντας ότι "οι άνθρωποι είναι ένα με τη φύση" και ακόμη πως η αντίληψη περί αντίθεσης ανθρώπου-φύσης είναι ένας παραλογισμός που εμφανίσθηκε στην Ευρώπη μετά από την παρακμή της κλασικής αρχαιότητας και έφθασε στο αποκορύφωμά της με το Χριστιανισμό (Engels χ.χ., 264-266).

---

[104] Η επισήμανση ανήκει στον Benton (Benton 1995, 63).

[105] Όπως άλλωστε έχει επισημάνει ο Gorz, ο Λένιν υπήρξε οπαδός του ταιηλορισμού (Gorz 1986β, 52). Ο ταιηλορισμός αποτελεί σύστημα επιστημονικής οργάνωσης της εργασίας που εμπνεύσθηκε ο Αμερικανός αρχιεργάτης (και αργότερα σύμβουλος για την οργάνωση της παραγωγής) F.W. Taylor. Σύμφωνα με τον Λένιν η επιστημονική οργάνωση της παραγωγής θα προετοίμαζε την εποχή όπου το προλεταριάτο θα αναλάμβανε το ίδιο όλη την κοινωνική παραγωγή (Chatelet 1982, 579-581).

Έστω, αν και σε πολλά σημεία του έργου του ο Μαρξ είχε "γοητευτεί" από την καπιταλιστική ανάπτυξη και την επαναστατικοποίηση των μέσων παραγωγής στον καπιταλισμό, εντούτοις αυτά τα θεωρούσε μέσον για την επίτευξη του σκοπού που δεν ήταν άλλος από το σοσιαλισμό. Στο σοσιαλισμό, ο άνθρωπος θα αποκαθιστούσε τη σχέση του με τη φύση, καθώς "η αποξενωμένη εργασία όχι μόνο αποξενώνει τη φύση από τον άνθρωπο και από τον εαυτό του (...) αλλά εξαιτίας αυτού αποξενώνει τον άνθρωπο από τον είδος του" (Marx 1975, 97). Ο Μαρξ "διαβάσθηκε" αναπτυξιακά κυρίως από το λενινισμό, αλλά ο τελικός στόχος στο μαρξικό σοσιαλισμό ήταν η ισόρροπη σχέση ανθρώπου - φύσης. Συνολικά ιδωμένες πάντως, οι θέσεις των θεμελιωτών του μαρξισμού - λενινισμού επιβεβαιώνουν την παρατήρηση του Κονδύλη, ότι στην επιδίωξή του να επιτύχει μια σύνθεση οικονομισμού και ανθρωπισμού, ο μαρξισμός "πήρε τις θεμελιώδεις προκείμενές του από το φιλελευθερισμό... (θέλοντας) να κατανοήσει τον κόσμο με βάση την ιστορία ως πρόοδο" (Κονδύλης 1992,115).

Προσεγγίζοντας κριτικά τις έννοιες της προόδου και της εξέλιξης, η οικολογική σκέψη επισημαίνει ότι η ιστορική εξέλιξη στους νεότερους χρόνους θεωρείται ότι έχει μια γραμμικότητα με ορισμένη κατεύθυνση, ενώ αντιθέτως στην αρχαιότητα υπήρχε μια κυκλική αντίληψη για την εξέλιξη των κοινωνικών και ιστορικών φαινομένων, (Παπαδημητρίου Ε. 1999, 13, 32-33, 132). Η πρόοδος αποτέλεσε τον κεντρικό στόχο που τέθηκε από τις ίδιες τις βιομηχανικές κοινωνίες μετά από πολεμικές καταστροφές με στόχο την ανοικοδόμηση των κοινωνιών. Η ιδέα της προόδου υιοθετήθηκε τόσο από τους φιλελεύθερους, οι οποίοι στην ιδέα της προόδου ανακάλυψαν το κίνητρο για τη μετάβαση από το φεουδαλισμό στον καπιταλισμό, όσο και από τους μαρξιστές, οι οποίοι πιστεύουν ότι το μέτρο προόδου μιας κοινωνίας είναι υλικό, συναρτάται με τη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου και το βαθμό τεχνολογικής και επιστημονικής εξέλιξης, το δε μέτρο αυτό αποτελεί ένα ιστορικό στάδιο αναγκαίο στη διαδικασία της μετάβασης στη σοσιαλιστική κοινωνία (Παπαδημητρίου Ε. 1995α, 340).

ΑΜΦΙΣΒΗΤΩΝΤΑΣ ΤΗΝ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΩΣ ΜΕΘΟΔΟ ΓΙΑ ΤΗ ΣΥΛΛΟΓΙΚΗ ΕΥΗΜΕΡΙΑ

Το βασικό πόρισμα στο οποίο συγκλίνουν οικολόγοι διανοούμενοι -και όχι μόνον[106]- είναι ότι η ραγδαία αναπτυξιακή διαδικασία που γνώρισε ο μεταπολεμικός κόσμος προκάλεσε περιβαλλοντικές επιπλοκές αλλά και σημαντικά κοινωνικά προβλήματα ποικίλης φύσης σε παγκόσμια κλίμακα[107] (Dron 1995, 70). Στις προβιομηχανικές κοινωνίες, η υπέρβαση των οικολογικών ορίων[108] είχε επιπτώσεις στο περιβάλλον και στην κοινωνία σε τοπική κλίμακα. Αντίθετα, στις βιομηχανικές κοινωνίες οι επιπτώσεις αναφέρονται σε μεγαλύτερη κλίμακα, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις οι επιπτώσεις έχουν παγκόσμια διάσταση (Κούση 1995, 279). Έτσι, για παράδειγμα η εκτεταμένη αποδάσωση των τροπικών δασών επηρεάζει αρνητικά το παγκόσμιο ισοζύγιο των ατμοσφαιρικών αερίων και η συνεχιζόμενη αύξηση των εκπομπών αερίων θερμοκηπίου επηρεάζει την κλιματική σταθερότητα και προκαλεί κλιματική αλλαγή.

Ο Μαχάτμα Γκάντι ήταν ο πρώτος στοχαστής που άσκησε κριτική στην ανάπτυξη από την οπτική γωνία θέασης του Τρίτου Κόσμου. Χαρακτηριστικά έλεγε: "ο Θεός να εμποδίσει την Ινδία να ακολουθήσει το δυτικό πρότυπο εκβιομηχάνισης..." και αναζητούσε ένα διαφορετικό μοντέλο ανάπτυξης για τη χώρα του, ήδη από τη δεκαετία του '50 (Bandyopadhyay J.- Shiva V. 1989, 45). Μετά το θάνατό του όμως, η Ινδία παραδόθηκε στα υπερφιλόδοξα εντατικά πενταετή αναπτυξιακά πλάνα, τα οποία δεν κατάφεραν παρά να αυξήσουν τη φτώχεια σε ελάχιστο χρόνο, καθώς οι εταιρείες υλοτόμησης αύξησαν την παραγωγή ξυλείας και χαρτοπολτού, με συνέπεια να μειωθεί η παραγωγικότητα της

---

[106] Ο Ζολώτας για παράδειγμα επισημαίνει με έμφαση τις δυσμενείς περιβαλλοντικές επιπτώσεις που επιφέρει η διαρκής οικονομική μεγέθυνση (Ζολώτας 1982, 14, 29, 49).

[107] Ο Ζολώτας υποστηρίζει ότι η αέναη οικονομική μεγέθυνση συντελείται σε βάρος της κοινωνικής ευζωίας, ότι η ανάπτυξη έχει φυσικά όρια και ότι παρά την ταχύτατη μεταπολεμική ανάπτυξη το χάσμα πλούσιων - φτωχών κρατών του πλανήτη διευρύνθηκε (Ζολώτας 1982, 9-10, 213).

[108] Όταν αυτό συνέβαινε, κατά κανόνα όμως σε σπάνιες περιπτώσεις.

βιομάζας[109] και να αλλάξει ριζικά η υδρολογία και το μικροκλίμα του δάσους. Έτσι οι πληθυσμοί που η διαβίωσή τους βασιζόταν στα παράγωγα της βιομάζας (φύλλα, κλαριά, καρποί, φάρμακα, έλαια κλπ), δεν ήταν σε θέση πια να αυτοσυντηρηθούν και άρχισαν να συρρέουν στα αστικά κέντρα όπου διαβιούσαν σε κατάσταση εξαθλίωσης (Bandyopadhyay J.- Shiva V. 1989, 45).

Στον ανεπτυγμένο κόσμο, ο Αμερικανός Barry Comoner, στο βιβλίο *του "Επιστήμη και Επιβίωση"*[110] που εκδόθηκε μόλις το 1966, συνέδεσε την οικολογική κρίση με την αναπτυξιακή διαδικασία και την εκτεταμένη χρήση της σύγχρονης τεχνολογίας[111], επισημαίνοντας την αναγκαιότητα να πορευτεί η ανθρωπότητα με μια πιο δίκαιη κατανομή των αγαθών και της χρήσης της γης, επί τη βάση ενός λελογισμένου μοντέλου διαχείρισης των φυσικών πόρων (Φλογαΐτη 1993, 89). Οι προβληματισμοί του Commoner βρήκαν τη θετική απήχηση της επιστημονικής κοινότητας και επηρέασαν σημαντικά τη Λέσχη της Ρώμης[112].

Για κάποιους συγγραφείς στις έννοιες της ανάπτυξης και της προόδου ενυπάρχει μια αντίληψη που νομιμοποιεί την καταστροφή ως αναγκαίο κακό του παρόντος ώστε να εξασφαλισθεί ένα καλύτερο μέλλον (Ναξάκης 1993, 24)[113]. Παράλληλα, η ανάπτυξη στο μεταπολεμικό κόσμο λειτουργεί εξωτερικεύοντας το κοινωνικό και περιβαλλοντικό κόστος, μεγαλώνοντας έτσι τις κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες, με αποτέλεσμα τη διεύρυνση της φτώχειας και την αύξηση του κοινωνικού αποκλεισμού μεγάλων κοινωνικών στρωμάτων

---

[109] Βιομάζα είναι το βάρος (μάζα) ζώσας ύλης που βρίσκεται συσσωρευμένη σε ένα συγκεκριμένο μέγεθος επιφάνειας της γης. Η βιομάζα συνήθως εκφράζεται με γραμμάρια ανά τετραγωνικό μέτρο και αποτελείται από παραγωγούς (φυτά) και καταναλωτές (ζώα, βακτήρια και μύκητες).

[110] Commoner Barry 1966, *Science and Survival*, Jonathan Cape, Λονδίνο.

[111] Εν προκειμένω ο Λουλούδης εντοπίζει μια σοβαρή αντίφαση στη συγκρότηση της οικολογικής ιδεολογίας: η οικολογική διαμαρτυρία εδραιώθηκε σε επιχειρήματα και αποδείξεις που προσκόμισαν οι θετικές επιστήμες, δηλαδή ο λόγος του θετικισμού, ο οποίος όμως εκλαμβάνεται από τη σύγχρονη οικολογική σκέψη ως ο κατ' εξοχήν υπεύθυνος για την εμφάνιση της οικολογικής κρίσης (Λουλούδης 1992α, 139).

[112] Βλ. παραπάνω σελ. 62.

[113] Η θέση αυτή παραπέμπει κατά μία έννοια στην ανάλυση του Schumpeter ο οποίος θεωρούσε την ανάπτυξη ως μια διαδικασία *"δημιουργικής καταστροφής"* (Schumpeter 1972, 121-127), μια διαδικασία που οδηγούσε στην εξαφάνιση επιχειρήσεων και αγαθών που καθίσταντο ξεπερασμένα από την εξέλιξη (την τεχνολογική εξέλιξη, την εξέλιξη της οργάνωσης της παραγωγής κ.α.) των πραγμάτων, ανοίγοντας έτσι το δρόμο στις επιχειρήσεις που κόμιζαν το πνεύμα της νεώτερης εποχής.

(Μπάλιας 1996, 64). Ο André Gorz παρατηρεί ότι όταν αυξάνονται τα εισοδήματα δημιουργούνται νέες ανάγκες. Έτσι ο καταναλωτής βρίσκεται στο έλεος της παραγωγής, η οποία ενσωματώνοντας τις τεχνολογικές εξελίξεις στο όνομα της ανάπτυξης και της συσσώρευσης -επιδιώκοντας τη διαρκή αύξηση των κερδών- παράγει ολοένα μεγαλύτερο όγκο προϊόντων μικρής διάρκειας, μεγάλης κερδοφορίας και εξίσου μεγάλης επιβάρυνσης και καταστροφικότητας για το περιβάλλον (Gorz 1986β, 165-169).

Το ΑΕΠ για πολλούς συγγραφείς αποτελεί δείκτη που περιορίζεται στην ποσοτική καταγραφή κάποιων μεγεθών, αγνοώντας όμως την απογραφή της ποιότητας ζωής (Σχίζας 1997γ, 31-32). Η χρησιμοποίηση του ΑΕΠ ως μέτρου της ανάπτυξης και της ευημερίας δεν είναι ασφαλής μέθοδος καταγραφής της υποστηρίζει ο Schernhorn. Η διαρκής μεγέθυνση του ΑΕΠ συνεπάγεται αύξηση των δαπανών για την προστασία του περιβάλλοντος, την ασφάλεια κ.α., απαιτεί επίσης απώλειες φυσικών πόρων που οδηγούν σε σπάνη των μη ανανεώσιμων πόρων και σε ελάττωση των ρυθμών ανανέωσης των ανανεώσιμων πόρων, υποβαθμίζει την ποιότητα ζωής (δημιουργώντας στενότητα χώρου και χρόνου) και αυξάνει τις δαπάνες για ποιότητα ζωής. Όλα αυτά οδηγούν εντέλει σε μια ελάττωση της ευημερίας, την ίδια στιγμή που το ΑΕΠ αυξάνεται, δημιουργώντας το *"παράδοξο της ανάπτυξης"*. Με άλλα λόγια, το κόστος που καταβάλλεται με χρηματικούς όρους από τα υποκείμενα σε κατάσταση ανάπτυξης είναι μεγαλύτερο από τα οφέλη που αποδίδει σε αυτά (Schernhorn 1992, 28)[114]. Ο Μοδινός αναφέρθηκε επίσης στην αναξιοπιστία του ΑΕΠ ως δείκτη υλικής ευημερίας και ευρύτερης ανάπτυξης για τις σύγχρονες κοινωνίες και στην προσπάθεια που γίνεται να υποκατασταθεί από άλλου τύπου δείκτες, πιο αξιόπιστους[115], που θα

---

[114] Η άποψη του διάσημου Γερμανού οικονομολόγου, ο οποίος διετέλεσε μέλος του "Συμβουλίου των Πέντε Σοφών" της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας κατά τις δεκαετίες του '70 και του '80, συμβουλεύοντας τον Γερμανό καγκελάριο επί θεμάτων οικονομικής πολιτικής, υποκρύπτει ένα μεθοδολογικό σφάλμα: Αγνοώντας τη δυνατότητα οικολογικοποίησης της οικονομίας αγνοεί και τη δυνατότητα ενσωμάτωσης του εξωτερικού κόστους, σενάριο που θα μπορούσε ενδεχομένως να επιτευχθεί μέσω της υιοθέτησης μιας αειφορικής στρατηγικής για την ανάπτυξη. Σε μια τέτοια περίπτωση το κόστος της ανάπτυξης θα περιοριζόταν και το όφελος θα γενικευόταν.

[115] Τη σχετική συζήτηση πρώτος μετέφερε στην Ελλάδα ο Ζολώτας, ο οποίος πρότεινε την υιοθέτηση ενός περισσότερο αξιόπιστου και ειλικρινούς δείκτη ανάπτυξης, του *Δείκτη Οικονομικής Ευημερίας* (Ζολώτας 1982, 79-158), για την εξαγωγή του οποίου συνυπολογίζεται το εξωτερικό κόστος, το οποίο προκαλείται από τη ρύπανση και την υποβάθμιση του περιβάλλοντος, κόστος που επιβαρύνει το κοινωνικό σύνολο χωρίς ωστόσο να απογράφεται στην εξέλιξη του ΑΕΠ (Ζολώτας 1982, 80).

συνυπολογίζουν τα ποικίλα κοινωνικά και περιβαλλοντικό κόστος της ανάπτυξης ώστε η αποτίμηση της προόδου να αποδίδεται με μεγαλύτερη αξιοπιστία. Ενδεικτικά αναφέρεται στο *Δείκτη Καθαρής Προόδου*, τον οποίο επινόησε ομάδα ερευνητών του Πανεπιστημίου του Μίτσιγκαν στις αρχές της δεκαετίας του 1990, μετά από πολύχρονες έρευνες που ξεκίνησαν στα τέλη της δεκαετίας του '70[116]. Πρόκειται για οικονομικό δείκτη ο οποίος συνυπολογίζει -αφαιρώντας το- το κόστος της ρύπανσης που προκαλείται από ατυχήματα, το κόστος της απώλειας χρόνου αναψυχής, το κόστος της ανεργίας και το κόστος της εξάντλησης των φυσικών πόρων (Μοδινός 1995α, 26-27). Αν και η κατάρτιση ανάλογων δεικτών αποτελεί ένα ιδιαίτερα δύσκολο εγχείρημα καθώς είναι δυσχερές να αποδοθεί επακριβής οικονομική αξία σε αγαθά που περιέχει η φύση, η όλη προσπάθεια έδειξε ότι η πραγματική εικόνα της προόδου των ΗΠΑ μεταξύ 1950 και 1990 ήταν μόλις της τάξης του 3% (Σχίζας 1997γ, 32). Η ανάγκη για περαιτέρω επεξεργασία ανάλογων δεικτών έχει ήδη γίνει αποδεκτή από ένα σημαντικό τμήμα της διεθνούς επιστημονικής κοινότητας, καθώς όπως αναφέρει ο Lester Brown, το δεύτερο ήμισυ του 20ου αιώνα επήλθε μια σημαντική πρόοδος στην ευημερία των λαών αλλά ταυτόχρονα ανέκυψαν πολλά σοβαρά προβλήματα που παράγουν νέους κινδύνους για την ανθρωπότητα που εισέρχεται στον 21ο αιώνα. (Brown 1998, 13-14).

Οι κριτικές προσεγγίσεις για την ανάπτυξη που έχουν παρουσιασθεί από Έλληνες διανοούμενους, οι οποίοι επηρεάστηκαν σε κάποιο βαθμό από τη σύγχρονη οικολογική σκέψη, κατά τη δεκαετία του '80, δεν αποτυπώνουν μια ριζοσπαστική κριτική διάθεση για την ανάπτυξη. Ο Ριτζούλης μάλιστα παρατηρεί ότι όταν η συζήτηση περνάει στο χώρο των ανθρωπιστικών επιστημών, κατά κανόνα διακατέχεται από θετικιστικές προκαταλήψεις περί νομοτελειακών σταδίων της ανάπτυξης, προσέγγιση που απέχει αισθητά από τη βασική αποδοχή της οικολογικής σκέψης ότι οι σχέσεις που διέπουν τα ποικίλα συστήματα διαπνέονται από μια μη γραμμική αλληλουχία (Ριτζούλης 1988, 25). Στη δεκαετία του '90 ωστόσο πολλοί συγγραφείς υιοθετούν τις ριζοσπαστικές θέσεις της οικολογικής θεωρίας, κάποτε μάλιστα με θεαματικό τρόπο. Για παράδειγμα ο Δημήτρης Ρόκος, σε κείμενό του

[116] Επίσης πρωτοποριακή για τα ελληνικά δεδομένα είναι η αναφορά του Ζολώτα στους δείκτες ποιότητας ζωής και στις σχετικές έρευνες του Πανεπιστημίου του Μίτσιγκαν (Ζολώτας 1982, 158-195).

του 1990, θεωρεί ότι η ανάπτυξη αποτελεί "μια νέα, διαφορετική από την προηγούμενη κατάσταση ισορροπίας συστημάτων, σχέσεων και αλληλεπιδράσεων με στόχο τη "βέλτιστη" αξιοποίηση των "πραγματικών" δυνατοτήτων της φυσικής και της κοινωνικο-οικονομικής πραγματικότητας, σύμφωνα με το κάθε φορά κυρίαρχο κοινωνικό πλαίσιο αξιών και επιλογών" (Ρόκος 1990, 31). Ακόμη πιστεύει ότι ο χαρακτήρας της ανάπτυξης είναι σύμφυτος με το χαρακτήρα της φύσης και της κοινωνίας (που έχουν διαλεκτική υπόσταση) και συνεπώς και η ανάπτυξη έχει διαλεκτικό και δυναμικό χαρακτήρα (Ρόκος 1990, 32-33). Σε άλλη εργασία του, τέσσερα χρόνια μετά, ο συγγραφέας διαφοροποιείται από την άποψη περί "νέας ισορροπίας των συστημάτων" που επιφέρει η ανάπτυξη και διαπιστώνει ότι οι αναπτυξιακές επιλογές αλληλεπιδρούν με το φυσικό και κοινωνικό-οικονομικό περιβάλλον και το "μεταβάλλουν δραματικά" (Ρόκος 1994, 22), αποδεχόμενος ότι υπήρξε μια "εποχή αθωότητας για την ανάπτυξη" κατά την οποία σχεδόν οι πάντες ζητούσαν περισσότερη και μεγαλύτερη ανάπτυξη. Ο συγγραφέας μάλιστα φθάνει να ζητάει *λιγότερη παραγωγή*, συμμεριζόμενος θέσεις των πλέον ριζοσπαστικών κειμένων κριτικής της ανάπτυξης (Ρόκος 1994, 32).

Ο χωροτάκτης Στ. Παρασκευόπουλος, παρατηρεί ότι στην αναπτυξιακή διαδικασία η τεχνολογία λειτουργεί για την αύξηση της συσσώρευσης (και συνεπώς για περισσότερο κέρδος)· οι επιπτώσεις όμως από την εφαρμογή της κοινωνικοποιούνται. Με άλλα λόγια, ενώ η αιτία της ρύπανσης βρίσκεται στο μηχανισμό του κέρδους, τα αποτελέσματα της ρύπανσης είναι κοινά για όλους καθώς η ποσοτική ανάπτυξη και η ποιοτική βελτίωση της ζωής είναι μεταβλητές που βρίσκονται σε αντίστροφη συναρτησιακή σχέση (Παρασκευόπουλος Στ. 1993, 62-63). Ο ίδιος συγγραφές υποστηρίζει ότι η τεχνολογία στη σύγχρονη εποχή λειτουργεί άστοχα, καθώς τα προϊόντα που παράγει εντάσσονται σε μια νέου τύπου *τεχνολογική ηθική*, η οποία προσδιορίζεται από την αποδοτική έρευνα, την υποταγή της τεχνολογίας στις ανάγκες της παραγωγής, το αποκλειστικό ενδιαφέρον για την ποιότητα και την αποτελεσματικότητα. Η τεχνολογική ηθική αυτονομείται διαρκώς, με αποτέλεσμα η τεχνολογία να καθίσταται αυτοσκοπός, κατασκευάζοντας μια πραγματικότητα

που ανταποκρίνεται στις ανάγκες των ανθρώπων ελάχιστα ή καθόλου (Παρασκευόπουλος Στ. 1993, 64).

Ορισμένοι συγγραφείς υποστηρίζουν ότι η ανάπτυξη στο μεταπολεμικό κόσμο προσλαμβάνει τέτοιες διαστάσεις που υπερσκελίζει προηγούμενες ιδεολογικές διαφορές: υιοθετείται ως μέθοδος εξίσου από τον κόσμο της ελεύθερης αγοράς και από τον κόσμο του "υπαρκτού σοσιαλισμού", δύο ανταγωνιζόμενα στρατόπεδα τα οποία στη μεταπολεμική εποχή επιδιώκουν τη μεγαλύτερη δυνατή ανάπτυξή τους, είτε πρόκειται για καθαρά οικονομικά μεγέθη (αύξηση ΑΕΠ, αύξηση δεικτών παραγωγής, εξαγωγών κλπ) είτε πρόκειται για δείκτες ευημερίας ή δείκτες κατανάλωσης (Ψωμάς 1988, 63-64). Όμως άλλοι συγγραφείς, χρησιμοποιώντας τα επιχειρήματα μιας ριζοσπαστικής προσέγγισης του όλου ζητήματος, υποστηρίζουν ότι η ανάπτυξη συνδέεται άμεσα με την εμφάνιση και εδραίωση της φτώχειας στον Τρίτο Κόσμο και την εμφάνιση και εξάπλωση της νέας ένδειας στον ανεπτυγμένο κόσμο, ως δομικά πλέον φαινόμενα των σύγχρονων κοινωνιών (Sachs W. 1992γ, 8-9). Ας σημειωθεί ότι οι θεωρητικοί που υποστηρίζουν αυτή τη θέση δεν δέχονται ότι ενδεχομένως υπάρχει μια "καλή" ανάπτυξη, αλλά αντίθετα, ότι η ανάπτυξη φέρει ως εγγενές της γνώρισμα την επίταση των ανισοτήτων και του χάσματος πλούτου-φτώχειας, καθώς οι αναπτυξιακές αρχές της εξειδίκευσης και του συγκριτικού πλεονεκτήματος διέπονται από το πνεύμα ενός "οικονομικού δαρβινισμού" (Σχίζας 1997α, 6). Ιδιαίτερη αξία έχει η υπόμνηση του Ζολώτα για τη σύνδεση οικονομικής ανάπτυξης και δημιουργίας νέων αναγκών, κατάσταση που οδηγεί σε παραγωγή καταναλωτικού άγχους: η διαρκής ικανοποίηση των νεοεμφανιζόμενων αναγκών απαιτεί την απόκτηση και διάθεση ολοένα μεγαλύτερου υλικού προϊόντος προκειμένου να μπορεί ο καταναλωτής να βρίσκεται συνεχώς σε κατάσταση στιγμιαίας ισορροπίας. Η επιθυμητή κατάσταση κατά κανόνα δεν επιτυγχάνεται και το χάσμα μεταξύ επιθυμιών και ικανοποίησής των τείνει να διευρύνεται με αποτέλεσμα "η δυσφορία από τη μη ικανοποίηση των νέων, τεχνητά δημιουργούμενων αναγκών να εξουδετερώνει την ευχαρίστηση από εκείνες που μόλις ικανοποιήθηκαν" (Ζολώτας 1982, 24-25). Η δυναμική της "ανισότητας και της αέναης προόδου" αναπαράγει την κοινωνική ανισότητα, προσθέτει ο Gorz: κάθε φορά που ένα προϊόν γίνεται προσιτό σε

όλους, η ανισότητα αναπαράγεται με την προσφορά ενός νέου και καλύτερου προϊόντος που είναι προσιτό μόνο στους προνομιούχους και η κατοχή του οποίου καθορίζει τη φτώχεια αυτών που δεν έχουν πρόσβαση σε αυτό. (Gorz A. 1985, 41).

Προς επίρρωση των θέσεων αυτών, έχει υποστηριχθεί ότι οι σύγχρονες υπερανεπτυγμένες κοινωνίες παρουσιάζουν φαινόμενα εισοδηματικής και κοινωνικής περιθωριοποίησης ενός σημαντικού τμήματος του πληθυσμού τους από τον εθνικό τρόπο ζωής Πρόκειται για μια κατάσταση "πολλαπλής αποπτώχευσης των διαρκώς ανέργων", όπως σημειώνει η Γεωργιάδου, αποπτώχευση που είναι καταρχάς εισοδηματική αλλά συνοδεύεται και από την έλλειψη προσβάσεων στα συμβολικά αγαθά, αποπτώχευση που συνίσταται σε μια ελλειμματική συμμετοχή των ομάδων αυτών στον εθνικό τρόπο ζωής (Grant et al 2000, 5-7 και Γεωργιάδου Β. 1992β, 79-80). Η κυρίαρχη απαίτηση των μεταπολεμικών κοινωνιών για μια ανάπτυξη χωρίς όρια έχει επιφέρει αποσταθεροποίηση του φυσικού περιβάλλοντος χωρίς πάντως να επιλύσει τα αυξανόμενα προβλήματα αποπτώχευσης και αυξάνοντας τους κινδύνους (κοινωνίες της διακινδύνευσης)[117] έχει οδηγήσει πολλούς στοχαστές να εκφράζουν τις αμφιβολίες τους για την ορθότητα του ορθολογικού και χειραφετητικού προσανατολισμού των κοινωνιών της ύστερης νεωτερικότητας (Γεωργιάδου Β. 1992α, 63).

ΑΠΟΡΡΙΠΤΟΝΤΑΣ ΤΗΝ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΜΕΡΙΚΩΣ

Πως εκλαμβάνεται ο όρος ανάπτυξη από την οικολογική σκέψη; Οι προβληματισμοί των πρώτων πράσινων ριζοσπαστών υιοθετούν μια ανάλυση αντικαπιταλιστικού τύπου, η οποία προβλέπει την αναπόφευκτη κατάρρευση και το ιστορικό τέλος του καπιταλιστικού πολιτισμού που θα επέλθει εξαιτίας της καταστροφικής σχέσης που έχει ο καπιταλισμός -και εν γένει ο βιομηχανικός πολιτισμός- με τη φύση, μέσω μιας υλιστικής - διαλεκτικής διαδικασίας που πάντως θα οδηγήσει σε μια αποκατάσταση της φυσικής τάξης (Gorz 1993, 28). Σύντομα όμως, μετά από τη διαπίστωση -στις αρχές της δεκαετίας του '70- ότι η

οικολογική κρίση πλήττει εξίσου τις χώρες του υπαρκτού σοσιαλισμού, η οικολογική σκέψη υποβιβάζει το ρόλο του καπιταλισμού και εντοπίζει στην ανάπτυξη το μεγάλο εχθρό. Η ανάπτυξη για τους οικολόγους στοχαστές αποτελεί μια οικουμενική αξία που καθίσταται ιστορική επιταγή για όλους τους πολιτισμούς, οι οποίοι οφείλουν να ομογενοποιηθούν, να συμπορευθούν, να αφομοιώσουν σε μια ενιαία παγκόσμια κουλτούρα τα οικονομικά και εν συνεχεία τα πολιτισμικά αναπτυξιακά πρότυπα, τα κύρια γνωρίσματα των οποίων είναι αυτά του δυτικοευρωπαϊκού πολιτισμού. Οι ανάγκες, η αντίληψη του κόσμου, η σκέψη οφείλουν να συγκλίνουν προς το γραμμικό άξονα της ιστορίας, να συμπορευθούν προς μια διαρκή εξελικτική πορεία. Η αντίληψη όμως της πραγματικότητας των αναπτυγμένων χωρών με βάση τις αξίες που αυτές έχουν υιοθετήσει δεν είναι γενικεύσιμη για το σύνολο του πλανήτη, διότι απαιτεί από κάθε υποκείμενο υψηλού επιπέδου κατανάλωση ενέργειας και πόρων, πρακτική που οδηγεί μεσοπρόθεσμα σε σπάνη[118] των πόρων (Dron 1995, 107). Σε μεγάλο βαθμό λοιπόν το πρόβλημα είναι πολιτισμικό, αλλά τα δεδομένα τα επιβάλλει η φιλοσοφία της φύσης υποστηρίζει ο Dominique Dron (Dron 1995, 21).

Η έναρξη της ανάπτυξης αποτελεί παράλληλα μια διαδικασία εκπτώχευσης. Η εφαρμογή ενός σχεδίου ανάπτυξης σε μια μη ανεπτυγμένη περιοχή εξωθεί το σύνολο των παραδοσιακών οικονομικών δομών στο περιθώριο, καταδεικνύοντάς τις ως σημάδι καθυστέρησης. Οι νέες δραστηριότητες που εμφανίζονται και εγκαθιδρύονται με την ανάπτυξη λειτουργούν ανταγωνιστικά προς τις προϋπάρχουσες οικονομικές λειτουργίες· έτσι οι παραδοσιακές δομές αποστερούνται τους φυσικούς πόρους που νωρίτερα είχαν στη διάθεσή τους αλλά και το κοινωνικό τους κύρος, με αποτέλεσμα να διαβρώνεται η ικανότητα που διέθεταν νωρίτερα να καλύπτουν τις τοπικές κοινωνικές ανάγκες. Το τελικό αποτέλεσμα είναι να παράγεται υπανάπτυξη (Παρασκευόπουλος 1993α, 56). Μια υπανάπτυξη που για να

---

[117] Βλ. παραπάνω σελ. 51.

[118] Για την ιστορική τάξη δεν θα πρέπει να παρακάμψουμε τη διαπίστωση του Κονδύλη ότι για πρώτη φορά στην παγκόσμια ιστορία ξεπεράσθηκε η σπάνη των αγαθών κατά τη μεταπολεμική εποχή, περίοδο που χαρακτηρίζεται από τους υψηλούς -πρωτοφανείς τους χαρακτηρίζει ο Κονδύλης- ρυθμούς ανάπτυξης της διεθνούς οικονομίας (Κονδύλης 1992, 111, 113). Ο συγγραφέας πάντως δεν παραλείπει να επισημάνει αλλού ότι η υπέρβαση της σπάνεως των αγαθών δεν έχει εξασφαλισθεί στο διηνεκές, ενώ ελλοχεύει πάντοτε η σοβαρή πιθανότητα να επιταθεί η σπάνη των αγαθών λόγω της οικολογικής κρίσης και της αλματώδους αύξησης του πληθυσμού (Κονδύλης 1992, 62 & 66).

καταπολεμηθεί, μετά από τα μέσα της δεκαετίας του '70, καταβάλλεται μια γενική προσπάθεια *εξανθρωπισμού της ανάπτυξης*, ώστε να μην περιορίζεται στην οικονομική της διάσταση αλλά να επεκτείνεται στο σύνολο των κοινωνικών δραστηριοτήτων και να συμπεριλαμβάνει την πολιτιστική, την περιβαλλοντική και την κοινωνική διάσταση (Ναξάκης 1993, 36-37). Αυτή η προσπάθεια όμως για τη διαμόρφωση μιας πολυδιάστατης ανάπτυξης αμφισβητείται καθώς η θεμελιώδης λειτουργία και στόχευση της ανάπτυξης εξακολουθούσε να παραμένει η διαρκής αύξηση του ΑΕΠ, το οποίο συνέχιζε να αυξάνεται - σε παγκόσμια κλίμακα- από τις αρχές του 20ου αιώνα, χωρίς να περιορίσει τη φτώχεια και την περιβαλλοντική υποβάθμιση. Αντιθέτως, στις χώρες του Τρίτου Κόσμου η φτώχεια και η περιβαλλοντική υποβάθμιση έχουν επεκταθεί κατά τον 20ο αιώνα, με συνέπεια να έχουν αυξηθεί δραματικά οι πιέσεις στο περιβάλλον και να μην είναι εφικτή η εφαρμογή πολιτικών διαχείρισης των φυσικών πόρων με βιώσιμες μεθόδους. Αυτό συνέβη διότι η ανάπτυξη δεν διαθέτει μηχανισμούς δίκαιης αναδιανομής της πίττας του ΑΕΠ και συνεπώς η επίκληση του επιχειρήματος των υποστηρικτών της ανάπτυξης ότι μέσω της αύξησης του ΑΕΠ αυξάνεται και η προς αναδιανομή πίττα ισχύει μόνο ως προς τη διαμόρφωση μιας μεγαλύτερης *πιθανότητας* να συμμετάσχουν στη διανομή περισσότεροι (Ναξάκης 1993, 38).

Οι πρώτοι οικολογιστές συνέκλιναν σε μια σκληρή κριτική για την ανάπτυξη. Ο René Dumont, συμφωνώντας με σχετική διαπίστωση του Gorz, θεωρεί τη με ξέφρενους ρυθμούς οικονομική ανάπτυξη της μεταπολεμικής περιόδου 1945-1973, τόσο του καπιταλιστικού κόσμου όσο και του κόσμου του υπαρκτού σοσιαλισμού ως την πηγή της συνολικής οικολογικής κρίσης. - (Dumont 1978, 242-243). Την κριτική της αναπτυξιακής διαδικασίας με τα επιχειρήματα της ριζοσπαστικής πολιτικής οικολογίας αποτυπώνουν πιο συστηματικά δύο Ινδοί οικολόγοι διανοητές, ο J. Bandyopadhyay και η V. Shiva. Οι συγγραφείς θεωρούν ότι η ιδεολογία του κυρίαρχου προτύπου ανάπτυξης οφείλει την κινητήρια δύναμή της στη γραμμική θεωρία της προόδου. Η γραμμικότητα της ιστορίας, την οποία προϋποθέτει η θεωρία της προόδου, παρήγαγε την αναπτυξιακή ιδεολογία, σύμφωνα με την οποία, η ανάπτυξη εξομοιώνεται με την οικονομική μεγέθυνση, η μεγέθυνση με τη διεύρυνση της οικονομίας της αγοράς, το status της προηγμένης κοινωνίας με τον καταναλωτισμό και η

καθυστέρηση με την οικονομία της αυτοκατανάλωσης, ενώ οι διαφορετικές πολιτισμικές παραδόσεις, οι ιδιαίτερες τεχνολογικές, οικολογικές, οικονομικές και πολιτικές δομές των κοινωνιών του πλανήτη, αναπόδραστα μέλλει να υπαχθούν σε μια ομοιογενή και μονολιθική τάξη πραγμάτων, η οποία θα διαμορφωθεί σύμφωνα με την εξέλιξη της Δύσης (Bandyopadhyay J. & Shiva V. 1990, 58).

Ο Ignacio Ramonet, διευθυντής της Monde Diplomatique, επικρίνοντας τους 274 "σοφούς" (πολλοί από αυτούς βραβευμένοι με βραβείο Nobel) που υπέγραψαν την "Εκκληση της Χαϊδελβέργης" το 1992, λίγο πριν από την πραγματοποίηση της Παγκόσμιας Συνδιάσκεψης των Ηνωμένων Εθνών για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη του Pio, ζητώντας *"την αποκήρυξη της αναδυόμενης ιρασιοναλιστικής ιδεολογίας*[119] *που αντιτίθεται στην πρόοδο της επιστήμης και της βιομηχανίας"*, μνημονεύει ορισμένες εφιαλτικές στιγμές που έζησε η ανθρωπότητα μεταπολεμικά (Ramonet I. 1992, 1): Το πυρηνικό ατύχημα του Three Mile Island (200.000 άτομα αναγκάστηκαν να τραπούν σε φυγή), τη διαρροή τοξικών αερίων στο Seveso της Ιταλίας (37.000 άτομα μολύνθηκαν), τη διαρροή τοξικών αερίων στο Bhopal της Ινδίας (2.800 νεκροί, 20.000 τραυματίες), το Τσερνομπίλ (300 νεκροί, 50.000 μολυσμένοι από ραδιενέργεια και διασπορά του ραδιενεργού νέφους σε περιοχές όπου κατοικούν δεκάδες εκατομμύρια άνθρωποι, με επιπτώσεις στην υγεία που δεν υπήρξε δυνατόν να υπολογιστούν επακριβώς, (Προμπονάς 1996, 157-159). Ο Καστοριάδης, εξίσου δριμύς, θεωρεί ότι οι υπογράφοντες την έκκληση της Χαϊδελβέργης χαρακτηρίζονται από "ιστορικό αναλφαβητισμό και τέλεια ιστορική αμνησία", υπενθυμίζοντας τη δημόσια μετάνοια του Οππενχάιμερ -εκ των κατασκευαστών της ατομικής βόμβας- και αμφισβητεί ευθέως τη δυνατότητα της τεχνο-επιστήμης να επιλύσει το περιβαλλοντικό πρόβλημα (Καστοριάδης 1993, 94). Ο Ramonet εκτείνοντας τον προβληματισμό του Καστοριάδη θεωρεί ότι η τεχνο-επιστήμη είναι εν γένει ύποπτη και συντάσσεται με τους "πολίτες που θεωρούν ότι η συμμαχία του κεφαλαίου, της βιομηχανίας και της επιστήμης διαμορφώνει μια μη-ηθική κατάσταση στην οποία επικρατεί μια εμπορευματοποιημένη πρόσληψη της προόδου, κατάσταση που ευθύνεται για τα μεγάλα οικολογικά προβλήματα του πλανήτη" (Ramonet

[119] Της σύγχρονης οικολογικής σκέψης δηλαδή.

1992, 1). Ένας Έλληνας οικονομολόγος, που ανήκε παλαιότερα στους οπαδούς της ανάπτυξης, ο Π. Καζάκος, σε κείμενό του το 1997 επεκτείνει την κριτική του Ramonet και ζητεί την αμφισβήτηση της έννοιας της προόδου, καθώς η πρόοδος χαρακτηρίζεται από μονομέρεια που την ταυτίζει με τα τεχνολογικά αγαθά και τη διαρκή βελτίωση των οικονομικών παραμέτρων. Το περιεχόμενο της έννοιας θα πρέπει να αναθεωρηθεί σύμφωνα με το συγγραφέα και να αναφέρεται σε "ποιοτικές παραμέτρους, στην αρμονική ισορροπία του ανθρώπου με το περιβάλλον...." (Καζάκος 1997, 62).

ΑΠΟΡΡΙΠΤΟΝΤΑΣ ΤΗΝ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΟΛΙΚΑ

Το αίτημα που έθεσε ο Καστοριάδης για έξοδο από τη "νεωτερική ψευδαίσθηση της γραμμικότητας, της "προόδου" και της ιστορίας ως συσσώρευσης κατακτήσεων ή ως διαδικασίας "εξορθολογισμού"", καθώς η τεχνολογία και η επιστήμη ("τεχνο-επιστήμη") έχουν πλέον αυτονομηθεί και αποκοπεί από κάθε ορθολογικό ή λογικά ελέγξιμο σκοπό (Καστοριάδης 1992, 22-24), αποτέλεσε τη φιλοσοφική προτροπή που ασπάσθηκαν οι οπαδοί της *απόρριψης της ανάπτυξης*. Σύμφωνα με την προσέγγιση αυτή, η ανάπτυξη είναι μια σειρά ανθρώπινων ενεργειών με στόχο τη συσσώρευση ή την αύξηση του ΑΕΠ μιας χώρας (Μπλιώνης 1998β, 58). Πρόκειται για διαδικασία που θέτει σε λειτουργία *το δαιμονικό κύκλο,* που περιέγραψε ο Pierre Samuel (Samuel 1990), μια διαδικασία που απαιτεί διαρκώς μεγαλύτερη κατανάλωση φυσικών πόρων, μεγαλύτερο κύκλο ανταλλαγών, υψηλότερους ρυθμούς απαξίωσης κεφαλαιουχικού εξοπλισμού και καταναλωτικών αγαθών, ολοένα υψηλότερο κοινωνικό κόστος, όλα αυτά σε μια διαρκή διαδικασία απόδοσης νομισματικής αξίας (εκχρηματισμού) σε ολοένα περισσότερα αγαθά (Μπλιώνης 1998β, 58). Η οικονομική φιλοσοφία της ανάπτυξης θεωρείται ότι έγκειται σε μια αρπακτική πρακτική των φυσικών πόρων. Οι πρώτες ύλες αντλούνται απρόσκοπτα καθώς θεωρείται ότι παρέχονται δωρεάν από τη φύση. Καμία τελική τιμή διάθεσης των αγαθών δεν συμπεριλαμβάνει την προστιθέμενη αξία αποκατάστασης - χρήσης - επανάκτησης - επανάχρησης ή επιστροφής στο γεωφυσικό περιβάλλον του αντλούμενου κάθε φορά πόρου. Συνέπεια της "δωρεάν

χρήσης" είναι η αποσταθεροποίηση των δεξαμενών των φυσικών πόρων, ανανεώσιμων και μη και η δημιουργία μη-αναστρέψιμων καταστάσεων στη φυσική διαδικασία (Spangenberg 1994, 7).

Η εποχή της ανάπτυξης, σύμφωνα με τους ριζοσπάστες οικολόγους διανοητές, έχει σχετικά πρόσφατη ιστορική έναρξη. Το χρονικό ορόσημο, κατά το οποίο η ανάπτυξη αποκτά το ιδεολογικό της περιεχόμενο, ήταν η ημέρα κατά την οποία ο πρόεδρος των Η.Π.Α. Χάρυ Τρούμαν[120] εκφώνησε στο αμερικανικό Κογκρέσο λόγο με την ευκαιρία της τελετής εγκατάστασής του για δεύτερη συνεχή φορά στον προεδρικό θώκο. Στο λόγο του αυτό ο Τρούμαν μίλησε για την ανάπτυξη (development) ως το απαιτούμενο παγκόσμιο δέον, τη διαδικασία και ταυτόχρονα στόχευση που θα οδηγήσει το μεταπολεμικό κόσμο στην ανασυγκρότηση, στην αναγέννηση από τις στάχτες του πολέμου (Sachs W. 1992β, 2)[121]. Ιδεολογικό περιεχόμενο που για τους αρνητές της ανάπτυξης -όπως ο Ivan Illich, ριζοσπάστη φιλόσοφο και θεολόγο-, "υπόσχεται μια απόδραση από το βασίλειο της αναγκαιότητας, μετασχηματίζοντας τα 'κοινά' σε 'πηγές' που τίθενται στην υπηρεσία της ικανοποίησης απεριόριστων 'θελήσεων' του κτητικού ατόμου". Η ανάπτυξη -σύμφωνα πάντα με τον Illich- κομίζει την υπόσχεση ότι η τεχνολογία θα ελευθερώσει τον άνθρωπο από όλα τα εμπόδια που τον περιόριζαν στο παρελθόν, μέσω της εξέλιξής της και εντέλει μέσω της προόδου (Illich 1991, 44).

Η τεχνολογία και η πρόοδος -σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση- αποτελούν τους ανατροπείς της παλαιάς τάξης πραγμάτων που επικρατούσε στη σχέση ανθρώπου -φύσης και που εικάζεται ότι ήταν αρμονική. Για τον Illich, με την έκρηξη της επιστημονικής επανάστασης στη Δύση, ανατρέπεται η οργανική αντίληψη για τη φύση που κυριαρχούσε στο δυτικό πνεύμα από τον Αναξαγόρα (500-428 π.Χ.) μέχρι τις απαρχές του Διαφωτισμού, όταν ήταν κοινά αποδεκτό το αξίωμα ότι ο Θεός ήταν το πλαίσιο που συνέδεε τον κόσμο. Αυτή η οργανική αντίληψη -που είχε έναν συνολικό ή ολιστικό χαρακτήρα- αντικαθίσταται

---

[120] Βλ. παραπάνω σελ 73-74.

[121] Με την εκτίμηση του Sachs συμπίπτουν και ο Ivan Illich (Illich 1992, 91) και ο Gustavo Esteva (Esteva 1992, 6).

από ένα μηχανιστικό πρότυπο που κυριαρχεί εφεξής στη σκέψη και το οποίο εκλαμβάνει τη φύση ως νεκρό υλικό προς εκμετάλλευση. Έτσι εμφανίζεται στο σύγχρονο δυτικό κόσμο μια συμβολική θανάτωση της φύσης, που φέρνει μια ριζική αλλαγή στην ανθρώπινη οπτική για τον κόσμο. Ο Illich συμφωνεί ότι αυτή τη διαπίστωση την κατανοεί σε βάθος η σύγχρονη οικολογική σκέψη αλλά -ανασύροντας τις θεολογικές του ανησυχίες -διαφωνεί με τη ρυθμιστική παρέμβαση που προτείνει μοντέλα αειφορικής διαχείρισης των οικοσυστημάτων, καθώς θεωρεί μια τέτοια προσπάθεια ως επίδειξη αλαζονείας προμηθεϊκού τύπου (Illich 1991, 46).

Η ριζοσπαστική προσέγγιση της συνολικής απόρριψης της ανάπτυξης παρουσιάσθηκε και στην ελληνική συζήτηση. Την αρχή έκανε ο Μοδινός με ένα πολύκροτο άρθρο του 1987, το οποίο συζητήθηκε εκτενώς. Σε αυτό το κείμενο ο συγγραφέας υποστήριξε, διατυπώνοντας την πλέον απορριπτική κριτική στην ανάπτυξη που παρουσιάσθηκε έκτοτε στην Ελλάδα, ότι *η οικολογική κρίση είναι πρωτίστως κρίση της ανάπτυξης και όχι του καπιταλισμού* (Μοδινός 1987α, 20-26). Την ίδια σκέψη έχει διατυπώσει νωρίτερα ένας Γάλλος διανοούμενος της πολιτικής οικολογίας, ο Serge Moscovici, ο οποίος σημείωνε ότι οι κοινωνίες δεν μπορούν στο όνομα της ανάπτυξης να συνεχίζουν τη σπατάλη, να υποτιμούν τη βιόσφαιρα και να εξαντλούν τα αποθέματα των μη ανανεώσιμων πόρων που υπάρχουν σε περιορισμένες ποσότητες (Ribes χ.χ, 70). Η κρίση της ανάπτυξης σύμφωνα με το Μοδινό κυριαρχεί της κρίσης του καπιταλισμού[122], αφού "η εξαγωγή υπεραξίας έχει γίνει δευτερεύον ζήτημα σε σχέση με το γιγαντισμό της καπιταλιστικής επιχείρησης, του μονοπωλίου, του κράτους-επενδυτή (Μοδινός 1987α, 20-25). Αντίθετα, "η κρίση της ανάπτυξης είναι πλέον διαρθρωτική διότι η ανάπτυξη κοστίζει πανάκριβα". Αναλύοντας τα επιχειρηματά του ο Μοδινός επισημαίνει ότι έχει ολοκληρωθεί (μέχρι το 1987, οπότε γράφτηκε το άρθρο) η διαδικασία ένταξης των εθνικών οικονομιών στο παγκόσμιο σύστημα αγοράς και συνεπώς κάθε γωνιά του πλανήτη διαθέτει αποκλειστικά εκχρηματισμένες παραγωγικές δραστηριότητες, οι οποίες έχουν ενσωματώσει ένα μεγάλο τμήμα μη εκχρηματισμένων -μέχρι το πρόσφατο παρελθόν-

δραστηριοτήτων που εντάσσονταν στον οικιακό τρόπο παραγωγής ή στην αυτοκατανάλωση και συνεπώς, η ανάπτυξη με ρυθμούς 5-10% το χρόνο που παρουσίασαν κυρίως οι νεο-αναπτυσσόμενες χώρες επί σειρά ετών[123], δεν πρόκειται να επαναληφθεί, καθώς στις οικονομίες αυτές δεν έχει μείνει περιθώριο για περαιτέρω εκχρηματισμό. Επίσης, ο Μοδινός εκτιμά ότι έχουν τεθεί στη συζήτηση για την ανάπτυξη οι οικολογικές παράμετροι, *"είτε ως όρια της ανάπτυξης και στενότητα των πόρων είτε ως ρύπανση είτε ως κοινωνικό κόστος γενικότερα"*, επομένως τα περιθώρια για ανάπτυξη έχουν μειωθεί και οι κοινωνίες δείχνουν διατεθειμένες να θέσουν περιορισμούς. Αυτά τα δεδομένα έχουν οδηγήσει κάποιους οικονομολόγους να ισχυρίζονται ότι τα χαμηλά ποσοστά ανάπτυξης της δεκαετίας του '80 ισοδυναμούσαν ουσιαστικά με ένα πάγωμα της ανάπτυξης ίσως δε και με αποανάπτυξη (Μοδινός 1987α, 25). Συνεχίζοντας τη συλλογιστική του ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι η *κρίση συσσώρευσης* -έννοια την οποία αποδέχεται προκειμένου να υποστηρίξει την πρόταξη της κρίσης της ανάπτυξης- που αντιμετώπιζε το κεφάλαιο στη δεκαετία του '80, θα μπορούσε να ξεπερασθεί μέσα από μια αναγκαστική απαξίωση του υπάρχοντος επενδεδυμένου κεφαλαίου, μέσω ακόμη της απαξίωσης των συστημάτων γνώσεων, του τρόπου οργάνωσης της κοινωνίας και του εργασιακού μοντέλου, "διαδικασίες που στοιχίζουν στις κοινωνίες πολύ ακριβά" (Μοδινός 1987α, 26).

Στο βιβλίο του "Η Αρχαιολογία της Ανάπτυξης" που εκδόθηκε σχεδόν 10 χρόνια μετά (1996), ο συγγραφέας συμπεριλαμβάνει το ίδιο άρθρο, στο οποίο προσθέτει ένα κεφάλαιο, όπου συνοψίζει τις πιο πρόσφατες του θέσεις για την ανάπτυξη. Αν και κάνει μια σύντομη αναφορά στην παγκοσμιοποίηση της οικονομίας, αποφεύγει να επαναδιαπραγματευθεί τις θέσεις περί συσσώρευσης που έχει διατυπώσει στο αρχικό άρθρο το 1987, υπό το νέο πρίσμα που επιβάλλει η πραγματικότητα της παγκοσμιοποίησης. Ένα νέο τοπίο ανακύπτει

---

[122] Οι θέσεις του Μοδινού έρχονται σε σύγκρουση με τους οικο-μαρξιστές αλλά και με τους εκφραστές της κοινωνικής οικολογίας, οι οποίοι πιστεύουν ότι για όλα τα δεινά και ιδιαίτερα για την οικολογική κρίση ευθύνεται ο καπιταλισμός και η οικονομία της αγοράς (Bookchin 1994, 12).

[123] Ρυθμοί που, κατά το συγγραφέα, υπήρξαν πλασματικοί, καθώς σε αυτούς συμπεριλαμβανόταν και ο εκχρηματιζόμενος τομέας της οικονομίας, ο οποίος προσέδιδε πλαστούς πόντους στο ΑΕΠ, μιας και το πρόσθετο προσμετρούμενο προϊόν παραγόταν σε μεγάλο βαθμό και στο παρελθόν, χωρίς ωστόσο να εντάσσεται σε αυτούς τους προγενέστερους χρόνους στο ΑΕΠ (Μοδινός 1990α, 14).

από την παγκοσμιοποίηση. Νέοι τρόποι συσσώρευσης[124], που στηρίζονται στις διαδικασίες ενός ανεξέλεγκτου οικολογικού και κοινωνικού ντάμπινγκ, εμφανίζονται στη διεθνή οικονομία[125], διαδικασίες που δημιουργούν περαιτέρω περιθώρια οικονομικής ανάπτυξης, ακόμη και με ετήσιους ρυθμούς αύξησης του ΑΕΠ πάνω από 5%, μέσω του εκχρηματισμού παραγωγικών δραστηριοτήτων σε νέες περιοχές του πλανήτη, (κυρίως σε χώρες του Τρίτου Κόσμου) και ένταξης των δραστηριοτήτων αυτών σε έναν παγκόσμιο οικονομικό κύκλο εργασιών που συνδέονται με μια ραγδαία ανάπτυξη χρηματοπιστωτικών μηχανισμών (Altvater 1998, 10). Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η κατοχύρωση των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας και εμπορίας των γενετικών πόρων (υβρίδια, γένη φυτικών και ζωικών οργανισμών) από μια ομάδα πολυεθνικών επιχειρήσεων διατροφής, παραγωγής αγροχημικών προϊόντων και βιοτεχνολογικής έρευνας και εφαρμογής (Σακιώτης 1997γ, 10-12). Επίσης, η καταπολέμηση της σκιώδους οικονομίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση και στις ΗΠΑ, ενσωματώνει κάθε χρόνο νέες εισροές στο ΑΕΠ και στους εθνικούς λογαριασμούς (Παναγιωτοπούλου Ρ. 1992, 83).

Ο Μοδινός, παρακάμπτοντας τα δεδομένα αυτά στο χειρισμό του περίπλοκου θεωρητικού ζητήματος της διασύνδεσης της ανάπτυξης με τον καπιταλισμό, επιμένει σε μια ανάλυση που δεν αποδίδει την πραγματικότητα, δικαιώνοντας σε ένα βαθμό τα επιχειρήματα των συγγραφέων που άσκησαν έντονη κριτική στις θέσεις του Μοδινού, στο διάλογο που ακολούθησε τη δημοσίευση του αρχικού άρθρου το 1987. Η βασική θέση του Μοδινού, ότι το μείζον ζήτημα των σύγχρονων κοινωνών δεν είναι η πάλη των τάξεων αλλά *"η πραγμάτευση των σχέσεων κοινωνίας και φύσης"* (Μοδινός 1987α, 26) δεν έγινε αποδεκτό από τον Παπαϊωάννου, ο οποίος απαντώντας στην αιτίαση αυτή, υποστήριξε ότι *"η κοινωνία αξιολογεί τις σχέσεις της με τη φύση ως μια ενδιάμεση ανάγκη της"* και πως το μείζον ζήτημα στις σύγχρονες κοινωνίες είναι οι ενδοκοινωνικές σχέσεις, σε ένα παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα που έχει μια μοναδική ικανότητα να τροποποιείται και να προσαρμόζεται, ωστόσο

---

[124] Πρόκειται για μεθόδους που εφηύραν και επέβαλαν οι δυνάμεις της αγοράς στις διεθνείς οικονομικές σχέσεις με το ξεκίνημα της δεκαετίας του '90 (Παπαγιαννάκης Μ. 1992, 22), μέσω της επιβολής της πολιτικής τους βούλησης στις διαπραγματεύσεις της GATT (Γύρος Ουρουγουάης), οι οποίες οδήγησαν στην ίδρυση του Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου το 1993.

το κύριο χαρακτηριστικό του είναι η συσσώρευση και η άνιση κατανομή του εισοδήματος (Παπαϊωάννου 1987, 52-54). Οι Λουλούδης και Μαρτίνος, συμμετέχοντας επίσης στον ίδιο διάλογο, υποστήριξαν ότι το μείζον ζήτημα της σύγχρονης εποχής δεν είναι η πραγμάτευση των σχέσεων κοινωνίας-φύσης αλλά η πραγμάτωση μιας σοσιαλιστικής κοινωνίας[126] που θα συνέθετε, μεταξύ άλλων, και την οικολογική προβληματική καθώς για τους συγγραφείς το κύριο πρόβλημα είναι ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής και όχι η ανάπτυξη (Λουλούδης - Μαρτίνος 1987, 52-53).

Η συμβολή του Μοδινού ωστόσο στη συζήτηση για μια κριτική προσέγγιση της ανάπτυξης, με τα εργαλεία της σύγχρονης οικολογικής σκέψης, είναι ιδιαίτερα σημαντική, καθώς η συζήτηση στην Ελλάδα ουσιαστικά ξεκινάει μετά το εν λόγω άρθρο του 1987[127]. Οι ριζοσπαστικές απόψεις που πρωτοδιατύπωσε ο Μοδινός και συνηγορούν σε μια ολική απόρριψη της ανάπτυξης, βρίσκουν, σε μεταγενέστερο χρόνο, υποστηρικτές (τόσο οικολόγους όσο και μετα-οικολόγους), οι οποίοι υιοθετούν τα σημαντικότερα από τα επιχειρήματα του συγγραφέα. Ο Ψωμάς θεωρεί ότι τόσο ο καπιταλισμός όσο και ο σοσιαλισμός ως πολιτικά συστήματα διακρίνονται από ένα κοινό πνεύμα που προτάσσει τη συνεχή ανάπτυξη, το βιομηχανισμό και την κυριαρχία του ανθρώπου πάνω στον άνθρωπο αλλά και την κυριαρχία του ανθρώπου πάνω στη φύση. Γι αυτό και ζητά, η εξέλιξη των σύγχρονων κοινωνιών να βρει νέες μορφές έκφρασης, με σεβασμό στις ισορροπίες της φύσης και με επίγνωση των ορίων της ανάπτυξης (Ψωμάς 1988, 64). Ο Ριτζούλης θεωρεί ότι η γενεσιουργός αιτία της οικολογικής κρίσης είναι η συσσώρευση και η επέκταση, με άλλα λόγια η οικονομική μεγέθυνση - ανάπτυξη, στην οποία η πολιτική οικολογία αντιτίθεται (Ριτζούλης 1988, 25-26). Ο Ναξάκης αμφισβητεί την έννοια της ανάπτυξης, υποστηρίζοντας

---

125 Το 1995 το Διεθνές Γραφείο Εργασίας (ανήκει στον ΟΗΕ) υπολόγιζε ότι 80 εκατομμύρια παιδιά απασχολούνταν ανά τον κόσμο σε παράνομη, εξαναγκαστική εργασία (Le Monde 1995, 6).

126 Η συγκεκριμένη τοποθέτηση του Λουλούδη είναι οικο-μαρξιστική. Ωστόσο, η συζήτηση το 1987 (πριν ακόμη εκδοθεί η έκθεση *Το Κοινό μας Μέλλον*), βρισκόταν στην Ελλάδα σε ένα πολύ πρώιμο και ανώριμο στάδιο. Μεταγενέστερα, με τον εμπλουτισμό της εγχώριας συζήτησης με νέα επιχειρήματα και ερευνητικά δεδομένα, ο Λουλούδης υιοθετεί την εργαλειακή προσέγγιση της ανάπτυξης (βλ. σελ. 146) και υποστηρίζει την προοπτική της αειφόρου ανάπτυξης (Λουλούδης – Μπεόπουλος 1999, 14).

127 Οι συμβολές που ακολουθούν είναι πολλές και προέρχονται από διαφορετικές οπτικές. Θα αναφερθούμε στη συνέχεια ενδεικτικά στις συμβολές εκείνες που αποτυπώνουν τα σημαντικότερα επιχειρήματα της προσέγγισης της απόρριψης της ανάπτυξης.

ότι οι οικονομίες κλίμακας που δημιουργήθηκαν στα μεγάλα αστικά κέντρα και η εσωτερική μετανάστευση και ερημοποίηση της υπαίθρου, μακροπρόθεσμα, από πλεονέκτημα μετατράπηκαν σε μειονέκτημα (Ναξάκης 1993, 46). Ο Ρόκος επίσης κατακρίνει την οικονομική ανάπτυξη και απορρίπτοντας την θεμελιακή υπόθεση του αναδιανεμητικού οφέλους της διόγκωσης του ΑΕΠ ως λανθασμένη, ζητά μια ριζική και συνολική ανατροπή των κυρίαρχων αξιών του σύγχρονου πολιτισμού, των αξιών "της αγοράς, του στείρου ανταγωνισμού, της συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης, της ομοιομορφίας και της ισοπέδωσης των πολιτισμών του ανθρώπου, της διαρκούς αύξησης και μεγέθυνσης, της μαζικής παραγωγής και κατανάλωσης..." (Ρόκος 1994, 31).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η συμβολή του Γ. Παρασκευόπουλου στη συζήτηση, καθώς συγκεντρώνει με συστηματικό τρόπο τις βασικότερες θέσεις κριτικής της ανάπτυξης που έχουν διατυπωθεί από την πολιτική οικολογική σκέψη. Ο Παρασκευόπουλος επισημαίνει ότι η ανάπτυξη ισοδυναμεί με τη διόγκωση της οικονομίας και του παραγόμενου κάθε φορά προϊόντος, με αποτέλεσμα τη διασπάθιση των φυσικών πόρων και τη μαζική παραγωγή αποβλήτων κάθε λογής. Με τη διαδικασία της παγκοσμιοποίησης των αγορών ο εμπορικός ανταγωνισμός διευρύνεται, με αποτέλεσμα οι ανταγωνιζόμενοι παραγωγοί να επιδιώκουν την εξασφάλιση συγκριτικού πλεονεκτήματος σε βάρος του περιβάλλοντος ή των εργαζόμενων. Η διεθνοποίηση της οικονομίας οδηγεί σε κατάρρευση την έννοια της τοπικής κλίμακας στην οικονομία, αναιρώντας ένα από τα βασικότερα κίνητρα που έχουν οι τοπικές κοινωνίες να προστατεύουν το περιβάλλον τους, καθώς οι φυσικοί πόροι παύουν να είναι τοπικοί[128], με συνέπεια κανένας πόρος να μην θεωρείται πια αναντικατάστατος και άξιος προστασίας μιας και μπορεί να αναπληρωθεί ανά πάσα στιγμή μέσω του διεθνούς εμπορίου (Παρασκευόπουλος G. 1991, 58), εφ' όσον βέβαια η εκάστοτε τοπική κοινωνία έχει την οικονομική επιφάνεια -που έχει δημιουργηθεί μέσω προηγούμενης συσσώρευσης που επέτυχε με την ταχεία ανάπτυξή της - ώστε να μπορεί να πληρώσει για την απόκτηση των αγαθών που της λείπουν κάθε φορά.

Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα που επαληθεύει τη διαδικασία αυτή -όπως την περιγράφει ο Παρασκευόπουλος- είναι το πώς αντιμετώπισε το οξύτατο πρόβλημα λειψυδρίας η Κύπρος. Όπως αναφέρει ο Παπασταύρος, η ραγδαία τουριστική ανάπτυξη του νησιού, ιδιαίτερα στη δεκαετία του '80, διατάραξε την υδρολογική ισορροπία της χώρας. Η κυπριακή κυβέρνηση προσπαθώντας να δώσει λύση στις πιεστικές υδρευτικές ανάγκες ενός πρόσθετου τουριστικού πληθυσμού της τάξης των 1.250.000 ατόμων σε ετήσια βάση[129] (Παπασταύρος 1989, 84), αποφάσισε να εκτρέψει τον ποταμό Διάριζο το 1988 και να μεταφέρει το νερό του προς χρήση στα Κοκκινοχώρια, περιοχή που την εποχή εκείνη αναπτυσσόταν τουριστικά ώστε να εξασφαλισθεί επάρκεια ύδρευσης (Παπασταύρος 1989, 64-69) Το υδρευτικό πρόγραμμα συνεχίστηκε με την κατασκευή ενός τεράστιου αριθμού λιμνοδεξαμενών και μικρών φραγμάτων (101 συνολικά), που βέβαια στόχευαν να εκμεταλλευθούν τον πολύτιμο πόρο επιτοπίως, πλην όμως με σημαντικές επιπτώσεις στο συνολικό υδατικό ισοζύγιο του νησιού και εις βάρος της γεωργίας αλλά και της φύσης του νησιού που αντιμετώπιζε μεγάλο πρόβλημα αποδάσωσης (Ιωάννου 1997, 33-34). Το πρόβλημα της επάρκειας σε υδάτινο δυναμικό ωστόσο παρέμεινε οξύ και επιτάθηκε όταν η Κύπρος άγγιξε τα 2.000.000 τουρίστες σε ετήσια βάση προς τα μέσα της δεκαετίας του '90 και καθώς οι περίοδοι ανομβρίας αυξήθηκαν την περίοδο 1990-91 και 1994-96 (Ιωάννου Χ. 1997, 35). Σχετικές μελέτες έδειξαν ότι η συμμετοχή των τουριστών στην κατανάλωση του πόσιμου νερού έτειναν προς τα τέλη της δεκαετίας του '90 προς το 15% των ετήσιων αναγκών της Κυπριακής Δημοκρατίας (Ιωάννου 1997, 35). Το επόμενο βήμα έγινε όταν η κυπριακή κυβέρνηση αποφάσισε να προχωρήσει στην κατασκευή εργοστασίων αφαλάτωσης θαλασσινού νερού, καταβάλλοντας ένα τεράστιο ποσό προκειμένου να εξασφαλίσει τον πολυτιμότερο ίσως πόρο για τη βιωσιμότητα της τουριστικής της βιομηχανίας, με κόστος που ξεπερνούσε την μία κυπριακή λίρα ανά παραγόμενο κυβικό μέτρο νερού και απαιτούσε

---

[128] Η παγκοσμιοποίηση επιταχύνει την ιδιωτικοποίηση και κοστολόγηση των περιβαλλοντικών αγαθών, με αποτέλεσμα σταδιακά η φύση να μεταβάλλεται σε ένα τοπίο αγοράς. Πολλές κοινωνίες μεταμορφώνονται ριζικά λόγω της ραγδαίας επέκτασης του πεδίου της αγοράς στους φυσικούς πόρους (αλιευτικά αποθέματα, δάση κ.α.) και στο γενετικό υλικό (Descola & Palson 1996, 13).

[129] 1.250.000 τουρίστες επί 15 διανυκτερεύσεις κατά κεφαλήν σημαίνει 18.750.000 ημέρες ύδρευσης ανά άτομο, αριθμός που ισοδυναμεί με το 8% των ετήσιων αναγκών σε νερό των κατοίκων της Κυπριακής Δημοκρατίας (Παπασταύρος 1989, 94)

τεράστια ενεργειακά ποσά, προκειμένου να εξασφαλισθεί ακόμη και η ύδρευση γηπέδων γκολφ κοντά στην Πάφο! (Παπασταύρος 1994, 8). Επίσης, η Κυπριακή κυβέρνηση αναγκάστηκε να αγοράσει μεγάλες ποσότητες νερού από την ελληνική ΕΥΔΑΠ (14.600.000 κυβικά μέτρα που επρόκειτο να μεταφερθούν με τάνκερ στην Κύπρο), της οποίας τα αποθέματα, σε αντιδιαστολή με την υδατική κατάσταση της Κύπρου, το Νοέμβριο του 1998 επαρκούσαν για κατανάλωση 20 ετών, λόγω του υψηλού ρυθμού βροχοπτώσεων στην Ελλάδα κατά την περίοδο 1994-1998[130] (ΤΑ ΝΕΑ 1998α, 13).

Για να επανέλθουμε στη συζήτηση περί πόρων, ο Παρασκευόπουλος αναφερόμενος στη *διαρκή αναζήτηση συγκριτικού πλεονεκτήματος* από τους ανταγωνιζόμενους παραγωγούς, που φέρνει στο προσκήνιο τον εκσυγχρονισμό της παραγωγής ως προσπάθεια προσαρμογής στα νέα οικονομικά δεδομένα, επισημαίνει τη στόχευση που θέτουν οι σύγχρονες κοινωνίες προκειμένου να καταστούν κοινωνίες υψηλής παραγωγικότητας με στενά οικονομικούς όρους (Παρασκευόπουλος 1991, 58-59), ώστε να συνεχίσουν να συμμετέχουν επιτυχώς στο διεθνή καταμερισμό εργασίας και να εξασφαλίζουν στο διηνεκές την υλική τους ευημερία, έτσι όπως αυτή προσμετράται από τους δείκτες ΑΕΠ. Η επιδίωξη να συμμετάσχει και η Ελλάδα στη χορεία των κοινωνιών υψηλής παραγωγικότητας βρίσκει αντίθετο τον Παρασκευόπουλο, διότι η έννοια που προσδίδεται στην παραγωγικότητα δεν συνυπολογίζει ορισμένα σημαντικά ποιοτικά κριτήρια, όπως τη μακροπρόθεσμη αναπαραγωγή των φυσικών πόρων, την εξασφάλιση του ελεύθερου χρόνου, την αίσθηση συλλογικής ασφάλειας και συλλογικότητας, την κάλυψη κάποιων αναγκών έξω από την εκχρηματισμένη οικονομία (π.χ. αυτοκατανάλωση). Έτσι, παραδοσιακές κοινωνίες, όπως υποστηρίζει ο συγγραφέας, έχουν να επιδείξουν μεγαλύτερη παραγωγικότητα από τις οικονομίες της Γερμανίας ή της Κορέας της δεκαετίας του '90, εννοείται με όρους εξασφάλισης μιας αειφορικής διαχείρισης των πόρων (Παρασκευόπουλος 1991, 59).

---

[130] Μόλις το 1993, μετά από μια παρατεταμένη περίοδο ανομβρίας που ξεκίνησε από το 1989, η επάρκεια νερού για την περιοχή της Αθήνας έφθανε μόλις τις 100 ημέρες (ΤΑ ΝΕΑ 1998α, 7).

Παρόμοια επιχειρηματολογία με αυτή του Παρασκευόπουλου είχε χρησιμοποιήσει και ο Μοδινός μερικά χρόνια νωρίτερα. Αναφερόμενος στα προβλήματα υποβάθμισης του εθνικού δρυμού των Πρεσπών υποστήριξε ότι η φτώχεια - η οποία ερμηνεύεται από τους οικονομολόγους ως υπανάπτυξη- μεγάλων τμημάτων της ελληνικής περιφέρειας αποτελεί γεγονός που συντελέστηκε στη σύγχρονη εποχή, καθώς στο παρελθόν η εκάστοτε τοπική κοινωνία ευημερούσε (σύμφωνα με τα μέτρα της κάθε εποχής), είχε τη δυνατότητα να αναπαράγεται, δεν κατέστρεφε τον περιβάλλοντα χώρο, διατηρούσε ισορροπίες μακράς διάρκειας με τις γεωγραφικές της συντεταγμένες και παρήγαγε πολιτισμό, όλα αυτά πριν την έναρξη της αναπτυξιακής διαδικασίας. Προχωρώντας περισσότερο τις σκέψεις αυτές ο Μοδινός πρότεινε αντίδοτο για την αντιμετώπιση της οικολογικής κρίσης που προκαλεί η ανάπτυξη, την επαναφορά της παραγωγικής βάσης της κοινωνίας στα επίπεδα που αυτή βρισκόταν πριν από την έναρξη της αναπτυξιακής διαδικασίας (Μοδινός, 1987β, 41), χωρίς ωστόσο να εξηγεί με ποιο τρόπο μια τέτοια προοπτική θα ήταν βιώσιμη στην εποχή των υπερεθνικών ολοκληρώσεων και της διεθνοποίησης των αγορών.

Η ανάπτυξη για τους ολικούς αρνητές της συνδέεται επίσης με τον εθνικισμό και τον πόλεμο. Επιχειρώντας να ερμηνεύσει το φαινόμενο της ανόδου των εθνικισμών στα Βαλκάνια, στο ξεκίνημα της δεκαετίας του '90, ο Παρασκευόπουλος εντοπίζει ως κύριο αίτιο το αίτημα για διαρκή και γρήγορη ανάπτυξη που θέτουν οι φορείς των εθνικισμών (Παρασκευόπουλος 1994, 64-69). Την εκτίμηση αυτή είχε υποστηρίξει και ο Κονδύλης, ο οποίος είχε επισημάνει ότι κούρσες ανταγωνισμού και οι οικονομικές συγκρούσεις μεταξύ κρατών δικαιολογούνται από την ανάγκη για ολοένα μεγαλύτερη ανάπτυξη και αυτοπραγμάτωση των ατόμων, στόχο τον οποίο ανακήρυξαν όλα τα μεταπολεμικά κράτη και του οποίου η επίτευξη προσφέρει αίσθημα "νίκης" και εθνικής υπεροχής στο αναπτυσσόμενο έθνος ενώ στην αντίθετη περίπτωση, αν τα σχέδια δεν υλοποιηθούν, συναίσθημα ήττας και σύνδρομο υστέρησης (Κονδύλης 1992, 113, 160). Έτσι, όσες κοινωνίες βρίσκονται έξω από την ομάδα των "επιτυχημένων" βιομηχανικών χωρών αισθάνονται ταπεινωμένες, αφού η διεθνής κοινότητα κρίνει και ταξινομεί τις κοινωνίες αυτές με αποκλειστικό μέτρο σύγκρισης το επίπεδο ανάπτυξης και το βαθμό προσομοίωσης μιας

κοινωνίας με τα πρότυπα οργάνωσης των κοινωνιών της Δύσης (Παρασκευόπουλος 1994, 68).

Η ανάλυση αυτή είναι επηρεασμένη από μια ιδιαίτερη προσέγγιση που θεωρεί ότι η ανάπτυξη εμπεριέχει τη βία και είναι πολεμογενής, καθώς υπό το άλλοθι μιας γενικότερης υλικής ευημερίας που επικαλείται, η ανάπτυξη φέρεται να λειτουργεί ως ιδεολογία που "συντηρεί μια πολεμική ατμόσφαιρα ενάντια στα κάθε λογής όρια της ανθρώπινης δραστηριότητας με σκοπό το αέναο ξεπέρασμα τους" (Γεωργόπουλος 1991, 52). Η ανάπτυξη, σύμφωνα με την προσέγγιση αυτή, θεωρείται *πολεμογενής* και ο πόλεμος *αναπτυξιοπροωθητικός*, διότι ο αναπτυξιακός ανταγωνισμός επιτείνει τις διαφορές μεταξύ κρατών λαών-πολιτισμών, ιδιαίτερα όσον αφορά τα επίπεδα κατανάλωσης ευημερίας, διαφορές που για να επιλυθούν χρειάζεται η αρωγή στρατηγικών ανάπτυξης που ενδεχομένως περιλαμβάνουν και πολιτικές διεκδικήσεων εδαφών προκειμένου να κατακτηθεί ένας σημαντικός πόρος που είναι απαραίτητος για την ανάπτυξη. Ο πόλεμος με τη σειρά του, μέσω της ανάπτυξης της τεχνολογίας δημιουργεί τις προϋποθέσεις για περαιτέρω εφαρμογές της σχετικής τεχνολογίας και περαιτέρω ανάπτυξη αυτού που την κατέχει[131]. Η παρατήρηση του Ζολώτα, ενός μη οικολόγου διανοούμενου, ότι η μεταπολεμική ανάπτυξη στηρίχθηκε στη σύγχρονη τεχνολογία, η οποία αποτελεί εξέλιξη της πολεμικής τεχνολογίας (Ζολώτας 1982, 16), επιβεβαιώνει κατά ένα μέρος την υπόθεση της σύνδεσης ανάπτυξης - πολέμου. Ωστόσο, εάν αληθεύει η παρατήρηση του Παρασκευόπουλου ότι η πιθανή υλοποίηση του στόχου για ανάπτυξη που θέτει κάθε έθνος ισοδυναμεί με καλύτερη τύχη για τα μέλη του και με συμμετοχή όλων στα οφέλη της ανάπτυξης (Παρασκευόπουλος 1994, 64), θα πρέπει να αποδεχθούμε την εκ διαμέτρου αντίθετη θέση, ότι δηλαδή η ανάπτυξη, εφ' όσον προσφέρει υλικά και ψυχολογικά ανταλλάγματα, αυξάνει την αίσθηση εθνικής επιτυχίας, βελτιώνει την αυτοεκτίμηση των λαών και εντέλει αποτρέπει τον πόλεμο. Οι υποσχέσεις πάντως που προβάλλει η ρητορική της ανάπτυξης για γενικευμένη ευημερία δεν υλοποιούνται -όπως σωστά επισημαίνει ο συγγραφέας- λόγω της παρεμβολής κοινωνικών και περιβαλλοντικών παραγόντων που αποκλείουν τη μεγάλη πλειοψηφία του παγκόσμιου πληθυσμού από τη

[131] Τη διαπίστωση αυτή υιοθετεί και ο Μοδινός (Μοδινός 1990, 122-123).

γενίκευση της οικονομικής ανάπτυξης (Παρασκευόπουλος 1994, 65) και προφανώς όχι εξαιτίας της πολεμογενούς φύσης της ανάπτυξης.

Η απόρριψη της ανάπτυξης και οι ιδέες που διατυπώθηκαν από Έλληνες διανοούμενους της πολιτικής οικολογίας δεν υπήρξαν ιδιαίτερα δημοφιλείς στην Ελλάδα, καθώς -όπως εύστοχα έχει επισημάνει ο Σχίζας-, πολλές φορές έθεσαν επί τάπητος μια ριζοσπαστική κριτική που απέρριπτε την έννοια ανάπτυξη, με αποτέλεσμα ο λόγος της πολιτικής οικολογίας να "δίνει την εντύπωση ενός οικο-συντηρητισμού (...) και μιας φοβικής στάσης απέναντι στις καινοτομίες και τους νεωτερισμούς" και εντέλει να μην γίνεται πειστικός (Σχίζας 1993α, 80). Στη διεθνή συζήτηση η απόρριψη της ανάπτυξης υπήρξε περισσότερο δημοφιλής και συντέλεσε στη διαμόρφωση της εναλλακτικής στρατηγικής της αειφορίας ή βιωσιμότητας (βλ. σελ. 170).

Ορίζοντας Την Ανάπτυξη
Υπο το Πρισμα της Οικολογικης Θεωριας

Συνοψίζοντας την οικολογική κριτική στην ανάπτυξη που παρουσιάσαμε παραπάνω, επισημαίνουμε ως σημαντικότερα στοιχεία της σχετικής ανάλυσης τα ακόλουθα:

- Η ανάπτυξη, μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του '70, θεωρείται έννοια με καθολική αποδοχή από τις μεταπολεμικές κοινωνίες, που ταυτίζεται με μια σειρά από σημάνσεις.
- Παρουσιάζεται πάντοτε με ένα θετικό πρόσημο, εξυπονοείται η αγαθή της πρόθεση και στόχευση, από όλους σχεδόν τους συγγραφείς, με εξαίρεση εκείνους που αφορμώνται από την οικολογική κριτική.
- Κρίνεται ως απαραίτητος όρος για την ιστορική εξέλιξη των κοινωνιών και θεωρείται το μοναδικό μέσο για τη βελτίωση της ζωής στις βιομηχανικές κοινωνίες, βελτίωση που αναμένεται από την εκβιομηχάνιση των αγροτικών κοινωνιών.

- Η "καθαρή" οικονομική ανάπτυξη, χωρίς πρόνοια για το περιβάλλον -ιδιαίτερα των φτωχότερων κρατών- αποτελεί την κεφαλαιώδη στόχευση των ισχυρών διεθνών οικονομικών φορέων όπως είναι -κυρίως- η Παγκόσμια Τράπεζα και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (Todaro 1998, 91 & 526-532). Οι οργανισμοί αυτοί συχνά βρέθηκαν στο στόχαστρο του διεθνούς οικολογικού κινήματος με την κατηγορία ότι ευθύνονται για μεγάλες περιβαλλοντικές βλάβες σε περιοχές του Τρίτου Κόσμου οι οποίες προήλθαν από τη χρηματοδότηση αναπτυξιακών προγραμμάτων (π.χ. κατασκευή μεγάλων φραγμάτων, προγράμματα "πράσινης" επανάστασης στη γεωργία κ.α.). Κατά τη δεκαετία του 1990 πάντως η Παγκόσμια Τράπεζα προέβη σε μερική αναθεώρηση του στόχου της "καθαρής" ανάπτυξης υιοθετώντας το μοντέλο της αειφόρου ανάπτυξης (βλ. σελ. 72).
- Η ανάπτυξη αποτελεί στόχευση από όλα τα υπάρχοντα -μέχρι την ανάδυση του κινήματος της πολιτικής οικολογίας- ιδεολογικό-πολιτικά συστήματα. Επιδιώκεται εξίσου από το φιλελευθερισμό, τον (πρώην) υπαρκτό σοσιαλισμό, τον τριτοκοσμικό σοσιαλισμό, τη σοσιαλδημοκρατία.
- Επίσης, αποτελεί στόχο και διαρκή επιδίωξη του σύγχρονου έθνους-κράτους που εμπίπτει σε όλα τα πεδία της κοινωνικής δράσης.
- Η ανάπτυξη είναι μια οικουμενική κανονιστικότητα, μια εμπειρική, ρεαλιστική στόχευση που διαπερνά όλες τις σφαίρες της κοινωνικής δράσης (οικονομία, κοινωνία, πολιτισμός, τεχνολογία), ένας ιδεαλισμός που στοχεύει σε ιδανικότητες οι οποίες θεωρούνται από το οικολογικό κίνημα ανέφικτες.
- Η ανάπτυξη έχει πολλές αρνητικές όψεις. Είναι αδύνατον να υπάρχει απεριόριστη οικονομική ανάπτυξη σε έναν πλανήτη με πεπερασμένους πόρους.
- Η οικονομική και τεχνολογική ανάπτυξη συντελείται με γραμμικό τρόπο, πραγματικότητα που είναι σε αντίθεση με την κυκλική λειτουργία της φύσης.
- Το εξωτερικό κόστος που εναποτίθεται στο περιβάλλον και την κοινωνία από την αναπτυξιακή διαδικασία δεν μπορούν να το αντιμετωπίσουν ούτε οι οικονομίες δυτικού τύπου καθώς δεν ασκούν κοινωνικό έλεγχο στην παραγωγική διαδικασία.

- Επίσης, η ανάπτυξη συνοδεύεται από οικονομικό και τεχνολογικό ιμπεριαλισμό των πλούσιων κρατών επί των κρατών του Τρίτου Κόσμου, με αποτέλεσμα να αυξάνονται οι ανισότητες και οι διεθνείς συγκρούσεις και επιπροσθέτως να αυξάνεται ο πληθυσμός (Καρασμάνης 1990, 56).

Στη συνέχεια, συγκεντρώνοντας τις σημαντικότερες από τις θέσεις που έχουν διατυπωθεί και τις οποίες παρουσιάσαμε στην ανάλυση που προηγήθηκε, θα επιχειρήσουμε να προτείνουμε έναν ορισμό της ανάπτυξης, έτσι όπως αυτός γίνεται αντιληπτός υπό το φως της οικολογικής θεωρίας.

Η ανάπτυξη αποτελεί κατά βάση οικονομικό φαινόμενο που διαπερνά όλες τις σφαίρες της δράσης των σύγχρονων οργανωμένων κοινωνιών: την οικονομία, τον πολιτισμό, την εκπαίδευση, την τεχνολογία, την πολιτική, την κοινωνική οργάνωση. Λειτουργεί ως κανονιστική ιδέα που γίνεται ευρύτερα αντιληπτή ως ενιαίο φαινόμενο που θεμελιώνεται στην οικονομική του πτυχή, την οικονομική μεγέθυνση (growth). Οι επιμέρους μορφές ανάπτυξης (πολιτική ανάπτυξη, πολιτιστική ανάπτυξη κ.α.) βέβαια υπάρχουν, αλλά η παρουσία τους συνδέεται με την οικονομική μεγέθυνση, η οποία αποτελεί την προϋπόθεση για τη συνολική ανάπτυξη μιας κοινωνίας. Αν και ως έννοια η ανάπτυξη αποτελεί πολιτισμικό και οικονομικό πρότυπο του δυτικοευρωπαϊκού πολιτισμού, θεωρείται το μέσον για την ανθρώπινη εξέλιξη και πρόοδο και έχει νομιμοποιηθεί ως οικουμενική αξία. Δεδομένου ότι η ανάπτυξη είναι προϊόν της θεωρίας της γραμμικής εξέλιξης της ιστορίας, επιτακτικότερη είναι η ανάγκη για ανάπτυξη εκεί όπου προϋπάρχει υπανάπτυξη, μια υποβαθμισμένη δηλαδή κοινωνικο-οικονομική κατάσταση που απέχει αισθητά από τα πρότυπα διαβίωσης των εξελιγμένων οικονομικά χωρών του Βορρά. Χρονικά, η παρουσία της ανάπτυξης στο λεξιλόγιο της οικονομικής και της πολιτικής επιστήμης τοποθετείται μετά το τέλος του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου. Νωρίτερα η ανάπτυξη χρησιμοποιείτο για να περιγράψει κυρίως άλλες καταστάσεις (π.χ. ανάπτυξη φυτών, ανάπτυξη παίδων κλπ) ή συναντιόταν σε οικονομικές θεωρίες (Ricardo, Marx). Το μοντέλο της διογκούμενης πίττας του ΑΕΠ, η οποία αναδιανέμεται ωφελώντας ολόκληρη την κοινωνία, αποτελεί το πειστικότερο επιχείρημα της ανάπτυξης που την καθιστά ιδιαίτερα δημοφιλή στα στρώματα με τα χαμηλότερα εισοδήματα. Η ανάπτυξη ιδεολογικοποιείται και τέμνει εγκάρσια τόσο τον καπιταλισμό όσο και τον

υπαρκτό σοσιαλισμό, ιδιαίτερα μετά την έναρξη της διαδικασίας αποαποικιοποίησης στο μεταπολεμικό κόσμο. Ταυτίζεται με τη διεκδίκηση δικαιωμάτων όπως η ισονομία, η μείωση των κοινωνικών ανισοτήτων, με το κράτος δικαίου, με την τήρηση του διεθνούς δικαίου και προπαντός με μια γενική προοπτική συλλογικής ευημερίας. Για την ανάπτυξη οι φυσικοί πόροι, τόσο οι μη ανανεώσιμοι (μέταλλα κ.α.) όσο και οι ανανεώσιμοι (νερό, έδαφος) θεωρούνται ανεξάντλητοι και ως δωρεάν παρεχόμενοι, που οφείλουν να εξυπηρετούν κατά προτεραιότητα τις ανθρώπινες ανάγκες. Η ανάπτυξη ισοδυναμεί με μια διαδικασία συνεχούς υπεράντλησης πόρων, στην προσπάθεια για μεγέθυνση της παραγωγής χωρίς καταβολή του εξωτερικού κόστους[132]*, κατάσταση που έχει ως συνέπεια την αποσταθεροποίηση των δεξαμενών των φυσικών πόρων, ανανεώσιμων και μη και τη δημιουργία μη-αναστρέψιμων καταστάσεων στο περιβάλλον που κλονίζουν την οικολογική ισορροπία και απειλούν τη συνέχιση του ανθρώπινου πολιτισμού. Η ανάπτυξη, επίσης, αποτελεί αντικείμενο ανταγωνισμού μεταξύ των κρατών με στόχο την αυτοπραγμάτωση και την όσο το δυνατόν μεγαλύτερη υλική πρόοδο κάθε κοινωνίας και σε ορισμένες περιπτώσεις λειτουργεί πολεμογενώς. Οι ανθρώπινες ανάγκες, υπό τον αστερισμό της ανάπτυξης, διαμορφώνονται σύμφωνα με το σχεδιασμό που επιτάσσει το συγκριτικό πλεονέκτημα, οι ιδιότυποι κανόνες των διεθνών χρηματαγορών και του διεθνούς εμπορίου και ο παγκόσμιος καταμερισμός εργασίας, όπως αυτός σχεδιάζεται και υλοποιείται από τις διεθνείς συμφωνίες εμπορίου με την αρωγή διεθνών οικονομικών οργανισμών (Συμφωνίες GATT, Παγκόσμια Τράπεζα, Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, Ευρωπαϊκή Τράπεζα Επενδύσεων κ.α.). Αποτέλεσμα της ανάπτυξης είναι η διαρκής μεγέθυνση της φτώχειας και η διεύρυνση του χάσματος πλούτου – φτώχειας, τόσο σε εθνική και περιφερειακή όσο και σε παγκόσμια κλίμακα (νέα ένδεια, αποπτώχευση Τρίτου Κόσμου, λιμός, χάσμα Βορρά-Νότου).*

---

132 Του κόστους δηλαδή που αφορά στην αποκατάσταση των βλαβών που επέρχονται στο κοινωνικό σύνολο και το περιβάλλον: το κόστος των ρυθμών αποκατάστασης - ανανέωσης των φυσικών πόρων, το κόστος των μόνιμων ζημιών που προκαλούνται στο περιβάλλον και δεν είναι αντιστρέψιμες κ.α..

4.

ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΗ ΑΠΟΣΤΑΘΕΡΟΠΟΙΗΣΗ ΣΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ

ΑΠΟ ΤΙΣ ΑΓΡΟΤΙΚΕΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΗΣ ΑΛΟΓΙΣΤΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

Η μετάβαση στην οικονομία της ανάπτυξης στη μεταπολεμική Ελλάδα, η οποία συμπίπτει χρονικά με τη μετεμφυλιακή περίοδο του εθνικού διχασμού, ανατρέπει μέσα σε ελάχιστο χρονικό διάστημα ισορροπίες αιώνων λειτουργίας της οικονομίας της υπαίθρου και οδηγεί σε μια δύσκολη οικονομική και κοινωνική μετάβαση, που βασίζεται στη σύγκρουση με το παρελθόν και τις παραδοσιακές πρακτικές οργάνωσης και διαχείρισης της οικονομίας (Ντούρος 1999, 173-175). Η ανάπτυξη ποσοτικοποιεί τις παραγωγικές σχέσεις και πιέζει για εκχρηματισμό της σφαίρας της αυτοκατανάλωσης (Μοδινός 1990α, 14). Εκμηχανίζοντας τη γεωργική παραγωγή[133] -με στόχο τη διαμόρφωση συγκριτικού πλεονεκτήματος για κάθε περιοχή, η αναπτυξιακή διαδικασία αφαιρεί εργατικά χέρια από την ύπαιθρο, τα οποία κατευθύνει προς το δευτερογενή και τον τριτογενή τομέα που αναπτύσσεται στα αστικά

κέντρα (Νικολινάκος 1974, 92-93). Με την υψηλή -εξωτερική και κυρίως εσωτερική- μετανάστευση επέρχεται η απογύμνωση των *κοινοτικών κοινωνιών*[134] από σημαντικό τμήμα του ενεργού πληθυσμού των. Η εισαγωγή της εκμηχανισμένης γεωργίας ανατρέπει τους ήπιους ρυθμούς χρήσης των πόρων που ίσχυαν επί πολλούς αιώνες στην ελληνική ύπαιθρο και η εφαρμογή του νέου κανόνα ρύθμισης της αγροτικής παραγωγής "όσο το δυνατόν μεγιστοποιημένη εκμετάλλευση των πόρων", οδηγεί γρήγορα σε σταδιακή εξάντληση τους βασικότερους πόρους, το έδαφος και το νερό. Αλλά οι επιπτώσεις της ανάπτυξης της υπαίθρου δεν γίνονται φανερές μόνο στα χωράφια. Η πληθυσμιακή απίσχνανση αφαιρεί από την ύπαιθρο ένα καθοριστικό τμήμα ανθρώπων που διατηρούσαν το περιβάλλον και τους πόρους, με συνέπεια να δημιουργούνται μη διαχειρίσιμες καταστάσεις οικολογικής υποβάθμισης (Κριμπάς 1993, 279). Η παράνομη υλοτομία, το παράλογα εκτεταμένο κυνήγι, η υπερβόσκηση, οι πυρκαγιές καθίστανται ανεξέλεγκτες δραστηριότητες, αφενός διότι δεν υπάρχουν υγιείς πληθυσμιακά τοπικές κοινωνίες που θα προστατεύσουν τα κοινά αγαθά (Μοδινός 1992α, 58-59), αφετέρου διότι το κράτος δεν διαθέτει ισχυρούς και αποτελεσματικούς μηχανισμούς ελέγχου και προστασίας των δημόσιων γαιών. Η παραδοσιακή κουλτούρα και η συσσωρευμένη γνώση για τη διαχείριση των πόρων σταδιακά αρχίζει να φθίνει, καθώς εισβάλλουν στην ύπαιθρο οι ειδικοί, οι γεωπόνοι, οι μηχανικοί κ.ο.κ. που προσανατολίζουν την παραγωγική δραστηριότητα προς το στόχο του ατομικού προσπορισμού χρηματικού κέρδους, το οποίο εγγυάται την απόκτηση καταναλωτικής ισχύος από τους αγρότες, οι οποίοι επιδιώκουν -εξίσου με τα αστικά τμήματα του πληθυσμού- τη νέου τύπου κοινωνική καταξίωση που έρχεται με την ανάπτυξη. Ξαφνικά η γνώση αιώνων τίθεται εν αχρηστία. Λιπάσματα-φυτοφάρμακα προσφέρουν πολύ "καλύτερες" αποδόσεις και επιβάλλονται στην παραγωγική διαδικασία με διάφορες μεθοδεύσεις. Το κράτος, που αναλαμβάνει να υποκαταστήσει την κοινότητα, έχει πλάνο, καθορίζει σφαίρες παραγωγής, ζητά από τους αγρότες συγκεκριμένες ποσότητες προϊόντων. Το τελικό

---

[133] Στη μεταπολεμική Ευρώπη η διάκριση σε βιομηχανία και γεωργία έχει καταστεί άνευ νοήματος, λόγω της ευρύτατης εκμηχάνισης των μεθόδων της γεωργίας αλλά και λόγω της βιομηχανικής οργάνωσης των συντελεστών της αγροτικής παραγωγής (Λουλούδης 1995β, 43).

[134] Ορισμένα χαρακτηριστικά της ελληνικής ταυτότητας διαμορφώθηκαν ιστορικά στο πλαίσιο του κοινοτικού πολιτισμού, του οποίου το άνυσμα ξεκινά από τους ελληνιστικούς χρόνους -ίσως και από τους κλασικούς χρόνους, όταν οι πρώτοι Έλληνες άποικοι έστηναν κοινότητες και εκκλησίες του δήμου στις νέες πόλεις που δημιουργούσαν- και φθάνει μέχρι τις αρχές του 20ου αιώνα (Πανταζόπουλος 1993).

αποτέλεσμα; Η κατάρρευση της υπαίθρου (Κριμπάς 1993, 281). Τα εντατικά καλλιεργούμενα χωράφια μετά από 20-25 χρόνια εντατικών μονοκαλλιεργειών[135] σταδιακά καθίστανται αντιπαραγωγικά καθώς το νερό υπεραντλείται και εμφανίζονται φαινόμενα αλατοποίησης των εδαφών, ενώ παράλληλα η διάβρωση αφαιρεί το πολύτιμο άλλοτε έδαφος, καθώς τα ορεινά χωράφια τίθενται εκτός παραγωγής ως μη παραγωγικά και οι αγροτικοί πληθυσμοί μειώνονται συνεχώς (Μοδινός 1990α, 13). Ο εκχρηματισμός της άλλοτε κοινοτικού χαρακτήρα αγροτικής οικονομίας προσθέτει πόρους στο ΑΕΠ, προσθέτει, όμως πολύ λιγότερα αφού το συνολικό προϊόν που απέδιδε η αυτοκατανάλωση, και η μη εκχρηματισμένη παραγωγική δράση 4-5 εκατομμυρίων ανθρώπων (που μετανάστευσαν μετά τον πόλεμο στα αστικά κέντρα ή στο εξωτερικό την περίοδο 1946 - 1990), αφαιρείται από το παραγωγικό δυναμικό της χώρας, μεταφερόμενο σ' έναν αντιπαραγωγικό δημόσιο τριτογενή τομέα. Η άκριτη αποδοχή των αναπτυξιακών επιταγών διαρρηγνύει τη συνέχεια, τη λειτουργικότητα, την έμμετρη συμπεριφορά, τον αυτοπεριορισμό των αναγκών, αξίες που διακρίνουν τις προ-αναπτυξιακές αγροτικές κοινότητες. Μια υλιστική αστική καταναλωτική κουλτούρα μεταλαμπαδεύεται στην ύπαιθρο, συνοδευόμενη από τη διάλυση της παραδοσιακής οικιστικής κληρονομιάς. Τα νέα κτίσματα στην ύπαιθρο αποτελούν τεκμήριο του κιτς και του χαμηλού επιπέδου του νεοελληνικού αναπτυξιακού πολιτισμού που δημιούργησε η *φθηνή ανάπτυξη* (Παπαγιαννάκης Μ. 1992, 16).

Στρεβλή ή μη, η ανάπτυξη οφείλει να πραγματοποιηθεί με κάθε τίμημα καθώς η κοινωνία απαιτεί από το κράτος να αναπτύξει γοργά την οικονομία και να οδηγήσει με αποτελεσματικό τρόπο την κοινωνία στη συλλογική ευημερία. Οι μεταπολεμικές κυβερνήσεις, ακολουθώντας τη διεθνώς κρατούσα μεθοδολογία, προσδιορίζουν την ανάπτυξη κατ' αρχάς ως αύξηση του ΑΕΠ και ακολούθως ως διόγκωση και αναδιανομή της αναπτυξιακής πίττας, προοπτική που οδηγεί στην αύξηση της αγοραστικής δύναμης των καταναλωτών και κατά συνέπεια στην αποτελεσματικότερη λειτουργία της αναπτυξιακής

[135] Η παραγωγικότητα και η αειφορία των αγροτικών γαιών αλλά και των δασών αποτελούν παράγοντες που εξαρτώνται από τον αριθμό των καλλιεργούμενων ειδών. Ο κανόνας είναι ότι οι μονοκαλλιέργειες είναι φτωχές σε βιολογική ποικιλότητα, ενώ αντίθετα οι μικτές καλλιέργειες αυξάνουν τη βιοποικιλότητα αλλά και τη συνολική παραγωγικότητα και απόδοση των εδαφών, επιτυγχάνοντας παράλληλα να διατηρούν σε υψηλό επίπεδο τη γονιμότητα του εδάφους (Shiva 1991, 50-51).

λοκομοτίβας. Το πλαίσιο της οικονομικής πολιτικής που δημιουργεί το ευνοϊκό αναπτυξιακό περιβάλλον περιλαμβάνει υψηλή επιδότηση στη βιομηχανία, στην αγροτική παραγωγή, στον τουρισμό και στη ναυτιλία. Οι πόροι για την επιδότηση της ανάπτυξης εξευρίσκονται από την εξωτερική βοήθεια καθώς προσφέρονται από τους ισχυρούς

πολιτικούς συμμάχους της χώρας χάρη στην περίφημη διαπραγματευτική ισχύ που ευνοεί η στρατηγική θέση της χώρας, (κομμουνιστικός κίνδυνος μέχρι το 1989), για να προωθηθούν όμως όχι σε επενδύσεις απαραίτητων αναπτυξιακών υποδομών αλλά στην ιδιωτική κατανάλωση, μέσω μιας ιδιόμορφης μίξης του παραδοσιακού ελληνικού πελατειακού κράτους και μιας κεϋνσιανής έμπνευσης ελλειμματικής οικονομικής πολιτικής. Αποτέλεσμα της ταχείας ανάπτυξης των δεκαετιών '50 και '60[136] είναι κατά κύριο λόγο η ταχύτατη οικοδόμηση της χώρας: Άναρχη πολεοδόμηση, αντιπαροχή, νομιμοποίηση αυθαιρέτων, δημιουργούν το καταπληκτικό ρεκόρ της 1,5 οικίας ανά οικογένεια (στοιχεία απογραφής ΕΣΥΕ 1991)[137]. Η μεταπολεμική υπερσυγκέντρωση πληθυσμών και δραστηριοτήτων σε συγκεκριμένες ζώνες αποτυπώνεται από τον πολεοδόμο Κωνσταντίνο Δοξιάδη στο *χωροτακτικό σχήμα S* που διαγράφεται επί του χάρτη της ελληνικής επικράτειας. Σε αυτόν τον ελικοειδή άξονα που ορίζεται από την ακολουθία Πάτρα - Κόρινθος - Αθήνα - Θήβα/Χαλκίδα - Λαμία - Λάρισα/Βόλος - Θεσσαλονίκη - Καβάλα, εξαντλούνται τα μεγάλα έργα υποδομής της

[136] Η περίοδος των τριών πρώτων μεταπολεμικών δεκαετιών (1950-1970) υπήρξε περίοδος αλματώδους μεγέθυνσης της ελληνικής οικονομίας, με απόγειο τη δεκαετία '60. Οι μέσοι ετήσιοι ρυθμοί αύξησης του κατά κεφαλή ΑΕΠ ήταν 5,7% κατά τη δεκαετία 1950-1960, 7,1% κατά τη δεκαετία 1960-1970 και 5% κατά τη δεκαετία 1970-1980 (Βαΐτσος-Γιαννίτσης 1992, 35).

χώρας, εγκαθίστανται οι σημαντικότερες βιομηχανικές και εμπορικές δραστηριότητες, αναπτύσσονται οι μεγαλύτερες αγορές και συγκεντρώνεται το μεγαλύτερο ποσοστό του πληθυσμού. Όπως αναφέρει ο μελετητής περιβαλλοντικών επιπτώσεων Γ. Τσεκούρας, στις αρχές της δεκαετίας του '90, το S του Δοξιάδη έχει πλέον αντικατασταθεί από το σύνολο των παράκτιων περιοχών, όπου συγκεντρώνονται το 75% του συνολικού πληθυσμού της Ελλάδας, το 80% της βιομηχανίας, το 90% του τουρισμού και το 35% των γεωργικών δραστηριοτήτων ! (Τσεκούρας 1996, 20-21).

Η έμφαση της οικονομίας τοποθετείται στο μικρομεσαίο μεταπρατικό τομέα, που συνοδεύεται από υπερεπαγγελματισμό και κατάτμηση του προσφερόμενου στην αγορά κεφαλαίου, καταστάσεις που οφείλονται στην πολιτισμική άρνηση των μικροαστικών (και μέχρι πρότινος αγροτικών) στρωμάτων να ενταχθούν στην παραγωγή ως εργάτες-υπάλληλοι. Οι ευμεγέθεις κρατικές επιδοτήσεις στη βιομηχανία σύντομα οδηγούν την ελληνική οικονομία σε χαμηλή γενικά ανταγωνιστικότητα, που μεσοπρόθεσμα προκαλεί το φαινόμενο των προβληματικών βιομηχανιών (κατά τη δεκαετία του '70) και υπονομεύει τη βιωσιμότητα της ελληνική βιομηχανίας (Boutiller-Ouzounidis 1991 ,146-147). Παράλληλα, ο δημόσιος τομέας διογκώνεται υπέρμετρα, επιθέτοντας ένα ανεπίλυτο βάρος στην εθνική οικονομία, η οποία με πραγματικούς όρους καθίστατο διαρκώς λιγότερο παραγωγική. Η επέκταση του κοινωνικού κράτους (συντάξεις, ασφάλεια, υγεία, παιδεία) απορροφά μεγάλο μέρος των δημοσίων επενδύσεων αλλά εντέλει λειτουργεί ως ένα ακόμη κεϋνσιανό[138] πείραμα που διόγκωσε τα ελλείμματα, δίχως να εξασφαλισθούν οι ελάχιστες προδιαγραφές των εν λόγω παροχών. Χαρακτηριστική είναι η αποτυχία του εκπαιδευτικού συστήματος σε επίπεδο προγραμματισμού και στρατηγικής, με αποτέλεσμα την παραγωγή τεράστιου αριθμού ειδικευμένων επιστημόνων (π.χ. δικηγόροι, γιατροί, μηχανικοί), που πλεονάζουν

---

[137] Σύμφωνα με την απογραφή του 1991, σε σύνολο 3.203.834 οικογενειών αντιστοιχούσαν 4.657.572 κατοικίες, αναλογία 1,453 κατοικιών ανά οικογένεια (ΕΣΥΕ 1996, 60 & 327).

[138] Η Ελλάδα, μαζί με τη Ισπανία και την Πορτογαλία, θεωρούνται από το Βεργόπουλο οι χώρες όπου εμφανίσθηκε το μοντέλο του νεοκλασικού κεϋνσιανισμού, τουλάχιστον κατά την περίοδο 1960-1985. Το κύριο γνώρισμα του μοντέλου ήταν η συμμαχία του κεφαλαίου με τα νέα μεσαία στρώματα, τα οποία δημιουργήθηκαν σε μεγάλους αριθμούς ως προϊόν της υπερχρηματοδότησης του οικονομικώς ενεργού πληθυσμού, η οποία επιτεύχθηκε λόγω της "διανομής ευεργετημάτων από τις (κάθε είδους) μεταβιβάσεις εισοδημάτων από το εξωτερικό (Βεργόπουλος 1986, 37-38).

στις σχετικές αγορές εργασίας καθώς δεν αντιστοιχούν στις πραγματικές ανάγκες της κοινωνίας με αποτέλεσμα να επέλθει μια ευρεία κρίση της απασχόλησης. Εν κατακλείδι, ο ημι-περιφερειακός[139] χαρακτήρας της Ελλάδας, με κύρια χαρακτηριστικά τη συνύπαρξη μικρών μονάδων εμπορευματικής παραγωγής με πολύ μεγάλες επιχειρήσεις που ελέγχονται από το κράτος ή από ξένα κεφάλαια και ενός διπολικού πλέγματος ισχυρών πελατειακών σχέσεων-ισχνής κοινωνίας πολιτών λειτούργησε ως το πρόσφορο έδαφος επί του οποίου ανεφύη μια *χωρίς σχεδιασμό ανάπτυξη* που χρησιμοποίησε τους φυσικούς πόρους ανεξέλεγκτα ιδιαίτερα στη μεταπολεμική περίοδο (Κούση 1995, 281).

Η κρατική στρατηγική για την ανάπτυξη διαμορφώνεται με τις νομικές ρυθμίσεις που εμφανίζονται στις αρχές της δεκαετίας του '60 και επιχειρούν την προώθηση της οικονομικής μεγέθυνσης δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση σε τρεις στρατηγικούς τομείς της εθνικής οικονομίας, στη βιομηχανία, τον τουρισμό και τη γεωργία, με παροχή μιας σειράς κινήτρων (χαμηλότοκα δάνεια, κρατικές επιδοτήσεις, φορο-απαλλαγές). Η ίδια κατάσταση συνεχίζεται και κατά τη δεκαετία του '70, με τον αναπτυξιακό νόμο, ο οποίος όμως δεν συνοδεύεται από νομοθεσία περιβαλλοντικής προστασίας και ελέγχου (Κούση 1995, 282). Είναι ενδεικτικό ότι το νομοσχέδιο για το Νόμο Περιβαλλοντικής Προστασίας που ετοιμάσθηκε το 1979 από τα υπουργεία Βιομηχανίας και Εργασίας δεν εγκρίνεται από το κυβερνητικής πλειοψηφίας κοινοβούλιο προκειμένου να μην οδηγηθούν σε κλείσιμο πολλές βιομηχανικές μονάδες -οι οποίες είχαν περιέλθει σε δεινή θέση λόγω της πετρελαϊκής κρίσης των αρχών της δεκαετίας του '70- και αδυνατούσαν να προβούν σε επενδύσεις περιβαλλοντικής προστασίας (Κούση 1995, 282). Εντέλει, εξαιτίας των συμβατικών υποχρεώσεων που αναλαμβάνει η Ελλάδα με την είσοδό της στην ΕΟΚ, το 1986 εγκρίνεται ο νόμος περιβαλλοντικής προστασίας και συνάπτεται ειδική συμφωνία του ελληνικού κράτους με τον ΣΕΒ, σύμφωνα με την οποία οι επενδύσεις περιβαλλοντικής προστασίας που γίνονται από τη βιομηχανία επιδοτούνται κατά 30% του επενδυόμενου κεφαλαίου ενώ επιδοτείται και το επιτόκιο δανεισμού κατά 40% (Κούση 1995, 283).

---

[139] Οι χώρες της ημιπεριφέρειας (Βαλκάνια, Λατινική Αμερική, Ελλάδα) διακρίνονται από την καταλυτική για τη λειτουργία του πολιτικού συστήματος παρουσία των πελατειακών δικτύων, από μια σειρά στοιχείων που συνδέονται με τη μεταβατικότητα των κοινωνιών των χωρών αυτών, γραφειοκρατικό αυταρχισμό (ως προς τη λειτουργία της δημόσιας διοίκησης) και λαϊκισμό ως κυρίαρχο πρότυπο πολιτικής επικοινωνίας (Μουζέλης 1987).

Η ανάπτυξη είναι παρούσα σ' όλες τις μεταπολεμικές δεκαετίες. Αποδεκτή και επιζητούμενη από όλα τα κοινωνικά στρώματα της ελληνικής κοινωνίας, οριοθετείται θα λέγαμε από τα προαναφερθέντα στοιχεία, ως μια *γοργή ανάπτυξη*, η οποία θέτει βραχυπρόθεσμους στόχους, χωρίς να συνυπολογίζει και -πολύ περισσότερο- χωρίς να καταβάλλει κανένα κόστος, ανθρώπινο, περιβαλλοντικό, οικονομικό, πολιτισμικό, κοινωνικό. Ως αποτέλεσμα επέρχονται σημαντικότατες μεταβολές των δομών μιας ολόκληρης κοινωνίας, αδυναμία εμπέδωσης των νέων δημιουργούμενων δομών, αποδιάρθρωση της κοινωνικής δράσης, ατομικισμός, απώλεια συλλογικοτήτων, αδυναμία εξισορρόπησης της οικονομικής σφαίρας. Η ευρεία κυκλοφορία του χρήματος, ο κρατικός παρεμβατισμός τόνωση ζήτησης, (καταναλωτικοί φόροι, πολιτικές ελεγχόμενου πληθωρισμού, διατιμήσεις), η υπερογκώδης ανοικοδόμηση (αντιπαροχή, αυθαίρετα, τουριστικά θέρετρα), οι επιδοτούμενες από το κράτος βιομηχανικές επενδύσεις (κίνητρα επενδύσεων, επενδυτικές ζώνες, αναπτυξιακοί νόμοι όπως. π.χ. ο Ν. 1962), υπήρξαν τα μέσα για την ταχεία μεταπολεμική αναπτυξιακή διαδικασία. Αντί όμως το μεγαλύτερο μέρος της κρατικής χρηματοδότησης και των εξωτερικών δανείων να κατευθυνθεί στις αναπτυξιακές υποδομές (δρόμοι, λιμάνια, σιδηρόδρομος, νοσοκομεία, αρδεύσεις), που θα έθεταν τις υλικές προϋποθέσεις για την περαιτέρω ανάπτυξη -μοντέλο που ακολούθησε φερ' ειπείν η Αυστρία, η οποία λίγο-πολύ αντιστοιχεί στα μεγέθη της Ελλάδας και χρηματοδοτήθηκε σχεδόν εξίσου με την Ελλάδα από το σχέδιο Μάρσαλ[140]- κατευθύνθηκε προς το κατά κεφαλήν εισόδημα και εντέλει στην ιδιωτική κατανάλωση. Έτσι, τα μεγάλα έργα είτε συνήθως άργησαν δεκαετίες ολόκληρες να υλοποιηθούν (π.χ. οι εθνικοί οδοί Αθηνών- Πατρών και Αθηνών-Θεσσαλονίκης παραδίδονται στην κυκλοφορία στις αρχές της δεκαετίας του '60), είτε δεν έγιναν ποτέ (επέκταση-εκσυγχρονισμός σιδηροδρομικού δικτύου), είτε έγιναν χωρίς τις απαραίτητες μελέτες, με αποτέλεσμα να επιφέρουν μεγαλύτερες βλάβες από ωφέλειες (π.χ. αποξήρανση λιμνών με ενδεικτικότερη περίπτωση την Κάρλα) (Μοδινός 1990α, 45-60). Σε μια από τις

[140] Το συνολικό ύψος της χορηγηθείσας βοήθειας από το σχέδιο Μάρσαλ προς την Ελλάδα ήταν 628.000.000 δολάρια. Παρόμοιο ή και μικρότερο ύψος βοήθειας έλαβαν και άλλες χώρες όπως η Αυστρία (653,8 εκατομμύρια δολάρια) ή η Νορβηγία (241,9 εκατομμύρια δολάρια), οι οποίες ωστόσο χρησιμοποίησαν το σύνολο των προσφερθέντων πόρων σε κρίσιμα έργα υποδομών (Nouschi 1997, 40).

πλέον καταλυτικές κριτικές που έχουν κατατεθεί στη δημόσια συζήτηση για τη διεθνή σημασία της σύγχρονης Ελλάδας, ο Κονδύλης επισημαίνει ότι, σε ολόκληρη τη μεταπολεμική περίοδο, η Ελλάδα έλαβε βραχυπρόθεσμα μόνο οφέλη από την ανάπτυξη της διεθνούς οικονομίας (παρ' ότι επέτυχε αναλόγως ταχείς αναπτυξιακούς ρυθμούς) και εντέλει οδηγήθηκε σε υποβιβασμό στην κλίμακα του διεθνούς καταμερισμού εργασίας. Αυτό συνέβη, διότι το κοινωνικό συμβόλαιο που υπέγραψαν και εφάρμοσαν όλες οι παρατάξεις που κυβέρνησαν τη μεταπολεμική Ελλάδα, εξασφάλιζε τη "γρήγορη και παρασιτική ενίσχυση των καταναλωτικών δυνατοτήτων του 'λαού' με αντάλλαγμα την πολιτική εύνοια ή ανοχή, ήτοι τη διαχείριση της πολιτικής εξουσίας και τη κάρπωση των συναφών κοινωνικών και υλικών προνομίων" (Κονδύλης 1992, 160).

Με την ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ θα προσφερόταν μια ακόμη ευκαιρία αναπτυξιακής βοήθειας, που θα αντικαθιστούσε τις κρατικές επιδοτήσεις προς τη γεωργία και τη βιομηχανία, θα χρηματοδοτούσε εκτενώς έργα υποδομής, θα επιδοτούσε νέες βιομηχανικές και αγροτικές μονάδες. Η ευκαιρία για μια πιο ορθολογική ανάπτυξη ήταν παρούσα. Τα όσα ακολούθησαν όμως από το 1981 και μετά κάθε άλλο παρά δικαίωσαν τις προσδοκίες αυτές. Οι μεγάλες εισροές πόρων από την Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα και στη συνέχεια από την Ευρωπαϊκή Ένωση προς την Ελλάδα που έφθαναν ετησίως ακόμη και το 5% του ΑΕΠ τη δεκαετία του '80, δεν διοχετεύθηκαν σε παραγωγικές επενδύσεις ώστε να διασφαλίσουν τις προϋποθέσεις μιας δυναμικής εθνικής οικονομίας με δυνατότητες αυτοτροφοδοτούμενης και αειφορικής ανάπτυξης, αλλά "σπαταλήθηκαν σε καταναλωτικούς στόχους, που για ένα μικρό διάστημα δημιούργησαν μια ψεύτικη συνείδηση ευημερίας" στην ελληνική κοινωνία (Κατσούλης 1996, 6). Η κύρια αιτία για τη διαιώνιση της κακοδαιμονίας αυτής είναι σύμφωνα με τον Κονδύλη η επίταση του πελατειακού συστήματος, λόγω της υποχώρησης του πατριαρχισμού στη μεταπολεμική Ελλάδα, με άλλα λόγια η υποκατάσταση της εισοδηματικής πρόνοιας της οικογένειας για τα πιο αδύναμα μέλη της από την πελατειακή πρόνοια της κομματικής παράταξης προς τον ψηφοφόρο της. Έτσι "καθώς οι πελατειακές ανάγκες έπρεπε πλέον να ικανοποιηθούν σε καταναλωτικό επίπεδο ανώτερο από τις παραγωγικές δυνατότητες της χώρας, η λειτουργία του ελληνικού

πολιτικού συστήματος κατάντησε να αποτελέσει το βασικό εμπόδιο στην εθνική οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη" (Κονδύλης 1991, 42 & 43). Η εξασφάλιση του αγροτικού εισοδήματος, η παροχή προϋποθέσεων για αύξηση του οικογενειακού εισοδήματος του αγροτικού και ημιαστικού νοικοκυριού, ήταν παροχές που όφειλαν να εξασφαλίζουν οι μεταπολεμικές κυβερνήσεις ώστε να παρατείνουν τη θητεία τους σε μια χώρα με άνισο εκλογικό χάρτη, όπου το 40% του (αγροτικού και ημιαστικού) πληθυσμού εκλέγει το 60% των αντιπροσώπων στο εθνικό κοινοβούλιο. Η αύξηση του εισοδήματος στην ελληνική περιφέρεια, η μετάβαση των αγροτικών πληθυσμών σ' έναν πολιτισμό καταναλωτικής ευμάρειας, η διεκδίκηση της εξίσωσης της υπαίθρου με την πόλη, αποτέλεσαν συλλογική απαίτηση στη μεταπολεμική Ελλάδα, η οποία -σύμφωνα με τις εκάστοτε κυβερνητικές επιταγές- θα εκπληρωνόταν μέσω της ανάπτυξης της υπαίθρου, της οικονομικής απογείωσης της γεωργίας, της κτηνοτροφίας, του τουρισμού και, δευτερευόντως, της βιομηχανίας. Έτσι, οι πληθυσμοί της υπαίθρου εναπέθεταν τις προσδοκίες τους για ευημερία στην προσδοκία ανάπτυξης και κατ' επέκταση στο φορέα που την επαγγελόταν κατά τον πιο πειστικό τρόπο.

Η αναπτυξιακή προσπάθεια στην Ελλάδα, μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '80 οπότε άρχισαν να παρουσιάζονται στη δημόσια συζήτηση οι πρώτες κριτικές προσεγγίσεις της αναπτυξιακής διαδικασίας από τους διανοητές της σύγχρονης οικολογικής σκέψης, είχε μια μόνιμη επωδό: *Όσο το δυνατόν ταχύτερα.* Όλοι ήθελαν να ανταμειφθούν οι κόποι τους και να αποκτήσουν το ταχύτερο δυνατό αυτοκίνητο, στέγη στην πόλη, εξοχικό, τηλεόραση, βίντεο, προσωπικό υπολογιστή και δεκάδες άλλα καταναλωτικά αγαθά. Η ανάπτυξη συνεπώς όφειλε να είναι ταχύτατη σε όλους τους τομείς της οικονομικής δράσης, αδιάφορο αν συμπαρέσυρε μαζί της πόρους (δάση, νερό, γόνιμα εδάφη) και ανθρώπινο δυναμικό (ερήμωση ορεινών περιοχών, οικονομικός μαρασμός, περιβαλλοντική κατάρρευση). Αυτή η έντονη επιθυμία *για γοργή ανάπτυξη* και εκσυγχρονισμό ολόκληρης της κοινωνίας υπήρξε το βασικότερο χαρακτηριστικό της ανάπτυξης στη μεταπολεμική Ελλάδα· το δεύτερο ήταν ο *μη-υπολογισμός του τιμήματος* που καταβλήθηκε για αυτήν την κούρσα.

Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΔΙΑΝΟΟΥΜΕΝΟΥΣ ΤΟΥ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΟΥ: Η ΝΕΑ ΕΘΝΙΚΗ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ

Η ανάπτυξη υπήρξε για τον ελληνικό μεταπολεμικό κόσμο μια κοινή στρατηγική επιδίωξη, μια συναντίληψη που εμφανιζόταν σε ολόκληρο το ιδεολογικό φάσμα, εκτεινόμενη κατά μήκος του άξονα από την άκρα δεξιά ως την άκρα αριστερά. Επίσης, για την ανάπτυξη υπήρξε μεγάλη κοινωνική αποδοχή και συναίνεση (Χαραλάμπης 1996, 196). Η ανάπτυξη έμοιαζε με ένα δυνάμενο να υλοποιηθεί όραμα, όραμα που ανταποκρινόταν σε μια ευρεία κλίμακα κοινωνικο-ψυχολογικών αναγκών, σε εθνικό, τοπικό και κυρίως σε ατομικό επίπεδο. Η περιγραφή των αναγκών αυτών θα μπορούσε να συνοψισθεί στην αναζήτηση μιας *νέας Μεγάλης Ιδέας*, η οποία όφειλε να παράσχει την ψυχολογική ενθάρρυνση των Ελλήνων και να καλλιεργήσει κλίμα κοινωνικής ευφορίας στη μεταπολεμική κοινωνία, η οποία πάσχιζε να ανασυγκροτηθεί από τις στάχτες του Β' Παγκόσμιου Πολέμου, τη γερμανική κατοχή και τον εμφύλιο πόλεμο. Η ανάπτυξη, όπως φάνηκε ιστορικά, ανταποκρινόταν στις ψυχικές ανάγκες των μεταπολεμικών κοινωνιών. Το ίδιο ίσχυσε και για την Ελλάδα, όπου ο πόθος για γοργή κοινωνική άνοδο και η ψυχολογική αναζήτηση της αποκατάστασης ενός συλλογικού συναισθήματος υπεροχής -που θα απέρρεε από μια ευημερούσα και οικονομικά υγιή κοινωνία-, υπήρξαν ανάγκες που όφειλαν να εκπληρωθούν με τον ταχύτερο δυνατό τρόπο· έτσι το αίτημα για ολοένα ταχύτερους ρυθμούς δεν αποτέλεσε προνόμιο της οικονομικής και πολιτικής ελίτ της χώρας αλλά τέθηκε με ιδιαιτέρως πιεστικό τρόπο από την ελληνική μεταπολεμική κοινωνία στο σύνολό της. Η ανάπτυξη ως μια ολιστική θεώρηση συμπεριλάμβανε επιπλέον τα μεθοδολογικά εργαλεία για την εκπλήρωση των στοχεύσεών της. Το μέσον για την επιδίωξη των στόχων ήταν η ίδια η ανάπτυξη, καθώς αναπτυσσόμενες οι οικονομίες και οι κοινωνίες, και μόνο αναπτυσσόμενες, με ταχείς ρυθμούς μάλιστα, θα εδύναντο να βαδίσουν στο σωστό μονοπάτι της διαρκούς ευημερίας και προόδου.

Ο ιστορικός Βασίλης Παναγιωτόπουλος εντοπίζει τις απαρχές της αναπτυξιακής ιδεολογίας στην Ελλάδα το 1941. Νωρίτερα, στην Ελλάδα του μεσοπολέμου η τάση μετακινήσεων του

πληθυσμού από τις αγροτικές περιοχές προς τα αστικά κέντρα ενσωμάτωνε "υγιώς" τους αγροτικούς οικισμούς και τις κωμοπόλεις σε ένα δίκτυο πόλεων που αποκαθιστούσε λειτουργικά δίκτυα τοπικής και περιφερειακής οικονομίας. Με την κατάρρευση του αστικού κράτους που έρχεται με την κατοχή της χώρας από τους Γερμανούς (ενός κράτους που είχε εξασθενήσει κάτω από την πίεση της ταξικής πάλης του μεσοπολέμου) και με την παράλληλη κατάρρευση της μικρο-καπιταλιστικής οικονομίας που στήριζε το προπολεμικό κράτος, "ο αγροτικός χώρος αναδομείται πολιτιστικά, κοινωνικά και ψυχολογικά" (Παναγιωτόπουλος 1981, 21). Την ίδια εποχή, μέσα από την εθνική αντίσταση διαμορφώνεται μια νέα ιδεολογία, σοσιαλιστικής προοπτικής, μια αναπτυξιακή ιδεολογία, η οποία γνωρίζει πρωτοφανή αποδοχή από τον ελληνικό αγροτικό κόσμο. Στην περίοδο 1946-49, «η βία του εμφυλίου σπρώχνει στην προσφυγιά και την εσωτερική μετανάστευση μεγάλες αγροτικές μάζες, δημιουργείται ένα νεο προλεταριάτο και παρατηρείται άλμα στη συσσώρευση κεφαλαίου. Ταυτόχρονα, ο αγροτικός χώρος απαξιώνεται ως χώρος ανάπτυξης και η σοσιαλιστική προοπτική αποδυναμώνεται. Η αναπτυξιακή ιδεολογία που είχε αναδυθεί και γίνει αποδεκτή την περίοδο 1941-46, εντάσσεται πλέον στις διεργασίες της καπιταλιστικής ανασυγκρότησης με 'λαϊκή συνέργεια'». Έτσι, διαμορφώνεται η βάση της συναίνεσης για την αναπτυξιακή έκρηξη της δεκαετίας του '60 (Παναγιωτόπουλος 1981, 21). Και πράγματι, μετά τον εμφύλιο κυριαρχεί η οικονομική ανάπτυξη και η μαζική μετανάστευση στα μεγάλα αστικά κέντρα, ενώ η ποσοτική αποτίμηση της οικονομικής ανάπτυξης αποτελεί τη μοναδική σχεδόν μέριμνα στη μεταπολεμική Ελλάδα (Παπαδημητρίου Ε. 1995, 342-343).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η προσπάθεια κύκλων διανοούμενων στη μεταπολεμική Ελλάδα να θεμελιώσουν ιδεολογικά και να καταστήσουν κοινωνικά αποδεκτή την ανάπτυξη ως τη νέα Μεγάλη Εθνική Ιδέα. Η ανάπτυξη ταίριαζε στην αναζήτηση της νέας Μεγάλης Ιδέας από την ελληνική κοινωνία, μια αναζήτηση που δε θα έπρεπε όμως να εμπλέξει την καθημαγμένη από τη γερμανική κατοχή και τον εμφύλιο χώρα σε νέες πολεμικές περιπέτειες. Μια μεγάλης κλίμακας οικονομική κινητικότητα, με απτά αποτελέσματα σε σύντομο χρονικό διάστημα και η επανοικοδόμηση της οικονομίας και της κοινωνίας σε

νεωτερικά (δυτικοευρωπαϊκά και αμερικανικά) πρότυπα υπήρξαν στοιχεία που έγιναν αποδεκτά με ευρεία συναίνεση από τη μεταπολεμική κοινωνία, που προσπαθούσε να ξεχάσει την καταστροφή και να υπερνικήσει τη φτώχεια της. Έτσι, η ανάπτυξη, ως έννοια με ιδεολογική φόρτιση, πολύ γρήγορα έγινε κοινός τόπος αναφοράς όλων των κοινωνικών ομάδων της μεταπολεμικής Ελλάδας.

Προεξαρχούσης της Εταιρείας Ελληνικών Σπουδών[141] η οποία συμπεριλάμβανε ένα ευρύ και ποικίλο πολιτικό φάσμα διανοούμενων, κυρίως τεχνοκρατών, αλλά και πνευματικών ανθρώπων και επιχειρηματιών[142], η ελληνική διανόηση δε δίστασε *να εξαγγείλει τη Νέα Μεγάλη Ιδέα* με ένα δημοσιευμένο μανιφέστο, όπου -επί λέξη- η ανάπτυξη που όφειλε να επέλθει, ταυτιζόταν με τη Μεγάλη Ιδέα. Το Νοέμβριο του 1966 στα Χανιά πραγματοποιήθηκε το 1ο Παγκρήτιο Συνέδριο της Εταιρείας Ελληνικών Σπουδών. Στην εισαγωγική ομιλία του Γ. Κάρτερ, (γενικού γραμματέα της ΕΕΣ), αναπτύχθηκαν οι απόψεις της ΕΕΣ για την ανάπτυξη στη μεταπολεμική Ελλάδα. Ο εισηγητής αναφέρεται ξεκάθαρα στην ιδεολογία της ανάπτυξης που "συνέχει ψυχικώς και πνευματικώς τα μέλη της ΕΕΣ" (Εταιρία Ελληνικών Σπουδών 1966β, 3). Πρόκειται -σύμφωνα πάντα με τον ομιλητή- για την "ιδεολογία που φέρνει το εκρηκτικό μήνυμα του αιώνος μας", μια ιδεολογία που διαμόρφωσε και "ωρίμασε ένα νέον και θετικόν ιδεώδες (...) που συνεγείρει την εθνικήν ψυχήν, το ιδεώδες της Κοινωνικής και Οικονομικής Δημοκρατίας, που αποβλέπει εις την υλικήν, κοινωνικήν και πνευματικήν άνοδον του ελληνικού λαού, ως ατόμων και ως συνόλου, το οποίον δύναται πράγματι ν' αποβή μια Μεγάλη Ιδέα του σύγχρονου Ελληνισμού" (Εταιρία Ελληνικών Σπουδών 1966β, 4).

---

[141] Η Εταιρία Ελληνικών Σπουδών ιδρύθηκε το 1954 αποσκοπώντας, μεταξύ άλλων στην "πνευματική, ηθική και κοινωνική εξύψωση των μελών της και ολόκληρου του Ελληνισμού" (Εταιρεία Ελληνικών Σπουδών χ.χ., 1) και δραστηριοποιήθηκε μέχρι το 1967 οπότε η δράση της διακόπηκε λόγω της στρατιωτικής δικτατορίας. Στη διάρκεια της δραστηριοποίησής της ίδρυσε 56 περιφερειακά παραρτήματα σε όλη τη χώρα (ένα τουλάχιστον ανά νομό), στα οποία συμμετείχαν κυρίως επιχειρηματίες και διανοούμενοι του φιλελεύθερου πολιτικού χώρου από κάθε τοπική κοινωνία και δραστηριοποιήθηκε με πολλές εκδόσεις, συνέδρια, διαλέξεις αλλά και με ίδρυση 63 βιβλιοθηκών σε ακριτικά χωριά και 90 ειδικά σχολεία για αναλφάβητους (Μελετόπουλος 1992).

[142] Μεταξύ αυτών οι: Χρ. Στράτος, Α. Μαγκάκης, Δ. Νιάνιας, Π. Πάτρας, Α. Λυκουρέζος, Γ. Κάρτερ, Αγγ. Αγαπητός, Γ. Μαυροκορδάτος, Γ. Κουτσουμάρης, Κ. Θάνος, Δ. Μαρινόπουλος κ.α. (Μελετόπουλος 1992).

Αυτή η εξαγγελία της ανάπτυξης ως Μεγάλης Ιδέας από ένα τμήμα των Ελλήνων διανοούμενων, το οποίο διαδραμάτισε σημαντικότατο ρόλο στην πολιτική και οικονομική ζωή της χώρας για τρεις τουλάχιστον δεκαετίες, έχει ιδιαίτερη βαρύτητα για την κατανόηση της αναπτυξιακής διαδικασίας που ακολούθησε η μεταπολεμική Ελλάδα. Ενεργώντας ως ηγέτες διαμόρφωσης της κοινής γνώμης (opinion leaders), οι διανοούμενοι που δραστηριοποιήθηκαν στο πλαίσιο της Εταιρείας Ελληνικών Σπουδών λειτούργησαν ως αναμεταδότες των στόχων που είχε θέσει η μεταπολεμική ελίτ της χώρας, στόχων που ετύγχαναν μιας ευρύτατης κοινωνικής αποδοχής[143], και διαμόρφωναν –παρά τα πολιτικά πάθη της εποχής- την απαιτούμενη συναίνεση για τη συνέχιση της αναπτυξιακής διαδικασίας. Το βασικό ζητούμενο ήταν ότι η χώρα όφειλε να συνεχίσει να αναπτύσσεται και μετά το μέσον της δεκαετίας του '60, με υψηλούς ρυθμούς (μέση ετήσια αύξηση του ΑΕΠ 7% με 8%), *πρώτον* για να προετοιμάσει το έδαφος για την ένταξή της στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα *δεύτερον*, γιατί όφειλε να κατακτήσει υψηλά επίπεδα κατανάλωσης και ατομικού πλούτου, εξαιτίας της εύθραυστης γεωπολιτικής της θέσης, που της είχε επιφυλάξει πρωτεύοντα ρόλο στο πλαίσιο του ψυχρού πολέμου, και *τρίτον*, γιατί έπρεπε να επουλωθούν οι πληγές του διχασμού που είχε προκαλέσει ο εμφύλιος πόλεμος, αφενός επικυρώνοντας την κυριαρχία των νικητών και εξουδετερώνοντας κάθε εστία κοινωνικής αμφισβήτησης, αφετέρου επιχειρώντας την κοινωνική ενσωμάτωση των ηττημένων στρωμάτων και προσφέροντας ως δέλεαρ τη συμμετοχή των στρωμάτων αυτών στα οικονομικά οφέλη του "αναπτυξιακού θαύματος" της χώρας. Η ταχεία οικονομική ανάπτυξη και η παράλληλη διόγκωση του κράτους και των πελατειακών δικτύων επέτυχαν την αποκατάσταση της κοινωνικής συνοχής, ενσωματώνοντας όλα εκείνα τα κοινωνικά στρώματα που είχαν νωρίτερα αποκλεισθεί πολιτικά, μέσα από τη «λειτουργία μιας κοινωνίας της αγοράς» που προσέφερε πολλές ευκαιρίες για έντονη κοινωνική κινητικότητα. (Χαραλάμπης 1996, 195-197 & 262-263).

[143] Καθώς υπήρχε η αγωνία των αποκλεισμένων από τον εμφύλιο στρωμάτων για κοινωνική ενσωμάτωση (Χαραλάμπης 1996, 194).

Οι επιπτώσεις της ταχείας και χωρίς σχεδιασμό ανάπτυξης που διαγνώσθηκαν από τους οπαδούς της Νέας Μεγάλης Ιδέας, περιορίσθηκαν κατά τη δεκαετία του '60 στις κοινωνικές επιπτώσεις. Ο Π. Πάτρας, στέλεχος της ΕΕΣ -και αργότερα υπουργός της δικτατορίας- επεσήμαινε το 1966 τις δυσμενείς επιπτώσεις της αναπτυξιακής διαδικασίας, αφού διαπίστωνε πως α) η διόγκωση της προς διανομή πίτας ωφελούσε μόνο τις αστικές περιοχές, β) προκαλούσε μεγάλης κλίμακας μετακινήσεις πληθυσμών και ανεργία, γ) εξόντωνε τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις και δ) οδηγούσε σε διάρρηξη της κοινωνικής συνοχής (εννοώντας ότι οι μετακινούμενοι πληθυσμοί, φεύγοντας από την μικρή κλίμακα της κοινότητάς τους και μετακινούμενοι στα αστικά κέντρα αλλοτριώνονταν και έχαναν την κοινωνική και εθνική τους ταυτότητα) (Εταιρία Ελληνικών Σπουδών 1966α, 10-11). Αναζητώντας διέξοδο από τα προβλήματα αυτά, για τα οποία τα μέλη της ΕΕΣ έχουν επίγνωση ότι οφείλονται κατά κύριο λόγο στη χωρίς σχεδιασμό και εποπτεία αναπτυξιακή διαδικασία στη μεταπολεμική Ελλάδα, ο Πάτρας καταθέτει την πρόταση της ΕΕΣ: *"ταχυτέρα και δραστικωτέρα ανάπτυξις, αλλά (...) με προγραμματισμό"* (Εταιρία Ελληνικών Σπουδών 1966α, 11). Τα μέλη πάντως της ΕΕΣ ζητούν τον εμπλουτισμό της ανάπτυξης με νέο περιεχόμενο και θεωρούν πως πέρα από την οικονομική ανάπτυξη, που είναι απολύτως αναγκαία, η στόχευση πρέπει να είναι και η κοινωνική ανάπτυξη (Εταιρία Ελληνικών Σπουδών 1966α, 11-13).

Η ανάπτυξη στη μεταπολεμική Ελλάδα, η οποία, εν μέσω ενός ψυχροπολεμικού διεθνούς περιβάλλοντος, προσπαθεί να αναγεννηθεί από τις στάχτες της, κατέστη μια άλλη Μεγάλη Ιδέα, καθώς προσέφερε ένα υπερβατικό όραμα -όπως συνέβη και με την αυθεντική Μεγάλη Ιδέα-, ένα όραμα αυτή τη φορά υλιστικό, το οποίο όμως ανταποκρινόταν στις ανάγκες της ελληνικής κοινωνίας, καθώς ταυτιζόταν με την προοπτική διαφυγής από τη φτώχεια και τη γενίκευση της υλικής ευδαιμονίας. Άλλωστε η αναπτυξιακή Μεγάλη Ιδέα στόχευε ψηλά, στην ένταξη της χώρας στην ομάδα των ισχυρότερων κρατών της γης μέσα από μια διαρκή προσπάθεια για την άνοδο επιπέδου ευημερίας των Ελλήνων και την προσέγγιση των δεικτών που επετύγχαναν οι προηγμένες και προηγούμενες στην αναπτυξιακή κούρσα χώρες του δυτικού κόσμου.

Η Συνειδητοποιηση των Οικολογικων Αδιεξοδων και η Συζητηση για τις Περιβαλλοντικες Επιπτωσεις Της Αναπτυξιακης Διαδικασιας

Ο Αντώνης Τρίτσης είναι ένας από τους πρώτους διανοούμενους εκτός οικολογικού χώρου που διαπιστώνει την *"οικολογική κατάρρευση (...) στη μεγαλύτερη έκταση του ελλαδικού χώρου"* ως απότοκο του αναπτυξιακού προβλήματος της χώρας (Τρίτσης 1981, 320, 322). Μαζί με την εμφάνιση του οικολογικού προβλήματος συντελείται μια σημαντική αλλαγή: η αποδυνάμωση των τοπικών κοινωνιών από την πολιτική ισχύ που άλλοτε διέθεταν. Οι κοινότητες χάνουν τον έλεγχο επί των οικονομικών τους, δεν μπορούν να επηρεάσουν τις αγορές ή τα προς εκτέλεση δημόσια έργα, συχνά δε έχουν αποπληθυσμοποιηθεί με όλες τις δυσμενείς για το περιβάλλον συνέπειες[144]. Ωστόσο, η εγκατάλειψη της υπαίθρου από τους κατοίκους της είχε μια απρόσμενη μακροχρόνια επίπτωση: Η συνολική δασοκάλυψη της χώρας -σύμφωνα με στοιχεία της Γενικής Γραμματείας Δασών και Φυσικού Περιβάλλοντος- αυξήθηκε θεαματικά κατά την τριακονταετία 1964 -1994, και από 19% του συνόλου της έκτασης της χώρας το 1964 έφθασε το 23% το 1994.[145] Την ίδια περίοδο αποτεφρώθηκαν περίπου 3,8 εκατομμύρια στρέμματα δασικής έκτασης![146] Η αυθόρμητη (αυτοφυής) αναδάσωση των εγκαταλελειμμένων γαιών που σε παρελθόντα χρόνο αποτελούσαν γεωργικές εκμεταλλεύσεις ή χορτολιβαδικές εκτάσεις, αποτελεί κλασική περίπτωση επέκτασης της φύσης σε χώρους όπου οι άνθρωποι εγκαταλείπουν προϋπάρχουσες δραστηριότητες. Η όλη εξέλιξη δεν παράγει απαραιτήτως μια θετική έκβαση, καθώς τα οικοσυστήματα του ελλαδικού αγροτικού χώρου -αποκαλούμενα και ανθρωπογενή οικοσυστήματα λόγω της διαμορφωτικής παρουσίας του ανθρώπου- απόντος των ανθρώπων που τα διαχειρίζονταν κλονίζονται και οι τροφικές αλυσίδες αλλοιώνονται, με αποτέλεσμα να αποσταθεροποιούνται ισορροπίες που υπήρχαν στην ελληνική ύπαιθρο επί πολλούς αιώνες (Σακιώτης 1995β, 58-59) (Ντούρος 1999, 162).

---

[144] Βλ. σχετικά σελ. 114-115.

[145] Στοιχεία από έρευνα του Ινστιτούτου Δασικών Ερευνών (Ελευθεριάδου 1998, 20).

Μια επισήμανση των Σκούρτου και Σοφούλη για την "τεχνική" διαδικασία που οδηγεί σε περιβαλλοντική υποβάθμιση και αποσταθεροποίηση χαρακτηρίζει με μοναδική ακρίβεια την ελληνική περίπτωση. Σύμφωνα με την παρατήρηση αυτή, η υποβάθμιση του περιβάλλοντος αποτελεί το συνδυασμό αλληλεπίδρασης δύο παραγόντων: κάποιων σημαντικών φυσικών πόρων δημόσιου χαρακτήρα (π.χ. έδαφος, νερό, αέρας) και της ύπαρξης πολλών ανταγωνιστικών χρήσεων επ' αυτών (Σκούρτος - Σοφούλης 1995, 19). Αναρίθμητες τέτοιου τύπου *αλληλεπιδράσεις επί του χώρου*, μικρής, μεσαίας ή μεγάλης κλίμακας εμφανίζονται σε ολόκληρη την ελληνική γεωγραφική επικράτεια καθ' όλη τη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου. Αυτό συμβαίνει διότι η εγκατάσταση και άσκηση δραστηριοτήτων κάθε είδους (βιομηχανικές, τουριστικές, οικιστικές κ.α.) επί του χώρου μπορεί να γίνεται με πολύ φθηνό κόστος, στο πλαίσιο ενός προτύπου "φθηνής" ανάπτυξης που ακολουθείται από ολόκληρη την κοινωνία (Παπαγιαννάκης Μ. 1998β, 2) και οδηγεί στη χωρίς μέτρο εκμετάλλευση των ανανεώσιμων και μη ανανεώσιμων πόρων της χώρας, με αποτέλεσμα την παραγωγή οικολογικής κρίσης διαρκείας. Όψεις αυτής της κρίσης -κατά τομέα ενδιαφέροντος- θα διερευνήσουμε στη συνέχεια της εργασίας μας, όπως αυτές έχουν καταγραφεί στη σχετική συζήτηση.

Δεν θα πρέπει να παραλείψουμε να επισημάνουμε τον αρνητικό ρόλο του ελληνικού κράτους που συνετέλεσε στη στρεβλή ανάπτυξη της χώρας. Οι επιλογές σχεδιασμού και εφαρμογής αναπτυξιακών πολιτικών από την κεντρική διοίκηση στη μεταπολεμική Ελλάδα επηρέασαν άμεσα ή έμμεσα τη δομή, σύσταση και οργάνωση του χώρου και είχαν σοβαρές επιπτώσεις στην ποιότητα του περιβάλλοντος (Μπριασούλη-Σοφούλης 1995, 353). Οι κυριότεροι περιβαλλοντικοί αποδέκτες των αναπτυξιακών δραστηριοτήτων είναι τα επιφανειακά και υπόγεια νερά, ο αέρας, το έδαφος, η πανίδα, η χλωρίδα, τα χερσαία και υδατικά οικοσυστήματα (λιμναία, ποτάμια, θαλάσσια) οικοσυστήματα, αλλά και το πολιτισμικό - δομημένο περιβάλλον[147](Μπριασούλη-Σοφούλης 1995, 361). Σε αυτούς τους αποδέκτες

---

[146] Στοιχεία από τη Γενική Γραμματεία Δασών και Φυσικού Περιβάλλοντος (ΤΑ ΝΕΑ 1995, 17).

[147] Για την διάβρωση της πολιτιστικής κληρονομιάς στη σύγχρονη Ελλάδα, βλ. σχετικό άρθρο του Δωροβίνη (Δωροβίνης 1996β, 251-280).

καταγράφεται ο μεγαλύτερος όγκος των περιβαλλοντικών επιπτώσεων από μια ανάπτυξη χωρίς σχεδιασμό και έλεγχο, της οποίας κύριο γνώρισμα είναι η αδυναμία της διοίκησης να υπερβεί τις διεκδικήσεις που ανακινούνται από κοινωνικές ομάδες, οικονομικά συμφέροντα, επαγγελματικές συντεχνίες και τοπικούς φορείς κάθε φορά που κάποια από αυτές τις ομάδες επιθυμεί να προωθήσει τα συμφέροντά της μέσα από τη διεκδίκηση της χωροθέτησης και ανάπτυξης συγκεκριμένων δραστηριοτήτων κατά το δοκούν (Μπριασούλη-Σοφούλης 1995, 374).

Χωροταξια Και Αυθαιρετος Οικισμος

Ένας από τους σημαντικότερους παράγοντες της περιβαλλοντικής υποβάθμισης είναι η διασπορά των επιπτώσεων σε γεωγραφική και κοινωνική-ταξική κλίμακα που έχει αναδείξει το ζήτημα της ανισότητας στις περιβαλλοντικές επιπτώσεις της αναπτυξιακής διαδικασίας επί του χώρου (Λεκάκης 1995, 201-204). Οι διαρκείς επεκτάσεις σχεδίων πόλεων, ιδιαίτερα την περίοδο 1970-1992 αποτέλεσαν τον κυρίαρχο τρόπο οικιστικής ανάπτυξης στην Ελλάδα. (Μπριασούλη-Σοφούλης 1995, 369). Οι επεκτάσεις αυτές έγιναν κατά κανόνα με εκ των υστέρων εντάξεις αυθαιρέτων σε περιοχές πρώτης κατοικίας που οικίσθηκαν "εν μία νυκτί", κατά τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, σε νέες ζώνες οικισμού για παραθεριστικές οικίες και σε εκτάσεις οικοδομικών συνεταιρισμών, αμφίβολης νομιμότητας (Μπριασούλη-Σοφούλης 1995, 369). Αποτέλεσμα; Το δομημένο περιβάλλον υπέστη μη αναστρέψιμες αλλοιώσεις (καταστροφή παραδοσιακών συνόλων υψηλής αισθητικής αξίας, κυκλοφοριακή φόρτιση, πλημμελείς εγκαταστάσεις υποδομών, ευάλωτες στις φυσικές καταστροφές) ενώ υπήρξαν και "παράγωγες" επιπτώσεις, όπως η μείωση του διαθέσιμου περιαστικού χώρου για αναψυχή (Μπριασούλη-Σοφούλης 1995, 371) και η υποκατάστασή του από ιδιόκτητες περιοχές υψηλής αξίας γης. Εδάφη υψηλής παραγωγικότητας και δασικές εκτάσεις καταλήφθηκαν από την ελάχιστα ελεγχόμενη οικιστική ανάπτυξη, περιοχές ευαίσθητων οικοσυστημάτων, υδάτινοι αποδέκτες (π.χ. ρέματα) οικοδομήθηκαν και δασικές πυρκαγιές, πλημμύρες και κατολισθήσεις διαβρωνόμενων γαιών επέφεραν μεγάλης κλίμακας αλλοιώσεις

στα χερσαία οικοσυστήματα, ιδιαίτερα στις περιφέρειες των μεγαλουπόλεων (Μπριασούλη-Σοφούλης 1995, 371). Ρύπανση μεγάλης έκτασης στο Σαρωνικό και το Θερμαϊκό και υποβάθμιση των οικοσυστημάτων τους επήλθε από την ασχεδίαστη και ελάχιστα ελεγχόμενη υπερσυγκέντρωση ασυμβίβαστων χρήσεων γης ενώ η ανεξέλεγκτη λειτουργία χωματερών και σκουπιδότοπων και η έλλειψη αποχετευτικών δικτύων σε εκτός σχεδίου περιοχές προκάλεσαν εκτεταμένη ρύπανση των υπόγειων νερών (Μπριασούλη-Σοφούλης 1995, 372).

Η μεγάλη ανισότητα στη χωροταξική διάρθρωση των δραστηριοτήτων της χώρας αποτελεί μια από τις σημαντικότερες επιπτώσεις της μεταπολεμικής ανάπτυξης. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της Περιφέρειας Νότιου Αιγαίου (Κυκλάδες - Δωδεκάνησα) όπου υπάρχουν 43 κατοικημένα νησιά με πληθυσμό 250.000 κατοίκων κατά τη διάρκεια του χειμώνα, ενώ κατά την τουριστική περίοδο δέχονται δεκαπλάσιο αριθμό επισκεπτών (2.500.000 άτομα ετησίως) (Τσεκούρας 1996, 21). Αναλύοντας τις περιβαλλοντικές επιπτώσεις στις παράκτιες και νησιωτικές περιοχές ο Τσεκούρας επισημαίνει την ύπαρξη ενός σημείου εκκίνησης της αλληλουχίας των περιβαλλοντικών δεινών. Πρόκειται για το χρονικό σημείο της μετάβασης μιας τοπικής κοινωνίας από τη δραστηριοποίησή της σε έναν σχεδόν αποκλειστικά πρωτογενή τομέα που χρησιμοποιούσε ήπιες και παραδοσιακού τύπου παραγωγικές μεθόδους (γεωργία, κτηνοτροφία, αλιεία) στον εκσυγχρονισμένο πρωτογενή τομέα της εκμηχανισμένης γεωργίας και παράλληλα στην ανάπτυξη χρήσεων του δευτερογενούς και του τριτογενούς τομέα, ανάλογα με τις δυνατότητες κάθε περιοχής. Η εγκατάσταση βιομηχανικών χρήσεων και ναυτιλιακών δραστηριοτήτων (που συμπεριλαμβάνουν μεταφορές κάθε είδους, ναυπηγοεπισκευαστικές εργασίες, καθαρισμούς δεξαμενών κ.ο.κ.) ευνόησαν τη συρρίκνωση και την υποβάθμιση των παράκτιων φυσικών περιοχών. Ο εκσυγχρονισμός του πρωτογενούς τομέα και η υιοθέτηση των εντατικών μεθόδων καλλιέργειας προκάλεσε εκχερσώσεις, εντατική χρήση των υδροφορέων προς άρδευση, αλόγιστη χρήση φυτοφαρμάκων και λιπασμάτων, και επεκτεινόμενα δίκτυα πρόσβασης για τη μεταφορά των παραγόμενων προϊόντων, δίκτυα που ευνόησαν την οικοπεδοποίηση και την αυθαίρετη δόμηση, ακόμη και το παράνομο κυνήγι. Η αλίευση με παράνομες μεθόδους

(δυναμίτης, μηχανότρατα) αλλά και με τεχνολογικώς αρτιότερα σκάφη που εντοπίζουν και παγιδεύουν με μεγάλη ευκολία τα αλιεύματα προκάλεσε την υποβάθμιση των θαλάσσιων πόρων και των ενάλιων οικοσυστημάτων.

Η τουριστική ανάπτυξη -παρά τα οικονομικά της οφέλη, όπως αναφέρει ο Τσεκούρας- δημιουργώντας μια πιεστική ζήτηση γης στις παράκτιες περιοχές οδήγησε στη δημιουργία οικιστικών πυρήνων σε ευαίσθητες περιοχές (περιορίζοντας δραστικά το φυσικό ζωτικό χώρο) και εξάντλησε τη φέρουσα ικανότητα των οικοσυστημάτων από την υπερφόρτωση με δραστηριότητες και χρήσεις γης. Ακόμη, η τουριστική ανάπτυξη δημιούργησε απαιτήσεις αυξημένης κινητικότητας, με αποτέλεσμα τροχοφόρα ιδιωτικής χρήσης να αποκτήσουν προσπελασιμότητα σε ευαίσθητες περιοχές, προκαλώντας νέες πιέσεις και οχλήσεις στο τοπίο και στην άγρια ζωή. Συνολικά στις παράκτιες και νησιώτικες περιοχές η αστικοποίηση και η άναρχη χωροθέτηση των ποικίλλων χρήσεων προκάλεσε μια σοβαρή μείωση της βιολογικής ποικιλότητας (Τσεκούρας 1996, 20-21). Αλλά και η υψηλή αισθητική αξία των ελλαδικών τοπίων υπονομεύθηκε στη μεταπολεμική Ελλάδα από τον αυθαίρετο -και μη- οικισμό και από τα έργα υποδομών που ερρίφθησαν ατάκτως ανά την επικράτεια. Η μεγάλη αξία του τοπίου, η "ψευδαίσθηση της συνέχειας, το ομαλό πέρασμα από τη μια μορφή τοπίου στην άλλη (...) λύθηκε από τα έργα της σύγχρονης εποχής, (...) το τοπίο αποσυντέθηκε (...) αποπνέοντας αναταραχή" (Τσαντίλης 1998, 92-93).

Το ζήτημα της διάθεσης των στερεών αποβλήτων, εκτός από πρόβλημα που συνδέεται με την υπερκατανάλωση προϊόντων, αποτέλεσε και ειδικό χωροταξικό πρόβλημα που προσέλαβε οξείες διαστάσεις τα τελευταία χρόνια[148]. Η καθυστέρηση στον εκσυγχρονισμό της διαχείρισης των αστικών απορριμμάτων, η μηδαμινή επεξεργασία και ο ελάχιστος δυνατός προγραμματισμός επαναχρησιμοποίησης και ανακύκλωσης προϊόντων, η αλόγιστη

[148] Πολυσυζητημένη είναι η προσπάθεια του ΥΠΕΧΩΔΕ να κατασκευάσει χώρους υγειονομικής ταφής απορριμμάτων σε περιοχές της Ανατολικής Αττικής. Σε μια περίπτωση μάλιστα (Αυλώνας), οι κάτοικοι έστησαν μπλόκα στους δρόμους και απείλησαν τις αστυνομικές δυνάμεις με καραμπίνες... (ΑΥΓΗ 1998β, 8). Η παράνομα χωροθετημένη χωματερή του Αυλώνα, κατά κοινή εκτίμηση του τύπου ευθύνεται για την πρόκληση μεγάλων δασικών πυρκαγιών στην Αττική κατά τους καλοκαιρινούς μήνες (πυρκαγιές 1991 και 1992), όταν σχεδόν διαρκώς βρίσκεται σε κατάσταση αυτοανάφλεξης (ΤΑ ΝΕΑ 1998β, 16 & ΑΥΓΗ 1998α, 6).

διάθεση των στερεών αποβλήτων, η προβληματική λειτουργία των χωματερών και η διαρκής επέκτασή τους δημιουργούν μια σειρά από επιπτώσεις, οι οποίες είναι δυσχερές να καταπολεμηθούν: ρύπανση εδάφους, χειμάρρων, ποταμών, λιμνών και θάλασσας, πρόκληση δασικών πυρκαγιών και πρόσθετη ρύπανση της ατμόσφαιρας (οσμές, μεθάνιο κ.λ.π.).

Οι χωροταξικές επιπτώσεις της αναπτυξιακής διαδικασίας υπήρξαν ιδιαίτερα έντονες όχι μόνο στις πιο ανεπτυγμένες οικονομικά περιοχές της χώρας (βλέπε σελ. 117 χωροταξικό S του Δοξιάδη) αλλά και σε περιοχές όπως με ελάχιστο αναπτυξιακό ενδιαφέρον όπως η Θράκη, μια περιφέρεια με μεγάλο οικολογικό πλούτο (υγροβιότοποι διεθνούς σημασίας που συμπεριλαμβάνονται στη Συνθήκη Ραμσάρ, δάση κ.α.). Στη Θράκη τέθηκε από το ελληνικό κράτος το αίτημα της ανάπτυξης για «εθνικούς λόγους». Έτσι, ενάντια στην προστασία που απορρέει από το διεθνές και εθνικό δίκαιο προστασίας των οικοσυστημάτων της περιοχής, κατασκευάστηκαν υποδομές, όπως δρόμοι που περνούν μέσα από προστατευόμενες λιμνοθάλασσες, επιχωματώσεις υγροβιότοπων (Παναγιωτοπούλου Μ. 1999, 38-43) και οικίστηκαν περιοχές υψηλής οικολογικής προστασίας, όλα αυτά με την ανοχή της πολιτείας και με την ενεργό παρότρυνση των τοπικών κοινωνικών εταίρων που έβλεπαν το περιβάλλον ως εμπόδιο για τη γενικότερη ανάπτυξη της περιοχής και τη βελτίωση των εισοδημάτων (Μοδινός 1995β, 8).

Αγροτική Παραγωγή, Βιομηχανια, Τουρισμος

Η αναπτυξιακή πολιτική στον αγροτικό τομέα δεν ασχολήθηκε με την προστασία του περιβάλλοντος. Το ελληνικό κράτος με επιδοτήσεις της αγροτικής παραγωγής, επιχορηγήσεις συνεταιρισμών, αλλά και σε ρόλο εμπόρου που πουλούσε φυτοφάρμακα[149] (σε χαμηλές τιμές μέσω της Αγροτικής Τράπεζας) ακόμη και βιομηχάνου -παραγωγού

[149] Ενδεικτική του χαρακτήρα της πολιτικής που ακολουθήθηκε ήταν η υποχρεωτική εισφορά του 3% της παραγωγής κάθε ελαιοπαραγωγού στο Ταμείο Δακοπροστασίας, το οποίο επί δεκαετίες προέβαινε σε αεροψεκασμούς σε 36 νομούς της χώρας με ιδιαίτερα αρνητικές επιπτώσεις στο περιβάλλον αλλά και στην υγεία των πληθυσμών των αγροτικών κοινοτήτων (Κούση 1995, 283), για να γίνει εντέλει κατανοητό -πρόσφατα- ότι υπάρχουν και άλλοι αποτελεσματικοί -και μάλιστα βιολογικοί- τρόποι δακοπροστασίας όπως οι δακοπαγίδες (Αγροτοπεριβαλλοντική Ομάδα Ασημίου Κρήτης 1997, 40).

λιπασμάτων, ακολουθεί κατά τη μεταπολεμική περίοδο μια αγροτική πολιτική χωρίς πρόνοια για το περιβάλλον. Τα αποξηραντικά έργα και οι αρδευτικές υποδομές επιβάρυναν επιπλέον το περιβάλλον. Αναφερόμενος στην ελληνική αγροτική ανάπτυξη ο Σχίζας περιγράφει το μοντέλο *ενός οικονομικού δαρβινισμού*, όπως τον αποκαλεί, ο οποίος στηρίχθηκε στις αρχές της εξειδίκευσης και του συγκριτικού πλεονεκτήματος, που επιζητούνται και επιτείνονται από τις σύγχρονες εθνικές αγροτικές πολιτικές λόγω των διαδικασιών απελευθέρωσης των διεθνών αγορών. Το αποτέλεσμα των διαδικασιών αυτού του οικονομικού δαρβινισμού ήταν η διαιώνιση ενός μοντέλου αγροτικής παραγωγής που χαρακτηρίζεται από την υπερ-εξειδίκευση, την διαρκή αύξηση εισροής λιπασμάτων, φυτοφαρμάκων, υδάτινων πόρων και ενέργειας και επιπλέον η μετατροπή μεγάλου μέρους της φυτικής βιομάζας σε ζωικές πρωτεΐνες, αύξηση της έντασης κεφαλαίου εις βάρος της έντασης εργασίας και η αύξηση των βιοτεχνολογικών παρεμβάσεων (Σχίζας 1997α, 6). Συνοψίζοντας θα λέγαμε ότι το μοντέλο της ελληνικής γεωργίας ορίζεται από το τρίπτυχο: *σπάταλες αρδεύσεις - μεγάλη χρήση λιπασμάτων - κατάχρηση φυτοφαρμάκων* (Μοδινός 1993, 16-17). Κοντά σε αυτό το τρίπτυχο η κακοσχεδιασμένη επιλογή και καλλιέργεια ειδών, (Λουλούδης 1995α,20-21), η απουσία μιας συνεκτικής κρατικής πολιτικής και η ελλιπής επιμόρφωση - ενημέρωση των Ελλήνων αγροτών (Λουλούδης κ.α. 1995α, 52-58) οδήγησαν την ελληνική γεωργία σε μια κατάσταση συνολικότερης υποβάθμισης με σοβαρές οικολογικές επιπτώσεις.

Οι περιβαλλοντικές επιπτώσεις από τη *βιομηχανική πολιτική* που ακολουθήθηκε ήταν επίσης σημαντικές. Η ποιότητα των επιφανειακών και υπόγειων υδάτων, του αέρα, του εδάφους και των οικοσυστημάτων υποβαθμίστηκε σημαντικά ιδιαίτερα στις περιοχές Αθήνας και Θεσσαλονίκης (Μπριασούλη-Σοφούλης 1995, 389). Η αύξηση των μετακινήσεων ανθρώπων και αγαθών προς και από τις περιοχές βιομηχανικών εγκαταστάσεων οδήγησε σε υποβάθμιση του ατμοσφαιρικού αέρα, σε διαταραχή των τοπικών οικοσυστημάτων και σε αύξηση των κινδύνων για ασφάλεια και υγεία εργαζόμενων και κατοίκων (από τη μεταφορά ή επεξεργασία επικίνδυνων ουσιών) (Μπριασούλη-Σοφούλης 1995, 389). Επίσης, η καθυστέρηση στην εφαρμογή μιας ολοκληρωμένης πολιτικής περιβαλλοντικής προστασίας

(όπως άλλωστε την επιβάλλει η ευρωπαϊκή νομοθεσία) και οι ελλιπείς και μη τακτικοί έλεγχοι στη βιομηχανία ευνοούν ένα γενικότερο καθεστώς ανομίας και χρήσης "φθηνών τεχνολογιών" που επιβαρύνουν το περιβάλλον[150] (Σακιώτης 1996β, 20-21).

Στην εποχή της μεταπολεμικής ανάπτυξης η εργασιακή φόρτιση καλλιέργησε το έδαφος για το *μαζικό τουρισμό*, ο οποίος αποτελεί μια από τις αιτίες της οικολογικής κρίσης στον μεταπολεμικό κόσμο (Σχίζας 1998, 8, 14, 37-42). Η ανάπτυξη του ελληνικού τουρισμού έλαβε ιδιαίτερη ώθηση από τα τέλη της δεκαετίας του '60, με οικονομικές ενισχύσεις που δόθηκαν από το κράτος σε τουριστικές επιχειρήσεις και με κρατικά δάνεια που παραχωρήθηκαν μετά από συστάσεις του ΕΟΤ, χωρίς οι δανειολήπτες να αξιολογηθούν με χρηματοπιστωτικά κριτήρια. Κατά τις δεκαετίες '70 και '80 ακολουθείται πολιτική ενθάρρυνσης ίδρυσης νέων τουριστικών επιχειρήσεων και οι τουριστικές δραστηριότητες αναπτύσσονται σε αγροτικές περιοχές, καθώς οι αξίες γης είναι εκεί φθηνότερες. Αποτέλεσμα ήταν η δημιουργία χωροταξικής αναρχίας, ελλιπείς υποδομές και σοβαρές περιβαλλοντικές επιπτώσεις (Κούση 1995, 284). Οι κυριότερες από αυτές ήταν: α) Η υπεράντληση αποθεμάτων πόσιμου νερού σε πολλές περιπτώσεις οδήγησε σε υφαλμύρωση και η χωρίς επεξεργασία απόθεση των λυμάτων κατά την τουριστική περίοδο, υποβάθμισαν στο σύνολο σχεδόν των τουριστικά αναπτυσσόμενων περιοχών την ποιότητα του πόσιμου νερού (Μπριασούλη-Σοφούλης 1995, 378 και Σχίζας 1998, 48-49). β) Η ανεξέλεγκτη και αυξανόμενη απόρριψη των στερεών απορριμμάτων σε πρόχειρους σκουπιδότοπους (ρεματιές) κοντά σε τουριστικές περιοχές, είχε αρνητικές επιπτώσεις όχι μόνο αισθητικής φύσεως αλλά και στους υπόγειους υδροφορείς, οι οποίοι ρυπάνθηκαν επικίνδυνα. γ) Η καταστροφή παράκτιων και χερσαίων υγροβιοτόπων για την κατασκευή τουριστικών καταλυμάτων και πρόσθετων εξυπηρετικών υποδομών είχε επιπτώσεις στη βιοποικιλότητα και προκάλεσε απειλή εξαφάνισης για σπάνια είδη χλωρίδας και πανίδας (φώκιες, θαλάσσιες

[150] Μέχρι το 1962 οι νομικές ρυθμίσεις που αφορούσαν τα αναπτυξιακά κίνητρα εξαιρούσαν τα περιβαλλοντικά ζητήματα από τα επενδυτικά σχέδια της βιομηχανίας, με αποτέλεσμα στην περίοδο από τη λήξη του Β'Π.Π. μέχρι το 1962 οι βιομηχανικές δραστηριότητες να συνοδεύονται από σοβαρές περιβαλλοντικές επιπτώσεις. Το 1965 εισάγονται κάποια νέα μέτρα όπως η ίδρυση βιομηχανικών ζωνών, η εισαγωγή τεχνικών ελέγχων και η σύνδεση της παροχής αδειών εγκατάστασης και λειτουργίας με τα ζητήματα αποχέτευσης και διάθεσης των βιομηχανικών αποβλήτων. Την περίοδο 1967-1974 η στρατιωτική δικτατορία παραμελεί τα ζητήματα περιβαλλοντικής προστασίας προς όφελος οικονομικών συμφερόντων(Σπανού 1995, 118-119).

χελώνες). δ) Η άναρχη ανάπτυξη τουριστικών οικισμών προκάλεσε αισθητική αλλοίωση των τοπίων, απρογραμμάτιστες και πρόχειρες επεκτάσεις πόλεων, αυξημένη ζήτηση γης (με αποτέλεσμα γεωργική γη υψηλής παραγωγικότητας να μετατρέπεται σε γη για τουριστικές χρήσεις), μείωση της δασοκάλυψης, διαταραχή των δασικών οικοσυστημάτων, διάβρωση, κατολισθήσεις, πτώση του υδροφόρου ορίζοντα και ερημοποίηση[151]. (Μπριασούλη-Σοφούλης 1995, 379). Εν κατακλείδι, όπως έχει παρατηρήσει ο Σχίζας, στις τουριστικές περιοχές, "η ομογενοποίηση και υποβάθμιση του φυσικού τοπίου συμβαδίζει με την ομογενοποίηση και υποβάθμιση του δομημένου τοπίου". Η ομοιοστασία των επιπτώσεων της αυξανόμενης διάβρωσης και ερημοποίησης σε πολλές νησιώτικες και παραθαλάσσιες περιοχές της Μεσογείου και στο Αιγαίο, βρίσκει τη γενεσιουργό της αιτία στην εγκατάλειψη της παραδοσιακής γεωργίας η οποία ασκείτο επί αιώνες σε επικλινή εδάφη με την τεχνική των αναβαθμών, αλλά και τεχνικών όπως η εποχικά εναλλασσόμενη βόσκηση (Σχίζας 1998, 78-79).

Ενεργεια, Μεταφορες

Το *ενεργειακό ζήτημα* στην Ελλάδα ορίζεται από τους πρωτοφανείς ρυθμούς μεγέθυνσης της ζήτησης ενέργειας και κατά συνέπεια των ρυθμών αύξησης των εκπομπών CO_2: την περίοδο 1970 - 1990 οι εκπομπές CO_2 αυξήθηκαν από 22 εκατομμύρια τόνους ετησίως σε 82 εκατομμύρια τόνους. Αυτός ο τετραπλασιασμός των εκπομπών αποτελεί αρνητικό ρεκόρ για την Ευρώπη. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι παρά την "έκρηξη" του στόλου των Ι.Χ. (στο ίδιο διάστημα από το 1970 μέχρι το 1990 αυξανόταν με μέσο ετήσιο ρυθμό 10%), ο τομέας των μεταφορών είναι υπεύθυνος μόλις για το 18% των εκπομπών ενώ η ηλεκτροπαραγωγή ευθύνεται για το 50% των εκπομπών. Η σύγκριση αυτή αναδεικνύει το μείζον ενεργειακό ζήτημα στην Ελλάδα: πρόκειται για την διαρκώς αυξανόμενη παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας κατά κύριο λόγο από λιγνίτη, καύσιμο φτωχής ενεργειακής απόδοσης και εξαιρετικά ρυπογόνο (Παπαγιαννάκης Λ. κ.α. 1995, 13). Το ζήτημα της ενεργειακής

[151] Το μέγεθος των περιβαλλοντικών επιπτώσεων της τουριστικής ανάπτυξης δεν μπορεί να αποτιμηθεί με ποσοτικά δεδομένα καθώς δεν υπάρχουν τα απαιτούμενα προς τούτο στοιχεία και έρευνες ποσοτικών αποτιμήσεων.

διαχείρισης απασχόλησε από τα πρώτα του βήματα το ελληνικό οικολογικό κίνημα, καθώς η ενέργεια τέμνει εγκάρσια όλους τους τομείς της οικονομίας. Ενεργειοβόρος οικιακή χρήση, ενεργειοβόρος εμπορικός και τουριστικός τομέας, σε συνδυασμό με μια σπάταλη σε κατανάλωση ενέργειας γεωργία και κτηνοτροφία και τη σταθερή πλην υψηλότατη συμμετοχή της βιομηχανίας στην κατανάλωση ενέργειας συνθέτουν το πλαίσιο της παρούσας ενεργειακής κατάστασης (Sakiotis 1995, 7). Επιπροσθέτως, η ανάπτυξη του δικτύου παραγωγής και διανομής ηλεκτρικής ενέργειας από την κρατική ΔΕΗ έγινε χωρίς σχεδιασμό περιβαλλοντικής προστασίας (σοβαρές περιβαλλοντικές επιπτώσεις έχουν καταγραφεί στην Πτολεμαΐδα και τη Μεγαλόπολη, πόλεις όπου λειτουργούν θερμοηλεκτρικά εργοστάσια της ΔΕΗ), καθώς στο όνομα της ενεργειακής αυτονομίας και του φθηνού κόστους, επιλέχθηκαν ηλεκτροπαραγωγοί πόροι (λιγνίτης) φτωχοί σε ενεργειακή απόδοση, που ρυπαίνουν σε διασυνοριακή κλίμακα και συντελούν στο φαινόμενο θερμοκηπίου ενώ μεγάλα υδροηλεκτρικά έργα που εκτελούνται (εκτροπή Αχελώου - Τσαντίλης 1993, 26-28) έχουν επίσης μεγάλες επιπτώσεις. Παράλληλα, το μεταφορικό μοντέλο της χώρας, στηριζόμενο κατά κύριο λόγο στην ιδιωτική αυτοκίνηση, προσθέτει ενεργειακούς πόντους στην τελική κατά κεφαλήν κατανάλωση.

Η Ελλάδα έχει μέχρι στιγμής αποφύγει την κατασκευή σταθμού ηλεκτρικής παραγωγής από πυρηνική ενέργεια και θα λέγαμε ότι αποτελεί ευτύχημα το γεγονός ότι καμία κυβέρνηση των τελευταίων ετών και καμία πολιτική δύναμη της χώρας δεν αποδέχεται την προσφυγή στην πυρηνική ενέργεια. Το αντιστάθμισμα όμως από την απουσία πυρηνικού σταθμού είναι η διαρκώς αυξανόμενη χρήση του λιγνίτη και του πετρελαίου, με συνέπειες που δεν έχουν να κάνουν μόνον με την αύξηση της συμμετοχής της Ελλάδας στις εκπομπές CO_2 και των άλλων αερίων θερμοκηπίου (Προμπονάς 1995, 8-9), αλλά και με εντονότατα προβλήματα ατμοσφαιρικής ρύπανσης στις περιοχές που λειτουργούν οι θερμοηλεκτρικοί σταθμοί της ΔΕΗ (Κοζάνη, Πτολεμαΐδα) (Προμπονάς 1994, 7).

Στον *τομέα των μεταφορών* η Ελλάδα χαρακτηρίζεται από ισχνό σύστημα δημόσιων μεταφορών, τόσο αστικών όσο και υπεραστικών. Αν και η αναλογία Ι.Χ. - κατοίκων υπολείπεται αρκετά από τις δυτικοευρωπαϊκές χώρες, τα ιδιωτικά μέσα μεταφοράς ευθύνονται για την παραγωγή σχεδόν του 20% των εκπομπών CO_2 και για πολλά θανατηφόρα ατυχήματα (μέσος όρος 20 νεκροί κάθε εβδομάδα), ενώ αποτελούν την κυριότερη πηγή ατμοσφαιρικής ρύπανσης στις πόλεις. Η διαρκής αύξηση των Ι.Χ. με τη σειρά της οδηγεί στην κατασκευή νέων οδικών αρτηριών, η παρουσία των οποίων συχνά απειλεί οικοσυστήματα και πολιτιστικά μνημεία (π.χ. η Εγνατία, η οποία απειλεί τη Βάλια Κάλντα και την κοιλάδα της Δωδώνης) και ακόμη στη σπατάλη ενέργειας καθώς περισσότεροι επιβάτες κινούνται με δυσμενέστερη αναλογία ενεργειακής κατανάλωσης (Χλωμούδης 1997, 57-58 & Παρασκευόπουλος Γ. 1996, 21).

Βιοποικιλοτητα - οικοσυστηματα σε κινδυνο

Η Ελλάδα κατά το Γιώργο Πολίτη αποτελεί "έναν ζωολογικό και βοτανικό παράδεισο". Η χλωρίδα της χώρας περιλαμβάνει πάνω από 6.000 είδη, εκ των οποίων το 1/10 είναι ενδημικά, δεν συναντώνται δηλαδή σε κανένα άλλο μέρος του κόσμου (Πολίτης 1993, 24), ενώ 53 μοναδικά είδη κινδυνεύουν με εξαφάνιση (Μπάουμαν 1993, 229). Ο μοναδικός αυτός πλούτος όμως έχει υποστεί σημαντική βλάβη λόγω της οικονομικής ανάπτυξης κάποιων ιδιαίτερα ευαίσθητων περιοχών. Διανοίξεις δρόμων σε περιοχές που νωρίτερα ήταν κυριολεκτικά απρόσιτες, ανεξέλεγκτο κυνήγι, δασικές πυρκαγιές, οικοπεδοποίηση, δραστηριότητα μεταλλείων, κατασκευή και λειτουργία φραγμάτων για παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας και αρδεύσεις, έργα τουριστικής υποδομής, υπερβόσκηση και ποικίλες ανθρώπινες επεμβάσεις έχουν υποβαθμίσει τους σπάνιους ελληνικούς βιότοπους (Πολίτης 1993, 24). Το αποτέλεσμα είναι περισσότερα από τα μισά είδη της ελληνικής χλωρίδας να κινδυνεύουν ενώ περισσότερα από 400 είδη να έχουν άμεση ανάγκη προστασίας. Αντιστοίχως, τα 2/3 της ελληνικής πανίδας κινδυνεύουν ενώ το 40% των ειδών έχουν ανάγκη άμεσης προστασίας. Τέλος, υπάρχουν στην Ελλάδα καταγεγραμμένοι περισσότεροι από 400 βιότοποι εθνικής σημασίας, οι οποίοι όμως δεν προστατεύονται επαρκώς και σύμφωνα με το Χατζημπίρο

απειλούνται από την αναπτυξιακή διαδικασία με τον τρόπο που γίνεται (Χατζημπίρος 1997, 164).

Το πρόβλημα της Αθήνας

Το ζήτημα της χωρικής και περιβαλλοντικής αντοχής του ευρύτερου οικοσυστήματος του Νομού Αττικής αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα περιβαλλοντικά προβλήματα της μεταπολεμικής Ελλάδας. Η χωροταξική κατανομή των χρήσεων και του πληθυσμού στην Αττική βασίστηκε στην άμετρη κατανάλωση του φυσικού χώρου και οδήγησε στις αρχές της δεκαετίας του '90 σε μια κατασπατάληση του χώρου, με τις δομημένες χρήσεις γης να επεκτείνονται διαρκώς εις βάρος των ελεύθερων χρήσεων γης, δηλαδή τα δάση και τις γεωργικές καλλιέργειες (Κλουτσινιώτη 1990, 24). Ακόμη, έχει παρατηρηθεί αύξηση της πυκνότητας του πληθυσμού σε εμπορικά κέντρα και σε ταχέως αναπτυσσόμενες γειτονιές, μείωση κυκλοφοριακής ικανότητας του αστικού οδικού δικτύου, κυκλοφοριακή υπερφόρτωση, αύξηση ιδιοκτησίας οχημάτων, οικοδόμηση σε περιοχές κυκλοφορίας αέριων μαζών απαραίτητων για τον αερισμό οικιστικών συγκροτημάτων (π.χ. Πατήσια Αθήνα) και γενική υποβάθμιση της ποιότητας του ατμοσφαιρικού αέρα (Μπριασούλη-Σοφούλης 1995, 371). Ο χωροταξικός ανορθολογισμός[152] της ούτως ή άλλως υπερκορεσμένης από πληθυσμό και οικονομικές δραστηριότητες πρωτεύουσας αποτυπώνεται στο χάρτη κατανομής της απασχόλησης στη βιομηχανία και βιοτεχνία: Το πολεοδομικό συγκρότημα της πρωτεύουσας (Λεκανοπέδιο) συγκέντρωνε το 1988 το 72,8% του συνόλου των θέσεων απασχόλησης στη βιομηχανία και βιοτεχνία στο νομό Αττικής (Κλουτσινιώτη 1990, 25).

Συνοψίζοντας το πρόβλημα της Αθήνας ο Σχίζας εντοπίζει τρεις γενεσιουργούς παράγοντες: α) την *κατασπατάληση του συνολικού χώρου*[153] του Λεκανοπεδίου, β) τον *κατακερματισμό των*

---

[152] Η πρόταση για μεταφορά της πρωτεύουσας σε άλλο χώρο ως κεντρικής σημασίας περιβαλλοντική πολιτική (Καραμπελιάς 1993, 24) απορρίφθηκε γρήγορα από τους περισσότερους οικολόγους διανοητές ως αδόκιμη, ασύμφορη και με τεράστιο περιβαλλοντικό και οικονομικό κόστος (Σχίζας 2000α, 45).

[153] Στην Αθήνα το ποσοστό πράσινου καλύπτει μόλις το 2,9% της συνολικής επιφάνειας της πόλης, ενώ στη Θεσσαλονίκη η κατάσταση είναι χειρότερη με 2,73%. Αντιθέτως σε άλλες ευρωπαϊκές μεγαλουπόλεις τα σχετικά μεγέθη είναι πολλαπλάσια: Λονδίνο 9%, Βαρσοβία 18%, Βιέννη 20%, Άμστερνταμ 27%, Βρυξέλλες 29%, Βόννη 35% (Παρασκευόπουλος 1990, 72).

πληθυσμών που έχει οδηγήσει σε ένα σύνολο ακύτταρων οικιστικών συνευρέσεων και στην αποσυγκόλληση του συνόλου των δραστηριοτήτων (οικιστικών, πολιτιστικών, εκπαιδευτικών, αθλητικών κ.α.) και γ) *στη διασπορά των πληθυσμών μέσω ενός εκτατικού μοντέλου οικιστικής ανάπτυξης* (Σχίζας 1988, 20-23). Οι τρεις παράγοντες συνεργούν με την κυριαρχία των ιδιωτικών αυτοκινήτων, προκαλώντας μια κατάσταση ασυνάρτητων σχέσεων που υποβαθμίζουν το περιβάλλον και αποδιαρθρώνουν τις κοινωνικές σχέσεις (Σακιώτης 1997δ, 49). Η κατακυριάρχηση του χώρου στην Αθήνα από το ιδιωτικό αυτοκίνητο οφείλεται σύμφωνα με τον πολεοδόμο Σκλαβούνο στην ελαττωμένη αποδοτικότητα των κοινόχρηστων συγκοινωνιών και στα μεγάλα έργα οδοποιίας που έγιναν μετά τη δεκαετία του '50 στο ανατολικό τμήμα της πρωτεύουσας, που ευνόησαν την μετεγκατάσταση του μεγαλύτερου τμήματος των ανώτερων και μεσαίων στρωμάτων της πόλης σε προαστιακές περιοχές, εφ' όσον πλέον είχαν τη δυνατότητα εύκολης σχετικά μετακίνησης με το ΙΧ τους προς το κέντρο της πόλης όπου ήταν εγκατεστημένο το μεγαλύτερο μέρος των δραστηριοτήτων του τριτογενούς τομέα. Ενδεικτική είναι η τάση αύξησης του πληθυσμού στα προάστια μεταξύ 1971-1981: τα δυτικά προάστια παρουσιάζουν αύξηση 17,1% ενώ τα ανατολικά αύξηση κατά 45,7% (Σκλαβούνος 1989, 51-52).

Η Αποκλιση Των Δεικτων Οικολογικης Σταθεροτητας και Ποιοτητας του Περιβαλλοντος

Μια σειρά αποδομητικών επιπτώσεων συνθέτουν το πλαίσιο της οικολογικής κρίσης στη μεταπολεμική Ελλάδα, έτσι όπως αυτή καταγράφηκε στη βιβλιογραφία της δεκαετίας του '90. Με κυριότερο ίσως παράγοντα κρίσης τις πιέσεις για αστικό χώρο (Παρασκευόπουλος 1993β, 22-23), η Ελλάδα των δύο τελευταίων δεκαετιών αντιμετωπίζει:

- Προβλήματα έντονης εδαφικής διάβρωσης συνέπεια της μεγάλης έκτασης των δασικών πυρκαγιών, της υπερβόσκησης ορεινών και κατ' επέκταση οικολογικά ευαίσθητων περιοχών, των ανοιχτών εξορύξεων και των πιέσεων για οικοδόμηση (Μοδινός 1990α, 13-14).

- Σημαντικές απώλειες δασών - κυρίως πευκοδασών - λόγω πυρκαγιών που οφείλονται κυρίως σε εμπρησμούς και σε βραχυκυκλώματα του δικτύου της ΔΕΗ (Ντούρος 1992, 24-26).
- Πρόβλημα έντονης λειψυδρίας και ξηρασίας (Κουβέλης 1995, 2-6), το οποίο συνοδεύεται από την διάνοιξη και λειτουργία δεκάδων χιλιάδων παράνομων γεωτρήσεων, οι οποίες υπεραντλούν το πολύτιμο υδατικό απόθεμα (Μοδινός 1990α, 176-180), με αποτέλεσμα την εισροή θαλασσινού νερού στα πηγάδια και εν τέλει την υφαλμύρωση και την ακαταλληλότητα του αντλούμενου νερού για άρδευση πρωτευόντως και για ύδρευση δευτερευόντως (Μοδινός 1990α, 58-59).
- Έντονη και εκτεταμένη βιολογική και πετροχημική ρύπανση των ακτών (Ψωμάς 1993, 6-7), ιδιαίτερα όσων βρίσκονται κοντά σε αστικά κέντρα, που είναι συνέπεια της καθυστέρησης εγκατάστασης και λειτουργίας βιολογικών καθαρισμών, της απουσίας αποτελεσματικού κρατικού ελέγχου στη ναυσιπλοΐα, (γεγονός που επιτρέπει την ασύδοτη απόρριψη σεντινόνερων και απορριμμάτων από τα πλοία), των συχνών ατυχημάτων με δεξαμενόπλοια λόγω της πλημμελούς λήψης προστατευτικών μέτρων αλλά και της απορροής απορριμμάτων από κακώς χωροθετημένες χωματερές που δεν τηρούν όρους υγειονομική ταφής των απορριμμάτων και επίσης από την αντιπεριβαλλοντική συμπεριφορά των εμπλεκόμενων στον τουρισμό.
- Σημαντική συνεισφορά στην παραγωγή αερίων εκπομπών θερμοκηπίου, με αυξανόμενη ετήσια κατά κεφαλήν παραγωγή εκπομπών CO_2 (Παπαγιαννάκης Λ. κ.α. 1992, 50 και Προμπονάς 1995, 8-9) που εστιάζεται στην παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας από γαιάνθρακες (λιγνίτες - πετρέλαιο) και στην πληθώρα αυτοκινήτων Ι.Χ. (το 1998 κυκλοφορούσαν περίπου 3.500.000 οχήματα - Καϊτατζής 1998β, 25) και του κακοσχεδιασμένου και ισχνού συστήματος δημόσιων μεταφορών (Μοδινός - Παρασκευόπουλος 1993, 22-27).
- Υποβάθμιση της βιοποικιλότητας (Παπαγιάννης & Συνεργάτες 1992, 24-25), είτε αυτή αναφέρεται στη χλωρίδα είτε στην πανίδα, εξαιτίας της αυθαίρετης τουριστικής ανάπτυξης και της χωροθέτησης συγκοινωνιακών υποδομών (αεροδρόμια, οδικές αρτηρίες) σε οικολογικά ευαίσθητες περιοχές, αλλά και εξαιτίας του ανεξέλεγκτου και

παράνομου κυνηγιού, του πλημμελούς συστήματος προστασίας των σημαντικότερων βιοτόπων και υγροτόπων (Χατζοπούλου 1994, 14) και λόγω της περιορισμένης απόδοσης καθεστώτος προστασίας σε ευαίσθητες και επαπειλούμενες περιοχές (φυσικά πάρκα, εθνικοί δρυμοί) (Ντούρος 1989α, 2-7 & Πολίτης 1993, 24-25).

- Επιπτώσεις στα δάση και εν γένει σε περιοχές φυσικού κάλλους από την κατασκευή δημόσιων έργων σε περιοχές υψηλής οικολογικής αξίας, είτε πρόκειται για ορεινές περιοχές και δέλτα ποταμών όπως τα υλοποιούμενα προγράμματα εκτροπής του ποταμού Αχελώου[154] και του ποταμού Νέστου (Βασιλάκης 1993, 28-29), σχέδια που οδηγούν σε δραματικές αλλαγές φυσικών διαδικασιών που παραμένουν αναλλοίωτες εδώ και χιλιάδες χρόνια (Υφαντής 1999, 38) είτε πρόκειται για ιδιαίτερα ευαίσθητα οικοσυστήματα όπως είναι ο εθνικός δρυμός του Βίκου-Αώου, από εκτενή τμήματα του οποίου διέρχεται με επιφανειακή χάραξη η υπό κατασκευή Εγνατία λεωφόρος, (Παπακριβόπουλος 1994, 9-10) είτε πρόκειται για την αφαίρεση ελεύθερων περιαστικών χώρων ζωτικής σημασίας κοντά σε υπερφορτωμένες οικιστικά περιοχές (π.χ. κατασκευή του αεροδρομίου των Σπάτων που οδηγεί στη δημιουργία μιας έντονα αστικοποιημένης ζώνης δίπλα στην υπάρχουσα ασφυκτιώσα πολεοδομικά πρωτεύουσα - Σακιώτης 1997δ, 49).
- Εκτεταμένα προβλήματα υποβάθμισης της ποιότητας ζωής στα μεγάλα αστικά κέντρα: Προβλήματα ρύπανσης της ατμόσφαιρας (φωτοχημικό νέφος) (Πλαγιαννάκος 1990, 12-13), έλλειψη αστικού και περιαστικού πρασίνου, συγκοινωνιακό πρόβλημα (Μπογιατζής 1991, 8) έντονη ηχορύπανση, (Κόλλια 1994, 38-39) κακή πολεοδόμηση, εκτεταμένη αυθαίρετη δόμηση (Παρασκευόπουλος 1993β, 22-23), επιβαρυντική για τις κατοικημένες περιοχές χωροθέτηση της βιομηχανίας και των υπηρεσιών, οξύτατο πρόβλημα διάθεσης των απορριμμάτων (Χρηστάκης-Παρασκευόπουλος 1994, 6-7) και σημαντική καθυστέρηση στον οργανωμένο διαχωρισμό των απορριμμάτων και την ανάκτηση υλικών (Σακιώτης 1994α).

---

[154] Για το θέμα της εκτροπής του ποταμού Αχελώου έχουν δημοσιευθεί πολλές έρευνες. Ιδιαίτερα πλούσιο υλικό για τις συνέπειες της εκτροπής υπάρχει σε δύο αφιερώματα που έχει παρουσιάσει η Νέα Οικολογία (Φάκελος Αχελώος 1992 - ειδικό ένθετο, Φάκελος Αχελώος 1995, 24-36).

- Εκτεταμένη υποβάθμιση των περιοχών περιαστικής φύσης λόγω των δασικών πυρκαγιών και των πιέσεων για αυθαίρετη δόμηση (Μπλιώνης 1998α, 36-37 και Υφαντής 1997, 36-42)
- Υποβάθμιση της πολιτισμικής κληρονομιάς, η οποία σε μεγάλο βαθμό αναφέρεται και στην αρχιτεκτονική του τοπίου, κυρίως των ορεινών και νησιώτικων περιοχών και η εγκατάλειψη της οποίας συνέχεται με οξέα περιβαλλοντικά προβλήματα, όπως η διάβρωση και η παρουσία πλημμυρικών φαινόμενων (Αναγνώστου 1994, 20-21).
- Ανεξέλεγκτη απόθεση τοξικών αποβλήτων σε αυτοσχέδιες χωματερές χωρίς καμία προηγούμενη επεξεργασία, με αποτέλεσμα την εισροή τοξικών ουσιών στον υδροφόρο ορίζοντα (Βαλαβανίδης 1994, 42-45 και Στογιάννης 1994, 9-10).

Τα προβλήματα αυτά που αφορούν στη σύγχρονη Ελλάδα έχουν οδηγήσει σε μια "υπερφόρτωση" του περιβάλλοντος, στο ξεπέρασμα δηλαδή της φέρουσας ικανότητας του εκάστοτε οικοσυστήματος και εντέλει στην απώλεια ισορροπιών που είχαν αποκατασταθεί στο πέρασμα του χρόνου (Σακιώτης 1995β, 54-55). Η διόρθωση των αποκλίσεων των δεικτών οικολογικής σταθερότητας και ποιότητας του περιβάλλοντος δεν είναι εφικτή πάντοτε, καθώς το ελληνικό περιβάλλον έχει υποστεί σημαντικές μη-αναστρέψιμες ζημίες, όπως είναι η εκτεταμένη διάβρωση εδαφών και η πτώση του υδροφόρου ορίζοντα σε άλλοτε πλούσιες υδρολογικά περιοχές, όπως ο θεσσαλικός κάμπος[155]. Στους περισσότερους όμως τομείς ο μελετημένος σχεδιασμός και εφαρμογή αποτελεσματικών περιβαλλοντικών πολιτικών, όπως αποδεικνύει το παράδειγμα άλλων ευρωπαϊκών χωρών (π.χ. Δανία, Ολλανδία, Γερμανία) είναι κάτι περισσότερο από εφικτή πραγματικότητα και ήδη ένας μεγάλος όγκος σχετικών εργασιών έχει παρουσιασθεί στη διεθνή και την ελληνική βιβλιογραφία, τα σημαντικότερα δεδομένα του οποίου θα παρουσιάσουμε στο κεφάλαιο 6 της εργασίας μας.

[155] Στη θεσσαλική πεδιάδα ο υδροφόρος ορίζοντας έχει μειωθεί δραματικά (300-350 μ. υπό την επιφάνεια του εδάφους). Αυτή η εξέλιξη, σύμφωνα με τις αναλύσεις του Wuppertal Institute, σημαίνει ότι οι γεωτρήσεις αντλούν

5.

ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΕΣ ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΕΣ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ

ΤΟ ΑΙΤΗΜΑ ΓΙΑ ΡΥΘΜΙΣΗ ΤΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

Η αμφισβήτηση της ανάπτυξης υπό το πρίσμα των αναλύσεων της επιστημονικής και της πολιτικής οικολογίας που παρουσιάσαμε νωρίτερα, προκάλεσε μια νέα συζήτηση με κύριο θέμα την *οικολογική ρύθμιση της ανάπτυξης*. Από την επεξεργασία των στοιχείων που έχουν καταγραφεί τόσο στη διεθνή όσο και στην ελληνική συζήτηση μπορέσαμε να διακρίνουμε τρεις γενικές τάσεις προσέγγισης του ζητήματος, την *οικο-μαρξιστική*, την *εργαλειακή* και την *ολιστική* [156].

Η *οικο-μαρξιστική* τάση αποτυπώνεται στις θέσεις ενός μικρού ρεύματος της οικολογικής σκέψης, των οικο-μαρξιστών[157], όπως τις συνοψίζει η ακόλουθη φράση του Reiner Grundmann: "δεν είναι απαραίτητο η ορθολογική δράση, οι εξωτερικές οικονομίες, η ανάπτυξη ή η χρήση τεχνολογίας να δημιουργήσουν οικολογικά προβλήματα. Προκαλούν

νερό που αποθηκεύτηκε στους υπόγειους υδροφορείς κατά την Πλειστόκαινο περίοδο (10.000 χρόνια πριν) (Spangenberg 1994, 91).

[156] Η χρήση των συγκεκριμένων όρων προτείνονται από την παρούσα εργασία με στόχο την περιεκτική περιγραφή των κεντρικών τάσεων/κατευθύνσεων που αναδύθηκαν στη συζήτηση που αναπτύχθηκε στους χώρους της πολιτικής και επιστημονικής οικολογίας.

[157] Οι οικο-μαρξιστές προκρίνουν την ανθρωποκεντρική θέαση την οποία υποστηρίζουν ως αντίπαλο δέος στην οικοκεντρική προσέγγιση Grundmann 1995, 117-119), ακολουθώντας μια ανάλυση που πάσχει από επιστημονικό αναγωγισμό και συχνά εκκινά από λανθασμένες υποθέσεις.

οικολογικά προβλήματα μόνο όταν βρίσκονται σε ένα συγκεκριμένο συνδυασμό ή όταν επενεργούν από κοινού" (Grundmann 1995, 105).

Στο ρεύμα της οικο-μαρξιστικής προσέγγισης[158] ανήκει ο Τάκης Φωτόπουλος, συγγραφέας που έχει ασχοληθεί εκτενώς με τα ζητήματα της ανάπτυξης και της οικολογίας, έχοντας επηρεασθεί από το ρεύμα της κοινωνικής οικολογίας. Ο Φωτόπουλος δεν απορρίπτει ούτε προσεγγίζει με έντονη κριτική διάθεση την έννοια της ανάπτυξης. Αντιθέτως τη θεωρεί ως το απαραίτητο μέσο για την ευημερία, αποδεχόμενος ωστόσο ότι η ποσοτική ανάπτυξη που γνώρισε ο μεταπολεμικός κόσμος δεν ήταν η κατάλληλη· θα μπορούσε όμως να βελτιωθεί εάν υπάρξουν ορισμένες ρυθμίσεις που θα την καταστήσουν ικανή να "διατηρεί κάποιο βιώσιμο περιβάλλον" -όπως χαρακτηριστικά αναφέρει- και να είναι κοινωνικά δίκαιη (Φωτόπουλος 1989, 56). Ο Τσουκαλάς επίσης συμπεριλαμβάνεται στο ίδιο ρεύμα. Αν και

---

158 Στις οικο-μαρξιστικές προσεγγίσεις ανήκει και μια από τις πρώτες οικολογικού τύπου κριτικές που κατατέθηκαν για την ανάπτυξη στην εγχώρια δημόσια συζήτηση (το 1982) από τον οικονομολόγο Μάριο Νικολινάκο. Για την κοινότητα των οικολόγων διανοούμενων στην Ελλάδα η δημόσια παρουσία του Νικολινάκου θεωρείται αντιφατική, καθώς παρά την συμμετοχή του στις πρώιμες συζητήσεις του οικολογικού κόσμου (μέσα από τις σελίδες του περιοδικού "Οικολογία και Περιβάλλον") διατύπωσε θέσεις που έρχονται σε ευθεία ρήξη με τον πυρήνα της οικολογικής σκέψης (υπήρξε υπέρμαχος της χρήσης της πυρηνικής ενέργειας και της κατασκευής πυρηνικού εργοστασίου για την παραγωγή ηλεκτρικού ρεύματος στην Ελλάδα) (Λουλούδης 1999β). Αν και δεν εντάσσεται ούτε στους οικολόγους ούτε στους μετα-οικολόγους διανοούμενους, παραθέτουμε εδώ τις απόψεις που διατύπωσε μόλις το 1982, λόγω της επιχειρηματολογίας που χρησιμοποιεί, επιχειρηματολογία που αν και διακρίνεται από την επιφανειακή της προσέγγιση, εξακολουθεί να χρησιμοποιείται κατά κόρον από τους οικο-μαρξιστές. Ο Νικολινάκος εντοπίζει χρονικά το πρόβλημα του σύγχρονου κόσμου στο τελευταίο τέταρτο του 20ου αιώνα, όπου η οικολογική κρίση εμφανίζεται ως αποτέλεσμα της οικονομικής ανάπτυξης που ταυτίζεται με την εκβιομηχάνιση. Υιοθετώντας μια τριτοκοσμικού τύπου προσέγγιση υποστηρίζει ότι η συνειδητοποίηση του οικολογικού προβλήματος εμφανίζεται μόνο στις αναπτυγμένες χώρες -ενώ στις υπανάπτυκτες το δικαίωμα στην ανάπτυξη ταυτίζεται με το "δικαίωμα στη ρύπανση"- και εντοπίζει το πρόβλημα στη σχέση ανάπτυξης - περιβάλλοντος στη φυσιογνωμία του καπιταλισμού, ο οποίος "χρησιμοποιώντας τον κοινωνικά αναίσθητο μηχανισμό του κέρδους και ενδιαφερόμενος μόνο για τη μεγιστοποίηση των κερδών δεν λαμβάνει υπ' όψιν τις επιπτώσεις". Έτσι, θεωρεί ότι είναι αναγκαίο ένα νέο μοντέλο ανάπτυξης, το οποίο θα προσανατολισθεί προς ένα νέο τρόπο παραγωγής και κατανάλωσης αλλά και θα απαιτήσει νέα μορφή οργάνωσης της κοινωνίας, όλα αυτά στο πλαίσιο ενός "υγιούς σοσιαλισμού". Ο συγγραφέας υποστηρίζει ακόμη ότι ο ιστορικός άνθρωπος των βιομηχανικά αναπτυγμένων χωρών προσέκρουσε στα όρια της φύσης, καθώς η παρέμβαση στη φύση με τη χρήση της τεχνολογίας έγινε καταστροφική και υπονόμευσε τις ανανεωτικές και αναπαραγωγικές δυνατότητες της φύσης. Διαφωνεί όμως με την πιθανή προσαρμογή της τεχνολογίας σε οικο-συμβατά πρότυπα (π.χ. αντι-ρυπαντική ή απο-ρυπαντική τεχνολογία) βλέποντας ότι μια τέτοια προοπτική απλώς θα προσέφερε νέες δυνατότητες στο κεφάλαιο για κέρδη, ενώ οι προσαρμοσμένες στις τοπικές ιδιαιτερότητες τεχνολογίες δεν θα ευνοούσαν αλλά θα απέτρεπαν την ανάπτυξη των χωρών του Τρίτου Κόσμου. Σκιαγραφώντας την ανάπτυξη γενικά ως *αύξηση βιοτικού επιπέδου*, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η λύση του οικολογικού προβλήματος θα επέλθει μόνο αν οι αναπτυγμένες χώρες αποδεχτούν μείωση του βιοτικού τους επιπέδου και σταματήσουν την περαιτέρω ανάπτυξη της τεχνολογίας (Νικολινάκος 1982, 41-44).

ασκεί πιο έντονη κριτική στην ανάπτυξη, καθώς θεωρεί ότι η *οικολογική καταστροφή είναι ευθεία συνάρτηση της συνεχούς αύξησης της παγκόσμιας παραγωγής*, τελικώς παραμένει υποστηρικτής της επειδή "με την κατάρρευση όλων των άλλων κοσμο-ειδώλων, η οικονομική ανάπτυξη φορτίζεται συμβολικά και αξιακά ως ο μόνος εναπομένων κοινός και αναμφισβήτητος στόχος" (Τσουκαλάς 1994, 57), και συνεπώς δεν θα πρέπει να εγκαταλειφθεί. Εν κατακλείδι για τους οικο-μαρξιστές, το πρόβλημα δεν είναι η ανάπτυξη αλλά ο καπιταλισμός[159], και οι αναλύσεις τους δεν οδηγούν στη διαμόρφωση κάποιας διακριτής εναλλακτικής αναπτυξιακής στρατηγικής. Συμβάλλουν ωστόσο στη διαμόρφωση ενός ρεύματος της πολιτικής οικολογίας, τον οικοσοσιαλισμό[160].

Η *εργαλειακή* προσέγγιση εκκινά από την ανάλυση ότι οι έννοιες της ανάπτυξης και της προόδου αμφισβητήθηκαν από την επέκταση της φτώχειας σε ορισμένες περιοχές του πλανήτη, λόγω της σταδιακής απαξίωσης της απασχόλησης μέσω των διαδικασιών της αυτοματοποίησης της παραγωγής, των ενεργειακών κρίσεων της δεκαετίας του '70 και λόγω της ανακάλυψης των περιβαλλοντικών επιβαρύνσεων που επιφέρουν κάποιες τεχνολογικές εφαρμογές (Λουλούδης 1998, 175). Η αμφισβήτηση της ανάπτυξης έφθασε μέχρι του να προταθεί η λύση της *"μηδενικής ανάπτυξης"*, η οποία όμως, κατά τη διατύπωση του Λουλούδη, "ωρίμασε στη συμβιβαστική πρόταση συμφιλίωσης της οικονομικής ανάπτυξης με το περιβάλλον, τη λεγόμενη «βιώσιμη ανάπτυξη»" (Λουλούδης 1998, 179). Η εργαλειακή προσέγγιση δεν απορρίπτει την ανάπτυξη ούτε την ιδέα της προόδου, θεωρώντας την ως μια "θαυμαστή περιπέτεια της ανθρώπινης παραγωγικότητας" (Λουλούδης 1998, 178), θέτει ωστόσο το ζήτημα της ρύθμισης μέσω της υιοθέτησης κατάλληλων πολιτικών, με την έμφαση να δίνεται στις περιβαλλοντικές πολιτικές. Τα προβλήματα περιβαλλοντικής υποβάθμισης και οικολογικής κρίσης συνδέονται με τις κακά σχεδιασμένες πολιτικές που ακολουθήθηκαν τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, ιδιαίτερα στις χώρες του Τρίτου

[159] Βλ. στη συνέχεια τη σχετική παρέμβαση του Μοδινού, ο οποίος επιχείρησε να καταρρίψει την προσέγγιση αυτή και να αναδείξει την ανάπτυξη ως το κεντρικό αίτιο παραγωγής οικολογικής κρίσης (σελ. 101).

[160] Η συζήτηση για τον οικοσοσιαλισμό όμως αποτελεί αντικείμενο μιας διαφορετικής εργασίας και δεν θα ασχοληθούμε με αυτήν διότι σε μια τέτοια περίπτωση το θεματικό πεδίο της εργασίας μας θα διευρυνόταν υπερβολικά και θα ξέφευγε από τις κεντρικές στοχεύσεις τις οποίες θέσαμε στην εισαγωγή.

Κόσμου και σε χώρες της περιφέρειας και στο *φθηνό κόστος*[161] που καταβλήθηκε για την ανάπτυξη στις περιοχές αυτές. Επισημαίνοντας ότι η ανάπτυξη σε παρελθούσες περιόδους υπήρξε εξίσου *"φθηνή"* και στις χώρες του αναπτυγμένου σήμερα Βορρά, ο Μ. Παπαγιαννάκης θεωρεί ότι το στοιχείο της φθήνιας είναι το κύριο στοιχείο ανταγωνιστικότητας των οικονομιών του Τρίτου Κόσμου, με αποτέλεσμα την εμφάνιση του "οικολογικού ντάμπινγκ", δηλαδή την παραγωγή προϊόντων που βασίστηκαν σε χαμηλότερες οικολογικές προδιαγραφές -κυρίως σε περιοχές του Τρίτου Κόσμου- και έχουν ως εκ τούτου ανταγωνιστικότερο κόστος διάθεσης στις διεθνείς αγορές (Παπαγιαννάκης 1992, 22). Για να μην αυτο-υπονομεύεται η αναπτυξιακή δραστηριότητα, συμπληρώνει η Σιούτη, όταν αυτή εξαντλεί τους φυσικούς πόρους, καθώς η υποβάθμιση του περιβάλλοντος είναι μακροπρόθεσμα "αντι-οικονομική" (Σιούτη 1995, 73), θεωρείται απαραίτητη μια αναθεώρηση και αναπροσαρμογή της ανάπτυξης προς την κατεύθυνση της *"ακριβής ανάπτυξης"*, μιας διαδικασίας δηλαδή στην οποία καταβάλλεται το εξωτερικό κόστος (Παπαγιαννάκης Μ. 1992, 22), ώστε να εκπληρωθεί ένας από τους στόχους της οικονομικής ανάπτυξης, ο οποίος σύμφωνα με την Σιούτη οφείλει να είναι η δημιουργία υγιεινού και αναβαθμισμένου περιβάλλοντος (Σιούτη 1995, 74-75).

Ένα σημείο στο οποίο εστιάζουν την προσοχή τους οι αναλυτές της εργαλειακής προσέγγισης είναι η απόρριψη της εξίσωσης "ανάπτυξη = νέες θέσεις εργασίας". Υποστηρίζεται ότι η διαρκής εξέλιξη της τεχνολογίας χρησιμοποιείται από τη βιομηχανία για μεγαλύτερη κερδοφορία, καθώς η εκμηχάνιση εκτοπίζει θέσεις εργασίας από την παραγωγή. Η ανάπτυξη καλλιεργεί ένα έντονο ανταγωνιστικό επιχειρηματικό κεφάλαιο, το οποίο προκειμένου να καθίσταται ολοένα πιο ανταγωνιστικό και βιώσιμο στρέφεται προς τη συρρίκνωση του ανθρώπινου εργατικού δυναμικού και στην παραγωγή εξωτερικού κόστους, το οποίο δεν ενσωματώνεται στο παραγόμενο προϊόν, αλλά αντιθέτως εναποτίθεται σε σχετικώς αφανείς τομείς, όπως το περιβάλλον. Έτσι, οι διαρκείς επενδύσεις σε τεχνολογία

---

[161] Φθηνό κόστος σημαίνει τη μη καταβολή του απαιτούμενου για την προστασία του περιβάλλοντος και την κοινωνική σταθερότητα κόστους (εξωτερικού κόστους, βλ. και στη συνέχεια σελ.) κατά τη διαδικασία έναρξης αλλά και κατά τη λειτουργία μιας δραστηριότητας (π.χ. κατασκευή και λειτουργία μιας βιομηχανίας εντός κατοικημένη περιοχής, οικοδόμηση αυθαίρετων οικιών κ.ο.κ.).

οδηγούν σε μια παραγωγή βασισμένη στην ένταση κεφαλαίου και όχι στην ένταση εργασίας, με αποτέλεσμα να καταναλώνεται περισσότερη ενέργεια και να παράγονται μεγαλύτερες ποσότητες αποβλήτων, όπως π.χ. συμβαίνει στη βιομηχανία τροφίμων, η οποία δεν θα υφίστατο αν δεν της παρεχόταν φθηνή ηλεκτρική ενέργεια και αν δεν μετέφερε ένα σημαντικό περιβαλλοντικό κόστος στον καταναλωτή υλικά συσκευασίας (Ευθυμιόπουλος 1997, 6). Στο ίδιο πνεύμα, ο Alain Lipietz, οικονομολόγος, θεωρητικός της σχολής της ρύθμισης και διανοούμενος του γαλλικού κινήματος πολιτικής οικολογίας παρατηρεί ότι η σταθεροποίηση ενός καθεστώτος συσσώρευσης δεν αποτελεί προϊόν μιας αυστηρά οικονομικής συνάρτησης, αλλά είναι "αποτέλεσμα κοινωνικών και πολιτικών αγώνων που διαμορφώνουν ένα ηγεμονικό σύστημα με τη γκραμσιανή έννοια του όρου, δηλαδή κάποιες συμμαχίες που βασίζονται στη συναίνεση και σε κάποιο βαθμό καταναγκασμού (...) συμμαχίες που εξυπηρετούν τα συμφέροντα των κυρίαρχων τάξεων συχνά όμως και κάποια συμφέροντα των ασθενέστερων τάξεων" (Lipietz 1990, 52). Επομένως, μια οικολογική ρύθμιση της ανάπτυξης, αποτελεί πρωτίστως κοινωνικό ζήτημα, αφού ένα άλλου τύπου και περιεχομένου αναπτυξιακό μοντέλο θα απαιτήσει μια νέα κοινωνική συναίνεση, αλλά και πολιτικό ζήτημα, καθώς επιπλέον είναι απαραίτητη η χρησιμοποίηση των κατάλληλων εργαλείων (περιβαλλοντικών πολιτικών) από το σύγχρονο κράτος για την επίτευξη του στόχου. Η εργαλειακή προσέγγιση αποτέλεσε τη βάση της ανάλυσης για την σύνθεση αρχικώς της στρατηγικής της *ανάπτυξης με τεχνολογική προσαρμογή* και στη συνέχεια για τη σύνθεση του ρεύματος της *οικο-ανάπτυξης* και της *αειφόρου ανάπτυξης* (σελ. 170).

Η *ολιστική* προσέγγιση δεν απορρίπτει την ανάπτυξη, όπως συμβαίνει με τους υποστηρικτές της *απόρριψης της ανάπτυξης* (βλ. σχετικά στο επόμενο κεφάλαιο), ωστόσο ασκεί οξύτερη κριτική από εκείνη που ασκεί η εργαλειακή προσέγγιση και θέτει το ζήτημα μιας *οικολογικά συμβατής, συνολικής ανάπτυξης*. Μια ανάπτυξη ευρύτερης στόχευσης που αποσκοπεί στη βελτίωση των κοινωνιών οφείλει να είναι το ζητούμενο και όχι η μονοδιάστατη οικονομική ανάπτυξη που ταυτίζεται με τη λατρεία του παραγωγισμού, την επικράτηση της ιδεολογίας

της τεχνικής προόδου και προκαλεί το *παράδοξο της διαρκούς οικονομικής ανάπτυξης*[162]. Συνεπώς, υπάρχει ένας σαφής διαχωρισμός ανάμεσα στην *οικονομική μεγέθυνση*[163] και την *ανάπτυξη ολόκληρης της κοινωνίας*, η οποία περιλαμβάνει το πολιτικό σύστημα, τον πολιτισμό, τις ποικίλες κοινωνικές ρυθμίσεις και δομές, τη γεωγραφία και την οικολογία κάθε χώρας. Έτσι, μέσω της θέσης του αιτήματος για ρύθμιση της ανάπτυξης, ζητείται ένας *νέος ορισμός της ανάπτυξης*, ώστε η έννοια να αποκτήσει βαρύνον οικολογικό και κοινωνικό περιεχόμενο, με έμφαση στα ποιοτικά και όχι στα ποσοτικά δεδομένα, στην αξιοποίηση των πολιτισμικών ιδιαιτεροτήτων και στην ενεργοποίηση των πολιτών, των οποίων η ενεργός συμμετοχή θα εξασφαλίζει τον διαρκή έλεγχο της αναπτυξιακής διαδικασίας (Παπαδημητρίου Ε. 1995, 342). Η ολιστική προσέγγιση[164], που βασίζεται στη θέση ότι άνθρωπος και πλανήτης συναποτελούν μια αναπόσπαστη ενότητα, που συνιστά ένα ενιαίο κυβερνητικό σύστημα (Γεωργόπουλος 1998, 65), οδήγησε στη διαμόρφωση των ρευμάτων της *τοπικής-περιφερειακής ανάπτυξης* και του *μετριασμού της ανάπτυξης* (βλ. σελ. 167).

Στη συνέχεια θα παρουσιάσουμε πιο αναλυτικά τις εναλλακτικές αναπτυξιακές στρατηγικές που αποτέλεσαν προϊόν της συζήτησης για τη ρύθμιση της ανάπτυξης.

---

[162] Ο Samuel αναφέρει ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα: αν περιορίζονταν το όριο ταχύτητας των αυτοκινήτων και του σιδηροδρόμου μεγάλων ταχυτήτων, θα μειώνονταν δραστικά τα ατυχήματα, με αποτέλεσμα να μειωθούν οι δουλειές των νοσοκομείων, των ασφαλιστικών εταιρειών και άλλων κλάδων, τελική συνέπεια τη μείωση του ΑΕΠ! (Samuel 1990, 65). Στο παράδοξο της ανάπτυξης έχει αναφερθεί και ο Γερμανός οικονομολόγος Schernchorn (βλ. σελ. 91).

[163] Η συμβατική αντίληψη για την ανάπτυξη που έχει επικρατήσει στη δημόσια συζήτηση στην Ελλάδα και είναι πλατιά διαδεδομένη ταυτίζει την οικονομική μεγέθυνση (growth) με την ανάπτυξη (development), εκλαμβάνοντας τη μεταβολή του ΑΕΠ ως δείκτη οικονομικής ανάπτυξης και προόδου (Παπαδημητρίου Ε. 1995α, 341).

[164] Από τη μελέτη της βιβλιογραφίας, στην ελληνική συζήτηση δεν διακρίναμε "καθαρούς" υποστηρικτές του "ολισμού". Ελάχιστα άλλωστε έχουν γραφεί για το ζήτημα της ολιστικής προσέγγισης. Αντιθέτως, ολιστικού τύπου απόψεις έχουν παρουσιασθεί στη συζήτηση με αντικείμενο τις εναλλακτικές αναπτυξιακές στρατηγικές (βλ στη συνέχεια κεφάλαιο 5).

ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΕΣ ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΕΣ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ

Η κριτική προσέγγιση της ανάπτυξης από τους Έλληνες διανοούμενους υπό το φως της οικολογικής θεωρίας, παρουσιάζει -κατά αναλογία με τη συζήτηση που εμφανίζεται στη διεθνή βιβλιογραφία- αξιοσημείωτη ευρύτητα αναλύσεων και τοποθετήσεων. Το αποτέλεσμα είναι η παρουσίαση ενός εξαιρετικά μεγάλου αριθμού συμβολών για τις *εναλλακτικές στρατηγικές για την ανάπτυξη* και ενός ακόμη μεγαλύτερου πλήθους συμβολών που αφορούν σε *εξειδικευμένες περιβαλλοντικές πολιτικές* που στοχεύουν λιγότερο ή περισσότερο ρεαλιστικά στη διαμόρφωση μιας αειφορικής-βιώσιμης σχέσης της οικονομικής δραστηριότητας με το περιβάλλον. Οι στρατηγικές αυτές θα αποτελέσουν το αντικείμενο της έρευνάς μας στο παρόν κεφάλαιο, ενώ στο επόμενο κεφάλαιο θα ασχοληθούμε με τις κατευθύνσεις των περιβαλλοντικών πολιτικών.

Στη διεθνή αλλά και στην ελληνική βιβλιογραφία έχει κατά καιρούς παρουσιασθεί πλήθος εννοιών, καινοτομικών όρων και νεολογισμών που αφορούν στις προτεινόμενες εναλλακτικές αναπτυξιακές στρατηγικές. Ωστόσο, οι ποικίλες κατευθύνσεις εναλλακτικών στρατηγικών για την ανάπτυξη που έχουν προταθεί, με βάση την κριτική προσέγγιση του δίπτυχου *ανάπτυξη - οικολογική κρίση* υπό το φως της οικολογικής θεωρίας χωρίζονται σε δύο κατηγορίες:

i) στις **στρατηγικές παρέμβασης-βελτίωσης της αναπτυξιακής διαδικασίας** που περιλαμβάνουν τα εξής μοντέλα:

α) Ανάπτυξη με τεχνολογική προσαρμογή

β) Τοπική - περιφερειακή ανάπτυξη

γ) Οικο-ανάπτυξη

δ) Μετριασμός της ανάπτυξης

ε) Αειφόρος (ή βιώσιμη) ανάπτυξη

ii) στις **στρατηγικές απόρριψης της ανάπτυξης** και αναζήτησης εξω-αναπτυξιακών προτύπων, όπου συμπεριλαμβάνονται:

α) Οι κριτικές προσεγγίσεις της αειφόρου ανάπτυξης

β) Το μοντέλο της αειφορίας – βιωσιμότητας (ή αειφορικής διαχείρισης των πόρων)

Η κατηγοριοποίηση αυτή χρησιμοποιείται για τους εξής λόγους: α) για να αναδειχθεί η ιστορική εξέλιξη της συζήτησης σε συνάρτηση με το κλίμα της εποχής (προηγείται πάντοτε η συζήτηση στη διεθνή βιβλιογραφία και στη συνέχεια γίνεται μεταφορά των προβληματισμών στην Ελλάδα από συγγραφείς που έχουν πρόσβαση στη διεθνή βιβλιογραφία) β) για να αναδειχθεί η πολυπλοκότητα και οι δυσχέρειες της συζήτησης που - όχι σπάνια- ώθησε πολλούς διανοούμενους να μετατοπισθούν από το ένα μοντέλο σε άλλο.

ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ ΠΑΡΕΜΒΑΣΗΣ - ΒΕΛΤΙΩΣΗΣ ΤΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΗΣ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑΣ

Α) ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΜΕ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗ

Ένα ζήτημα που απασχολεί έντονα την οικολογική σκέψη στα πρώτα βήματα ανάπτυξης της συζήτησης για την ανάπτυξη είναι το ζήτημα της τεχνολογίας. Στο μεταπολεμικό κόσμο η τεχνολογική ανάπτυξη εκφεύγει από τη σφαίρα της παραγωγής και διαχέεται σε κάθε τομέα της ανθρώπινης δραστηριότητας (Ευθυμιόπουλος 1985, 53). Η διάχυση αυτή της τεχνολογίας γίνεται αποδεκτή με ενθουσιασμό από τον καταναλωτή - πολίτη καθώς ενδυναμώνει την πίστη του στην απελευθερωτική δύναμη της τεχνολογίας, η οποία όπως παρατηρεί ο Παπαϊωάννου, εμφανίζεται ως "σύμμαχος και αρωγός του ανθρώπου στην αντιμετώπιση της φύσης" (Παπαϊωάννου 1985, 56). Όμως, στο δεύτερο ήμισυ του 20ου αιώνα, η ραγδαία ανάπτυξη της τεχνολογίας αντέστρεψε τη σχέση ανθρώπου-φύσης, επιβάλλοντας τον άνθρωπο ως κυρίαρχο και δυνάστη της φύσης. Τα δεινά που αρχίζουν να συσσωρεύονται με την ανάπτυξη έρχεται να επισημάνει η οικολογική προβληματική, επαναφέροντας το ζήτημα του καθορισμού των αναγκών, για τις οποίες κάποιοι συγγραφείς

υποστηρίζουν ότι αποτελεί αντανάκλαση των δομών της κοινωνικής κυριαρχίας (Ευθυμιόπουλος 1985, 57). Η οικολογική σκέψη, σε ένα από τα αρχικά βήματα προβληματισμού, αντιπροτείνει στην ενιαία και καθολική εφαρμογή της τεχνολογίας τις "προσαρμοσμένες τεχνολογίες" (Sachs I. 1986, 74-81). Οι προσαρμοσμένες τεχνολογίες αποτελούν ένα μίγμα παραδοσιακών και σύγχρονων τεχνολογιών, οι οποίες χρησιμοποιούνται με γνώμονα την ελαχιστοποίηση της παραγωγής εξωτερικού κόστους που εναποτίθεται από τις διάφορες δραστηριότητες στο περιβάλλον και στην εκάστοτε τοπική κοινωνία. Επίσης, η χρήση των προσαρμοσμένων τεχνολογιών επιδιώκει την αποφυγή πρόκλησης καταστάσεων σοκ στο κοινωνικό σώμα από διαδικασίες απότομης μετάβασης σε σύγχρονες αυτοματοποιημένες τεχνολογίες που απαξιώνουν τις γνώσεις και τις δεξιότητες του εργατικού δυναμικού, ιδιαίτερα σε περιοχές με χαμηλότερους δείκτες ανάπτυξης, όπου η εξειδίκευση αφορά στις παραδοσιακές τεχνολογίες. Ωστόσο για άλλους συγγραφείς, κάποιες από τις προσαρμοσμένες τεχνολογίες, οι αποκαλούμενες "ήπιες" (π.χ. τεχνολογία ανανεώσιμων πηγών ενέργειας) θεωρούνται ως εξελιγμένες μορφές τεχνολογίας που θα αντικαταστήσουν τις ρυπογόνες κατώτερες μορφές τεχνολογίας εξυπηρετώντας την ομαλή λειτουργία του καπιταλιστικού συστήματος (Παπαϊωάννου 1985, 57).

Η εναπόθεση μιας ισχυρής πίστης στις δυνατότητες της τεχνολογίας η οποία εξελισσόμενη θα περιορίσει τις ζημίες επί των οικοσυστημάτων που προκαλεί η διαδικασία της οικονομικής ανάπτυξης και εντέλει θα εξασφαλίσει ένα μέλλον με περιβαλλοντική προστασία, αποτέλεσε μια μάλλον αρχική τάση εναλλακτικής πολιτικής για την ανάπτυξη, που βρήκε οπαδούς και στον ελληνικό δημόσιο διάλογο. Η σχετική συζήτηση θα μπορούσε να χαρακτηρισθεί πρώιμη ή τουλάχιστον προηγούμενη της συζήτησης για την αειφόρο ανάπτυξη που ακολούθησε. Για παράδειγμα ο Ευθυμιόπουλος το 1985 θεωρεί ότι το κυρίως ζητούμενο για την εξασφάλιση της προστασίας του περιβάλλοντος και την αποφυγή της περιβαλλοντικής υποβάθμισης είναι οι προσαρμοσμένες τεχνολογικές πολιτικές, τις οποίες μπορούν να επιβάλουν και αναδείξουν τα νέα κοινωνικά κινήματα, χωρίς να γίνεται κάποια ιδιαίτερη αναφορά στο ζήτημα της ανάπτυξης, πέρα από το ότι η υπανάπτυξη, όπου εμφανίζεται, συνοδεύεται από την τεχνολογική υστέρηση (Ευθυμιόπουλος 1985, 54-57).

Επεκτείνοντας τη συλλογιστική του, ο Ευθυμιόπουλος τάσσεται τρία χρόνια αργότερα (1988) υπέρ ενός μοντέλου εξειδικευμένων τομεακών πολιτικών που θα εντάσσονται στο πλαίσιο μιας πολιτικής περιφερειακής ανάπτυξης, με εκσυγχρονισμό των τεχνολογιών που χρησιμοποιούνται κατά το πρότυπο των αναπτυγμένων χωρών, καθώς το οικολογικό πρόβλημα για το συγγραφέα βρίσκεται στις υποανάπτυκτες κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές δομές της χώρας και όχι στην ίδια τη διαδικασία της ανάπτυξης (Ευθυμιόπουλος Η. 1988, 60). Συνεπώς ένας τεχνολογικός εκσυγχρονισμός, συνοδευόμενος από έναν θεσμικό εκσυγχρονισμό προς την κατεύθυνση της δημιουργίας αποκεντρωμένων και σχετικώς ανεξάρτητων διαχειριστικών φορέων των ποικίλλων οικονομικών δραστηριοτήτων (ενέργεια, διαχείριση φυσικών πόρων) θα μπορούσε να αποτελέσει μια εναλλακτική πρόταση γα την περαιτέρω αναπτυξιακή όδευση της χώρας (Ευθυμιόπουλος 1988, 60-61)[165].

Η δυνατότητα τεχνολογικών λύσεων μπορεί να αντιμετωπίσει κάθε περιβαλλοντικό πρόβλημα, υποστηρίζει ο Κίμων Χατζημπίρος, μένοντας πιστός στη σχολή της τεχνολογικής προσαρμογής ακόμη και στα μέσα της δεκαετίας του '90. Ο συγγραφέας αν και αναγνωρίζει "ότι η τεχνολογία συντελεί κατά κανόνα στην αύξηση της υποβάθμισης και αποτελεί την κύρια αιτία των περισσότερων περιβαλλοντικών προβλημάτων" (Χατζημπίρος 1994, 64), θεωρεί ότι οι νέες τεχνολογίες θα έχουν όλο και πιο καθοριστικό ρόλο στην αντιμετώπιση των περιβαλλοντικών προβλημάτων, αναδεικνύοντας έτσι μια δυνατότητα αυτονόμησης της τεχνολογίας. Ωστόσο, χωρίς να το συζητά εκτενέστερα, ο συγγραφέας πιστεύει ότι η αναθεώρηση των αναπτυξιακών διαδικασιών (χωρίς να αναφέρει προς ποια κατεύθυνση) μπορεί σε πολλές περιπτώσεις να έχει θετικά αποτελέσματα (Χατζημπίρος 1994, 65).

---

[165] Σε μεταγενέστερα κείμενα πάντως ο συγγραφέας προσεγγίζει το ζήτημα ανάπτυξη με πιο ολοκληρωμένο τρόπο και συντάσσεται αρχικώς με τους οπαδούς της αειφόρου ανάπτυξης, ενώ μετά τη Διάσκεψη του ΟΗΕ στο Ρίο Ιανέιρο το 1992, απογοητευμένος από τα αποτελέσματα στρέφεται υπέρ της έννοιας της οικολογικής αειφορίας (βλ. παρακάτω, σελ. 180).

Στο βαθμό που η συζήτηση για την τεχνολογική προσαρμογή προηγήθηκε της συζήτησης για την αειφόρο ανάπτυξη, θα λέγαμε ότι διακρίνεται από συγκεντρωτικό πνεύμα και μεθοδολογική ανεπάρκεια, καθώς ο φορέας που καλείται να παραγγείλει τις ζητούμενες προσαρμογές θα πρέπει να είναι εκ προοιμίου οικολογικά "πεφωτισμένος", πιθανότητα ωστόσο που δεν διαφαίνεται από τη συγκρότηση των οικονομικών συμφερόντων στις κοινωνίες της ύστερης νεωτερικότητας.

β) Τοπικη - Περιφερειακη Αναπτυξη

Πρόδρομος της συζήτησης για την οικο-ανάπτυξη και την αειφόρο ανάπτυξη, υπήρξε επίσης η αναζήτηση μιας διαφορετικής αναπτυξιακής πολιτικής, η οποία θα βασιζόταν σε μια ισόρροπη γεωγραφική κατανομή των οικονομικών δραστηριοτήτων ανάμεσα στο κέντρο και την περιφέρεια εντός του πλαισίου του σύγχρονου έθνους κράτους αλλά και σε παγκόσμια κλίμακα ανάμεσα στον πλούσιο Βορρά και το φτωχό Νότο. Ο προβληματισμός αυτός που αναπτύχθηκε κατά τη δεκαετία του '70 κυρίως στις νοτιοευρωπαϊκές χώρες, οι οποίες γνώρισαν μετά τον πόλεμο ένα αστικο-κεντρικό μοντέλο ανάπτυξης, χωρίς επαρκή σχεδιασμό, γρήγορα εξελίχθηκε σε έναν από τους βασικότερους κλάδους μελέτης του φαινομένου της ανάπτυξης ενώ οργανώθηκαν και πανεπιστημιακά τμήματα με το ίδιο αντικείμενο.

Μεταξύ των υποστηρικτών της τοπικής - περιφερειακής ανάπτυξης συγκαταλέγεται και ο Αντώνης Τρίτσης, υπουργός Περιβάλλοντος των πρώτων χρόνων διακυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ Αν και δεν διαπιστώνει την ανάγκη εισαγωγής οικολογικών κριτηρίων σε αυτού του τύπου την ανάπτυξη, ο συγγραφέας επηρεασμένος από τις περιηγήσεις του σε χώρες του Τρίτου Κόσμου και πεπεισμένος πως η Ελλάδα αποτελεί κλασική περίπτωση εξαρτημένης ανάπτυξης (Τρίτσης 1981, 321-326), εναποθέτει την τύχη της διαχείρισης των πόρων και εν γένει του περιβάλλοντος στις τοπικές κοινωνίες, θεωρώντας ως αυτονόητη την καλή πρόθεση

των τοπικών κοινωνιών για το περιβάλλον[166], καθώς το ζητούμενο είναι "μια ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων κάτω από τον άμεσο κοινωνικό έλεγχο, (μοντέλο δια του οποίου θα) διασφαλίζεται ο στόχος της προστασίας των πλουτοπαραγωγικών πηγών της χώρας και του περιβάλλοντος" (Τρίτσης 1981, 329). Για να υποστηρίξει τη θέση του αυτή ο συγγραφέας χρησιμοποιεί ένα παράδειγμα από τη δασοπονία -το οποίο βρίθει φορτίσεων και συμβολισμών-, θεωρώντας ότι αν μια καναδική εταιρεία αναλάμβανε την εκμετάλλευση των δασών π.χ. της Ευρυτανίας, στο όνομα του κέρδους δεν θα σεβόταν τους ρυθμούς ανανέωσης των δασών, τους οποίους -αντιθέτως- θα σέβονταν τα μέλη των τοπικών συνεταιρισμών μιας και "από αυτούς τους ανανεούμενους πόρους εξαρτάται η ύπαρξή τους ως κοινωνία και οικονομία" (Τρίτσης 1981, 329). Όπως αποδείχθηκε αργότερα, όποτε οι τοπικές κοινωνίες πήραν στα χέρια τους την ανάπτυξη των περιοχών όπου διαβιούσαν επέφεραν σοβαρές περιβαλλοντικές καταστροφές, συχνά μη αναστρέψιμες (Sakiotis 1995, 20).

Ένα σημαντικό ζήτημα που τίθεται από τους υποστηρικτές της τοπικής-περιφερειακής ανάπτυξης είναι το *πρόβλημα της Αθήνας* και της ιδιαίτερα άνισης κατανομής του πληθυσμού και των δραστηριοτήτων στο χώρο (Μοδινός 1990α, 7-9). Ως λύση προκρίνεται μια διαδικασία αποκέντρωσης τόσο του πληθυσμού όσο και των οικονομικών δραστηριοτήτων, με μια ανασκευή της αναπτυξιακής πολιτικής η οποία θα περιλαμβάνει ουσιαστικά κίνητρα για την μετεγκατάσταση ομάδων πληθυσμού από τα τρία μεγάλα αστικά κέντρα της χώρας στην περιφέρεια αλλά και κίνητρα για επενδύσεις σε παραγωγικές μονάδες εκτός των

---

[166] Η εκφραζόμενη εδώ ακλόνητη πίστη στις αξίες και τα καλώς νοούμενα συμφέροντα των τοπικών κοινωνιών, εάν δεν είναι αποτέλεσμα πολιτικής απειρίας και ρομαντισμού για τις τοπικές κοινωνίες, που πέφτουν θύματα της αναπτυξιακής εκμετάλλευσης των ανά τη γη καπιταλιστών και ιμπεριαλιστών, προσέγγιση προφανώς επηρεασμένη από ένα πνεύμα τριτοκοσμισμού από το οποίο εμφορείτο ο συγγραφέας, ελέγχεται για ενδεχόμενη πολιτική υστεροβουλία, καθώς οι απόψεις του Α. Τρίτση διατυπώθηκαν σε συνέδριο του ΤΕΕ -του οποίου τις εργασίες παρακολούθησε το σύνολο σχεδόν των στελεχών του τεχνικού κόσμου- το Μάιο του 1981, πέντε μόλις μήνες πριν τις εκλογές του ίδιου έτους που έφεραν το ΠΑΣΟΚ στην κυβέρνηση για πρώτη φορά. Όσα ακολούθησαν μάλλον ενισχύουν τη δεύτερη εκδοχή, καθώς ο Α. Τρίτσης ως υπουργός Χωροταξίας και Περιβάλλοντος εφάρμοσε ένα ευρύτατο πρόγραμμα νομιμοποίησης εκατοντάδων χιλιάδων αυθαιρέτων οικοδομών σε όλη την Ελλάδα, ενθαρρύνοντας με αυτό τον τρόπο τους επίδοξους νέους αυθαίρετους οικιστές να εξαπολυθούν κυριολεκτικά σε κάθε γωνιά της ελληνικής υπαίθρου και να κατασκευάσουν μερικές ακόμη εκατοντάδες χιλιάδες αυθαίρετες οικοδομές, επιφέροντας σοβαρότατα πλήγματα στο φυσικό περιβάλλον, με αποτέλεσμα το 1996 ο τότε υπουργός ΥΠΕΧΩΔΕ Λαλιώτης να αναφέρεται στην 3η γενιά αυθαιρέτων και σε μη αντιστρεπτή αποδάσωση (Παπαϊωάννου, 1998, 9).

περιοχών αυτών. Σημαντικό ρόλο σε μια παρόμοια στροφή του αναπτυξιακού μοντέλου προς την κατεύθυνση της περιφερειακής-τοπικής ανάπτυξης διαδραματίζει το ανθρώπινο κεφάλαιο (Ναξάκης 1994, 64).

Σε σχέση με το περιεχόμενο της τοπικής ανάπτυξης μιας περιοχής, ο Ναξάκης επισημαίνει ότι προϋποτίθεται η προϊούσα ανάπτυξη των υποδομών (δίκτυα τηλεπικοινωνίας, υπηρεσίες υγείας, παροχές ύδρευση και αποχέτευσης, συγκοινωνιακά δίκτυα, υπηρεσίες παροχής εκπαίδευσης ποιότητας κ.α.). Ακόμη, απαιτείται ο προγραμματισμός της εκπαίδευσης και η διάχυση της γνώσης, μέσω πανεπιστημίων και ερευνητικών κέντρων που διασυνδέονται με την τοπική κοινωνία ώστε να διασφαλίζεται η υψηλού επιπέδου διαρκής εκπαίδευση και κατοχή γνώσης για το ανθρώπινο κεφάλαιο της περιοχής, κατάσταση που αν επιτευχθεί οδηγεί στην προγραμματισμένη ανάπτυξη περιφερειακών πόλων όπως π.χ. η Silicon Valley[167]. Ακόμη, η τοπική ανάπτυξη προϋποθέτει την κοινωνική και πολιτισμική συνεκτικότητα των τοπικών κοινωνιών, την προσπάθεια δηλαδή για διατήρηση των επικοινωνιακών δεσμών της τοπικής κοινωνίας (ηθικές, πολιτιστικές αξίες, οικογενειακά και κοινοτικά πρότυπα) και γενικά των άτυπων μορφών συγκρότησης και συνοχής της τοπικής κοινωνίας, οι οποίες διασφαλίζουν τον "υπόγειο" μηχανισμό αναπαραγωγής του ανθρώπινου κεφαλαίου (Ναξάκης 1994, 65).

Θα πρέπει να επισημανθεί ότι στην εποχή της παγκοσμιοποίησης της αγοράς και της έκρηξης των μεταναστεύσεων (Cane 1995, 239-263), το κριτήριο της τοπικής συνοχής τίθεται αυτομάτως εκτός λειτουργίας, καθώς οι πολυπολιτισμικές κοινωνίες απαιτούν μια διαφορετική κοινωνική δυναμική ώστε να τεθούν σε λειτουργία. Ωστόσο, η κοινωνική συνοχή αποτελεί σημείο κλειδί τουλάχιστον σε ό,τι αφορά στη δυνατότητα των μελών μιας τοπικής κοινωνίας -ανεξαρτήτως καταγωγής - να παρακολουθούν το λεγόμενο εθνικό τρόπο ζωής. Η διάρρηξη της κοινωνικής συνοχής, άλλοτε οφειλόμενη σε υπερανάπτυξη (Ευθυμιόπουλος 1997, 6) και άλλοτε σε υποανάπτυξη μιας περιοχής, οδηγεί σε αύξηση της ανεργίας, σε εργασιακή αστάθεια, σε βιογραφικά επεισόδια ένδειας και συχνά σε

[167] Η πρόταση αυτή πάντως δεν αντικρούει την κλασική αναπτυξιακή λογική του συγκριτικού πλεονεκτήματος.

μακροχρόνια παγιωμένη ένδεια (Γεωργιάδου 1998, 50). Οι καταστάσεις νέας ένδειας υπονομεύουν την υγεία του ανθρώπινου κεφαλαίου και μειώνουν τα κίνητρα του οικονομικώς ενεργού πληθυσμού για εργασία, και εντέλει οδηγούν σε διάρρηξη της τοπικής συνοχής. Πρόκειται για κατάσταση που στην εποχή της παγκοσμιοποίησης της οικονομίας δεν είναι δυνατόν να αντιμετωπισθεί εντός του εθνικού κράτους με διαφορετικά κριτήρια τοπικότητας, διότι έτσι θα παραχθούν σημαντικές ανισότητες και κοινωνική αστάθεια. Ωστόσο, η Λυμπεράκη -αν και συνολικά η προβληματική που αναπτύσσει στις εργασίες της δεν αναφέρεται ευθέως στα περιβαλλοντικά ζητήματα-, υποστηρίζοντας την ευέλικτη εξειδίκευση στην παραγωγή με γεωγραφικούς όρους, διαπιστώνει ότι το μοντέλο τοπικής ανάπτυξης εξαρτάται από τις εξωτερικές οικονομίες (εξωτερικότητες-εξωτερικό κόστος) της χωρικής συγκέντρωσης, εξωτερικές οικονομίες που είναι πιο κατανοητές και εμφανείς στις τοπικές κοινωνίες (Λυμπεράκη 1992, 180). Συνεπώς ένα μοντέλο τοπικής-περιφερειακής ανάπτυξης είναι πιο εύκολο να ελεγχθεί κοινωνικά (Λυμπεράκη 1992, 178-182) αλλά και ως προς τις περιβαλλοντικές του επιπτώσεις.

Οι υποστηρικτές της τοπικής - περιφερειακής ανάπτυξης, διαπιστώνοντας ότι η ολοένα μεγαλύτερη αναζήτηση συγκριτικού πλεονεκτήματος από επιχειρούσες να αναδυθούν νέες οικονομίες -κατά το πρότυπο των "ασιατικών τίγρεων"-, οδηγεί σε μια de facto υπονόμευση του συγκριτικού πλεονεκτήματος[168], ζητούν την πρόταξη εξεύρεσης ενός *ποιοτικού συγκριτικού πλεονεκτήματος* που βασίζεται σε μια μορφή ανταγωνιστικότητας που ενσωματώνει ποιοτικά δεδομένα όπως ο σχεδιασμός των προϊόντων, η έρευνα, η καινοτομία, η διαφήμιση, η πληροφόρηση κ.α.. Αν και η μέχρι σήμερα ανάλυση των δεδομένων της παγκοσμιοποίησης δείχνει ότι η ανταγωνιστικότητα εξακολουθεί να εξαρτάται από το χαμηλό κόστος εργασίας, διότι μέσω του *εργασιακού ντάμπινγκ*[169] παράγονται υπηρεσίες και προϊόντα φθηνά, τα οποία τυγχάνουν θετικής αποδοχής από τη μαζική κατανάλωση, δεν θα πρέπει να παραβλέψει κανείς ορισμένες εξαιρέσεις που δείχνουν ότι η ελεύθερη αγορά μπορεί να λειτουργήσει και

[168] Καθώς οι ενεργούντες στη διεθνή οικονομική σκηνή αυξάνονται ποσοτικά και ο σκληρός ανταγωνισμός μεταξύ τους οδηγεί στο να μην έχει κανείς συγκριτικό πλεονέκτημα σε ορισμένα προϊόντα και υπηρεσίες (Ναξάκης 1994, 64).

[169] Η καταβολή πολύ χαμηλού εργασιακού κόστους που δεν ανταποκρίνεται σε ένα αξιοπρεπές επίπεδο διαβίωσης των εργαζόμενων.

αντίθετα, βελτιώνοντας την ποιότητα των παραγόμενων αγαθών και την προστασία του περιβάλλοντος[170].

Μια περισσότερο επεξεργασμένη πρόταση, η οποία δεν χρησιμοποιεί τον όρο ανάπτυξη, εντάσσεται όμως από άποψη επιχειρημάτων στο πλαίσιο της τοπικής-περιφερειακής ανάπτυξης, είναι η *αποκεντρωμένη οικονομία*, που πρώτος κατέθεσε ο Άγγλος εκδότης του Ecologist, E. Goldsmith (Goldsmith 1993, 21-22), και συμμερίζεται ο Γ. Παρασκευόπουλος. Εξαρχής, ο συγγραφέας απορρίπτει την ανάπτυξη, θεωρώντας αναγκαία τη συγκρότηση ενός εναλλακτικού μοντέλου οικονομικής διαχείρισης που θα δίνει απόλυτη προτεραιότητα στην οικολογική διάσταση έναντι της οικονομικής (Παρασκευόπουλος 1991, 60). Συνεχίζοντας, αντιπροτείνει στο *στόχο ανάπτυξη* (υπό τη συνολική της διάσταση) το *στόχο υψηλή ποιότητα ζωής*. Αν και αποδέχεται ορισμένα διοικητικά μέτρα που έχουν προταθεί στην ελληνική συζήτηση και των οποίων η εφαρμογή έχει ήδη δρομολογηθεί (π.χ. κατάρτιση εθνικού κτηματολογίου, ανακαίνιση των σιδηροδρόμων) ως έχοντα θετικό οικολογικό αντίκτυπο, εκτιμά ότι -με δεδομένη τη διάρθρωση της ελληνικής οικονομίας των αρχών της δεκαετίας του '90- δεν υπάρχει καμία δυνατότητα ισότιμης ένταξης της χώρας στο νέο διεθνή καταμερισμό εργασίας. Αντιπροτείνει το κόστος που θα καταβαλλόταν για το ζητούμενο εκσυγχρονισμό της οικονομίας και της κοινωνίας να καταβληθεί για την επίτευξη μιας οικολογικής στροφής της ελληνικής οικονομίας (Παρασκευόπουλος 1991, 60). Αυτή η διαζευκτική σχέση εκσυγχρονισμού - οικολογικοποίησης που υποστηρίζει ο συγγραφέας δεν φαίνεται πάντως να δικαιώνεται από τις απόψεις που καταθέτει για τη θέση της χώρας στη διεθνή οικονομία: αφού απορρίπτει την πορεία προς μια εσωστρεφή "ανεξάρτητη" εθνική οικονομία για την Ελλάδα και έχοντας εξίσου απορρίψει το στόχο της εξυγίανσης -ώστε να καταστεί η ελληνική οικονομία ανταγωνιστική και βιώσιμη στην παγκοσμιοποιούμενη οικονομία-, βρίσκει διέξοδο δια της μετάθεσης του όλου προβλήματος από την εθνική οικονομία στην κλίμακα της τοπικής-περιφερειακής οικονομίας, σύμφωνα με το πρότυπο που κατά καιρούς έχουν υποστηρίξει οι Ευρωπαίοι πράσινοι, το πρότυπο της *"Ευρώπης των*

---

[170] Ιδιαίτερα χρήσιμη είναι η παρουσίαση του μοντέλου διασύνδεσης των αγορών Ν. Κορέας - Γερμανίας που παρουσιάζει ο Jänicke (βλ. σελ. 225).

περιφερειών" (Παρασκευόπουλος 1991, 60). Η ιδέα για μια Ευρώπη που δεν θα στηρίζεται στα κράτη μέλη της αλλά σε μικρότερες γεωγραφικές υποδιαιρέσεις, πέρα από τη θυελλώδη άρνηση που έχει αντιμετωπίσει από το σύνολο σχεδόν των άλλων πολιτικών δυνάμεων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, δεν θα μπορούσε να αλλάξει ουσιαστικά την κατάσταση. Ο παγκόσμιος καταμερισμός εργασίας σε μια τέτοια προοπτική θα αναπροσαρμοζόταν έτσι ώστε να συμπεριλαμβάνει εφεξής νέα υποκείμενα στη θέση των παλαιών, ενδεχομένως με κίνδυνο περαιτέρω έντασης των ανισοτήτων εντός της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η οποία επιδιώκοντας τη βελτίωση της θέσης συγκεκριμένων υποβαθμισμένων περιφερειών των κρατών μελών της έχει εφαρμόσει τα τελευταία χρόνια ειδικές αναπτυξιακές πολιτικές για αυτές τις περιοχές. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της ελληνικής Ηπείρου, η οποία είναι η φτωχότερη περιφέρεια της; Ευρωπαϊκής Ένωσης, αφού η αγοραστική δύναμη των Ηπειρωτών υπολείπεται κατά 57% από το αντίστοιχο του μέσου Ευρωπαίου, ενώ οι ενδοκρατικές διαφορές στα επίπεδα ανεργίας παρουσιάζουν επίσης μεγάλες αποκλίσεις. Για παράδειγμα η Κρήτη είχε το 1996 ανεργία μόλις 4,09% ενώ την ίδια χρονιά η Δυτική Μακεδονία είχε υπερτετραπλάσια ανεργία με 17,12% (ΤΑ ΝΕΑ 1997, 12).

Επιστρέφοντας στην αποκεντρωμένη οικονομία ο Παρασκευόπουλος παρατηρεί ότι δομές αποκεντρωμένης οικονομίας που αναφέρονται σε τοπική ή περιφερειακή κλίμακα υπήρχαν μέχρι το πρόσφατο παρελθόν και λειτουργούσαν διατηρώντας τις ισορροπίες στη διαχείριση των πόρων. Η αιτία κατάρρευσης των αποκεντρωμένων αυτών δομών και η συνεπαγόμενη διατάραξη της σχέσης άντλησης - χρήσης των πόρων, οφείλονται στο μοντέλο της συγκεντρωτικής εθνικής οικονομίας που ακολουθήθηκε κυρίως στη μεταπολεμική εποχή και στο μοντέλο της παγκοσμιοποιημένης αγοράς που αποτελεί το πρότυπο των διεθνών οικονομικών σχέσεων από τις αρχές της δεκαετίας του '90. Για τη διαφυγή από τη σφαίρα κυριαρχίας της ανάπτυξης ο συγγραφέας προτείνει την αντικατάσταση της έννοιας του συγκριτικού πλεονεκτήματος που οδηγεί σε μια διαρκή ένταση της αναπτυξιακής κούρσας από την έννοια του *"οικολογικού πλεονεκτήματος"* το οποίο διακρίνεται από τέσσερις βασικές αρχές (Παρασκευόπουλος 1993γ, 23):

i. στηρίζεται στους τοπικούς φυσικούς πόρους, έτσι ώστε να υπάρχει ένα ισχυρό κίνητρο για την προστασία τους

ii. τυχόν αντι-οικολογικές μέθοδοι παραγωγής ή προϊόντα δεν μπορούν να διατεθούν στο διεθνές εμπόριο πριν αποκαλυφθούν οι επιπτώσεις τους

iii. οι επιχειρήσεις εξαρτώνται κατά βάση από την τοπική αγορά και πρέπει να λαμβάνουν υπόψη τους τις ευαισθησίες της τοπικής κοινωνίας, δημιουργώντας έτσι μια έμμεση μορφή κοινωνικού ελέγχου στην οικονομία

iv. η σχετική αυτονομία της τοπικής οικονομίας αφήνει σημαντικά περιθώρια αποφάσεων στους τοπικούς θεσμούς, όπου η κοινωνία πολιτών μπορεί να έχει βαρύνοντα λόγο.

Ο συγγραφέας θεωρεί ότι η οργάνωση ενός μοντέλου αποκεντρωμένης οικονομίας θα μπορούσε να βρει στην Ευρωπαϊκή Ένωση, καθώς θα διαμόρφωνε έναν χώρο εσωτερικού εμπορίου που θα συνυπήρχε με τη σφαίρα του διεθνούς εμπορίου, με άλλα λόγια θα διαμόρφωνε ένα οικονομικό περιβάλλον όπου θα ήταν εφικτή η μείωση του χρόνου εργασίας και συνεπώς η δραστική μείωση της ανεργίας (Παρασκευόπουλος 1993γ, 23).

Αν και οι απόψεις αυτές παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον θα μπορούσε να πει κανείς ότι διαπνέονται από *"μεταϋλιστικό ρομαντισμό"*, καθώς οι νόμοι της αγοράς όπως έχει αποδειχτεί ιστορικά είναι αμείλικτοι και ο καθοριστικότερος παράγων σε μια αγορά που εξασφαλίζει μια πλήρη ελευθερία κινήσεων δεν είναι άλλος από τον καταναλωτή, ο οποίος επιλέγει προϊόντα και υπηρεσίες κατά βάση με ωφελιμιστικά κριτήρια. Συνεπώς, προϊόντα φθηνά, που προσφέρονται στην παγκόσμια αγορά και έχουν εξωτερικεύσει σημαντικό κοινωνικό και περιβαλλοντικό κόστος -χωρίς να το καταβάλουν-, διαθέτουν σαφώς το προβάδισμα σε μια ελεύθερη αγορά, απέναντι σε προϊόντα που έχουν ενσωματώσει το οικολογικό κόστος, όπως προτείνει ο Παρασκευόπουλος. Αν υποθέσουμε μάλιστα ότι είναι πιθανό κάποια ημέρα να γενικευθεί ένας παγκόσμιος μηχανισμός που θα επιβάλλει τη δίκαιη τιμολόγηση των προϊόντων, με βάση την ενσωμάτωση του οικολογικού κόστους όπως οραματίζεται ο συγγραφέας, αυτό δεν θα σήμαινε τίποτε άλλο από φορολόγηση των προϊόντων που

παρήχθησαν με διαδικασίες κοινωνικού και οικολογικού ντάμπινγκ, πρακτική που θα οδηγούσε σε μια νέα εποχή προστατευτικότητας για τις αγορές, αντίστοιχη της εποχής των τελωνειακών φραγμών που ρύθμιζαν τις αγορές, προοπτική ωστόσο που ο Παρασκευόπουλος αποκλείει καθώς τάσσεται κατά των "τελωνειακών τειχών" (Παρασκευόπουλος 1993γ, 23), προκειμένου να παραμείνει πιστός στο φιλελεύθερο πνεύμα των ιδεών των Ευρωπαίων πράσινων, από τις θέσεις των οποίων έχει δεχτεί επιρροές. Εν κατακλείδι, η υιοθέτηση των αρχών του "οικολογικού πλεονεκτήματος" δεν σημαίνει τίποτε λιγότερο από την επιβολή οικολογικής φορολογίας[171] -που θα ενσωματώνεται στην τελική τιμή διάθεσης των προϊόντων- σε μια σειρά από παραγωγικές διαδικασίες (άντληση και χρήση πρώτων υλών, βαθμός "καθαρής" ή μη παραγωγής, παραγωγή αποβλήτων, απόσταση μεταφοράς και διάθεσης, μέσο μεταφοράς κ.α.), φορολογία που αποτελεί βασική θέση των κινημάτων της πολιτικής οικολογίας και περιέχεται στα λεγόμενα πράσινα οικονομικά[172]. Το ζητούμενο μιας κατάστασης πραγμάτων που θα βρίσκεται πέρα από την ανάπτυξη, σύμφωνα με τον Παρασκευόπουλο, "δεν είναι η επιβολή των αναγκαίων αλλαγών από μια ισχυρή παγκόσμια εξουσία (...) αλλά η σταδιακή οικοδόμηση ανοιχτών και βιώσιμων κοινωνιών, προσανατολισμένων στη συνεργασία μεταξύ τους και στην ειρηνική συνύπαρξη με το φυσικό τους περίγυρο" (Παρασκευόπουλος 1993α, 58).

Η συζήτηση για την τοπική-περιφερειακή ανάπτυξη τέμνεται με τις άλλες εναλλακτικές στρατηγικές για την ανάπτυξη[173] και για κάποιους συγγραφείς αποτελεί στοιχείο τους (Παρασκευόπουλος 1993α). Ως εκ τούτου δεν έχουν παρουσιασθεί -στην ελληνική συζήτηση τουλάχιστον- αυτοτελή επιχειρήματα υποστήριξης της τοπικής-περιφερειακής ανάπτυξης από διανοούμενους που χρησιμοποιούν τα επιχειρήματα της οικολογικής θεωρίας.

---

171 Το περιοδικό Economist θεωρεί ότι οι πιέσεις του οικολογικού κινήματος οδηγούν τη διεθνή οικονομία στην εποχή του "πράσινου προστατευτισμού" και ανησυχεί για την πιθανότητα πρόκλησης εμποδίων στη διαδικασία φιλελευθεροποίησης των αγορών και παγκοσμιοποίησης του εμπορίου (Economist 1993α, 19-22).

172 Βλ. στη συνέχεια σελ. 206.

173 Σε σχέση με τη στρατηγική της ανάπτυξης με τεχνολογική προσαρμογή, η συζήτηση για την τοπική-περιφερειακή ανάπτυξη υπήρξε πολύ πιο εκτεταμένη, καλύτερα τεκμηριωμένη και επίσης είχε μεγαλύτερη χρονική διάρκεια, για αυτό και η παρουσίαση της τοπικής-περιφερειακής ανάπτυξης καταλαμβάνει μεγαλύτερο χώρο στην εργασίας μας.

γ) Οικο-ανάπτυξη

Πρόκειται για τον όρο που προηγήθηκε χρονικά και μεθοδολογικά της αειφόρου ανάπτυξης και από πολλούς οικολόγους θεωρητικούς θεωρείται ο πρόγονός της. Ο όρος οικο-ανάπτυξη κατατέθηκε για πρώτη φορά από τον Γαλλο-Πολωνό Ignasy Sachs και βρήκε ιδιαίτερη απήχηση στους θεωρητικούς που είχαν ασχοληθεί με τα ζητήματα του Τρίτου Κόσμου. Η οικοανάπτυξη αναδύεται στη Συνδιάσκεψη του ΟΗΕ για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη, που έγινε στη Στοκχόλμη το 1972. Σύμφωνα με τον Ignacy Sachs, *"η οικο-ανάπτυξη είναι μια εναλλακτική πολιτική της παραδοσιακής οικονομικής ανάπτυξης, η οποία λαμβάνει υπόψη τα όρια του περιβάλλοντος και είναι οικολογικά σύμφωνη μ' αυτό"* (Παπαϊωάννου, χ.χ., 1). Ακόμη, σύμφωνα πάντα με τον κατ' εξοχήν θεωρητικό της ίδιας έννοιας, *"η οικο-ανάπτυξη είναι μια μορφή ανάπτυξης η οποία, σε κάθε οικο-περιοχή (ευρύτερο οικοσύστημα) ακολουθεί συγκεκριμένες επιλογές, λαμβάνοντας υπόψη τα οικολογικά και τα πολιτισμικά δεδομένα της περιοχής και ακόμη, τις βραχυχρόνιες και μακροχρόνιες ανάγκες"*. (Sachs I. 1974, 19).

Η επάρκεια των πόρων αποτελεί το απαραίτητο συστατικό στοιχείο για την οικο-ανάπτυξη. Ο I. Sachs, εντοπίζει το κομβικό αυτό ζήτημα ήδη από το 1982 και προτείνει μια νέα ορθολογικότητα που θα οικοδομήσει μια μόνιμη επαγρύπνηση για την αειφορία (Sachs I. 1982β, 15). Η έννοια αειφορία (sustainability) χρησιμοποιείται εδώ προδρομικά από το συγγραφέα και συνδέεται με την έννοια της φέρουσας ικανότητας των οικοσυστημάτων. Μια οικο-αναπτυξιακή πολιτική δεν θα πρέπει να απειλεί τη φέρουσα ικανότητα συνολικά του πλανήτη αλλά θα είναι ικανή -με μια επιτυχή αναδιάταξη της κατανομής του πληθυσμού και με αναδιάταξη (μεταμόρφωση) του φυσικού περιβάλλοντος σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο- να *επεκτείνει τα όρια της φέρουσας ικανότητας*, επιτυγχάνοντας μια θετικού απολογισμού σχέση μεταξύ ανθρώπων και υπόλοιπης φύσης. (Sachs I. 1982β, 15)[174].

[174] Αν και ως ένα βαθμό απλοϊκή, αυτή η πρόταση για μια "αναδόμηση" της φύσης, αποτελεί μια χωροταξικού χαρακτήρα ιδέα, η οποία δυνητικά θα εξασφάλιζε την αειφορία σε μια οικο-αναπτυσσόμενη υφήλιο.

Η έννοια της οικο-ανάπτυξης υιοθετήθηκε από την UNEP (United Nations Environment Programm) κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1970. Όμως, στη δεκαετία του '70, στη διεθνή συζήτηση που αφορούσε στην προώθηση της οικο-ανάπτυξης σε παγκόσμια κλίμακα, επικρατεί το αίτημα για μια Νέα Διεθνή Οικονομική Τάξη, που συνδέεται με τη συζήτηση για την ένταξη του Τρίτου Κόσμου στη διεθνή κοινωνία. Είναι η εποχή που τα κινήματα αποαποικιοποίησης έχουν προσλάβει μεγάλες διαστάσεις και οι Ευρωπαίοι διανοούμενοι σπεύδουν να ταχθούν στο πλευρό των απελευθερωμένων μέχρι πρότινος αποικιών, θέτοντας σε προτεραιότητα το ζήτημα επί τη βάση μιας "αριστερής πολιτικής πλατφόρμας" (Tinker 1975, 529-531). Η οικο-ανάπτυξη είναι ιδιαίτερα δημοφιλής έννοια στη γαλλική βιβλιογραφία, ιδιαίτερα την περίοδο των δεκαετιών του '70 και '80. Ο Pierre Samuel, επεξεργαζόμενος τη διετία 1976 - 1977 ένα "οικολογικό μανιφέστο", από κοινού με μια ομάδα Γάλλων πολιτικών οικολόγων, συμφωνεί με τον εναλλακτικό δρόμο της οικο-ανάπτυξης και διατυπώνει τις βασικές της αρχές. Σύμφωνα με αυτές η οικο-ανάπτυξη αποτελεί ένα μοντέλο ανάπτυξης της παραγωγής αγαθών και υπηρεσιών που αναζητεί τις καταλληλότερες, οικολογικά συμβατές λύσεις για συγκεκριμένα προβλήματα, λαμβάνοντας υπόψη τα οικολογικά και εθνο-πολιτιστικά δεδομένα, τα διαθέσιμα μέσα (υλικά και ανθρώπινο δυναμικό), τις άμεσες και τις μακροπρόθεσμες ανάγκες. Η οικο-ανάπτυξη επίσης βασίζεται στους ανανεώσιμους (και ανακυκλώσιμους) φυσικούς πόρους που υπάρχουν σε κάθε περιοχή και επιδιώκοντας μια μορφή διαχείρισης που εξασφαλίζει τις προϋποθέσεις ανανεωσιμότητας και ανακύκλωσης των πόρων απορρίπτει την πληθώρα των μετακινήσεων ανθρώπων και εμπορευμάτων· αντίθετα στηρίζεται στην ικανότητα των ανθρώπων να βρίσκουν πρωτότυπες λύσεις σε τοπική κλίμακα, με βασική επιδίωξη κάθε περιοχή να γίνει σε μεγάλο βαθμό αυτάρκης σε ό,τι αφορά τις στοιχειώδεις ανάγκες των κατοίκων της (Samuel 1990, 103).

Ο Jean Paul Deleage, συμφωνώντας με τις προτροπές της Διάσκεψης της Στοκχόλμης για οικο-ανάπτυξη επισημαίνει την αναγκαιότητα της αλληλεγγύης των παρόντων προς τις μέλλουσες γενιές και την ανάγκη για *κοινωνική ανάπτυξη* που θα στηρίζεται στη σχέση του ανθρώπου με τη φύση και θα σέβεται τους κανόνες της επιστημονικής οικολογίας (Deleage

1993, 62). Ο I. Sachs υπήρξε ο κατ' εξοχήν θεωρητικός της σύγχρονης οικολογικής σκέψης που υποστήριξε το *διαχωρισμό της οικονομικής ανάπτυξης από την κοινωνική ανάπτυξη*. Αναφερόμενος στο παράδειγμα των "ασιατικών τίγρεων" -των χωρών της ΝΑ Ασίας που γνώρισαν τα τελευταία 30 χρόνια μια θεαματική οικονομική μεγέθυνση-, επισημαίνει ότι "ακόμη και μια ταχύτατη οικονομική ανάπτυξη, ακόμη και ένας θεαματικός εκσυγχρονισμός δεν πρόκειται να καταλήξουν στην κοινωνική ανάπτυξη" (Sachs I. 1982α, 75). Η οικο-ανάπτυξη αποδέχεται ένα μοντέλο ανάπτυξης το οποίο διαφοροποιείται κάθε φορά ανάλογα με τις τοπικές ιδιαιτερότητες, αξιοποιεί με έμφαση τις εναλλακτικές τεχνολογίες (οι οποίες ενίοτε έχουν τοπικές εφαρμογές), απορρίπτοντας παράλληλα τη διάδοση του δυτικού μοντέλου οργάνωσης των κοινωνιών στις μη αναπτυγμένες κοινωνίες. Επίσης, η οικο-ανάπτυξη δίνει έμφαση στην προστασία των οικοσυστημάτων, στη διεθνή συνεννόηση μεταξύ των κρατών και των άλλων παραγόντων της διεθνούς κοινότητας καθώς και στη μετάβαση σε ένα μοντέλο διαβίωσης που προσπαθεί να εξοικονομεί τους μη ανανεώσιμους πόρους και να αυξάνει διαρκώς τη χρήση των μη ανανεώσιμων πόρων. Το κριτήριο της οικολογικής βιωσιμότητας (που αποτελεί αρχή της οικο-ανάπτυξης) αποτελεί μια βαρύνουσα έννοια, που δεν απορρίπτει τον οικονομικό ορθολογισμό, αλλά αντιθέτως τον περικλείει. Οι στόχοι της οικο-ανάπτυξης, οι οποίοι έχουν υιοθετηθεί επίσης από την Ευρωπαϊκή Ομοσπονδία Πράσινων Κομμάτων, δεν είναι συμβατοί με μια απολύτως ελεύθερη οικονομία της αγοράς ούτε με μια κεντρικά κατευθυνόμενη οικονομία[175]. Η χωρίς όρια ανάπτυξη και μεγέθυνση της οικονομίας που επιδιώκουν αυτές οι δύο οργανωμένες μορφές οικονομίας θεμελιώνεται σε μια μη θεμελιωμένη αντίληψη του μη-εξαντλήσιμου των υλικών πόρων που προέρχονται από τη γη. Η οικο-ανάπτυξη αντιθέτως, επισημαίνοντας το εξαντλήσιμο των πόρων, αντιπροτείνει μια οικολογικά και κοινωνικά ρυθμισμένη οικονομία της αγοράς, οικολογικά αειφορική, κοινωνικά δίκαιη, ισότιμη και αυτάρκης, μέσω της ενδυνάμωσης των οικονομιών που αναφέρονται σε περιφερειακή και τοπική κλίμακα. Επίσης, η οικο-ανάπτυξη, πέρα από την επιδίωξη της εξασφάλισης των βασικών αναγκών των ανθρώπων σε παγκόσμια κλίμακα, επιδιώκει την εξασφάλιση ίσων ευκαιριών σε όλους τους πολίτες για προσωπική και κοινωνική ανάπτυξη.

---

[175] *The European Federation of Green Parties*, θεμελιώδεις αρχές, Βρυξέλλες 1997 (στοιχεία από την ιστοσελίδα της

Οι πέντε διαστάσεις της οικο-ανάπτυξης καταγράφονται από τον I. Sachs στο έργο του *L' Ecodeveloppement* (Μπάλιας 1996, 65) ως εξής:

- *Η κοινωνική*: Η οικο-ανάπτυξη είναι η δρομολόγηση μιας διαδικασίας όπου η κατανομή του παραγόμενου πλούτου γίνεται ισομερώς ώστε να μειωθεί το χάσμα ανάμεσα στους πλούσιους και τους φτωχούς
- *Η οικονομική:* Η οικο-ανάπτυξη προβλέπει αποτελεσματική αναδιανομή και διαχείριση των φυσικών πόρων. Η οικονομική αποτελεσματικότητα ορίζεται περισσότερο με μακρο-οικονομικούς όρους και λιγότερο με τους μικρο-οικονομικούς όρους του κέρδους.
- *Η οικολογική:* Αυτοπεριορισμός της κατανάλωσης των πλουσίων και καθορισμός κανόνων προστασίας του περιβάλλοντος.
- *Η χωροταξική:* Νέα ισορροπία των χρήσεων γης στις πόλεις, όπως επίσης και μια νέα ισορροπία μεταξύ πόλης και υπαίθρου.
- *Η πολιτιστική:* Πολλαπλότητα τοπικών λύσεων που να αρμόζουν στο κάθε επιμέρους οικοσύστημα και σε κάθε ιδιαίτερο πολιτιστικό περιβάλλον.

Στην ελληνική συζήτηση, οι σχετικοί προβληματισμοί εμφανίζονται με σχετική υστέρηση, όταν στα μέσα τη δεκαετίας του 1980 αναπτύσσεται η κίνηση των οικολογικών ιδεών. Ο Παπαϊωάννου, είναι από τους πρώτους Έλληνες οικολόγους διανοητές που με αρθρογραφία του τάσσεται με το ρεύμα της οικο-ανάπτυξης, του οποίου τις βασικές θέσεις αποτυπώνει στη συνέχεια. Η εφαρμογή μιας οικο-αναπτυξιακής πολιτικής περιλαμβάνει σύμφωνα με τον Παπαϊωάννου:

i. *Στο πεδίο της οικονομίας:* αποκέντρωση της παραγωγής και της κατανάλωσης σε μικρές και αυτοδύναμες μονάδες (αποφυγή γιγαντισμού), εναρμόνιση των χρήσεων γης και προστασία του φυσικού περιβάλλοντος.

ii. *Στο πεδίο της τεχνικής:* ήπιες και προσαρμοσμένες τεχνολογίες, κατάλληλες για μικρής και τοπικής κλίμακας παραγωγή, νέες χρήσεις των φυσικών πόρων (ανακύκλωση των μη ανανεώσιμων πόρων, μακροχρόνια προοπτική στην αξιοποίηση των ανανεώσιμων

Ευρωπαϊκής Ομοσπονδίας Πράσινων κομμάτων EFGP, 1998).

πόρων), χαμηλές ενεργειακές καταναλώσεις, προώθηση των ανανεώσιμων πηγών ενέργειας και προϊόντα μεγάλου χρόνου ζωής

iii. *Στο πεδίο της πολιτικής:* βελτίωση της ανθρώπινης επικοινωνίας και προώθηση της συμμετοχής των πολιτών στα κοινά, αποκέντρωση της πολιτικής προς όφελος της τοπικής αυτοδιοίκησης στα μέτρα της ανθρώπινης εποπτείας, προώθηση των ήπιων μορφών πολιτικής, παρέμβασης, αποφυγή της βίας ως μέσου επίλυσης των διαφορών

iv. *Στο κοινωνικό πεδίο:* επιστροφή στις «βασικές και ουσιαστικές ανάγκες»[176] με προτεραιότητα στην ικανοποίηση των φτωχότερων και πιο αδικημένων στρωμάτων, μείωση του μεριδίου της αλλοτριωμένης εργασίας αλλά και του υπερβολικού καταμερισμού της και μετατροπή της από πηγή μόχθου και αλλοτρίωσης σε πηγή αυτοπραγμάτωσης και αξιοπρέπειας, διάθεση του ελεύθερου χρόνου για μεγαλύτερη επαφή με τη φύση, προώθηση μορφών κοινωνικής οργάνωσης και τρόπων ζωής βασισμένων στη συντροφικότητα, την αλληλεγγύη κ.α.

v. *Στο πολιτιστικό πεδίο:* αποστασιοποίηση από τα πρότυπα απόδοσης και κατανάλωσης της σύγχρονης βιομηχανικής κοινωνίας, διαμόρφωση μιας κουλτούρας βασισμένης στη σχέση με τη φύση και στα ζωντανά τοπικά έθιμα (Παπαϊωάννου χ.χ., 6).

Υπέρ της οικο-ανάπτυξης τάσσεται και ο Σχίζας. Ορίζοντας την ως "*ένα νέο πλέγμα παραγωγικών σχέσεων και δυνάμεων, παράλληλα με νέες συνθήκες διαφάνειας της αγοράς και προστασίας του καταναλωτή, στα πλαίσια ενός νέου πολιτισμού με ήπιες ανθρώπινες σχέσεις και ανάκαμψη του κριτικού λόγου ...*" (Σχίζας 1993α, 80), θεωρεί ότι το οικο-αναπτυξιακό ρεύμα αποτελεί την πιο αξιόπιστη οικολογική πρόταση. Όπως επισημαίνει αλλού ο συγγραφέας, το κίνημα της πολιτικής οικολογίας έχει υποστηρίξει ότι είναι δυνατό να επιτευχθεί ένα μεγαλύτερο επίπεδο κοινωνικής ευημερίας με πολύ μικρότερο όγκο παραγωγής "εξατομικευμένων" καταναλωτικών αγαθών, μέσω της δραστικής ανακατανομής της συνολικής απασχόλησης προς όφελος του τομέα των κοινωνικών υπηρεσιών και σε βάρος

[176] Ο συγγραφέας δεν ορίζει τις «βασικές και ουσιαστικές» ανάγκες. Το ζήτημα των αναγκών δεν έχει προσεγγισθεί με ώριμο τρόπο από τους Έλληνες συγγραφείς που συμμετείχαν στη συζήτηση για την οικολογική κρίση και την ανάπτυξη (βλ. και στη συνέχεια σχετική αναφορά για το ζήτημα των αναγκών που γίνεται με αφορμή τις θέσεις του Φωτόπουλου, σελ. 176-177).

εκείνων των τομέων που σπαταλούν τους φυσικούς πόρους και υποβαθμίζουν το περιβάλλον (Σχίζας 1985, 13).

Οι θέσεις των Παπαϊωάννου και Σχίζα για την οικο-ανάπτυξη, αντανακλούν τον ιδεολογικό συγκερασμό των οικολογικών κριτικών προσεγγίσεων της μεταπολεμικής αναπτυξιακής διαδικασίας που κατατέθηκαν στη διεθνή συζήτηση και των προταγμάτων της ανανεωτικής ευρωπαϊκής αριστεράς που χαρακτηριζόταν από το πρόταγμα της αλληλεγγύης προς τον Τρίτο Κόσμο. Η οικοανάπτυξη ήταν η δημοφιλής έννοια της δεκαετίας του '70. Υιοθετήθηκε από τον ΟΗΕ στη Στοκχόλμη το 1972 και μεταρσιώθηκε σε αειφόρο ανάπτυξη -σύμφωνα με τον Γιώργο Μπάλια- το 1992 στη Διάσκεψη του ΟΗΕ στο Ρίο. Η βασική θέση της οικο-ανάπτυξης επιχειρεί να γεφυρώσει την ανάπτυξη με το περιβάλλον, καθώς "για να επιτύχουμε τη βιωσιμότητα θα πρέπει η προστασία του περιβάλλοντος να αποτελεί στοιχείο της διαδικασίας ανάπτυξης και να μην απομονώνεται" (Μπάλιας 1996, 62).

Δ) Μετριασμος της Αναπτυξης

Από τον Christian de Brie έχει προταθεί ο *μετριασμός της ανάπτυξης* (Brie 1992, 23). Πρόκειται για μια εναλλακτική αναπτυξιακή πολιτική που προβάλλει την αναγκαιότητα για ένα μοντέλο οικονομικής διαχείρισης το οποίο διακρίνεται από την *έννοια του μέτρου* και έχει βρει τους περισσότερους υποστηρικτές στη Γαλλία. Η ανάπτυξη γίνεται αποδεκτή ως αναγκαιότητα των σύγχρονων κοινωνιών. Ωστόσο δύναται να επιτελείται μόνο στο βαθμό εκείνο που δεν καταλήγει να απειλεί τη συλλογική ευημερία, την επάρκεια των φυσικών (ανανεώσιμων και μη ανανεώσιμων) πόρων, τη διατήρηση ενός υγιούς και διαιωνιζόμενου περιβάλλοντος και την κοινωνική δικαιοσύνη σε παγκόσμια κλίμακα. Ο Martin Jänicke συμφωνεί με το στόχο για μετριασμό της ανάπτυξης συμβατικού τύπου και προτείνει ένα μοντέλο ποιοτικής ανάπτυξης που καταναλώνει τους μη ανανεώσιμους πόρους με σταθερό ή καθοδικό ρυθμό (Jänicke 1992, 200).

Συνοπτικά, μετριασμός της ανάπτυξης σημαίνει την αναπροσαρμογή της οικονομικής πολιτικής με έναν νέου τύπου προγραμματισμό που θα υιοθετεί κριτήρια όπως η βέλτιστη χρήση των πόρων, η διατήρηση της ποιότητας του περιβάλλοντος, ο έλεγχος της ρύπανσης και η ικανοποίηση των στοιχειωδών αναγκών (Παρασκευόπουλος Στ. 1993, 64). Η φιλοσοφία του μετριασμού της ανάπτυξης περιγράφεται από τη διττή της στόχευση. Στόχοι είναι αφενός ο περιορισμός των ρυθμών αύξησης του ΑΕΠ, αφετέρου ο περιορισμός των ρυθμών αύξησης στην κατανάλωση, τόσο των φυσικών πόρων όσο και των καταναλωτικών αγαθών, με τέτοιο τρόπο ώστε να καλύπτονται με ικανοποιητικό τρόπο οι κοινωνικές ανάγκες όλων των κατοίκων του πλανήτη. Ο σχεδιασμός και η εφαρμογή της ανάπτυξης οφείλουν να θεμελιώνονται σε πέντε κριτήρια:

i. Στην άρση της απειλής για οικολογική αποσταθεροποίηση σε τοπική, περιφερειακή και παγκόσμια κλίμακα.

ii. Στη λελογισμένη χρήση των μη ανανεώσιμων και των ανανεώσιμων πόρων.

iii. Στην κοινωνικά και γεωγραφικά δίκαιη κατανομή των μη ανανεώσιμων πόρων (και όχι στην αποκλειστική τους νομή από τη μειονότητα των στρωμάτων που διαθέτουν το υψηλότερο εισόδημα).

iv. Στην προσαρμογή της επιστήμης και της τεχνολογίας στους στόχους του μετριασμού της ανάπτυξης.

v. Στην εξασφάλιση της αποτροπής της ρύπανσης και της παραγωγής τοξικών αποβλήτων που προκαλούνται από τις παραγωγικές και τις καταναλωτικές δραστηριότητες (Brie 1992, 23).

Στο πλαίσιο του μετριασμού της ανάπτυξης ο André Gorz υποστηρίζει έναν "οικολογικό ορθολογισμό", ο οποίος θα αποσκοπεί σε μια κοινωνία στην οποία οι άνθρωποι θα ζουν καλύτερα, θα εργάζονται λιγότερο και θα καταναλώνουν λιγότερο, χωρίς να θίγεται πάντως η ποιότητα ζωής τους. Για να επιτευχθεί αυτός ο ορθολογισμός απαιτείται σύμφωνα με το Γάλλο στοχαστή ένας *οικολογικός εκσυγχρονισμός* με επενδύσεις που θα υπηρετούν την αποανάπτυξη της οικονομίας, της σφαίρας δηλαδή που ρυθμίζεται από την οικονομική λογική (Gorz 1993, 85-86). Ταυτόχρονα, απαιτείται η επέκταση της μη-οικονομικής

σφαίρας μέσω μιας ευρείας κλίμακας πολιτισμικών μεταβολών, με ανάπτυξη των πολιτιστικών, κοινωνικών, δημιουργικών δραστηριοτήτων της κοινωνίας (Gorz 1993, 86), με την αλλαγή της καταναλωτικής συμπεριφοράς κατά τον ελεύθερο χρόνο και τη στροφή προς τη δια βίου παιδεία, τη δημιουργία κλπ (Gorz 1986α, 191-198). Ακόμη και αν δεχθεί κανείς την πιο συντηρητική διατύπωση του όρου *"ανακλαστικός εκσυγχρονισμός"* που προτείνει ο Ulrich Beck στο έργο του *Risk Society* (Beck 1992, 153-236), για τον Gorz είναι πάντοτε απαραίτητη μια οικολογική αναδιάρθρωση της κοινωνίας που υποτάσσει την οικονομική λογική σε μια οικο-κοινωνική λογική, η οποία είναι πάντως ασυμβίβαστη με το καπιταλιστικό παράδειγμα μεγιστοποίησης του κέρδους, μεγιστοποίησης της αποδοτικότητας και διεύρυνσης των επιθυμιών. Απαραίτητο πάντοτε πλαίσιο για την μετάβαση σε μια οικολογικοποιημένη κοινωνία είναι η χρήση του ελεύθερου χρόνου σε μια δυαδική κοινωνία όπου ο τομέας των υπηρεσιών διογκώνεται, δημιουργώντας μια κοινωνία υψηλών ή μέσων εισοδημάτων που περιμένει να της παρασχεθούν υπηρεσίες από ένα δεύτερο τμήμα της κοινωνίας που απλώς "υπηρετεί" (Gorz 1993, 57-60). Το πνεύμα της ανάπτυξης πλέον στηρίζεται σε μια αντιοικονομική, αντιπαραγωγική δραστηριότητα η οποία δημιουργεί τις νέες θέσεις εργασίας, γεγονός που δεν εξυπηρετεί την εξοικονόμηση χρόνου εργασίας αλλά της σπατάλης του χρόνου εργασίας για να απολαμβάνουν εκείνοι που έχουν μεγάλο εισόδημα (Gorz 1993, 60). Ο Gorz υπενθυμίζει ότι η οικονομική ανάπτυξη είχε ως κύρια κινητήρια δύναμη την "παραγωγική αντικατάσταση", τη μεταφορά δηλαδή χειρωνακτικών εργασιών που ανήκαν επί αιώνες στην οικιακή σφαίρα παραγωγής στη βιομηχανία και τις βιομηχανοποιημένες υπηρεσίες, καθώς οι εργασίες αυτές αναλαμβάνονται πλέον από ειδικευμένες μονάδες με αποτέλεσμα να εξοικονομείται χρόνος εργασίας για όλους. Αυτή λοιπόν η αναπτυξιακή υπόσχεση που γίνεται πράξη κατακτά τις μάζες οι οποίες επί δεκαετίες διαπιστώνουν τη βελτίωση της ποιότητας ζωής. Με την ηλεκτρονική επανάσταση εξοικονομείται περισσότερος εργασιακός χρόνος, η επένδυση του οποίου αποτελεί ένα μεγάλο στοίχημα για το μέλλον της ανθρωπότητας. Σε καμία περίπτωση πάντως ο Gorz δεν προτείνει την επένδυσή του εκ νέου στην σφαίρα της οικονομίας, όπως ιστορικά συνέβη με τα πρώτα βήματα της εκβιομηχάνισης (Gorz 1993, 55-56).

Στην Ελλάδα, οι Σιαπκαράς και Πιπεροπούλου, αποδέχονται τα επιχειρήματα της στρατηγικής για μετριασμό της ανάπτυξης και τάσσονται υπέρ μιας ανάπτυξης με οικολογικό περιεχόμενο, το οποίο ορίζουν ως ένα σύνολο δραστηριοτήτων που "χρησιμοποιεί λιγότερα μη αναστρέψιμα στοιχεία σε υλικά, σε υλικο-τεχνική υποδομή, σε πρωτογενή χωροταξική επέμβαση κ.α." (Σιαπκαράς-Πιπεροπούλου 1994, 171 & 178).

Ε. ΑΕΙΦΟΡΟΣ ('Η ΒΙΩΣΙΜΗ) ΑΝΑΠΤΥΞΗ

Η πρόταση για την καθιέρωση του όρου *αειφόρος (ή βιώσιμη)*[177] *ανάπτυξη (sustainable development)*, που εισήχθη από την έκθεση *"Το κοινό μας μέλλον"* ανήκει στη Gro Harlem Brundtland, συντονίστρια[178] των εργασιών της *Παγκόσμιας Επιτροπής για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη*, που εκπόνησε την εν λόγω έκθεση για λογαριασμό του ΟΗΕ[179], αποτελεί την πλέον δημοφιλή έννοια που έχει προταθεί στη βιβλιογραφία της σύγχρονης οικολογικής σκέψης. Ενδεικτική της αποδοχής της αειφόρου ανάπτυξης είναι η διείσδυση της έννοιας στο κείμενο της Ευρωπαϊκής Συνθήκης του Άμστερνταμ που υπογράφηκε το 1997. Η Συνθήκη του Άμστερνταμ εντάσσει την αρχή της αειφόρου ανάπτυξης και την περιβαλλοντική διάσταση σε όλες τις τομεακές πολιτικές της Ένωσης και προβλέπει τη δυνατότητα θέσπισης ισχυρότερων κανόνων περιβαλλοντικής προστασίας σε σχέση με τους κανόνες της εσωτερικής αγοράς (Ιωακειμίδης 1998, 9). Η αειφόρος ανάπτυξη υιοθετείται επίσης από τη Διακήρυξη του Ρίο για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη, την περίφημη Agenda 21 (1992), ως έννοια που αποδέχεται τη συνέχιση της αναπτυξιακής διαδικασίας και τη διαρκή οικονομική μεγέθυνση με τους παρόντες ή και ταχύτερους ρυθμούς, υπό την προϋπόθεση όμως ότι διασφαλίζεται η αειφορία των οικοσυστημάτων και των "δεξαμενών" των φυσικών πόρων (ανανεώσιμων και μη), μέσω της υιοθέτησης πολιτικών άμεσης (π.χ. διεθνείς

---

[177] Στα ελληνικά, εκτός από τους όρους αειφόρος-αειφορική και βιώσιμη ανάπτυξη έχουν επίσης χρησιμοποιηθεί -με την ίδια σημασία- οι όροι αυτοσυντηρούμενη και διατηρήσιμη ανάπτυξη (Γεωργόπουλος 1998, 29).

[178] Τότε πρωθυπουργού της Νορβηγίας.

[179] Η έκθεση αναγνώσθηκε στη Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών στα τέλη του 1987.

συμβάσεις για τον περιορισμό παραγωγής επικίνδυνων ουσιών) ή έμμεσης (π.χ. "πράσινη" φορολογία) προστασίας (Μπάλιας 1996, 62).

Ο όρος "αειφόρος" αναφέρεται για πρώτη φορά από τον Σοφοκλή και έχει υιοθετηθεί από τη δασοπονία, όπου σημαίνει μια συγκεκριμένη διαχειριστική μέθοδο[180] του δάσους, σύμφωνα με την οποία *"όταν αφαιρείται από το δάσος -κατά ορισμένα χρονικά διαστήματα που ονομάζονται χρόνοι περιφοράς- όγκος ξύλου ίσος ή και λιγότερος με αυτόν που έχει παραχθεί κατά το θεωρούμενο χρονικό διάστημα, λέγεται ότι το δάσος "αειφορεί". Αντιμετωπίζεται δηλαδή το δάσος ως ανανεούμενη πηγή ξυλώδους μάζας που δεν εξαντλείται, αφού νέα ποσότητα ξύλου ίση με αυτή που αφαιρέθηκε παράγεται από τα παραμένοντα δένδρα"* (Καλοπίσης 1998, 8). Στη σύγχρονη οικολογική σκέψη ο όρος αειφορία (sustainability) παρουσιάσθηκε για πρώτη φορά από τον I. Sachs το 1982, για τον οποίον *αειφορία των συστημάτων είναι εκείνη η δυναμική κατάσταση των συστημάτων, των οποίων η φέρουσα ικανότητα δεν διαρρηγνύεται* (Sachs I. 1982, 15). Για τον Μπλιώνη ο επικρατέστερος ορισμός της αειφόρου ανάπτυξης αναφέρεται στην ίδια την έκθεση Brundtland: *"Αειφόρος είναι η ανάπτυξη που ικανοποιεί τις ανάγκες του παρόντος χωρίς να διακυβεύει την ικανότητα των μελλοντικών γενεών να ικανοποιήσουν τις δικές τους ανάγκες"* (Μπλιώνης 1998β, 57). Η αειφόρος ανάπτυξη όμως μπορεί να ορισθεί και πιο μινιμαλιστικά ως έννοια που είναι συμβατή ή έστω φιλική προς το περιβάλλον (Σιούτη 1995, 79). Ένας πιο σύνθετος ορισμός της έννοιας αποτυπώνεται στην έκθεση *Αειφόρες Πόλεις "Αειφόρος ανάπτυξη είναι η ανάπτυξη που παρέχει βασικές περιβαλλοντικές, κοινωνικές και οικονομικές υπηρεσίες σε όλους τους κατοίκους μιας κοινότητας, χωρίς να απειλεί την βιωσιμότητα των φυσικών, δομικών και κοινωνικών συστημάτων από τα οποία εξαρτάται η παροχή αυτών των υπηρεσιών"* (Ομάδα Εμπειρογνωμόνων 1993α, 47-48).

Το περιεχόμενο της αειφόρου ανάπτυξης, μιας *οικολογικά συμβατής* ανάπτυξης όπως την αποκαλεί ο Hervé Kempf, αποτυπώνεται εν συντομία στην προτροπή του Άγγλου

[180] Η επιλεκτική υλοτόμηση των δασών σε περίτροπους χρόνους (εκ περιτροπής σε διάφορα σημεία του δάσους έτσι ώστε να δίνεται η δυνατότητα φυσικής αναγέννησης του τμήματος που κάθε φορά υλοτομείται), αλλά και άλλες πρακτικές διαχείρισης των φυσικών πόρων, όπως η εναλλαγή των ορεινών και των πεδινών βοσκοτόπων, ήταν γνωστές από την αρχαιότητα και εγκαταλείφθηκαν μόλις στα τέλη του 19ου αιώνα (Παπαγιάννης 1995, 60).

οικονομολόγου David Pearce, σύμφωνα με την οποία *"κάθε γενιά οφείλει να μεταφέρει στην επόμενη γενιά ένα απόθεμα σταθερού τεχνητού και φυσικού κεφαλαίου"*. Προκειμένου η αξία του κεφαλαίου αυτού να διατηρείται σταθερή, θα πρέπει η εκάστοτε μείωση του φυσικού κεφαλαίου να μην υπερβαίνει την αύξηση του τεχνητού κεφαλαίου που παράγεται από τον άνθρωπο (Kempf 1991, 48-49). Η προσπάθεια αυτή όμως προϋποθέτει την επακριβή οικονομική αποτίμηση του φυσικού κεφαλαίου, κάτι σχεδόν αδύνατο για ορισμένους πόρους όπως η στοιβάδα του όζοντος, η οποία δεν είναι δυνατόν να αντικατασταθεί τεχνητά, αφού για το σχηματισμό της χρειάσθηκαν 5.000.000 έτη (Μπάλιας 1996, 62).

Η αειφόρος ανάπτυξη είναι μια έννοια ευρύτερη από την προστασία του περιβάλλοντος. Η εφαρμογή της απαιτεί πολιτικές που θα συμβάλλουν στη βελτίωση της ποιότητας ζωής για τις παρούσες και τις μέλλουσες γενεές, εντός ενός ηθικού πλαισίου του ευ ζην, που θα εξασφαλίζει τη μακροπρόθεσμη υγεία και ακεραιότητα του περιβάλλοντος. Περαιτέρω ανάπτυξη είναι δυνατόν να λαμβάνει χώρα μόνο εφόσον αυτή δεν παραβιάζει τη φέρουσα ικανότητα των φυσικών συστημάτων (Ομάδα Εμπειρογνωμόνων 1993α, 47-48).

Οι βασικές αρχές της αειφόρου ανάπτυξης είναι:

i. Το *περιβάλλον επιβάλλει όρια* σε ορισμένες ανθρώπινες δραστηριότητες. Η συνεχής ικανότητα του περιβάλλοντος να προμηθεύει πόρους, να απορροφά απόβλητα και να παρέχει τις βασικές υπηρεσίες "στήριξης της ζωής" είναι ζωτικής σημασίας για την ευζωΐα και την επιβίωση των ανθρώπων κα πρέπει να διασφαλισθούν. Ο *καθορισμός των περιβαλλοντικών ορίων* (της φέρουσας ικανότητας) της γης δεν είναι εύκολη υπόθεση, καθώς για πολλές περιπτώσεις η επιστημονική εκτίμηση της επάρκειας των αποθεμάτων και των ορίων χρήσης των δεν είναι επαρκής. Όταν υπάρχουν τέτοιες αβεβαιότητες, θα πρέπει κατά τη λήψη των αποφάσεων να λειτουργεί η αρχή της πρόληψης, έτσι ώστε να αποφεύγονται πιθανότητες πρόκλησης μη αντιστρεπτών βλαβών

ii. Η εφαρμογή της *αρχής της πρόληψης* σημαίνει ότι οι ανθρώπινες δραστηριότητες πρέπει να διεξάγονται μέσα σε όρια που επιβάλλονται από το φυσικό περιβάλλον. Αυτό απαιτεί κατάλληλες διαδικασίες πολιτικής (περιβαλλοντικές πολιτικές).

iii. Η αειφόρος ανάπτυξη αποσκοπεί στη *συμφιλίωση της διατήρησης του περιβάλλοντος και των φυσικών πόρων με τις φιλοδοξίες των ανθρώπινων κοινωνιών να αναπτύσσονται*, να προοδεύουν και να βελτιώνουν τα πρότυπα πλούτου και διαβίωσης.

iv. Η *αρχή της περιβαλλοντικής αποτελεσματικότητας* σημαίνει την επίτευξη του μεγαλύτερου δυνατού οικονομικού οφέλους για κάθε μονάδα χρησιμοποιούμενων πόρων και παραγόμενων αποβλήτων[181]. Η περιβαλλοντική αποτελεσματικότητα μπορεί να αυξηθεί με τις κατάλληλες πολιτικές (βλ. στη συνέχεια σελ. 199).

v. Η *αρχή της αποτελεσματικότητας της ευημερίας* είναι το κοινωνικό ισοδύναμο της αρχής της περιβαλλοντικής αποτελεσματικότητας. Αφορά στην απόκτηση μεγαλύτερου ανθρώπινου οφέλους από κάθε μονάδα οικονομικής δραστηριότητας, κάτι το οποίο μπορεί να επιτευχθεί από την μεγαλύτερη δυνατή χρήση των οικονομικών στοιχείων κατά τους κύκλους ζωής των, προς όφελος κατά αρχάς του κοινωνικού συνόλου και δευτερευόντως των ατόμων.

vi. Η *αρχή της κοινωνικής ισότητας*, της δίκαιης δηλαδή κατανομής του πλούτου συνδέεται επίσης στενά με την αειφορία. Οι φτωχοί επηρεάζονται χειρότερα από τα περιβαλλοντικά προβλήματα και είναι λιγότερο ικανοί να τα επιλύσουν. Ο πλούτος, από την άλλη πλευρά, παρέχει στους ανθρώπους τη δυνατότητα να καταναλώνουν περισσότερα αγαθά, να ταξιδεύουν συχνότερα, να ζουν σε μεγαλύτερους χώρους κ.ο.κ., με αποτέλεσμα την υψηλή κατανάλωση φυσικών και ενεργειακών πόρων και τη μεγάλη παραγωγή αποβλήτων. Επί πλέον, οι πλούσιοι έχουν τα μέσα να αγνοούν ή να διασώζονται από ορισμένες περιβαλλοντικές συνέπειες των ενεργειών τους. Έτσι, η μή δίκαιη κατανομή του πλούτου προκαλεί συμπεριφορά αντίθετη με την αρχή της αειφορίας, που είναι δύσκολο να αλλάξει.

---

[181] Η έννοια της περιβαλλοντικής αποτελεσματικότητας πρακτικά σημαίνει ότι από κάθε καταναλωτικό προϊόν που παράγεται θα πρέπει να αντλείται το μέγιστο δυνατό όφελος χρήσης. Για παράδειγμα, ένα κομμάτι γυαλί θα πρέπει, αφού χρησιμοποιηθεί ως συσκευασία αναψυκτικού, να πλυθεί και να ξαναχρησιμοποιηθεί όσο περισσότερες φορές είναι αυτό εφικτό και εν τέλει, όταν φθαρεί, να ανακυκλωθεί και να ξαναχρησιμοποιηθεί ως μπουκάλι ή πιθανώς για άλλη χρήση.

vii. Η *κοινωνική αλληλεγγύη* αποτελεί μια ακόμη σημαντική αρχή για την αειφορία, η οποία είναι απαραίτητη για την αρχή της ισότητας (UN Commission For Environment & Development 1987, 43).

viii. Η *αρχή της ισότητας των γενεών*, ισοδυναμεί με τη μέριμνα η οποία πρέπει να λαμβάνεται ώστε να εξασφαλίζεται η ασφαλής διαβίωση των μελλοντικών γενεών (Ομάδα Εμπειρογνωμόνων 1993α, 47-48).

Στις αρχές της δεκαετίας του '90, η συζήτηση για την αειφόρο ανάπτυξη αρχίζει να γίνεται δημοφιλής και στην Ελλάδα[182]. Η έννοια της αειφόρου ανάπτυξης διαδίδεται και κερδίζει έδαφος στις προτιμήσεις όχι μόνο των διανοούμενων που εντάσσονται στα ρεύματα της σύγχρονης οικολογικής σκέψης αλλά και σε διανοούμενους άλλων πολιτικών και επιστημονικών χώρων, πολλοί από τους οποίους σπεύδουν να λάβουν μέρος στη συζήτηση. Ακόμη η αειφόρος ανάπτυξη αποτελεί έννοια που σταδιακά γίνεται αποδεκτή από ευρύτερα κοινωνικά στρώματα (Παπαδημητρίου Ε. 1995, 346), τα οποία δείχνουν κάποιο βαθμό ετοιμότητας να διαφύγουν από τον άκριτο καταναλωτισμό, χωρίς ωστόσο από σχετικές έρευνες που έχουν διεξαχθεί να έχει καταστεί σαφές στην κοινή γνώμη το περιεχόμενο αυτής της αειφόρου ανάπτυξης και των συμπεριφορών που υιοθετεί (Sakiotis 1995, 7).

Πόσο διαφοροποιούνται άραγε η αειφόρος ανάπτυξη, η οικο-ανάπτυξη και η μετριασμένη ανάπτυξη; Αν και οι διαφορές μεταξύ των τριών αυτών εναλλακτικών προτάσεων είναι υπαρκτές, οι τρεις προτάσεις συγκλίνουν στην επιθυμία για διατήρηση του όρου ανάπτυξη στο θεωρητικό και πρακτικό οπλοστάσιο, εμβολιαζόμενου όμως κάθε φορά με κάποιο επιθετικό προσδιορισμό που δηλώνει την ανάγκη για την θέσπιση κάποιων περιορισμών στον τρόπο ανάπτυξης. Χωρίς οι συγγραφείς που έχουν προτείνει τους όρους αυτούς να προχωρούν σε πλήρη ανάλυση-περιγραφή των νέων εννοιών, οι τρεις αυτές προσεγγίσεις χαρακτηρίζονται από την προσπάθειά τους να συνθέσουν το δίπολο ανάπτυξη-περιβάλλον,

[182] Μια πρώιμη περιγραφή που προσιδιάζει στη μεταγενέστερη έννοια της αειφόρου ανάπτυξης γίνεται από τον Αντώνη Τρίτση το 1981, ο οποίος επιχειρώντας να ορίσει ένα μοντέλο ανάπτυξης που θα συνδυάζεται με την προστασία του περιβάλλοντος και τη διατηρησιμότητα των πόρων σημειώνει ότι οι αναπτυξιακοί ρυθμοί οφείλουν "να διασφαλίζουν την οικολογική ανανέωση των ανανεούμενων πόρων" (Τρίτσης 1981, 329).

αποδίδοντας στην πολιτική οικονομία και στην πολιτική θεωρία ένα νέο μοντέλο οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης, το οποίο θα διακρίνεται από μια σειρά θετικών προϋποθέσεων ώστε να είναι αποδεκτό από τους κοινωνικούς εταίρους και παράλληλα να μην απειλεί την κοινωνική συνοχή και να διασφαλίζει την προστασία του περιβάλλοντος και τη διατηρησιμότητα των πόρων.

ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ ΑΠΟΡΡΙΨΗΣ ΤΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

Α) ΚΡΙΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΤΗΣ ΑΕΙΦΟΡΟΥ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

Αν και δημοφιλής ιδέα στη σύγχρονη οικολογική σκέψη, η αειφόρος ανάπτυξη αποτελεί την έννοια που υπέστη την ισχυρότερη αμφισβήτηση από οικολόγους διανοούμενους αλλά και από διανοούμενους άλλων επιστημονικών και πολιτικών χώρων, κυρίως στη συζήτηση που έγινε στη διεθνή βιβλιογραφία. Αλλά και στην ελληνική συζήτηση δεν παρουσιάσθηκαν μόνο θετικές γνώμες για την αειφόρο ανάπτυξη. Αρκετοί συγγραφείς κατέθεσαν μια συστηματική κριτική για την έννοια, υιοθετώντας τα επιχειρήματα που είχαν νωρίτερα παρουσιασθεί στη σχετική διεθνή συζήτηση, εμπλουτίζοντας την σε ορισμένες περιπτώσεις με πρωτότυπες συμβολές, τις οποίες παρουσιάζουμε στη συνέχεια.

Μια αρχική επισήμανση που αφορά στην έκθεση "Το κοινό μας μέλλον" εστιάζει σε μια διαρθρωτική αδυναμία του κειμένου, στο ότι η αειφορική περιβαλλοντική διαχείριση του πλανήτη τίθεται ως τεχνικό και οργανωτικό ζήτημα, το οποίο μπορεί να επιτευχθεί με κατάλληλες τεχνολογικές αναπροσαρμογές και καινοτόμες ελεγκτικές και διαχειριστικές μεθόδους, με αποτέλεσμα το περιβαλλοντικό ζήτημα να αποκόπτεται από τις κοινωνικές και οικονομικές βάσεις παραγωγής του (Σταμάτης 1995, 15). Μια άλλη παρατήρηση που έχει διατυπωθεί από τον Παρασκευόπουλο για την αειφόρο ή αυτοσυντηρούμενη ανάπτυξη

αφορά στην οντολογία του όρου: "αυτοσυντηρούμενη δεν είναι μια οικονομία όταν επιδιώκει την αναπτυξιακή της επέκταση αλλά όταν αποβλέπει στην αποκατάσταση της ισορροπίας με το φυσικό της περιβάλλον και με την ποιότητα ζωής της κοινωνίας της". Η προσπάθεια σύζευξης της ανάπτυξης με το περιβάλλον δεν μπορεί να τελεσφορήσει καθώς οι δομικές αδυναμίες της ανάπτυξης (βλ. παραπάνω σελ. 105-107) θα συνεχίσουν να υφίστανται και να συντηρούν την οικολογική κρίση (Παρασκευόπουλος 1993α, 57).

Για τους κοινωνικούς οικολόγους *"η αειφόρος ανάπτυξη δεν συνιστά παρά το "πρασίνισμα του καπιταλισμού", καθώς αποτελεί αντιφατική κατάσταση, παρόμοια με εκείνη του σοσιαλιστικού κρατισμού, ο οποίος στο παρελθόν αποπειράθηκε να εισαγάγει σοσιαλιστικά κριτήρια στην ανάπτυξη (ισότητα, κοινωνική δικαιοσύνη). Το ίδιο συμβαίνει σήμερα, καθώς γίνεται μια απόπειρα να εισαχθούν οικολογικά κριτήρια στην ανάπτυξη (βιωσιμότητα, ενδυνάμωση των φυσικών πόρων), αλλά οι ανάγκες της ανταγωνιστικότητας και της προστασίας του περιβάλλοντος αλληλοαποκλείονται"* (Μπλιώνης, 1998β, 58). Ο Φωτόπουλος, συμφωνώντας με τις σκέψεις αυτές, απορρίπτει την αειφόρο ανάπτυξη ως ένα *εγχείρημα "πρασινίσματος του καπιταλισμού"*, εκτιμώντας ότι η έκθεση Brundtland αποτελεί μια προσπάθεια εισαγωγής πρόσθετων κριτηρίων στην αναπτυξιακή διαδικασία, μιας τρόπον τινά οικολογικοποίησης της ανάπτυξης που εισάγει τα κριτήρια της βιωσιμότητας (αειφορίας) και ενδυνάμωσης των φυσικών πόρων, κατά το αντίστοιχο της προσπάθειας εισαγωγής σοσιαλιστικών κριτηρίων στην ανάπτυξη (ισότητα και κοινωνική δικαιοσύνη), προσπάθεια η οποία απέτυχε καθώς εμπεριείχε μια σημαντική αντίφαση, την αντίφαση ανάμεσα στη δυναμική της οικονομίας ανάπτυξης (που κατά το συγγραφέα στοχεύει στο κέρδος με κάθε τίμημα) και την απόπειρα καθορισμού της δυναμικής αυτής με βάση ποιοτικά κριτήρια (Φωτόπουλος 1994, 89). Στην αειφόρο ανάπτυξη ο συγγραφέας αντιπροτείνει ένα σύνολο ρυθμίσεων στις οποίες συμπεριλαμβάνει την ανάγκη για ποσοτική ανάπτυξη των φτωχότερων κοινωνιών του πλανήτη, τουλάχιστον μέχρι κάποια χρονική στιγμή οπότε θα έχουν καλυφθεί οι βασικές ανάγκες του πληθυσμού και της ρύθμισης του διεθνούς εμπορίου, έτσι ώστε οι εμπορικές ανταλλαγές να γίνονται μόνο μεταξύ κοινωνιών που βρίσκονται σε παρόμοιο επίπεδο ανάπτυξης (Φωτόπουλος 1989, 57). Επίσης, υποστηρίζει ότι η ανάπτυξη θα πρέπει να είναι προσανατολισμένη στην ικανοποίηση υλικών

και μη αναγκών και όχι στην μεγιστοποίηση των κερδών. Υιοθετώντας μάλιστα τις απόψεις που διατυπώνονται από ακραία στοιχεία της πολιτικής οικολογίας, υποστηρίζει πως οι ανάγκες είναι συγκεκριμένες, μετρήσιμες και είναι δυνατόν να ορισθούν κατά ενιαίο και πάγιο τρόπο, διαχρονικά και διατοπικά: επιβίωση, προστασία, στοργή, κατανόηση, συμμετοχή, ελεύθερος χρόνος, δημιουργία, ταυτότητα και ελευθερία (Φωτόπουλος 1989, 56-57).

Το ζήτημα του καθορισμού των αναγκών βέβαια αποτελεί αντικείμενο μιας πολύ μεγάλης συζήτησης που έχει επιχειρήσει να φέρει σε πέρας -όχι με μεγάλη επιτυχία ωστόσο- η σύγχρονη οικολογική σκέψη. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι στη σύγχρονη οικολογική σκέψη, η αποδοχή του απεριόριστου των ανθρώπινων αναγκών έχει αμφισβητηθεί ευθέως. Ιδιαίτερα για το ζήτημα των "αναγκών που αξίζει να ικανοποιούνται", όπως ζητούν οι Σταμάτης - Φωτόπουλος, το μεγάλο ζήτημα όπως έχει τεθεί από αρκετούς συγγραφείς, διασυνδέεται με το σύστημα των αξιών που επικρατούν σε κάθε κοινωνία. Προτείνοντας έναν αντικειμενικό ορισμό των αναγκών που νομιμοποιούνται από την οικολογική σκέψη, ο Sarkar Saral επικαλείται το θεμελιώδη περιορισμό που θέτει η δυνατότητα άντλησης πόρων από τη γη χωρίς να διακινδυνεύονται οι προοπτικές των μελλοντικών γενεών (Sarkar Saral 1990, 150). Για να επιτευχθεί όμως αυτή η κατάσταση απαιτείται η αναδιευθέτηση του περιεχομένου του σύγχρονου πολιτισμού, μια "οικολογικοποίηση" των ανθρώπινων κοινωνιών, πιθανότητα όμως που δεν είναι δυνατόν να επιτευχθεί σε έναν πλανήτη που αριθμεί 6 δισεκατομμύρια κατοίκων, με το ήμισυ του πληθυσμού βυθισμένο στην άγνοια, τον αναλφαβητισμό και την ανέχεια (Brown 1981, 5-8).

Συνεχίζοντας τη συλλογιστική του Φωτόπουλου και επιχειρώντας να αναφερθεί στο ζήτημα της ανάπτυξης οντολογικά (όπως ο ίδιος αναφέρει), ο Σταμάτης υποστηρίζει, (συμφωνώντας με τον Φωτόπουλο - βλ. παραπάνω σελ. 176) ότι η "οικολογική μέριμνα (...) μπορεί να επιτευχθεί εφόσον η ίδια η ανάπτυξη ιδωθεί ως πρόβλημα δημοκρατίας, δηλαδή ως ζήτημα συλλογικού καθορισμού των «αληθινών», οικονομικών και πολιτισμικών, αναγκών που αξίζει να ικανοποιούνται" (Σταμάτης 1995, 15 και Φωτόπουλος 1994, 98). Ο Σταμάτης προτείνει

ακόμη μια "πλανητικών διαστάσεων αναδιάταξη των κοινωνικών πραγμάτων (...) που θα αναγνώριζε τους εναπομείναντες φυσικούς πόρους του πλανήτη ως κοινή κληρονομιά της ανθρωπότητας" (Σταμάτης 1995, 25). Η ζητούμενη εν προκειμένω "δημοκρατικοποίηση" της ανάπτυξης, αίτημα που θέτει ως κεντρικό στις εργασίες του και ο Φωτόπουλος (βλ. ενδεικτικά Φωτόπουλος 1994, 67-98), αποτελεί μια προσέγγιση που εντάσσεται σε έναν ιδιότυπο "αφελή οικονομισμό", που αγνοεί την ανάλυση των δεδομένων της παγκοσμιοποίησης της οικονομίας, στην οποία πολλοί ερευνητές έχουν εντοπίσει την προσπάθεια των μεγάλων συσσωρεύσεων κεφαλαίου να αντικαταστήσουν το κρατικό μόρφωμα με χαλαρά διασυνδεόμενες αγορές (Ζώταλης 1998, 66-67). Ο έλεγχος μιας "δημοκρατικά αναπτυσσόμενης ανθρωπότητας" -εφόσον θα ελάμβανε χώρα εκτός του πλαισίου αναφοράς του σύγχρονου έθνους-κράτους και της διεθνούς κοινότητας- πιθανότατα θα κατάληγε στον έλεγχο των τοπικών αγορών από τις πολυεθνικές επιχειρήσεις, μέσω της προηγούμενης άσκησης επιρροής επί των οργανωμένων συσσωματώσεων πολιτών (οι οποίες θα αντικαθιστούσαν μερικώς το ρόλο του κράτους) που θα αποφάσιζαν για τις αναπτυξιακές επιλογές και κατευθύνσεις. Ο απόλυτος έλεγχος των διεθνών αγορών άλλωστε αποτελεί κεντρική στόχευση των πολυεθνικών εταιρειών και σε καμία περίπτωση βέβαια δεν διασφαλίζει τις ελάχιστες προϋποθέσεις αειφορικής διαχείρισης των πόρων, έστω και έτσι όπως τους προτείνει η επιτροπή Brundtland με την ενίσχυση των αρμοδιοτήτων και του ρόλου των διεθνών οργανισμών, όπως του ΟΗΕ (UN Commission For Environment & Development 1987, 315-319). Εκτείνοντας σε μια ακραία της εκδοχή τη συλλογιστική για μια "δημοκρατικά αναπτυσσόμενη ανθρωπότητα", ο Φωτόπουλος καταλήγει σε μια σαφώς αντι-οικολογική τοποθέτηση, καθώς θεωρεί ότι με την εξέλιξη της παγκοσμιοποίησης "εκατομμύρια άνθρωποι σε όλο τον κόσμο ζουν στην ανασφάλεια και την εξαθλίωση της οικονομίας της αγοράς και θεωρούν πολυτέλεια το περιβάλλον" (Φωτόπουλος 1998, 8)[183].

---

[183] Οι προβληματισμοί του Φωτόπουλου -στο σύνολο των γραπτών του- περιελίσσονται επί ζητημάτων που αφορούν περισσότερο σε μια φιλοσοφία της δημοκρατίας ενώ οι αναλύσεις του που συνδέονται με τα ζητήματα της οικολογικής κρίσης και των προτάσεων για την αντιμετώπισή της, είναι περιορισμένες και μάλλον στα όρια της οικολογικής προβληματικής μπορούν να τοποθετηθούν. Ωστόσο ο συγγραφέας επιμένει να συμπεριλαμβάνει στους τίτλους των περισσότερων εργασιών του τον όρο "οικολογικό" (Βλ. για παράδειγμα το άρθρο *Οι Οικονομικές Βάσεις της Οικολογικής Δημοκρατίας*, στο οποίο ο συγγραφέας -παρά τον τίτλο του άρθρου- ουδόλως ασχολείται με τα ζητήματα της οικολογικής κρίσης ή με εναλλακτικές προτάσεις εξόδου από την κρίση αυτή (Φωτόπουλος 1993, 15-50).

Έντονη κριτική κατά της αειφόρου ανάπτυξης έχει ασκήσει και ο Μοδινός, επηρεασμένος από μια ριζοσπαστική κριτική προσέγγιση της έννοιας που υιοθετήθηκε από το βρετανικό περιοδικό Ecologist αλλά και από τις σχετικές απόψεις του Ivan Illich. Στο εκδοτικό σημείωμα του Ecologist, με τίτλο *Whose Common Future? (Τίνος το κοινό μέλλον;)*, τον Μάιο του 1990, ο Larry Lohmann ασκεί μια καταλυτική κριτική στο περιεχόμενο και τις προτάσεις της Έκθεσης Brundtland, εστιάζοντας ιδιαίτερα στην επιχειρούμενη -κατά τον αρθρογράφο- προσπάθεια της Επιτροπής Brundtland να εμπεδωθεί από όλο τον κόσμο ένα κοινό αίσθημα ασφάλειας που είχε να κάνει με την οικολογική κρίση και τη διασφάλιση ενός βιώσιμου κοινού μέλλοντος της ανθρωπότητας, εγχείρημα που δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα του τέλους του 20ου αιώνα ενός κόσμου με μεγάλες ανισότητες, ενός κόσμου που εντέλει δεν είναι δυνατό να αγωνιά για το κοινό του μέλλον, καθώς δεν υπάρχει καν κοινό παρόν (Lohman L. 1990, 82-83). Δύο μήνες μετά, τον Ιούλιο του 1990, ο Μοδινός σε άρθρο του με τον ίδιο τίτλο *("Τίνος κοινό μέλλον;")* σπεύδει να απορρίψει την αειφόρο ανάπτυξη ως ένα ακόμη εγχείρημα του καπιταλισμού που προσπαθεί να "πρασινίσει" αφομοιώνοντας τα οικολογικά αιτήματα απλώς προσθέτοντας κάποια ειδικά επίθετα στον όρο. Υποστηρίζει μάλιστα ότι "η κοινωνική ευημερία μπορεί να επιτευχθεί σε πολύ χαμηλότερα επίπεδα άσκησης της παραγωγικής ικανότητας εάν υιοθετηθούν κριτήρια βιωσιμότητας και αυτοσυντήρησης, τα οποία εντέλει θα οδηγήσουν σε μια μεγαλύτερη αποδοτικότητα των πόρων"· όλα αυτά μπορούν να γίνονται στο όνομα της "παραγωγικής δραστηριότητας εν γένει" και όχι στο πλαίσιο της ανάπτυξης (Μοδινός 1990β, 72). Αν και ο συγγραφέας αποδέχεται πολλές από τις προτάσεις της Έκθεσης, όπως την προτεινόμενη καθιέρωση της αρχής της πρόβλεψης, που η εφαρμογή της θα σήμαινε εξοικονόμηση ενέργειας και λελογισμένη κατανάλωση των πόρων ή και διαπιστώσεις όπως το ότι η οικολογική καταστροφή στο τελευταίο τέταρτο του αιώνα προέρχεται κατά κύριο λόγο από τον φτωχό Νότο και συνεπώς η μεταφορά κατάλληλης φιλοπεριβαλλοντικής τεχνολογίας από το Βορρά που προτείνεται από την Έκθεση θα αμβλύνει την καταστροφή, ο συγγραφέας συγκεντρώνοντας τα επιχειρήματά του υπό το αντι-αναπτυξιακό του πιστεύω συμπεραίνει: "Αν η (αειφόρος) ανάπτυξη χρησιμοποιείται σήμερα για να μας προστατεύσει

από την ανάπτυξη ο κύκλος έχει κλείσει: η έννοια αυτή βρίσκεται ήδη θρυμματισμένη στο έδαφος[184]" (Μοδινός 1990β, 70). Αναπτύσσοντας περαιτέρω τους συλλογισμούς του ο συγγραφέας στο βιβλίο του *Η Αρχαιολογία της Ανάπτυξης*, επισημαίνει την εννοιολογική αδυναμία ενός συλλογικού, παγκόσμιου "εμείς" που επικαλείται η Έκθεση Brundtland με την αναφορά στο κοινό μας μέλλον, καθώς ο σύγχρονος κόσμος στον οποίο αναφέρεται είναι ένας κόσμος μεγάλων ανισοτήτων (Μοδινός 1996α, 67) και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η υπεσχημένη αναπτυξιακή σταθερότητα της Έκθεσης Brundtland απειλεί να απαλείψει την πολιτική στην προοπτική του κοινού μέλλοντος της ανθρωπότητας, καθώς μέσω της απόλυτης πίστης που εναποθέτει στην ανεμπόδιστη τεχνολογική εξέλιξη -η οποία φέρεται ως ικανή να δίνει λύσεις και να σχετικοποιεί τα όρια της ανάπτυξης, καθώς οι σχέσεις χρήσης των πόρων ανατρέπονται με την εισαγωγή καινοτόμων τεχνολογιών (Μοδινός 1990β, 73)- οδηγεί στην επικράτηση μιας αντίληψης και ερμηνείας του κόσμου με βάση τη μηχανική αιτιότητα που απειλεί να πάρει τη θέση της περίπλοκης οργανικότητας, που τόσο κόπιασε να καταδείξει η οικολογία ως επιστήμη και ως κίνημα (Μοδινός 1990β, 75).

Σε μια πιο ψύχραιμη αποτίμηση της αειφόρου ανάπτυξης, ο Ευθυμιόπουλος παρατηρεί ότι η αειφόρος ανάπτυξη είναι "το αποτέλεσμα μιας δύσκολης προσπάθειας συμβιβασμού απόψεων που εκφράζει το οικολογικό κίνημα και πολιτικών ή οικονομικών κύκλων που υποστηρίζουν την εξίσωση πρόοδος ίσον οικονομική ανάπτυξη" (Ευθυμιόπουλος 1992β, 24). Ο συγγραφέας, παρατηρώντας ότι στο Ρίο υιοθετήθηκε η αρχή ότι η οικονομική ανάπτυξη αποτελεί το όχημα για τη μετάβαση στην βιώσιμη ανάπτυξη, θεωρεί ότι το περιεχόμενο της βιώσιμης ανάπτυξης ορίζεται εξίσου συμβατικά με βάση το ΑΕΠ και αναφέρει πως η ανάπτυξη ευθύνεται για την καταστροφή του περιβάλλοντος και την άνιση κατανομή των αγαθών, προσεγγίζοντας τη θέση που είχε διατυπώσει νωρίτερα ο Μοδινός για τη λειτουργία της *ανάπτυξης ως καταστροφή* και τη σύνδεση της αναπτυξιακής διαδικασίας με την αποπτώχευση, όπως είδαμε παραπάνω (βλ. σελ. 108). Η σύγκλιση των απόψεων του

[184] Παρόμοια είναι η προσέγγιση του Illich απέναντι στα πορίσματα της έκθεσης Brundtland. Ο Illich κατηγορεί τη Brundtland ότι παραμένει δέσμια στη λογική της ανάπτυξης και δεν επιχειρεί τη μεγάλη τομή που δεν είναι άλλη "από την αποσύνδεση της επιδίωξης της ειρήνης και της δικαιοσύνης από το όνειρο της προόδου" (Illich 1991, 43).

Ευθυμιόπουλου με εκείνες του Μοδινού ολοκληρώνεται με την επισήμανση που πρώτος είχε κάνει ο Μοδινός το 1987 στο άρθρο *του Κρίση του Καπιταλισμού ή Κρίση της Ανάπτυξης;*, δηλαδή ότι "η ιδέα πως περισσότερη οικονομική ανάπτυξη είναι αναγκαία για να μετριάσει τα δεινά που η ίδια επισυσσώρευσε είναι αστήρικτη και αυτο-αναιρετική" (Ευθυμιόπουλος 1992β, 24).

Απορριπτικές θέσεις για την αειφόρο ανάπτυξη έχουν διατυπωθεί και από Έλληνες διανοούμενους από το χώρο της επιστημονικής οικολογίας. Ο βιολόγος Κώστας Κριμπάς, επικαλούμενος σχετική μελέτη[185] που προβλέπει την πρόσκρουση της ανθρωπότητας στο "θερμοδυναμικά απροσμάχητο[186]" όριο της ανάπτυξης στις αρχές του 22ου αιώνα, επικρίνει την αειφόρο ανάπτυξη και αντιπροτείνει την προοπτική της *μηδενικής ανάπτυξης* (Κριμπάς 1992, 26). Επίσης, σοβαρές εννοιολογικές ενστάσεις για τη χρήση του όρου αειφόρος ανάπτυξη έχουν διατυπωθεί από το φυσικό Καλοπίση, διανοούμενο που -όπως και ο Κριμπάς- δεν προέρχεται από το χώρο της σύγχρονης οικολογικής σκέψης. Αναφερόμενος στο παράδειγμα ενός δάσους, ο φυσικός Γιάννης Καλοπίσης υποστηρίζει ότι η μόνη ισχυρή έννοια είναι εκείνη της αειφορικής διαχείρισης. Ένα μοντέλο διαχείρισης που μεγεθύνει την αποκομιζόμενη σε ετήσια βάση ποσότητα ξυλείας από το δάσος -δηλαδή ένα μοντέλο ανάπτυξης, έστω και αειφόρου, της υλοτομίας στην περιοχή-, οδηγεί σε χαμηλότερους ρυθμούς αναπλήρωσης της αφαιρούμενης ξυλομάζας και, σε κάποια δεδομένη χρονική στιγμή, στην ολοκληρωτική υλοτόμηση του δάσους, χωρίς αυτό να έχει προλάβει να αναγεννηθεί. Συνεπώς, οι υλοτομικές δραστηριότητες στο συγκεκριμένο δάσος δεν είναι δυνατόν να αναπτύσσονται αειφορικά παρά μόνο να τυγχάνουν μιας αειφορικής διαχείρισης, που θα επιτυγχάνεται με την τήρηση ενός ανώτατου επιτρεπόμενου ορίου στην αποκομιζόμενη ξυλεία, το οποίο δεν θα υπερβαίνεται ποτέ. Σύμφωνα λοιπόν με τη μεθοδολογική αυτή παρατήρηση, η έννοια αειφόρος ανάπτυξη δεν στηρίζεται λογικά και θα πρέπει να απορριφθεί (Καλοπίσης 1998, 8).

---

[185] Καλοπίσης 1991, *Η Θερμική Ρύπανση του Περιβάλλοντος και τα Όρια της Οικονομικής Ανάπτυξης*, Παπαζήσης, Αθήνα.

[186] Για το ζήτημα του δεύτερου θερμοδυναμικού αξιώματος (εντροπία) βλ. στη συνέχεια σελ. 185.

Σε ό,τι αφορά τις παρατηρήσεις του Καλοπίση θα πρέπει να δεχθεί κανείς ότι το παράδειγμα του δάσους που επικαλείται είναι σωστό εφ' όσον δεχθούμε ότι το δάσος είναι ένα κλειστό σύστημα, συνεπώς η αειφόρος ανάπτυξη της υλοτομίας δεν μπορεί να επιτευχθεί. Ωστόσο ο Καλοπίσης προβαίνει σε ένα μεθοδολογικό σφάλμα. Η ιδέα της αειφόρου ανάπτυξης δεν περιορίζεται σε κλειστά συστήματα διαχείρισης των φυσικών πόρων, αλλά εμπλέκει άμεσα και τις κοινωνικές δραστηριότητες. Έτσι αν στο συγκεκριμένο παράδειγμα θεωρήσουμε ότι η χρήση των υλοτομούμενων πόρων αφορά στην κάλυψη των αναγκών σε ξυλεία μιας γειτονικής πόλης, η ετησίως παραγόμενη ξυλομάζα που μετατρέπεται σε χαρτοπολτό είναι εφικτό να αναπτύσσεται εφ' όσον καταστεί εφικτή η εφαρμογή ενός προγράμματος ανακύκλωσης του χαρτιού στην πόλη αυτή, που θα εξασφαλίσει πρόσθετες προμήθειες χαρτοπολτού. Αυτό θα σήμαινε ότι κάθε χρόνο, με την ίδια αποκομιζόμενη ξυλομάζα από το δάσος της περιοχής θα ήταν διαθέσιμη στην τοπική αγορά ολοένα μεγαλύτερη ποσότητα χαρτιού, χωρίς να εξαντλείται η δυναμική ανανεωσιμότητας του δάσους και επομένως ο τομέας "παραγωγή ξυλείας" (και όχι μεμονωμένα το δάσος) είναι εφικτό να αναπτύσσεται αειφορικά. Με τη χρήση κατάλληλων τεχνολογιών και συστημάτων διαχείρισης, μια κοινωνία μπορεί να αυξάνει το παραγόμενο προϊόν της διατηρώντας σε ασφαλή κατάσταση τη δυνατότητα αναπαραγωγή των τοπικών πόρων[187].

Η μεθοδολογική επισήμανση του Καλοπίση αφορά σε μεγάλο βαθμό και τον αγγλικό όρο sustainable development, για τον οποίο ο συγγραφέας θεωρεί ότι εμπεριέχει μια αντιφατικότητα. Οι δύο έννοιες, "αειφορία" και "ανάπτυξη" δεν συνδέονται: η ανάπτυξη δεν μπορεί να είναι αειφορική καθώς τα μεγέθη των πόρων είναι δεδομένα· αντιθέτως, η διαχείριση των πόρων είναι εφικτό να είναι αειφορική, άλλοτε ακολουθώντας σταθερούς

[187] Για παράδειγμα με τη χρήση της αιολικής ενέργειας που προσφέρει τη δυνατότητα για πρόσθετη ενέργεια με οικολογικά συμβατή μέθοδο ή με την εφαρμογή τεχνολογιών ανάκτησης υλικών που παράγουν (π.χ. ανακύκλωση, επαναχρησιμοποίηση υλικών) πρόσθετους διαθέσιμους πόρους, μπορεί να εξασφαλισθεί η αειφόρος ανάπτυξη μιας περιοχής. Τα δεδομένα αυτά δεν μπορούν ωστόσο να αξιολογηθούν εξίσου θετικά στην εποχή της παγκοσμιοποίησης, όπου η τοπική διαχείριση των πόρων μειώνεται διαρκώς. Η διαμεσολάβηση του διεθνούς εμπορίου δυσχεραίνει αφάνταστα την εφαρμογή πολιτικών αειφόρου ανάπτυξης, καθώς δεν υπάρχει ασφαλής τρόπος εκτίμησης των μεγεθών και των ρυθμών εκμετάλλευσης των φυσικών πόρων σε συνάρτηση με την διανομή και κατανάλωσή των σε διάφορα σημεία της γης (Meadows – Meadows 1999, 117 & 126-127).

ρυθμούς ποσοτικής άντλησης και χρήσης των πόρων, άλλοτε ακολουθώντας ελαττούμενους ρυθμούς, πιθανώς δε κάποτε και αυξανόμενους ρυθμούς -για ένα συγκεκριμένο χρονικό διάστημα και με την προϋπόθεση της υπερεπάρκειας κάποιου πόρου-, όπως αποδεικνύουν σχετικές μελέτες για την οικονομική οργάνωση κάποιων τύπων προκαπιταλιστικών κοινωνιών (Σακιώτης 1995β, 58-64).

Εννοιολογικές ανησυχίες περί του όρου αναδύονται επίσης από το κοινό κείμενο δύο διεθνών περιβαλλοντικών ΜΚΟ, του WWF (World WildLife Fund) και του IUCN (International Union for the Conservation of Nature) που σε συνεργασία με την UNEP του ΟΗΕ, στην κοινή τους έκθεση *Caring for the Earth: A strategy for Sustainable Living* (UNEP, 1991), αναφέρονται στην αντίφαση που εμπεριέχεται στον όρο αειφόρος ανάπτυξη, αφού στη *φύση τίποτε δεν είναι δυνατόν να αυξάνει απεριόριστα.* Αντιθέτως, η έννοια *"αειφόρος χρήση"*, σημαίνει τη χρήση των πόρων με ρυθμούς που δεν ξεπερνούν τη δυνατότητα ανανέωσης των πόρων και αναφέρεται μόνο σε ανανεώσιμους πόρους. (Μπλιώνης 1998β, 57). Αλλά και η διεθνής *Ανεξάρτητη Επιτροπή για τον Πληθυσμό και την Ποιότητα Ζωής*, ένα "συμβούλιο σοφών", που συστάθηκε με πρωτοβουλία του ΟΗΕ, εθνικών κυβερνήσεων (Ολλανδία κ.α.) και ΜΚΟ, στην έκθεσή της *Caring for the Futute,* προτείνει την αντικατάστασή της αειφόρου ανάπτυξης με την έννοια της *"αειφόρου βελτίωσης"* στην ποιότητα ζωής. Στην ίδια έκθεση επισημαίνεται ότι η οικονομική μεγέθυνση (ανάπτυξη) αποτελεί μια έννοια που επιτάσσει τη δραστηριοποίηση προς έναν πολύ συγκεκριμένο στόχο, ο οποίος ταυτίζεται με ένα συγκεκριμένο επίπεδο καταναλωτισμού, το οποίο έχουν φθάσει οι βιομηχανικές χώρες και επιδιώκεται να το προσεγγίσουν και άλλες. Η ανθρώπινη φύση όμως είναι πολυδιάστατη και συνεπώς δεν είναι δυνατόν να εξαντλείται στη μονοδιάστατη οικονομική μεγέθυνση (ICPQL 1996, 63-64). Η αγωνία της διεθνούς κοινότητας των διανοητών της σύγχρονης οικολογικής σκέψης να παράγει ένα νεολογισμό που θα απεμπλέξει την έννοια της αειφορίας από τον όρο ανάπτυξη είναι εν προκειμένω προφανής. Προδίδει δε την αμηχανία από την οποία εμφορείται η σύγχρονη οικολογική σκέψη στην επιδίωξή της να υπερβεί το πεδίο της οικονομίας και να προτάξει το πεδίο του

περιβάλλοντος και της ποιότητας ζωής. Πρόκειται για σημαντική αστοχία που προδίδει ιδεαλιστικό πνεύμα και διάθεση παράκαμψης του ακανθώδους ζητήματος των παραγωγικών σχέσεων. Στην πραγματικότητα όμως η οικονομία, οι φυσικοί πόροι (ανανεώσιμοι και μη ανανεώσιμοι) και η ευημερία των ανθρώπων αποτελούν συστήματα άρρηκτα συνδεδεμένα μεταξύ τους από την εμφάνιση της οργανωμένης κοινωνικής ζωής στη γη μέχρι σήμερα. Η σχετική συζήτηση αποτελεί ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον αντικείμενο προς έρευνα, προφανώς όμως εκφεύγει από το πλαίσιο της παρούσας εργασίας.

β) Αειφορια – Βιωσιμοτητα (Αειφορικη Διαχειριση των Πορων)

Ο όρος "βιωσιμότητα" (sustainability) σημαίνει τη συνολική προσπάθεια μιας κοινωνίας να διαχειρισθεί τους πόρους που κατέχει με μια έμμετρη διάθεση, έτσι ώστε να εξασφαλίσει τη διαιώνιση της παρουσίας και μελλοντικής χρήσης των πόρων αυτών για τις επόμενες γενιές, επιτυγχάνοντας ταυτόχρονα να διατηρήσει ένα κοινά αποδεκτό επίπεδο συλλογικής ευημερίας στα παρόντα κοινωνικά μορφώματα (Brown 1981, 280-284). Στον ίδιο όρο ο I. Sachs συμπεριλαμβάνει το κριτήριο *της οικολογικής βιωσιμότητας* αλλά και εκείνο του *οικονομικού ορθολογισμού*, υπονοώντας τη δυνατότητα για το περαιτέρω, τη δυνατότητα αναπαραγωγής της ίδιας της κοινωνίας. (Sachs I. 1982α, 75). Τα κριτήρια στα οποία ανταποκρίνεται η βιωσιμότητα ή αειφορία είναι σύμφωνα με τον I. Sachs τρία: α) χρήση των πόρων τέτοια που να καθιστά βιώσιμη την κοινωνία, β) συλλογική χρήση της κοινωνικής υποδομής, γ)αποκεντρωμένες μορφές διαχείρισης. Η αειφορία συνοδεύεται επίσης από παραγωγή προσανατολισμένη προς τις «πραγματικές» ανάγκες των ανθρώπων και από αυτο-παραγωγή μιας σειράς βασικών αγαθών, όπως τα τρόφιμα (Sachs I. 1982α, 75 & 80). Μια πολιτική αειφορίας είναι κατά βάση *ενδογενής*, δεν βασίζεται δηλαδή σε επιλογές που επιδιώκουν την ανταγωνιστικότητα μέσω της αξιοποίησης του συγκριτικού πλεονεκτήματος, με άλλα λόγια δεν είναι εξωστρεφής, διότι το συγκριτικό πλεονέκτημα εξανεμίζεται στις

διεθνείς χρηματαγορές (Sachs I. 1982α, 81). Με την ενδογενή ανάπτυξη[188] συμφωνεί και ο Ρενέ Ντυμόν, ο οποίος προτείνει για τις χώρες του Τρίτου Κόσμου να ακολουθήσουν καθεμιά το δικό της μοντέλο ανάπτυξης, που θα αποβλέπει στην ικανοποίηση των ελάχιστων αναγκών του πληθυσμού (Ribes χ.χ., 180).

Ο Lester Brown προτείνει την αντικατάσταση του όρου ανάπτυξη από τον όρο *αειφορική πρόοδος* και προειδοποιεί ότι η μετάβαση σε έναν αειφορικό κόσμο θα σημάνει μετασχηματισμό των παρόντων όψεων της κοινωνίας στους χώρους της πολιτικής, της οικονομίας, του πολιτισμού αλλά και των ανθρώπινων δικαιωμάτων (Brown 1991, 113-120). Το κυρίως ζητούμενο, για να μπορέσει να διατηρήσει η ανθρωπότητα τη δυνατότητα για οικονομική και κοινωνική πρόοδο, είναι η αναδιάρθρωση της διεθνούς οικονομίας, μέσω μιας συλλογικής προσπάθειας σε πλανητική κλίμακα, αναδιάρθρωση που προϋποθέτει πολιτικές που θα εξασφαλίζουν την περιβαλλοντική αειφορία και την οικονομική δικαιοσύνη[189] (Brown-Flavin 1999, 20-21).

Η αειφορία αναφέρεται σε ένα μοντέλο οικονομικής διαχείρισης που θα εγγυάται τη βιωσιμότητα[190] των οικοσυστημάτων, τη βιωσιμότητα επίσης των δεξαμενών των φυσικών πόρων και κυρίως την εξασφάλιση της επιβίωσης των μελλοντικών γενεών, την επιβίωση δηλαδή του πολιτισμού. Η *αποφυγή αναφοράς στον όρο ανάπτυξη* υποδηλώνει το πεδίο σύμπτωσης απόψεων για αυτούς τους διανοητές και τα ινστιτούτα. Χρησιμοποιώντας επιχειρήματα δανεισμένα από θεωρίες των θετικών επιστημών, όπως είναι η θεωρία της

---

[188] Ανάπτυξη βασισμένη στους επί τόπου υφιστάμενους πόρους.

[189] Σύμφωνα με στοιχεία του οικονομικού περιοδικού Forbes οι 225 πλουσιότεροι άνθρωποι της γης διαθέτουν περιουσία ενός τρισεκατομμυρίου δολαρίων, ίση με εκείνη που διαθέτει το φτωχότερο ήμισυ του παγκόσμιου πληθυσμού, ενώ οι τρεις πλουσιότεροι άνθρωποι του κόσμου έχουν περιουσία κατά τι μεγαλύτερη από το ετήσιο σύνολο των ΑΕΠ των 48 φτωχότερων κρατών (Brown-Flavin 1999, 20).

[190] Ερευνητικά ινστιτούτα, το Worldwatch Institute της Ουάσιγκτον, το Wuppertal Institute στη Γερμανία, η αγγλική οργάνωση αρωγής του Τρίτου Κόσμου Oxfam, η ριζοσπαστική διεθνής οικολογική οργάνωση Friends of the Earth, θεωρητικοί όπως ο Edward Goldsmith του περιοδικού Ecologist, ο John Vidal, αρθρογράφος της εφημερίδας Guardian, ο Γερμανός διανοητής Wolfgang Sachs και στην Ελλάδα ο Μιχάλης Μοδινός, ο Κώστας Κριμπάς, ο Γιάννης Καλοπίσης, ο Θύμιος Παπαγιάννης συγκαταλέγονται στους υποστηρικτές της έννοιας της βιωσιμότητας.

εντροπίας (δεύτερο θερμοδυναμικό αξίωμα)[191], οι οπαδοί της βιωσιμότητας περνούν στο εμπειρικό τους οπλοστάσιο: έρευνες της NASA για την μεγέθυνση των οπών στη στοιβάδα του στρατοσφαιρικού όζοντος, μετρήσεις των μετεωρολόγων που οδηγούν στο συμπέρασμα για μόνιμη αύξηση της μέσης θερμοκρασίας της γης την τελευταία εικοσαετία, στοιχεία των ειδικών του ΟΗΕ για την ταχεία επέκταση της ερημοποίησης καλλιεργήσιμων εδαφών σε κάθε γωνιά του πλανήτη, απώλειες στα πόσιμα υδάτινα αποθέματα παγκοσμίως, απειλή κατά της βιολογικής ποικιλότητας και εξαφάνιση σειράς σπανίων ειδών, εκτεταμένη αποδάσωση στους τροπικούς αλλά και στα δάση του βορρά, αύξηση της εκπομπής των αερίων θερμοκηπίου[192] και μια σειρά άλλων φαινομένων, καταδεικνύουν την πρόσκρουση του ανθρώπινου πολιτισμού επί αδιεξόδων στα οποία έχει οδηγήσει η μεταπολεμική αναπτυξιακή κούρσα. Η αντιπρόταση των οπαδών της βιωσιμότητας αποσυνδέεται από την ανάπτυξη ως έννοια και ως μέθοδο διαχείρισης των πόρων. Με τις προτάσεις τους επιδιώκουν το "πάγωμα" της ανάπτυξης και τη μετάβαση σε ένα νέο μοντέλο οικονομικής και κοινωνικής διαχείρισης "προς μια βιώσιμη κοινωνία", όπως υποδηλώνει ο μόνιμος υπότιτλος του πιο πολυδιαβασμένου βιβλίου της οικολογικής βιβλιογραφίας, της "Κατάστασης του πλανήτη" (State of the World) που εκδίδει σε ετήσια βάση το Worldwatch Institute.

---

[191] Η οποία υποστηρίζει ότι η αυξανόμενη παραγωγή θερμικής ενέργειας οδηγεί στην εξάντληση των ενεργειακών αποθεμάτων του πλανήτη, καθώς κάθε φορά μέρος μόνο της εκλυόμενης ενέργειας επιστρέφει στον πλανήτη με τη μορφή των ενεργειακών εναποθέσεων και το σχηματισμό νέων ενεργειακών αποθεμάτων, ενώ σημαντικό τμήμα αυτής της παραγόμενης ενέργειας χάνεται στην ατμόσφαιρα (Καλοπίσης - Προμπονάς 1993, 50-54). Πιο συγκεκριμένα, ο δεύτερος νόμος της θερμοδυναμικής, αναφέρει ότι όλα τα συστήματα τείνουν προς μια τελική κατάσταση μέγιστης δυνατής αταξίας ή εντροπίας. Για παράδειγμα σε μία μηχανή εσωτερικής καύσης, τα καύσιμα μεταμορφώνονται από μια κατάσταση χαμηλής εντροπίας σε μια κατάσταση υψηλής εντροπίας αναλισκόμενης ισχύος, χαμηλής θερμότητας και διασκορπούμενων μορίων άνθρακα. Το τελικό αποτέλεσμα είναι η μετάβαση σε μια φτωχότερη ενεργειακή κατάσταση.Θεμελιωτής της θεωρίας της εντροπίας είναι ο Ρουμάνος οικονομολόγος-μαθηματικός Nicholas Georgescu Roegen, του οποίου το σύγγραμμα *The Entropy Law and the Economic Process* (Georgescu Roegen 1971), θεωρείται κλασικό για τους διανοούμενους της σύγχρονης οικολογικής σκέψης (Daly 1996, 191-198).

[192] Η κλιματική αλλαγή, όπως υποστηρίζεται από μεγάλο τμήμα του διεθνούς οικολογικού κινήματος επιφέρει σοβαρές επιφέρει καταστροφές που οφείλονται σε ακραία καιρικά φαινόμενα. Η πιο σοβαρή επίπτωση της κλιματικής αλλαγής θεωρείται η μεγάλη αύξηση των τυφώνων, που προκαλούν ζημιές της τάξης των 100 δισεκατομμυρίων δολαρίων το χρόνο (εκτίμηση για τη διετία 1990-91). Τις ζημιές αυτές καλύπτουν οι ασφαλιστικές εταιρείες, οι οποίες -εφ' όσον συνεχισθεί η αύξηση των φαινομένων- αναμένεται να αντιμετωπίσουν άμεσα σοβαρό πρόβλημα επιβίωσης (Legett 1992, 17).

Ο Παρασκευόπουλος παρατηρεί ότι η οικονομία λειτουργεί με αρχές που διαφέρουν εξ' ολοκλήρου από τις αρχές που διέπουν τη λειτουργία της βιόσφαιρας. Η προσπάθεια άρσης της οικολογικής κρίσης απαιτεί τη μετατόπιση της έμφασης από τη διαρκή επέκταση της οικονομίας στην αναδιάρθρωσή της σε κατευθύνσεις βιωσιμότητας, μέσω της δημιουργίας νέων μοντέλων κοινωνικής ευημερίας που θα είναι προσαρμοσμένα στις εκάστοτε τοπικές ιδιαιτερότητες, με αποκεντρωμένες οικονομικές δομές που δεν εντάσσονται στη λογική του υφιστάμενου παγκόσμιου οικονομικού συγκεντρωτισμού (Παρασκευόπουλος 1994, 66). Η αειφορία συνεπώς έγκειται στη *συνειδητή και σώφρονα διαχείριση των πόρων, ιδιαίτερα των φυσικών, προς όφελος του ανθρώπου αλλά χωρίς την εξάντληση, την υποβάθμιση ή την καταστροφή τους, ώστε να συνεχίσουν να είναι χρήσιμοι στις επόμενες γενιές* (Παπαγιάννης 1995, 60). Το αντίδοτο στην ανάπτυξη, σύμφωνα με τον Ευθυμιόπουλο βρίσκεται σε μια "αναστροφή των σημερινών προτύπων, με επιλογές που θα πρέπει να υποβάλλονται στο διπλό κριτήριο της αειφορίας και της πυκνότητας εργασίας." (Ευθυμιόπουλος 1997, 6). Τα χαρακτηριστικά μιας *νέας παγκόσμιας οικονομικής τάξης* που θα βασίζεται στις προδιαγραφές μιας οικολογικής αειφορίας, όπως τα βλέπει ο συγγραφέας, θα προέκυπταν από μια ειλικρινή προσπάθεια ανακατανομής των συντελεστών της ανάπτυξης (π.χ. ρύθμιση του χρέους των χωρών του Τρίτου Κόσμου, με αντάλλαγμα την υιοθέτηση πολιτικών που θα άμβλυναν τα οικολογικά και κοινωνικά προβλήματα από τις κυβερνήσεις των υπανάπτυκτων χωρών) και από έναν ευρύ τεχνολογικό μετασχηματισμό, τόσο στο Βορρά όσο και στο Νότο, που θα μετέτρεπε τις παραγωγικές διαδικασίες σε διαδικασίες "καθαρής παραγωγής" (Ευθυμιόπουλος 1992β, 25). Οι αρχές για τη μετάβαση σε ένα αειφορικό περιβάλλον είναι τα ακόλουθα: α) καθαρή παραγωγή, β) σχεδιασμός με βάση την αρχή της πρόληψης, γ) αειφορική διαχείριση των φυσικών πόρων, δ) διατήρηση της πολιτιστικής ποικιλότητας, ε) κοινωνική συμμετοχή (Ευθυμιόπουλος 1992β, 25). Μια ακόμη σημαντική παράμετρος της ζητούμενης πολιτικής για τη αειφορία είναι το ζήτημα του ελεύθερου χρόνου[193] και εν γένει το ζήτημα της

[193] Στις προκαπιταλιστικές κοινωνίες ο ανθρώπινος χρόνος είναι συνεχής με δυσδιάκριτες τις χρονικές οριοθετήσεις ανάμεσα στην εργασία, την ανάπαυση και την αναψυχή, ενώ οι ρυθμοί της οικονομικής δραστηριότητας και της κοινωνικής ζωής καθορίζονταν κατά κύριο λόγο από τις φυσικές διεργασίες. (Παπαγιάννης 1995, 60). Αντίθετα, στις κοινωνίες της ύστερης νεωτερικότητας υπάρχει επικρατεί η τάση για έναν απόλυτο καταμερισμό του χρόνου, που λειτουργεί αλλοτριωτικά για το άτομο.

συνολικής διευθέτησης του χρόνου, που στις σύγχρονες κοινωνίες αποτελεί έναν από τους σημαντικότερους παράγοντες της κοινωνικής οργάνωσης[194] (Σχίζας 1998, 17-28).

Στην Ελλάδα, η συζήτηση για την αειφορία άρχισε να γίνεται πιο συγκεκριμένη μόλις το 1995, με την παρουσίαση στη δημοσιότητα δύο ειδικών εκθέσεων. Η πρώτη συντάχθηκε από ομάδα ειδικών επιστημόνων του Εθνικού Μετσόβειου Πολυτεχνείου υπό τη διεύθυνση του Λευτέρη Παπαγιαννάκη με θέμα τον περιορισμό του CO_2 και των άλλων αερίων θερμοκηπίου (Παπαγιαννάκης Λ. κ.α. 1995), στο πλαίσιο του Ελληνικού Προγράμματος για την Κλιματική Μεταβολή και η δεύτερη από το Ινστιτούτο Wuppertal και τη διεθνή οικολογική οργάνωση "Φίλοι της Γης" (Friends of the Earth). Ιδιαίτερα η έκθεση *Sustainable Greece in a Sustainable Europe (Προς μια βιώσιμη Ελλάδα σε μια βιώσιμη Ευρώπη)*, ακολουθώντας μια ενιαία μεθοδολογία που εκπονήθηκε από το Ινστιτούτο Wuppertal (παρόμοιες εκθέσεις συντάχθηκαν σε 29 ακόμη ευρωπαϊκές χώρες), κατέληγε στην πρόταση ορισμένων βασικών μεγεθών, στα οποία οφείλουν να καταλήξουν οι ευρωπαϊκές κοινωνίες, θέτοντας ορισμένους στόχους περιορισμού της χρήσης των κυριότερων ανανεώσιμων και μη ανανεώσιμων πόρων, είτε αυτοί αντλούνται από την Ευρώπη είτε εισάγονται σε αυτή, με βάση το κριτήριο της διατήρησης του αποκαλούμενου *περιβαλλοντικού αποθέματος* (environmental space)[195]. (Παπασπηλιόπουλος 1995β, 92). Η έκθεση περιλαμβάνει στόχους μείωσης στην κατά κεφαλήν χρήση ή κατανάλωση που αφορά τους ανανεώσιμους και μη πόρους της Ελλάδας αλλά και συνολικότερα της Ευρώπης, μειώσεις που πρέπει να επιτευχθούν σε δύο στάδια μέχρι το 2010 και το 2030 αντίστοιχα, ώστε να επιτευχθεί η διασφάλιση του περιβαλλοντικού αποθέματος για τις επόμενες γενιές και ο στόχος της αειφορίας (Παπασπηλιόπουλος, 1995β, 92).

---

[194] Η μείωση του χρόνου μισθωτής εργασίας και η κοινωνικά ωφέλιμη αξιοποίηση του ελεύθερου χρόνου (π.χ. με δραστηριότητες δια βίου παιδείας έχει απασχολήσει ιδιαίτερα τον Gorz, ο οποίος έχει προσπαθήσει να φανταστεί τις κοινωνίες του μη-προλεταριάτου (Gorz 1986).

[195] Περιβαλλοντικό απόθεμα (environmental space), το απόθεμα δηλαδή του ανανεώσιμου και μη περιβάλλοντος που απομένει στην ευρωπαϊκή, και κατ' επέκταση στην ελληνική κοινωνία, να διαχειρισθεί με τρόπο ώστε να εξασφαλίσει την επιβίωση, την ευημερία και την ποιότητα ζωής στις επερχόμενες γενιές (Friends of the Earth-Netherlands 1994, 5).

Θα επιχειρήσουμε στη συνέχεια να συνοψίσουμε τις αρχές που διέπουν την αειφορία, έτσι όπως έχουν καταγραφεί από το Ινστιτούτο Wuppertal και τους Φίλους της Γης Ευρώπης στην έκθεση *Sustainable Greece in Sustainable Europe* (Sakiotis 1995, 15-22).

Μια *αειφορική οικονομία πρέπει να είναι παραγωγική*, όχι όμως με όρους μιας ανταγωνιστικής, μεγεθυντικής και εντατικής παραγωγικότητας. Βασικός στόχος πρέπει να είναι η εξισορρόπηση της τοπικής παραγωγής με την κατανάλωση (ενδογενής διαχείριση των πόρων), ώστε να εξασφαλίζεται ισορροπία στην τοπική οικονομία, και να υπάρχει η δυνατότητα για μια αυτονομημένη επιβίωση, όταν αυτό είναι απαραίτητο – υπό οποιεσδήποτε περιστάσεις σπάνεως κι αν συμβεί (Sachs I. 1993, 21-22). Βασική προϋπόθεση για μια ισορροπημένη οικονομία είναι *η αποκέντρωση πόρων, πληθυσμού και δραστηριοτήτων*, που μπορεί να επιτευχθεί με μορφές οικονομικής οργάνωσης μικρής κλίμακας που έχουν ως κύρια γνωρίσματα την τοπικότητα, την ποικιλομορφία και την ένταξη των δραστηριοτήτων αυτών εντός ενός πλαισίου που θα εξασφαλίζει την ισορροπία του περιβάλλοντος και την αειφορία των ανανεώσιμων και μη πόρων.

Η εφαρμογή του συγκριτικού πλεονεκτήματος και της περιφερειακής εξειδίκευσης απορρίπτονται από το μοντέλο της αειφορικής διαχείρισης. Η αναβίωση της *αυτοκατανάλωσης* (Παναγιωτοπούλου Ρ. 1992, 83-85), του οικιακού τρόπου παραγωγής και της οικοτεχνίας είναι κατευθύνσεις που δύνανται να αποδώσουν πολλαπλά οφέλη στον πληθυσμό της υπαίθρου, καθώς μέσω της εξοικονόμησης τμήματος του οικογενειακού εισοδήματος, δημιουργούνται κάποιες μικρο-επενδυτικές δυνατότητες που πιθανόν θα ξαναζωντανέψουν την τοπική παραγωγή. Η σχετική *αυτονόμηση και η μείωση των εξαρτήσεων* για κάθε εθνική οικονομία αποτελεί επίσης σημαντική αρχή που έχει να κάνει με τη διαμόρφωση των πολιτικών προϋποθέσεων για τη μετάβαση σε ένα μοντέλο αειφορικής διαχείρισης (Σακιώτης 1993, 21)[196]. Όπως έχει δείξει η μεταπολεμική ιστορία, η παραγωγική "μονοκαλλιέργεια" οδηγεί σε οικονομική εξάρτηση από παράγοντες που δεν

[196] Ο στόχος της αυτονομίας δεν αποτελεί για τους υποστηρικτές της αειφορικής διαχείρισης υπόθεση εθνικού απομονωτισμού, ωστόσο στην εποχή της εντεινόμενης παγκοσμιοποίησης της οικονομίας η παρουσίαση ανάλογων προτάσεων δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα (Sachs W. 1999, 184 & 195-196).

είναι δυνατόν να ελεγχθούν από τα έθνη-κράτη (χρηματιστηριακό κεφάλαιο κ.α.). Αρκεί μια αιφνίδια μεταβολή των δεδομένων για να οδηγηθούν ολόκληρες κοινωνίες σε οικονομική κρίση και μεγάλης έκτασης εκπτώχευση (Sachs I. 1986, 76-77). Η *μείωση του καταναλωτισμού* θεωρείται αυτονόητος στόχος ενός βιώσιμου μοντέλου. Η κατανάλωση επουσιωδών αγαθών θα πρέπει να περιορισθεί, όπως και η χρήση προϊόντων και υπηρεσιών που είναι ρυπογόνα, σπαταλούν πόρους και είναι επιζήμια για το περιβάλλον.

Προτεραιότητα έχουν οι *οικολογικά συμβατές οικονομικές δραστηριότητες*: η μείωση της εξάρτησης από μορφές ενέργειες που ρυπαίνουν και επιπλέον έχουν τεράστιο υλικό κόστος, η προώθηση των ήπιων - ανανεώσιμων μορφών παραγωγής ενέργειας, η επέκταση των μέσων μαζικής μεταφοράς, η αναδιάρθρωση της βαριάς ενεργοβόρου βιομηχανίας, η εφαρμογή αντιρρυπαντικών τεχνολογιών, η προώθηση της οργανικής γεωργίας και του οικοτουρισμού και γενικά η προώθηση δραστηριοτήτων που εναρμονίζονται με το φυσικό και οικιστικό περιβάλλον και τις τοπικές κοινωνίες. Επίσης η απορρύπανση αλλά και δραστηριότητες αναβάθμισης της υπαίθρου και του φυσικού της πλούτου, αποτελούν δραστηριότητες που δημιουργούν θέσεις απασχόλησης (Bündnis 90/ Die Grünen 1998, 7-10).

6.

Αναζητώντας Διόδους Διαφυγής από την Οικολογική Κρίση: Περιβαλλοντικές Πολιτικές με Στόχο την Αειφορία

Το Πλαίσιο και οι Αρχές της Περιβαλλοντικής Πολιτικής

Εκτός από τις εναλλακτικές αναπτυξιακές στρατηγικές που χαρακτηρίζονται από μια συνολική προσέγγιση του ζητήματος ανάπτυξη, έχει καταγραφεί στη διεθνή αλλά και στην ελληνική δημόσια συζήτηση τα τελευταία χρόνια -κυρίως από τις αρχές της δεκαετίας του '90- η επεξεργασία και παρουσίαση ενός πλήθους από μερικότερες και πιο εξειδικευμένες περιβαλλοντικές πολιτικές που εντάσσονται σε μια αειφορική διαχείριση της σφαίρας της οικονομίας. Ο στόχος της αειφορίας έχει υιοθετηθεί από τον ΟΗΕ[197] αλλά και από τομεακές πολιτικές της Ευρωπαϊκής Ένωσης όπου έχει προτιμηθεί τα τελευταία χρόνια η έννοια της αειφορίας από την έννοια της αειφόρου ανάπτυξης[198].

---

197 Βλ. σελ 61.

198 Ενδεικτικά βλ. *EC Program of Policy and Action in Relation to the Environment and Sustainable Development: Towards Sustainability* 1992, Βρυξέλλες.

Περιβαλλοντική πολιτική είναι ο επικρατέστερος όρος που έχει καθιερωθεί στην ελληνική ως μετάφραση του αγγλικού όρου environmental policy και *σημαίνει την προσπάθεια κάποιου φορέα εξουσίας (κράτος, τοπική αυτοδιοίκηση, υπερεθνικοί οργανισμοί, επιχειρήσεις) να αντιμετωπίσει με επιτυχή τρόπο συγκεκριμένο πρόβλημα που έχει προκαλέσει μια διαγνώσιμη απόκλιση μιας παραμέτρου από αυτές που ορίζουν την ευρύτερη έννοια περιβάλλον.* Επίσης, με την ιδια έννοια χρησιμοποιείται ο όρος στον πληθυντικό (περιβαλλοντικές πολιτικές). Σύμφωνα με την Σπανού οι περιβαλλοντικές πολιτικές είναι δημόσιες πολιτικές που τείνουν να απαντήσουν σε προβλήματα που εμφανίστηκαν ως αποτέλεσμα των κοινωνικο-οικονομικών δραστηριοτήτων (Σπανού 1998, 162). Στις αρχές της περιβαλλοντικής πολιτικής η Σπανού συγκαταλέγει τέσσερις βασικές αρχές: α) την αρχή "ο ρυπαίνων πληρώνει"[199], β) την αρχή της πρόληψης και γ) την αρχή της αειφορίας και δ) την αρχή του διατομεακού χαρακτήρα της περιβαλλοντικής πολιτικής, δηλαδή την ανάγκη συντονισμού και συνεργασίας επιμέρους φορέων της διοίκησης ώστε να καθίσταται εντέλει επιτυχής η προετοιμασία και η εφαρμογή μιας πολιτικής (Σπανού 1998, 167-169).

Η κύρια στόχευση των περιβαλλοντικών πολιτικών είναι η επίλυση της αντίφασης μεταξύ της ανάπτυξης και της συνετής διαχείρισης των πόρων σημειώνει ο Μοδινός. Και επισημαίνει ότι η απουσία ενός συνολικού κοινωνικού σχεδίου για το ξεπέρασμα της οικολογικής κρίσης έχει το νομικό της αντίστοιχο που είναι "η αποσπασματικότητα και η συσσώρευση κανόνων χωρίς ομοιογένεια και κοινή φιλοσοφία" (Μοδινός 1994, 226). Οι Baumol και Oates στο έργο τους "The theory of environmental policy", το οποίο θεωρείται από τις πρώτες μεθοδικές προσεγγίσεις της περιβαλλοντικής πολιτικής -εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1975-, υποστηρίζουν ότι το ζήτημα του σχεδιασμού και εφαρμογής των περιβαλλοντικών πολιτικών είναι πρωτίστως ζήτημα ενσωμάτωσης των εξωτερικοτήτων που παράγουν οι ποικίλες παραγωγικές δραστηριότητες (Baumol W. - Oates W., 1995, 7-13). Οι εξωτερικότητες αυτές ορίζονται από τους συγγραφείς ως εξής: το εξωτερικό κόστος[200] εμφανίζεται κατά τη

---

[199] Ο ρυπαίνων χρεώνεται με το κόστος μετριασμού της ρύπανσης.

[200] Εναλλακτικά έχει χρησιμοποιηθεί και ο όρος "εξωτερικές οικονομίες", οι οποίες διακρίνονται σε θετικές και αρνητικές. Όπως παρατηρεί ο Ζολώτας οι αρνητικές (ρύπανση, υποβάθμιση περιβάλλοντος, υποβάθμιση της ποιότητας ζωής) επικρατούν των θετικών και έτσι ο όρος "εξωτερικές οικονομίες" έχει επικρατήσει να εκλαμβάνεται ως έννοια με αρνητικό πρόσημο (Ζολώτας 1982, 49).

διάρκεια μιας διαδικασίας χρήσης ή παραγωγής που ασκεί κάποιος παράγων, διαδικασία που περιλαμβάνει πραγματικές μεταβλητές των οποίων οι αξίες προσδιορίζονται από τρίτους (άτομα, επιχειρήσεις, κυβερνήσεις), χωρίς να δίδεται ιδιαίτερη προσοχή στις επιπτώσεις πάνω στην ευημερία του συντελεστή που ασκεί τη χρήση ή την παραγωγή (Baumol - Oates 1995, 17). Όπως σημειώνει ο Μοδινός, η έννοια της εξωτερικότητας πρωτο-εμφανίστηκε από το νεοκλασικό οικονομολόγο της δεκαετίας του '20, Άλφρεντ Βέμπερ και αξιοποιήθηκε από την οικολογική σκέψη, η οποία διαπίστωσε ότι κάθε ανθρώπινη δραστηριότητα επιφέρει περιβαλλοντικές και κοινωνικές μεταβολές που αρχικά είναι αδύνατο να προβλεφθούν, ενώ πολλές φορές οι μεταβολές αυτές εμφανίζονται πολύ μακριά από το σημείο όπου ασκήθηκε η συγκεκριμένη δραστηριότητα (Μοδινός 1996α, 221-222).

Στο πλαίσιο του σχεδιασμού και υλοποίησης μιας περιβαλλοντικής πολιτικής ιδιαίτερα σημαντική είναι η εφαρμογή των αρχών της *προληπτικότητας* και της *αναδραστικότητας* έτσι ώστε να μειώνεται η πιθανή εμφάνιση ρίσκων (διακινδυνεύσεων) τόσο για το παρόν όσο και για τις μελλοντικές γενιές (Pearce et al. 1996, 19). Η πρόληψη και η προσαρμογή αποτελούν τις πιθανές εκδοχές που μπορεί να εμπεριέχει μια περιβαλλοντική πολιτική (Pearce et al. 1996, 16). Για να γίνει καλύτερα κατανοητή η λειτουργία των δύο αρχών παραθέτουμε στη συνέχεια ένα παράδειγμα που παρουσιάζει ο Pearce. Επιχειρώντας να σχεδιάσουμε πολιτικές προστασίας από την κλιματική αλλαγή σύμφωνα με την εκδοχή της πρόληψης θα μπορούσαμε να λάβουμε σειρά μέτρων που θα μειώνουν τις εκπομπές CO_2 και CFC (π.χ. αλλάζοντας τα καύσιμα που χρησιμοποιούνται από τα μεταφορικά μέσα) προκειμένου να διατηρήσουμε το κλίμα σε "ανεκτά" επίπεδα στο μέλλον. Εάν εφαρμόσουμε το σενάριο της προσαρμογής θα έπρεπε να κατασκευάσουμε μεγάλα φράγματα στις παραλιακές περιοχές προκειμένου να εμποδίσουμε το πλημμύρισμα των χερσαίων εκτάσεων από την αναμενόμενη άνοδο της στάθμης των θαλάσσιων υδάτων και να προβούμε σε θεμελιώδεις αλλαγές των παραγωγικών διαδικασιών και των γενικότερων χρήσεων γης. (Pearce et al. 1996, 16). Είναι προφανές ότι η προληπτική πολιτική έχει ευρύτερα οφέλη και μικρότερο

κοινωνικό κόστος καθώς αποσκοπεί στη διατήρηση μιας σχετικά υγιούς κατάστασης. Αντίθετα, η πολιτική προσαρμογής έχει πολύ μεγαλύτερο οικονομικό και κοινωνικό κόστος. Επιπροσθέτως έχει το μειονέκτημα ότι αποδέχεται μια βλάβη στο περιβάλλον και τα οικοσυστήματα την οποία δεν επιχειρεί να αποκαταστήσει αλλά προσπαθεί να προσαρμόσει τους ποικίλους συντελεστές στην κατάσταση που προέκυψε από τη βλάβη, χωρίς ωστόσο να είναι εφικτό να γίνει ακριβής προσδιορισμός των διαφοροποιήσεων που θα επέλθουν στη γενικότερη ισορροπία των συστημάτων και των συνεπειών τους.

Ο Ευθυμιόπουλος, ο οποίος ανήκει στους Έλληνες οικολόγους διανοούμενους που με επιμονή θέτουν την επιτακτικότητα της υιοθέτησης αποτελεσματικών πολιτικών για την προστασία και βιώσιμη διαχείριση του περιβάλλοντος και των πόρων εν γένει από το σύγχρονο κράτος, επικροτεί την περιβαλλοντική πολιτική ως διαδικασία πρόληψης που διέπεται από τις ακόλουθες αρχές:

- Το περιβάλλον πρέπει να προηγείται και να υπερτερεί ως συνιστώσα στη διαδικασία λήψης αποφάσεων όταν συμπλέκεται με άλλες πολιτικές (ενέργεια, εμπόριο κ.α.)
- Η παραγωγική δραστηριότητα ή χρήση κάποιου πόρου α πρέπει να διέπονται από τον κανόνα της "μηδενικής βλάβης" και όχι από την αρχή της "επιτρεπόμενης" βλάβης
- Οι περιβαλλοντικές πολιτικές πρέπει να απορρίπτουν τη λογική της επανόρθωσης. Σε περιπτώσεις που δεν υπάρχουν καταληκτικές επιστημονικές αποδείξεις για μια βλάβη που πρόκειται να επέλθει από μια πράξη, αλλά υπάρχουν διαθέσιμες ωστόσο σημαντικές ενδείξεις, η πράξη αυτή θα πρέπει να απαγορεύεται πριν την έναρξή της
- Είναι απαραίτητη η στροφή προς την "καθαρή παραγωγή", δηλαδή προς μια παραγωγική διαδικασία που δεν δημιουργεί απόβλητα , έχει την ελάχιστη δυνατή κατανάλωση ενέργειας και πόρων και παράγει προϊόντα φιλικά προς το περιβάλλον (Ευθυμιόπουλος 1996, 36).

Η περιβαλλοντική πολιτική στα πρώτα βήματά της θεμελιώθηκε στην αρχή *"ο ρυπαίνων πληρώνει"*. Η εφαρμογή της αρχής αυτής όμως, όπως απέδειξε σχετική έρευνα του Worldwatch Institute, δεν ήταν εύκολο να εφαρμοσθεί στις εθνικές πολιτικές καθώς αυτές

διαμορφώθηκαν ιστορικά επί τη βάση των αναπτυξιακών επιδοτήσεων των εγχώριων παραγωγικών δραστηριοτήτων, οδηγώντας εντέλει σε μια αναστροφή της αρχής αυτής, ώστε να ισχύει περισσότερο η πραγματικότητα ότι "ο ρυπαίνων πληρώνεται" (Roodman D. 1994, 5). Η κατάσταση περιπλέκεται περισσότερο καθώς οι καταναλωτές προϊόντων που αποθέτουν με την αγορά και χρήση προϊόντων κάποιο περιβαλλοντικό κόστος δεν είναι οι άμεσοι αποδέκτες των επιπτώσεων της παραγωγικής διαδικασίας που είχε προηγηθεί για την κατασκευή των προϊόντων αυτών· το περιβαλλοντικό κόστος κατά κανόνα εναποτίθεται μακριά από τον τόπο κατανάλωσης, στον τόπο παραγωγής (Roodman D. 1994, 44). Η ρύθμιση των κρατικών πολιτικών επιδότησης της παραγωγής -αν και μετά τις συμφωνίες του Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου το 1993 τείνουν να αναθεωρηθούν ευρέως- αποτελεί ένα κρίσιμο ζήτημα για την επιτυχή έκβαση οποιασδήποτε περιβαλλοντικής πολιτικής, που σε μεγάλο βαθμό συναρτάται άμεσα με το κορυφαίο ζήτημα της οικολογικής κρίσης, τις προσπάθειες δηλαδή της διεθνούς κοινότητας να επιβάλει ρυθμιστικούς κανόνες και διεθνώς αποδεκτά πλαίσια πολιτικής προστασίας από την κλιματική αλλαγή μέσα από διεθνείς διασκέψεις και άλλες πρωτοβουλίες. (Καϊτατζής 1998β, 24-25).

Ο ρόλος του κράτους αποτελεί το βασικότερο παράγοντα στην υιοθέτηση και εφαρμογή περιβαλλοντικών πολιτικών. Η απουσία ισχυρού κράτους, εφοδιασμένου με μηχανισμούς ελέγχου και επιβολής των αποφάσεών του, συνεπάγεται στην πράξη τη μερική ή ολική άρση των υιοθετούμενων κάθε φορά πολιτικών. Η νεοφιλελεύθερη ρύθμιση, μέσω της οποίας υποστηρίζεται ότι η αγορά αυτορυθμιζόμενη θα οδηγήσει σε γενικότερη βελτίωση του ανταγωνισμού, της ποιότητας γενικά και -γιατί όχι- της περιβαλλοντικής προστασίας, δεν εξασφαλίζει τη φιλο-περιβαλλοντική συνείδηση παραγωγών και καταναλωτών, διότι χωρίς την επιβολή κυρώσεων οι φιλοπεριβαλλοντικές δράσεις αφήνονται στην ατομική βούληση των υποκειμένων και των ενώσεων συμφερόντων (Παπαδημητρίου Ε. 1999, 258). Για να ενεργοποιηθεί ωστόσο η ατομική βούληση θα πρέπει να λειτουργήσουν θετικά ορισμένες περίπλοκες παράμετροι της συνάρτησης κοινωνική ευαισθητοποίηση → φιλοπεριβαλλοντική δράση, όπως η σύμπτωση ετερόκλητων υλικών συμφερόντων με την ευρεία αποδοχή για μέτρα για την προστασία του περιβάλλοντος ή για μια γενική υιοθέτηση μεταϋλιστικών

αξιών. Όπως επισημαίνει η έκθεση *Αειφόρες Πόλεις*, στις οικονομίες της αγοράς οι αξίες του χρήματος δεν αντικατοπτρίζουν το περιβαλλοντικό εξωτερικό κόστος, διότι οι αγορές είναι από τη φύση τους ανίκανες να διαχειριστούν (αυτορυθμιζόμενες) τα "δημόσια αγαθά"[201], τα μη εμπορεύσιμα δηλαδή αγαθά που δεν "καταναλώνονται" από ένα άτομο με τον αποκλεισμό των άλλων (π.χ. καθαρός αέρας) με αειφορικό τρόπο καθώς δεν αποκομίζουν άμεσο υλικό όφελος από κάτι τέτοιο (Ομάδα Εμπειρογνομόνων για το Αστικό Περιβάλλον 1996, 66). Ακόμη και η πλέον φιλελεύθερη οικονομία των ΗΠΑ έχει αποδεχθεί την εφαρμογή αυστηρών περιβαλλοντικών πολιτικών, με σπουδαιότερη εκείνη που απορρέει από την Clean Air Act[202], και τα διατάγματα με τα οποία εξειδικεύθηκε η εν λόγω νομοθεσία. Σύμφωνα με την Clean Air Act, οι μεγάλοι παραγωγοί CO_2 (για παράδειγμα οι εταιρείες παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας από γαιάνθρακες -και όχι μόνον) υποχρεούνται σε σταδιακές μειώσεις των εκπομπών τους, στη βάση ενός χρονοδιαγράμματος που έχει προσδιορίσει η κυβέρνηση των ΗΠΑ. Ως εργαλείο για την επιτάχυνση της μείωσης των εκπομπών των επιβλαβών αέριων ρύπων εφαρμόζεται η πολιτική της *εμπορίας των αδειών ρύπανσης (ή δικαιωμάτων εκπομπών* - trade of emissions allowances). Σύμφωνα με αυτή την πολιτική, οι βιομηχανίες οι οποίες επιτυγχάνουν τη μείωση των ετήσιων εκπομπών τους συγκεκριμένων ρύπων (CO_2, SO_2, NO_x κ.α.), λόγω της εισαγωγής καθαρότερης τεχνολογίας στις εγκαταστάσεις τους, έχουν το δικαίωμα να πωλήσουν την ποσότητα των εκπομπών που εξοικονόμησαν σε άλλη επιχείρηση η οποία δεν έχει -για διάφορους λόγους- μεταβεί σε νέα αντιρρυπαντική τεχνολογία. Στο συγκεκριμένο σύστημα ο εξακολουθών να ρυπαίνει πληρώνει ενώ ο απορρυπαίνων[203] (η επιχείρηση που έχει περιορίσει τις εκπομπές) πληρώνεται αποκτώντας έτσι τη δυνατότητα να χρηματοδοτεί τις επενδύσεις αντιρρυπαντικής τεχνολογίας που εγκαθιστά. Θα πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι όλες οι

---

[201] Αγαθά που θεωρητικώς είναι διαθέσιμα σε όλους (π.χ. καθαρός αέρας), ωστόσο συχνά "καταναλώνονται" περισσότερο από κάποιους.

[202] Η Clean Air Act αποτελεί ένα νόμο-πλαίσιο για την προστασία του ατμοσφαιρικού αέρα στις ΗΠΑ. Εγκρίθηκε για πρώτη φορά από το Κονγκρέσσο το 1970 και τροποποιήθηκε το 1977 και το 1990. Η εξειδίκευση των στόχων γίνεται από την EPA, η οποία το 1975 εξέδωσε τον κανονισμό National Ambient Air Quality Standards, τον οποίο τροποποιεί κατά διαστήματα θέτοντας ολοένα αυστηρότερα όρια εκπομπών (EPA 1998β).

[203] Ξεχωριστό ενδιαφέρον έχει η επισήμανση του Σχίζα για το ρόλο του περιαστικού γεωργού, ο οποίος με την εργασία του συντελεί στην απορρύπανση και στην αναβάθμιση της αισθητικής ποιότητας του περιαστικού τοπίου. Ο συγγραφέας μάλιστα προτείνει την υιοθέτηση πολιτικής οικονομικών επιδοτήσεων των περιαστικών γεωργών από το σύγχρονο κράτος (Σχίζας 1997β, 23-25).

ρυπογόνες μονάδες που έχουν ενταχθεί στο αρχικό πενταετές πλάνο είναι υποχρεωμένες να περιορίζουν ανά πενταετία τις εκπομπές τους με βάση τις μειώσεις που ορίζει η κρατική Υπηρεσία Προστασίας του Περιβάλλοντος (EPA - Environmental Protection Agency). Συνεπώς, οι μονάδες που δεν είναι σε θέση να περιορίσουν άμεσα τις εκπομπές τους, αγοράζοντας δικαιώματα εκπομπών από μονάδες που έχουν επιτύχει μείωση, μπορούν μόνο να παράγουν την ίδια με την προηγούμενη περίοδο ποσότητα εκπομπών. Όσες επιχειρήσεις υπερβαίνουν τα όρια που έχουν τεθεί από την EPA ή δεν έχουν προμηθευτεί τις απαιτούμενες άδειες εκπομπών, επιβαρύνονται με μεγάλα πρόστιμα. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της επιβολής προστίμου 1,23 εκατομμυρίων δολαρίων στο διυλιστήριο Citgo Asphalt Refining Co του New Jersey το 1997 για υπέρμετρη εκπομπή SO_2, εκπομπή που υπερέβαινε τα όρια που έχουν θεσπισθεί από το New Source Performance Standards (EPA 1998α, b-10). Ενδεικτικό μέγεθος της αυξημένης παρεμβατικότητας της EPA αποτελεί ο αριθμός των 2.948 επιθεωρήσεων που διενήργησε η υπηρεσία το 1997, στο πλαίσιο ελέγχου εφαρμογής της Clean Air Act (EPA 1998α, 3-54). Τα αποτελέσματα της πολιτικής της εμπορίας αδειών εκπομπών είναι εντυπωσιακά. Οι ΗΠΑ, που κατέχουν το ρεκόρ παραγωγής αέριων ρύπων του πλανήτη[204] -κυρίως λόγω του τεράστιου στόλου αυτοκινήτων που διαθέτουν[205]-, στην πιλοτική εφαρμογή της πολιτικής εμπορίας αδειών εκπομπών επέτυχαν επί συνόλου 445 μονάδων τη μείωση των εκπομπών από 10 εκατομμύρια τόνους το 1990 και προβλεπόμενο όριο 8,7 εκατομμύρια τόνων για το 1995 σε 5,3 εκατομμύρια τόνους κατά το ίδιο έτος, μείωση 39%! (McLean 1997, 21). Η καταγραφή των επιτυχιών αυτών μόλις στον περιορισμένο αριθμό βιομηχανικών μονάδων που έχουν συμπεριληφθεί στο πρώτο στάδιο της πολιτικής των αδειών ρύπανσης (πιλοτική εφαρμογή - Α' φάση[206]), καταρρίπτει την κριτική που έχει ασκηθεί από τμήματα της πολιτικής οικολογίας στη συγκεκριμένη πολιτική, καθώς το βιομηχανικό λόμπυ δεν αποδείχθηκε αρκετά ικανό ώστε να ασκήσει ισχυρές πιέσεις και εντέλει να περιορίσει τους ελέγχους και την

---

[204] Ο ΟΗΕ εκτιμούσε ότι η εκπομπή CO_2 κατά το έτος 2000 θα ήταν 5.627.310.000 μετρικοί τόνοι (Καϊτατζής 1998β, 25).
[205] 193.000.000 οχήματα το 1995, σύμφωνα με στοιχεία του WRI (Καϊτατζής 1998β, 23).
[206] Η Β' φάση θα ξεκινήσει το έτος 2000 (EPA 1998β).

αποτελεσματικότητα του μέτρου, όπως υποστηρίζουν οι οικο-μαρξιστές (Madoto 1996, 132-133).

Ο Edgar Morin και η Ann Brigitte Kern στο έργο τους Γη - Πατρίδα, επισημαίνουν ένα σπουδαίο πρόβλημα που έχει να κάνει με το σχεδιασμό και την εφαρμογή των σύγχρονων πολιτικών ιδιαίτερα δε της σύγχρονης περιβαλλοντικής πολιτικής. Το πρόβλημα είναι η επικράτηση ενός μοντέλου αποσπασματικής σκέψης *που "επιτρέπει στους ειδήμονες και ειδικούς να είναι αποδοτικοί στους επιμέρους τομείς (...) με αποτέλεσμα τα κατακερματισμένα πνεύματα να μένουν τυφλά απέναντι στις δια-ανα-επιδράσεις και στην κυκλική αιτιότητα και να αντιμετωπίζουν τα φαινόμενα με τη γραμμική αιτιότητα"* (Morin & Kern 1993, 196). Το θεμελιώδες αίτημα της σύγχρονης οικολογικής σκέψης (που προκύπτει από την επιστημονική οικολογία) για μια ολιστική προσέγγιση και διασύνδεση των επιμέρους ζητημάτων, αίτημα που στοχεύει στην επαρκή κατανόηση των σχέσεων αλληλεξάρτησης που διέπουν τα συστήματα, δεν έχει γίνει αποδεκτό από το σύγχρονο πνευματικό κόσμο και -παρά το ότι με αφορμή τα περιβαλλοντικά προβλήματα έχουν αναπτυχθεί πολλές διεπιστημονικές δραστηριότητες, "η δυνατότητα του σκέπτεσθαι και το δικαίωμα στη σκέψη αποκλείονται από την αρχή της κατά κλάδο οργάνωσης των επιστημονικών γνώσεων" (Morin & Kern 1993, 196). Ο ενιαίος, ολιστικός σχεδιασμός των περιβαλλοντικών πολιτικών δεν επιτυγχάνεται λόγω αυτού του κρατούντος επιστημονικού "πατριωτισμού".

ΕΡΓΑΛΕΙΑ ΚΑΙ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ

Τα εργαλεία που χρησιμοποιούνται από τις περιβαλλοντικές πολιτικές παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία και συνδυαστικότητα. Τα πλέον κρίσιμα στοιχεία ωστόσο σε κάθε περιβαλλοντική πολιτική είναι η *πληροφόρηση* των παραγόντων που εμπλέκονται στο πεδίο εφαρμογής της συγκεκριμένης κάθε φορά πολιτικής και η *διευθέτηση του χρόνου των ζητούμενων μεταβολών*, καθώς είναι πολύ σημαντικό να προσφέρεται ικανό χρονικό περιθώριο[207], προκειμένου οι

[207] Κάτι το οποίο έχει γίνει στις ΗΠΑ, στην εφαρμογή της πολιτικής για την εμπορία δικαιωμάτων εκπομπών.

ενδιαφερόμενοι παράγοντες να έχουν τη δυνατότητα να κατανοήσουν τις νέες καταστάσεις, να παρουσιάσουν τις απόψεις τους και να προσαρμοσθούν (Jänicke M.- Weidner H. 1995, 19). Τα εργαλεία περιβαλλοντικής πολιτικής, σύμφωνα με την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, είναι: *επιστημονική έρευνα και τεχνολογική ανάπτυξη, χωροταξικός και τομεακός σχεδιασμός, απόδοση της πραγματικής αξίας των διάφορων προϊόντων και υπηρεσιών που διατίθενται στην αγορά (ώστε να περικλείεται στις τιμές αυτές το περιβαλλοντικό κόστος), πληροφόρηση και εκπαίδευση, επαγγελματική εκπαίδευση και κατάρτιση, μηχανισμοί χρηματοδότησης των αειφορικών πολιτικών* (Commission of the European Communities 1993, 101-118). Σύμφωνα με την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, για την επιτυχή έκβαση των περιβαλλοντικών πολιτικών είναι απαραίτητη η εφαρμογή των αρχών της *επικουρικότητας* και της *κοινής ευθύνης* (Commission of the European Communities 1993, 113-114).

Οι Jänicke και Helmut Weidner σε μια συγκριτική έρευνα για τις επιτυχείς περιβαλλοντικές πολιτικές που εφαρμόσθηκαν σε 24 χώρες, διαπιστώνουν ότι στην πραγματικότητα καμία πραγματικά επιτυχής περιβαλλοντική πολιτική δεν υφίσταται σε οποιαδήποτε χώρα, καθώς από την περίοδο που άρχισαν να εφαρμόζονται οι περιβαλλοντικές πολιτικές (από τα μέσα της δεκαετίας του '70) τα περιστατικά περιβαλλοντικής υποβάθμισης είναι πολύ περισσότερα και συχνότερα από τις περιπτώσεις αξιοσημείωτων επιτυχιών στην προσπάθεια μείωσης της ρύπανσης (Jänicke M.- Weidner H. 1995, 10). Ωστόσο, στην έρευνά τους -στην οποία συμμετείχαν επιστήμονες από πολλές χώρες- επισημαίνουν ότι η συγκριτική ανάλυση των έστω και σχετικά επιτυχών πολιτικών προσφέρουν ένα σημαντικό εμπειρικό πεδίο που μπορεί να αξιοποιηθεί ώστε στο μέλλον ο σχεδιασμός και η διαδικασίες εφαρμογής των περιβαλλοντικών πολιτικών να έχουν μεγαλύτερη επιτυχία (Jänicke - Weidner 1995, 10). Οι Jänicke και Weidner επισημαίνουν ότι η τάση αναφοράς κατά κύριο λόγο στη νομική διάσταση που αναφέραμε ότι επικρατεί και στην ελληνική πραγματικότητα, αποτελεί μάλλον τον κανόνα και στις άλλες εθνικές περιβαλλοντικές πολιτικές (Jänicke M.- Weidner H. 1995, 13). Και συμπληρώνουν ότι μια περιβαλλοντική πολιτική κρίνεται από τις πραγματικές συνέπειές της ως προς το κατά πόσο αυτές επιφέρουν μια θετική οικολογική επίπτωση (Jänicke M.- Weidner H. 1995, 13-14).

Τα κριτήρια αξιολόγησης μιας περιβαλλοντικής πολιτικής με αυτούς τους όρους είναι σύμφωνα με τους συγγραφείς τα ακόλουθα:

1. *Η διάρκεια του αποτελέσματος της πολιτικής*, κατά πόσο δηλαδή η αντιμετώπιση του προβλήματος θα ισχύσει για μικρό ή μεγαλύτερο χρονικό διάστημα ή αν πιθανώς θα οδηγήσει σε οριστική λύση του προβλήματος
2. *Ο προσδιορισμός αποτελέσματος*, εάν δηλαδή το αποτέλεσμα επετεύχθη λόγω συγκεκριμένων δράσεων που εφάρμοσε μια πολιτική ή ενδεχομένως υπήρξε συμπληρωματικό αποτέλεσμα άλλων πολιτικών
3. *Η μεταβίβαση προβλήματος*, εάν δηλαδή η εφαρμογή μιας πολιτικής μετέφερε το πρόβλημα σε άλλον αποδέκτη ενδεχομένως προκαλώντας νέα προβλήματα
4. *Η καινοτομία*, εάν δηλαδή η εφαρμοσθείσα πολιτική ήταν προϊόν πρόσθετων μέτρων ("στο τέλος του αγωγού") ή εάν ήταν αποτέλεσμα μέτρων που εξοικονόμησαν έναν πόρο με την εφαρμογή καθαρής τεχνολογίας ή τεχνολογίας υψηλού ρίσκου
5. *Η αποδοτικότητα*, εάν δηλαδή η πολιτική που εφαρμόσθηκε είχε θετική οικονομική επίπτωση με όρους μείωσης του κόστους για τις επιχειρήσεις (π.χ. μέσω της εξοικονόμησης ενέργειας, πρώτης ύλης, νερού, γης, μεταφορικού έργου, παραγωγής αποβλήτων ή κόστους που απαιτείται για τον έλεγχο της ρύπανσης) ή και για την εθνική οικονομία (π.χ. μέσω της μείωσης του κόστους αποκατάστασης των περιβαλλοντικών βλαβών);
6. *Η πολιτική αποδοχή των αποτελεσμάτων* της εφαρμοσθείσας πολιτικής από τους εμπλεκόμενους παράγοντες (actors), καθώς η επιτυχία και διάρκεια μιας περιβαλλοντικής πολιτικής εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την αποδοχή που αυτή θα έχει στις ενδιαφερόμενες κοινωνικές ομάδες
7. *Ο χαρακτήρας του προβλήματος*, δηλαδή ο βαθμός δυσκολίας που εμπεριέχει. Για παράδειγμα είναι πιο εύκολο μια πολιτική να επηρεάσει τους παραγωγούς χλωροφθοράνθρακα (CFC) παρά να οδηγήσει σε μεγάλες αλλαγές τη διάρθρωση της αγροτικής παραγωγής (Jänicke M.- Weidner H. 1995, 15-16).

Μια σημαντική διαπίστωση σε σχέση με το σχεδιασμό και την εφαρμογή της περιβαλλοντικής πολιτικής αφορά τον κυρίαρχο ρόλο του κράτους στη διαμόρφωση και υλοποίηση των πολιτικών αυτών. Την κύρια ευθύνη έχουν οι κυβερνήσεις και όχι τα κοινοβούλια-νομοθετικά σώματα, τα οποία κατά κανόνα λειτουργούν διεκπεραιωτικά (Jänicke M.- Weidner H. 1995, 20). Γι αυτό, το κρισιμότερο ίσως στοιχείο για την εφαρμογή επιτυχημένων περιβαλλοντικών πολιτικών είναι ο βαθμός εκσυγχρονισμού του πολιτικού συστήματος μιας χώρας, που πέρα από την κυβέρνηση και τα πολιτικά κόμματα παραδοσιακού τύπου οφείλει να διαθέτει ισχυρή κοινωνία πολιτών και επιπλέον ένα αποτελεσματικό πλαίσιο λειτουργίας που οι Jänicke.- Weidner αποκαλούν *σύγχρονο κράτος συνεργασίας* (Jänicke M. - Weidner H. 1995, 23). Το παραδοσιακό γραφειοκρατικό κράτος με τις αυστηρά ιεραρχικές δομές του και την "υπερφόρτωση" που υπέστη έχει οδηγηθεί σε μεγάλες αποτυχίες ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά στις περιβαλλοντικές πολιτικές. Το κενό αυτό ήρθαν να καλύψουν οι μη κυβερνητικές οργανώσεις, η δραστηριοποίηση των οποίων ευνόησε μια σιωπηλή αλλαγή του πολιτικού συστήματος στις αναπτυγμένες κοινωνίες του Βορρά. Ο πολιτικός εκσυγχρονισμός στη συνέχεια λειτούργησε ως το απαραίτητο πλαίσιο για τον οικολογικό εκσυγχρονισμό, δηλαδή την εφαρμογή επιτυχημένων περιβαλλοντικών πολιτικών (Jänicke M.- Weidner H. 1995, 19).

Γενικές Περιβαλλοντικές Πολιτικές

Με δεδομένη την προαναφερθείσα προβληματική θα προσπαθήσουμε στη συνέχεια να καταγράψουμε ένα σύνολο κατευθύνσεων περιβαλλοντικών πολιτικών, γενικών και τομεακών, που έχουν συζητηθεί στη διεθνή και κυρίως στην εγχώρια βιβλιογραφία. Οι πολιτικές αυτές αν και διαιρετές, όπως τις αποκαλεί ο Τσουκαλάς ασκώντας κριτική στην έννοια της περιβαλλοντικής πολιτικής (Τσουκαλάς 1994, 54-62), διακρίνονται από πνεύμα μιας *οικολογικά και κοινωνικά συμβατής διαχείρισης των πόρων,* η οποία προτείνεται από τις εναλλακτικές στρατηγικές τόσο της αειφόρου ανάπτυξης όσο και της αειφορικής διαχείρισης. Το πλαίσιο της *οικολογικά και κοινωνικά συμβατής διαχείρισης των πόρων* ορίζεται

από ένα σύνολο αρχών, προσεγγίσεων και στοχεύσεων που έχουν αναδειχτεί από μια επίμονη συζήτηση στη διεθνή κυρίως βιβλιογραφία, η οποία θεμελιώθηκε κυρίως στο έργο του Ινστιτούτου Worldwatch και στο βιβλίο του Lester Brown *"Building a Sustainable Society"* (Brown 1981), που οποίο έκανε διάσημο το ινδιάνικο ρητό που στη συνέχεια υιοθέτησε το ανά τον κόσμο οικολογικό κίνημα *"τη γη δεν την κληρονομήσαμε από τους προγόνους μας, τη δανειστήκαμε από τα παιδιά μας"*[208] και έθεσε το ζήτημα του περιεχομένου των περιβαλλοντικών πολιτικών.

ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΣΤΗΝ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗ

Ο έλεγχος της εφαρμογής κάποιας περιβαλλοντικής πολιτικής έχει εξασφαλισθεί από το άρθρο 10 παρ. 3 του Συντάγματος του 1975. Σύμφωνα με το άρθρο αυτό, και με το νόμο 1599/86[209] κάθε πολίτης έχει δικαίωμα στην αποκαλούμενη περιβαλλοντική πληροφόρηση (Χαροκόπου 1990, 51). Η Agenda 21, το κείμενο που προέκυψε από τη Σύνοδο του Ρίο το 1992, θεωρεί απαραίτητο όρο για την "αειφορία", το δικαίωμα των πολιτών να έχουν πρόσβαση σε περιβαλλοντικές πληροφορίες. Έτσι, το άρθρο 19 της Agenda 21, προτείνει τη δημιουργία καταλόγων εκπομπών και απορρίψεων από τις βιομηχανίες και τη δημιουργία σε κρατικό επίπεδο ηλεκτρονικών συστημάτων καταγραφής και παρακολούθησης αυτών των εκπομπών. Η Agenda 21 επισημαίνει επίσης ότι οι περιφερειακοί διεθνείς οργανισμοί μπορούν να βοηθήσουν στην ανάπτυξη τέτοιων συστημάτων σε εθνικό επίπεδο. Η Ευρωπαϊκή Ένωση με την Οδηγία L 158/56 κάλεσε όλα τα κράτη μέλη να δημοσιεύσουν σχετικούς κυρωτικούς νόμους για την πρόσβαση στην περιβαλλοντική πληροφόρηση. Η πληροφόρηση αναφέρεται σε στοιχεία που αφορούν στις εκπομπές στην ατμόσφαιρα, στα απόβλητα στο νερό ή το υπέδαφος, στην ηχορύπανση, στην παραγωγή ενέργειας, στη μεταφορά επικίνδυνων ουσιών, στην έκδοση οικοδομικών αδειών, σε σχέδια οδικών κατασκευών κ.α. (Δωροβίνης 1996α, 5). Την πληροφόρηση δικαιούται να αποκτήσει κάθε

---

[208] Για πρώτη φορά το ινδιάνικο αυτό ρητό υιοθετείται από το πράσινο κόμμα της Νέας Ζηλανδίας, το Values Party, στις αρχές της δεκαετίας του '70, όπως επισημαίνει ο Γ. Σχίζας, ο οποίος στο προσωπικό του αρχείο διατηρεί φυλλάδιο του 1972 με πολιτικές θέσεις των Νεο-Ζηλανδών πράσινων (Σχίζας 1999).

φυσικό ή νομικό πρόσωπο (Δωροβίνης 1996α, 6) και η δημόσια αρχή[210] προς την οποία απευθύνεται το ερώτημα υποχρεούται να απαντήσει στο σχετικό αίτημα εντός προθεσμίας δύο μηνών (Δωροβίνης 1996α, 14).

Μελετες Περιβαλλοντικων Επιπτωσεων[211]

Μια περιβαλλοντική πολιτική ευρωπαϊκής κλίμακας αποτέλεσε η οδηγία για τις Μελέτες Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων. Από τον Οκτώβριο του 1990 το ελληνικό κράτος υιοθέτησε την κοινοτική οδηγία 85/337 που αφορά στην υποχρέωση σύνταξης και υποβολής Μελετών Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων (ΜΠΕ), πριν από την εκτέλεση μεγάλων τεχνικών έργων. Η υιοθέτηση της κοινοτικής οδηγίας θα μπορούσε να πει κανείς ότι έχει τα χαρακτηριστικά μιας οιονεί περιβαλλοντικής πολιτικής, καθώς μια ΜΠΕ οφείλει να περιέχει την περιγραφή της υπάρχουσας σε κάποιο χώρο περιβαλλοντικής κατάστασης, την περιγραφή του προτεινόμενου έργου ή δραστηριότητας, την εκτίμηση και αξιολόγηση των περιβαλλοντικών επιπτώσεων και τους τρόπους αντιμετώπισης των περιβαλλοντικών επιπτώσεων (Μπούσμπουρας 1992, 24-25). Η εφαρμογή του μέτρου ωστόσο στην Ελλάδα υπήρξε προβληματική και εντέλει δεν λειτούργησε προληπτικά, καθώς οι εμπλεκόμενοι φορείς υπήρξαν οικονομικώς εξαρτώμενοι του εκάστοτε κατασκευαστή, με αποτέλεσμα την κατασκευή μελετών επί παραγγελία και σύμφωνα με τις επιθυμίες του πελάτη (Μπούσμπουρας 1992, 24-25, Παπαγιαννάκης 1997β, 22-23). Όπως επισημαίνει ο ευρωβουλευτής Παπαγιαννάκης, μια μελέτη περιβαλλοντικών επιπτώσεων πρέπει να καταρτίζεται πριν από την έναρξη του έργου και να αναλύει τις επιπτώσεις του έργου στο περιβάλλον, να διερευνά εναλλακτικές λύσεις που θα έχουν λιγότερο αρνητικές συνέπειες και

---

[209] Επίσης, μετά από την απόφαση αρ. 3943/95 του Ε' Τμήματος του Συμβουλίου Επικρατείας για το δικαίωμα στην περιβαλλοντική πληροφόρηση, εκδόθηκε η κοινή υπουργική απόφαση 77921/1440/6-9-95 (Δωροβίνης 1996α,1).

[210] Ως δημόσια αρχή νοείται κάθε όργανο άσκησης διοίκησης σε εθνικό, περιφερειακό ή τοπικό πλαίσιο που έχει στην κατοχή του πληροφορίες για το περιβάλλον (Δωροβίνης 1996α, 4).

[211] Μελέτη Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων: Επιστημονική διαδικασία που παράγει μια διάγνωση των συνεπειών που αναμένεται να υπάρξουν στο περιβάλλον μιας περιοχής από την υλοποίηση ενός σχεδίου χρησιμοποίησης πόρων (σχέδιο αστικοποίησης μιας περιοχής, εγκατάστασης βιομηχανικής μονάδας, μεταφορικών υποδομών ή στρατιωτικών εγκαταστάσεων). Οι επιπτώσεις αυτές εκφράζονται με όρους χρηματικών, ενεργειακών, κοινωνικών και αισθητικών αναλογιών.

να προβλέπει τρόπους αποκατάστασης των ζημιών μετά τη λήξη του έργου (Παπαγιαννάκης 1997β, 22). Όταν μια ΜΠΕ έχει ολοκληρωθεί, ακολουθεί μια περίοδος δημόσιας έκθεσης του περιεχόμενου της μελέτης προκειμένου οι ενδιαφερόμενοι - με βάση την ευρωπαϊκή νομοθεσία πρόσβασης στην πληροφόρηση - να έχουν πληροφόρηση και να μπορούν να υποβάλουν παρατηρήσεις στις αρμόδιες αρχές έργου (Παπαγιαννάκης 1997β, 22).

Όπως επισημαίνει ο Παπαγιαννάκης, στην Ελλάδα η εφαρμογή των ΜΠΕ αντιμετώπισε σοβαρά προβλήματα: μεγάλη καθυστέρηση υιοθέτησης της σχετικής οδηγίας, με πολλές προβλεφθείσες εξαιρέσεις (που αφορούσαν κυρίως κάποια κρατικά έργα που είχαν ξεκινήσει πριν από τη νομοθέτηση του σχετικού νόμου), με προβληματικό έλεγχο εφαρμογής (πρώτα ξεκινούσαν τα έργα και οι ΜΠΕ καταρτίζονταν στη συνέχεια), αφερεγγυότητα των φορέων που αναλάμβαναν τις ΜΠΕ (άτομα ή ειδικά γραφεία), με μη προσπελάσιμη πληροφόρηση (δημοσίευση σε ελάχιστα προσβάσιμα μέσα), με ελλιπείς διαδικασίες ελέγχου των περιβαλλοντικών όρων που οι ΜΠΕ απαιτούν να τηρούνται σε κάποιες προδιαγραφές ώστε το έργο να λειτουργεί χωρίς περιβαλλοντικές επιπτώσεις (Παπαγιαννάκης 1997β, 22-23). Εν τέλει οι ΜΠΕ, λόγω του κατά κύριο λόγο τεχνικού χαρακτήρα και την αδύναμη επιστημονική στήριξη που επιχειρούν, εξυπηρετούν τα συμφέροντα των επενδυτών -εκείνων που προκαλούν το περιβαλλοντικό πρόβλημα δηλαδή- παρά τα συμφέροντα της κοινωνίας και την προστασία της φύσης (Ευθυμιόπουλος 1996, 36). Για μια πιο αποτελεσματική λειτουργία των ΜΠΕ έχει προταθεί η καθιέρωση "εναλλακτικών περιβαλλοντικών μελετών" που θα έρχονται σε γνώση των ενδιαφερόμενων και θα λειτουργούν σε αντιπαράθεση με τις επίσημες μελέτες, αντιπροτείνοντας εναλλακτικές λύσεις (Ευθυμιόπουλος 1996, 36) ή ακόμη και "μηδενική λύση", δηλαδή ακύρωση του προγραμματιζόμενου έργου (Παπαγιαννάκης 1997β, 23). Εφ' όσον οι ΜΠΕ διεξάγονται χωρίς εμπόδια και με επιστημονική συνέπεια και τεκμηρίωση, μπορούν να αποτελέσουν ένα ιδιαίτερα αποτελεσματικό εργαλείο πρόληψης.

Καθαροτερη Παραγωγη

Νέες μέθοδοι και αντιλήψεις για την παραγωγή και κατανάλωση αγαθών είναι απαραίτητες για μια στροφή διέξοδο της βιομηχανίας από το επικρατόν μοντέλο που ισοδυναμεί με παραγωγή ρύπανσης, αποβλήτων και σπατάλης ανανεώσιμων και μη πόρων, προς την καθαρότερη (ή καθαρή)[212] παραγωγή. Στροφή που μπορεί να εξευρεθεί με την εφαρμογή κατάλληλων πολιτικών στη βιομηχανία που οδηγούν στην κατανάλωση λιγότερων πρώτων υλών και ενέργειας, σε ελάχιστη ρύπανση των φυσικών αποδεκτών και στην παραγωγή λιγότερων και ακίνδυνων παραπροϊόντων. Η νέα αυτή αντίληψη, που εισάγει στην παραγωγική διαδικασία τις αρχές της πρόληψης και της ελαχιστοποίησης των βραχυπρόθεσμων και μακροπρόθεσμων κινδύνων που απορρέουν από την κατασκευή και χρήση ενός προϊόντος, ορίζεται ως *καθαρότερη παραγωγή* (UNEP 1994).

Η καθαρότερη παραγωγή αποτελεί μια προωθημένη αντίληψη στην περιβαλλοντική διαχείριση, οδηγεί σε βελτίωση των προϊόντων και των παραγωγικών διαδικασιών, εξοικονομεί ενέργεια και πρώτες ύλες (και άρα μειώνει το κόστος της παραγωγής), ενισχύει την ανταγωνιστικότητα των επιχειρήσεων μέσω της χρήσης νέων και βελτιωμένων τεχνολογιών, τους περιβαλλοντικούς κινδύνους από την αποθήκευση, επεξεργασία και διάθεση των τοξικών αποβλήτων, βελτιώνει το εργασιακό περιβάλλον και μειώνει την ανάγκη και το κόστος εγκατάστασης νέων και ακριβών μονάδων επεξεργασίας αποβλήτων "στο

---

[212] Η καθαρή παραγωγή αποτελεί ένα μαξιμαλιστικό σχέδιο που δεν περιλαμβάνει τις τεχνολογίες "στο τέλος του αγωγού" (όπως π.χ. τα "φίλτρα"), ούτε τις τεχνικές επεξεργασίας και διάθεσης των αποβλήτων. Στην τελευταία κατηγορία υπάγονται οι τεχνολογίες που, με το πρόσχημα της μείωσης του τελικού όγκου των αποβλήτων, στην πράξη διαχέουν τη ρύπανση από τον ένα αποδέκτη στον άλλο Για παράδειγμα από τον αέρα στους υδάτινους αποδέκτες ή στο έδαφος[212]. Επίσης στις διαδικασίες καθαρής παραγωγής δεν περιλαμβάνονται οι περισσότερες μορφές ανακύκλωσης υλικών, παρά τα προφανή περιβαλλοντικά πλεονεκτήματα της μεθόδου αυτής σε σχέση με την διάθεση των υλικών σε χωματερές. Ο λόγος είναι ότι η ανακύκλωση βρίσκεται ένα στάδιο μετά την παραγωγή των υλικών και ενδεχομένως, ακολουθώντας μεθόδους και κριτήρια καθαρής παραγωγής, θα μπορούσε ακόμα και να αποφευχθεί η παραγωγή ορισμένων προϊόντων. Οι μορφές ανακύκλωσης που υπάγονται στη λογική της καθαρής παραγωγής, αφορούν στην *επαναχρησιμοποίηση υλικών μέσα στην επιχείρηση*, και στις περιπτώσεις εκείνες που το τελικό προϊόν περνάει στην κατανάλωση και επαναχρησιμοποιείται (π.χ. γυάλινες φιάλες πολλαπλών χρήσεων) (Kruszvska - Thorpe 1995).

τέλος του αγωγού". Για τα τοξικά και επικίνδυνα απόβλητα, η συνήθης στάση των κυβερνήσεων ήταν - και παραμένει - να αντιδρούν στην ανεξέλεγκτη απόρριψη των αποβλήτων. Η καθαρότερη παραγωγή μπορεί να εφαρμοσθεί στην πράξη με την επιβολή προστίμων και άλλων κυρώσεων, με την απαγόρευση απόρριψης χλωριωμένων ενώσεων στη θάλασσα, με τον ταχύ προγραμματισμό κατασκευής και λειτουργίας τριτοβάθμιων βιολογικών καθαρισμών στα μεγάλα αστικά κέντρα και με την εισαγωγή αυστηρών ελέγχων στην κατασκευή και λειτουργία βιολογικών καθαρισμών στις βιομηχανικές και τις τουριστικές μονάδες. Χρειάζεται όμως η αρωγή ενός προγράμματος δημοσίων επενδύσεων και επιδοτήσεων (που ενδεχομένως είναι δυνατόν να εξασφαλισθούν από τα κοινοτικά ταμεία κατά το προηγούμενο της ΚΑΠ), μέσα από το οποίο θα εξασφαλίζονται πόροι για την χρηματοδότηση του "καθαρίσματος της παραγωγής".

Συμπληρωματικό αλλά απαραίτητο είναι ένα νομοθετικό πλαίσιο που θα εισάγει ένα σώμα κανόνων με θα θέτουν ανώτατα και σταδιακά φθίνοντα επίπεδα στην παραγωγή τοξικών αποβλήτων, θα θεσμοθετεί την απαγόρευση παραγωγής χλωριωμένων και οργανοφωσφορικών ενώσεων, και, κυρίως θα εγκαθιδρύει αποτελεσματικούς μηχανισμούς ελέγχου των απαγορεύσεων στη μετακίνηση των τοξικών αποβλήτων που προβλέπει το διεθνές δίκαιο, τόσο εντός των συνόρων της Ευρωπαϊκής Ένωσης όσο και στις πιο αδύναμες οικονομικά χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, των Βαλκανίων και του Τρίτου Κόσμου. Βασική αρχή μιας ανάλογης πολιτικής θα πρέπει να είναι η υποχρέωση της επεξεργασίας των τοξικών αποβλήτων και η καταλλήλως οργανωμένη καταστροφή τους, σε ειδικές εγκαταστάσεις, των οποίων μέρος του κόστους θα επιδοτείται από τον προϋπολογισμό της Ευρωπαϊκής Ένωσης και η επιβολή σταδιακών οροφών απαγόρευσης παραγωγής των ουσιών αυτών.

Πρασινα Οικονομικα

Με παρεμβάσεις νομοθετικές, εισαγωγή φόρων, κινήτρων και αντικινήτρων, τα λεγόμενα "πράσινα οικονομικά" (Ευθυμιόπουλος 1992α, 20-21) επιχειρείται η εισαγωγή μιας νέας

αντίληψης στις διαδικασίες της αγοράς, οι οποίες θα λαμβάνουν υπ' όψιν τις περιβαλλοντικές διαστάσεις σε κάθε ανταλλακτική πράξη. Τα "πράσινα οικονομικά" είναι ένα σύνολο επεξεργασιών και οικονομικών μέτρων που στοχεύουν στην εξασφάλιση της βιωσιμότητας των πόρων, ανανεώσιμων και μη (Σακιώτης 1995γ, 21-27). Πρόκειται για νεότευκτο κλάδο της οικονομικής, ο οποίος χρησιμοποιεί τα πορίσματα της οικολογικής θεωρίας, στηρίζεται σε διεπιστημονικές επεξεργασίες και υποστηρίζει ότι η οικονομική ανάπτυξη και η προστασία του περιβάλλοντος μπορεί να μην είναι τόσο διαφορετικές και αλληλοαποκλειόμενες έννοιες (Γεωργόπουλος 1998, 44-45). Οι λεγόμενοι πράσινοι φόροι, ο φόρος CO_2[213], οι μέθοδοι τιμολόγησης με συνυπολογισμό του μακροπρόθεσμου κόστους αποκατάστασης του αντλούμενου κάθε φορά πόρου, ο υπολογισμός του εξωτερικού κόστους που υποκρύπτεται σε κάθε οικονομική δραστηριότητα, η εφαρμογή στρατηγικών διαχείρισης που αξιοποιούν τους παράγοντες επαναχρησιμοποίηση και ανακύκλωση υλικών, αποτελούν μερικές από τις προτάσεις των πράσινων οικονομικών.

Οι πράσινοι φόροι, όπως προτείνεται από αρκετούς συγγραφείς, μπορούν να αντικαταστήσουν σημαντικό μέρος της έμμεσης φορολογίας και της φορολογίας επί της εργασίας, είναι κοινωνικώς δίκαιοι και βοηθούν στην περιβαλλοντική αειφορία. Οι πράσινοι φόροι μπορούν να συλλέγονται σε "πράσινα" ταμεία που θα επιδοτούν την ενθάρρυνση μιας γενικής στροφής στην οικονομία, με μεταφορά θέσεων εργασίας από επιζήμιες σε φιλικές προς το περιβάλλον οικονομικές δραστηριότητες. Η βιομηχανία επισκευών προϊόντων, η βιομηχανία επαναεπεξεργασίας χρησιμοποιημένων προϊόντων, η ανακύκλωση, οι βιολογικοί καθαρισμοί, τα συστήματα εξοικονόμησης πόρων, οι ανανεώσιμες πηγές ενέργειας αποτελούν τέτοιου είδους οικονομικές δραστηριότητες.

---

213 Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η "περιπέτεια"' των Γερμανών Πράσινων, που στο συνέδριό τους το Μάρτιο του 1998, αγνοώντας το πολιτικό κόστος, έλαβαν την ιστορική απόφαση να προτείνουν την αύξηση της τιμής της βενζίνης σε 5 μάρκα ανά λίτρο (περίπου 900 δραχμές) σταδιακά μέχρι το 2003. Αποτέλεσμα αυτής της πρότασης ήταν να θορυβηθεί ακόμη και το εκλογικό τους ακροατήριο, το οποίο στις ομοσπονδιακές εκλογές που ακολούθησαν λίγους μήνες μετά περιόρισε τη δύναμη των Πράσινων σε 6,7% (έναντι 7,3% που είχαν αποσπάσει στις εκλογές του 1994), σε μια περίοδο που το κόμμα αυτό είχε αποκτήσει δυναμική εξουσίας (γεγονός που επαληθεύτηκε με τη συμμετοχή του στην ομοσπονδιακή κυβέρνηση λίγους μήνες μετά) και οι δημοσκοπήσεις - λίγους μήνες πριν από τις εκλογές του έδιναν ιδιαίτερα υψηλό ποσοστό περί το 10%) (Σακιώτης 1998γ, 22).

Το κόστος μιας διαφορετικής οικονομικής πολιτικής που βασίζεται στα κριτήρια μιας αειφορικής διαχείρισης των πόρων και στην ένταση εργασίας φαντάζει ακριβότερο από το κόστος μιας κλασικού τύπου αναπτυξιακής διαχείρισης. Αν συνυπολογισθούν ωστόσο οι "αρνητικές οικονομίες" που παράγονται από την αύξηση της ανεργίας και της οικολογικής κρίσης σε μια μακρο-οικονομική βάση, όπως υποστηρίζουν οι οπαδοί της αειφορικής διαχείρισης, το κόστος της ζητούμενης πολιτικής θα είναι σημαντικά μικρότερο, καθώς θα έχει μικρότερες επιδράσεις στην κοινωνία (Ευθυμιόπουλος 1997, 6). Το κρίσιμο σημείο -και ίσως το πιο αδύναμο για την οικολογική σκέψη- βρίσκεται ακριβώς εδώ: μια αειφορική μακρο-οικονομική στόχευση της οικονομίας είναι συμβατή μεν με τη θεμελιώδη επιδίωξη της οικολογικής σκέψης, δηλαδή με την εξασφάλιση επαρκών πόρων για τις μελλοντικές γενιές, ωστόσο δεν είναι δυνατή από μόνη της να εξασφαλίσει τις βελτιώσεις στην ποιότητα ζωής που διεκδικούν τα οικονομικώς ενεργά υποκείμενα σε ορατό χρόνο, τουλάχιστον εάν δεν συνοδεύεται από μια πολιτική αναδιανομής του παραγόμενου κοινωνικού προϊόντος με δικαιότερο τρόπο.

Αυτή η ατολμία κάποιων θεωρητικών της οικολογικής σκέψης να προτείνουν -παράλληλα με την αειφορική χρήση των πόρων- μια ευρείας κλίμακας αναδιανομή του πλούτου και των κοινωνικών αγαθών (ελεύθερος χρόνος, μόρφωση κ.α.) έχει ωθήσει κάποιους οικο-μαρξιστές και υποστηρικτές της κοινωνικής οικολογίας να κατηγορήσουν τους οπαδούς της "πράσινης οικονομίας" ως *πράσινους καπιταλιστές* (Ναξάκης 1993, Φωτόπουλος 1998, 9). Ωστόσο ακόμη και πολιτικά ισχυρότατοι διακρατικοί φορείς όπως η Ευρωπαϊκή Επιτροπή δεν παραλείπουν να θέσουν το ζήτημα της ισότητας και της κοινωνικής δικαιοσύνης. Στην έκθεση *"Αειφόρες Πόλεις"* αναφέρεται ότι *"η δίκαιη κατανομή του πλούτου συνδέεται στενά με την αειφορία. Οι φτωχοί επηρεάζονται χειρότερα από τα περιβαλλοντικά προβλήματα και είναι λιγότερο ικανοί να τα επιλύσουν. Ο πλούτος από την άλλη πλευρά παρέχει στους ανθρώπους τη δυνατότητα να καταναλώνουν περισσότερα αγαθά, να ταξιδεύουν συχνότερα, να ζουν σε μεγαλύτερους χώρους κλπ, με αποτέλεσμα την υψηλή κατανάλωση φυσικών και ενεργειακών πόρων και την μεγαλύτερη παραγωγή αποβλήτων. Επί πλέον οι πλούσιοι έχουν τα μέσα να διασώζονται από ορισμένες περιβαλλοντικές συνέπειες των ενεργειών τους. Έτσι, η μη δίκαιη κατανομή του πλούτου προκαλεί συμπεριφορά*

αντίθετη με την αρχή της αειφορίας, η οποία είναι δύσκολο να αλλάξει" (Ομάδα Εμπειρογνωμόνων για το Αστικό Περιβάλλον 1996, 50). Η θέση ότι η κοινωνική αλληλεγγύη αποτελεί σημαντική αρχή για την αειφορία αποτυπώνεται και στην έκθεση Brundtland (United Nations, Commission For Environment & Development 1987, 43). Αλλά και οι -επίσης οπαδοί της πράσινης οικονομίας - αναλυτές του Ινστιτούτου Wuppertal ιεραρχούν τα ζητήματα της συλλογικής ευημερίας, της κοινωνικής αλληλεγγύης και της κοινωνικής δικαιοσύνης σε υψηλή προτεραιότητα (Sakiotis 1995, 4 & 16).

Τι εμποδίζει άραγε τη στροφή των σύγχρονων κοινωνιών προς καθαρές μορφές παραγωγής στο πλαίσιο μιας αειφορικής διαχείρισης των πόρων και της ενέργειας; Η απάντηση βρίσκεται κατά κύριο λόγο στο ότι το κόστος εργασίας είναι υψηλό ενώ το κόστος της ενέργειας και των φυσικών πόρων χαμηλό ή κάποτε και δωρεάν. Η διαμόρφωση του κόστους εξαρτάται σε σημαντικό βαθμό από τη φορολόγηση που υφίστανται οι συντελεστές της παραγωγής. Στην Ευρωπαϊκή Ένωση έχει υπολογισθεί ότι το 50% του συνόλου των φορολογικών εσόδων προέρχεται από τη φορολόγηση της εργασίας με αποτέλεσμα το κόστος της να είναι διπλάσιο για τον εργοδότη ενώ οι πραγματικές αποδοχές για τον εργαζόμενο να είναι περίπου το ήμισυ του κόστους που καταβάλλεται για την εργασία του. Η φορολόγηση της ενέργειας στην Ε.Ε. συνεισφέρει το 5,2% των συνολικών εσόδων και η φορολόγηση των φυσικών πόρων συνεισφέρει το 1,5% (Τσαντίλης 1997, 24). Η ιδέα για "πράσινη φορολογία" διατυπώθηκε για πρώτη φορά μόλις το 1920 από τον Βρετανό οικονομολόγο Arthur Pigou στο έργο του "The Economics of Welfare", ο οποίος, προκειμένου να αναγκασθούν οι ιδιοκτήτες χαλυβουργείων να λάβουν υπόψη τους τη ζημία που προκαλούσαν οι εκπομπές ρύπων των εργοστασίων τους, πρότεινε να εισαχθεί φόρος στην ποσότητα του άνθρακα ο οποίος εκπεμπόταν από τη χαλυβουργία της εποχής, ώστε να αναγκασθούν να εντάξουν οι βιομήχανοι το εξωτερικό κόστος στην τιμή του παραγόμενου προϊόντος. Αν συνέβαινε κάτι τέτοιο, οι πωλήσεις (και συνεπώς τα κέρδη των βιομηχάνων) θα μειώνονταν καθώς οι καταναλωτές θα στρέφονταν σε άλλα προϊόντα, ενώ αντιθέτως αν βελτίωναν τους όρους παραγωγής και μείωναν τη ρύπανση θα μειωνόταν η φορολόγηση και τα προϊόντα τους θα παρέμεναν ανταγωνιστικά. Η μεταφορά φορολογικών επιβαρύνσεων

από την εργασία στην ενέργεια και τους πόρους αποτελεί θεμελιώδη πρόταση της πράσινης οικονομίας με στόχο την ελάφρυνση του κόστους εργασίας που διευκολύνει τις επιχειρήσεις -ιδιαίτερα σε περιόδους έντονου ανταγωνισμού λόγω της παγκοσμιοποίησης της οικονομίας- να διατηρήσουν ή και να αυξήσουν τις θέσεις εργασίας. Ταυτόχρονα, η ενσωμάτωση του εξωτερικού περιβαλλοντικού και κοινωνικού κόστους στην αξία διάθεσης στην αγορά των φυσικών πόρων και της ενέργειας θα οδηγήσει τις επιχειρήσεις στο να χρησιμοποιούν πόρους και ενέργεια με πιο αποδοτικό τρόπο, ενώ η επιβάρυνση της τιμής κάποιων προϊόντων θα στρέψει τους καταναλωτές σε άλλα προϊόντα και υπηρεσίες. (Τσαντίλης 1997, 24). Έτσι για παράδειγμα η υψηλή φορολόγηση του πετρελαίου θα δημιουργήσει τις προϋποθέσεις για ευρεία στροφή στις ανανεώσιμες πηγές ενέργειας (αιολική, ηλιακή κ.α.), οι οποίες θα καταστούν πλέον ανταγωνιστικές.

Η εισαγωγή της "πράσινης φορολογίας" προς την κατεύθυνση της αύξησης των περιβαλλοντικών φόρων - με ταυτόχρονη μείωση της φορολογίας εισοδήματος και εργασίας αποτελεί μια πρόταση που φιλοδοξεί να δώσει λύση στο δημοσιονομικό πρόβλημα των ανεπτυγμένων χωρών και παράλληλα να ευνοήσει την ποιότητα ζωής και την αειφορία του περιβάλλοντος.

Η πράσινη φορολογία προβλέπει:

- στροφή των φορολογικών επιβαρύνσεων προς την πράσινη φορολογία, μέσω της εφαρμογής ενός ευρέος πλέγματος κινήτρων - αντικινήτρων στην παραγωγή και στην κατανάλωση
- δημιουργία νέων μορφών οικονομικού - κοινωνικού ελέγχου της παραγωγής μέσω της εγκαθίδρυσης της τήρησης των λεγόμενων πράσινων λογιστικών βιβλίων από τις επιχειρήσεις σε όλους τους τομείς της οικονομίας
- χρήση οικονομικών εργαλείων (φόροι σε ρυπογόνες δραστηριότητες, φοροαπαλλαγές και κίνητρα για καθαρή παραγωγή, θεσμοθέτηση απεριόριστης αντικειμενικής ευθύνης σε περιπτώσεις ρύπανσης, κ.λ.π)
- ενισχύσεις οικολογικά συμβατών δραστηριοτήτων σε μικρή κλίμακα, όπως επιδότηση προς όσους εγκαθίστανται σε οριακές οικολογικά περιοχές, εργάζονται για τη

συγκράτηση των εδαφών στις ορεινές ζώνες, συμμετέχουν στη δασοπροστασία και στη αειφορική διαχείριση των δασικών περιοχών κ.α.

- πράσινα λογιστικά, σύστημα ελέγχων και αξιολόγησης των περιβαλλοντικών παραμέτρων στις διαδικασίες παραγωγής, μέσω της τήρησης των λεγόμενων "οικολογικών λογιστικών", ειδικών βιβλίων που τηρούν οι επιχειρήσεις και στα οποία καταγράφονται οι υπερβάσεις ορίων και η παραγωγή ρύπανσης. Οι παρανομούντες καταβάλλουν πρόστιμα και χάνουν τη δυνατότητα για επιδοτήσεις (Σακιώτης 1996α, 11).

Τομεακές Περιβαλλοντικές Πολιτικές

Η στροφή προς την αναζήτηση ενός καλύτερου περιβάλλοντος που επιζητεί η Παγκόσμια Τράπεζα (βλ. σελ. 72) και η διεθνής κοινότητα μέσα από τις παγκόσμιες διασκέψεις του ΟΗΕ για το περιβάλλον και την ανάπτυξη δεν είναι εφικτό να υλοποιηθεί με άλλο τρόπο παρά με το σχεδιασμό και την εφαρμογή κατάλληλων τομεακών περιβαλλοντικών πολιτικών. Η Ευρωπαϊκή Ένωση αναζητώντας αυτές τις κατάλληλες τομεακές περιβαλλοντικές πολιτικές θέτει σε προτεραιότητα τη στόχευση για ένα σύνολο περιβαλλοντικών πολιτικών με στόχο την αειφορία, επιβεβαιώνοντας την εντυπωσιακής κλίμακας αποδοχή των εννοιών *αειφορία* και *περιβαλλοντική πολιτική* από έναν υπερεθνικό οργανισμό, στον οποίο βέβαια ανήκει και η Ελλάδα. Στην έκθεση με τίτλο "Προς την αειφορία" (Towards Sustainability), την οποία εξέδωσε το 1993 η 11η Διεύθυνση Περιβάλλοντος, Πυρηνικής Ασφάλειας και Πολιτικής Προστασίας της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (EC 1993), οι περιβαλλοντικές πολιτικές ταξινομούνται σε πέντε τομείς της οικονομικής δραστηριότητας: *βιομηχανία, ενέργεια, μεταφορές, γεωργία, τουρισμός* (Commission of the European Communities 1993, 15-19). Οι περιβαλλοντικές πολιτικές που σχεδιάζονται και εφαρμόζονται σε ευρωπαϊκή κλίμακα στους τομείς αυτούς επικεντρώνονται στις εξής θεματικές: *προστασία από την κλιματική αλλαγή, όξινη βροχή και ποιότητα ατμοσφαιρικού αέρα, προστασία της φύσης και της βιοποικιλότητας, διαχείριση των υδατικών*

πόρων, αστικό περιβάλλον, διαχείριση παράκτιων ζωνών, διαχείριση αποβλήτων, τουρισμός (Commission of the European Communities 1993, 75-92).

Ένα πλήθος τομεακών περιβαλλοντικών πολιτικών έχουν καταγραφεί στη διεθνή και ελληνική βιβλιογραφία. Το μεγαλύτερο μέρος των πολιτικών αυτών είναι αποτέλεσμα ειδικών αναλύσεων και σε μεγάλο βαθμό δεν έχει εφαρμοσθεί από το ελληνικό κράτος, το οποίο παρουσιάζει σημαντική χρονική υστέρηση στην υιοθέτηση ανάλογων πολιτικών. Ωστόσο, υπάρχουν κάποιες χώρες που εντασσόμενες σε αυτό που ο Jänicke αποκαλεί *"περιβαλλοντική πρωτοπορία"* (Καϊτατζής 1998β, 25), έχουν εφαρμόσει ένα πλήθος περιβαλλοντικών πολιτικών, για τις οποίες υπάρχουν πλέον αναλύσεις της αποτελεσματικότητάς των (Jänicke - Weidner 1995, 10). Επιλέγοντας την ταξινόμηση των περιβαλλοντικών πολιτικών σε τομείς που έχουν υιοθετήσει η Ευρωπαϊκή Επιτροπή και το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο ως αρκούντως χρηστική, θα επιχειρήσουμε να καταγράψουμε στη συνέχεια τις κατευθύνσεις των τομεακών αειφορικών περιβαλλοντικών πολιτικών που έχουν επικρατήσει ως σημαντικότερες στη διεθνή -και κυρίως στην ελληνική συζήτηση-, συμπεριλαμβάνοντας τις επιμέρους θεματικές των πολιτικών αυτών, όπως πάλι τις ορίζει η Ευρωπαϊκή Επιτροπή[214].

Οργανική η' Οικολογική Γεωργία και Κτηνοτροφία

Η οικολογική γεωργία είναι μια διαδικασία προσαρμογής στο επίπεδο ανάπτυξης των γνώσεων της επιστημονικής οικολογίας, και ακόμη προσαρμογής στις φυσικές ιδιαιτερότητες του χώρου (Σχίζας 1997α, 6). Ο Λ. Λουλούδης έχει ασχοληθεί ιδιαίτερα με την αγροτοπεριβαλλοντική διάσταση της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής της Ευρωπαϊκής Ένωσης, σύμφωνα με την οποία οι αγρότες αναδεικνύονται σε διατηρητές του αγροτικού τοπίου, το οποίο αν και ανθρωπογενές έχει μεγάλη οικολογική αξία και μπορεί να λειτουργήσει υποστηρικτικά για τη διατήρηση της άγριας ζωής. (Λουλούδης 1992β, 18-21). Η στροφή της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής προς την κατεύθυνση μιας αειφόρου γεωργίας,

---

[214] Βλ. παραπάνω σελ. 198 & 211.

στόχος που περιλαμβάνεται στο 5ο Πρόγραμμα Περιβαλλοντικής Δράσης της Ε.Ε., αποτέλεσε μια σημαντική εξέλιξη για το μέλλον της γεωργίας στην Ε.Ε. (Λουλούδης 1995β, 42). Το σημαντικότερο ίσως στοιχείο είναι ότι η αγροτική ύπαιθρος αποκτά νέες αξίες χρήσης και εκτός από χώρος παραγωγής αγροτικών προϊόντων καθίσταται χώρος διατήρησης φυσικών αποθεμάτων, μνημειακών τοπίων, ψυχαγωγίας και εκπαίδευσης (Λουλούδης 1995β, 43).

Η οικολογική γεωργία και κτηνοτροφία στην Ελλάδα βρίσκονται σε πρώιμο στάδιο. Θετικές πάντως εξελίξεις αποτελούν η μεγάλης έκτασης υιοθέτηση των στάγδην αρδεύσεων μετά το 1990 λόγω της παρατεταμένης λειψυδρίας, το σταμάτημα των αεροψεκασμών των ελαιώνων, η εμφάνιση των πρώτων ομάδων βιοκαλλιεργητών στα μέσα της δεκαετίας του '80 και η ίδρυση και λειτουργία αρκετών οργανισμών πιστοποίησης των οργανικών προϊόντων. Επίσης, σημαντική είναι η εφαρμογή ενός συστήματος επιδοτήσεων προς τους αγρότες που παράγουν οργανικά προϊόντα, προϊόν της αγροτικής πολιτικής της Ε.Ε. (Κανονισμός Ε.Ε. 2078/92, πρωτοβουλία Leader). Η αδυναμία του ελληνικού κράτους να ασκήσει αποτελεσματικούς ελέγχους στις παράνομες αρδεύσεις, στη χρήση φυτοφαρμάκων και λιπασμάτων αλλά και η προσκόλληση των ενώσεων των Ελλήνων γεωργών στις μεθόδους της χημικής γεωργίας[215] αποτελούν δεδομένα που λειτουργούν ως τροχοπέδη για τη μεταστροφή προς μια "πράσινη" γεωργία. Το 1998, σύμφωνα με στοιχεία του Υπουργείου Γεωργίας καλλιεργούντο 60.000 στρέμματα με μεθόδους βιολογικής καλλιέργειας (Υπουργείο Γεωργίας 1998, 15).

Τα στοιχεία ενός οικολογικού επανασχεδιασμού της ελληνικής γεωργίας που έχουν καταγραφεί στη βιβλιογραφία είναι τα εξής:
α) αναδιάρθρωση αρδεύσεων με κύριο στόχο την εξοικονόμηση νερού, μέσω εγκατάστασης ποτιστικών συστημάτων στάγδην (Κουβέλης 1995, 11 & Μοδινός 1993, 16-17),

---

[215] Ενδεικτική της προσκόλλησης των Ελλήνων αγροτών στα πρότυπα της χημικής γεωργίας είναι οι επαναλαμβανόμενες γεωργικές κινητοποιήσεις με κεντρικά αιτήματα την χορήγηση φθηνών λιπασμάτων και φυτοφαρμάκων (Σακιώτης 1997β, 13).

β) επαναεπιλογή ειδών προς καλλιέργεια που θα στοχεύουν πρωτευόντως στην κάλυψη της εγχώριας αγοράς και δευτερευόντως στην εξαγωγή με ανταγωνιστικούς όρους, (Λουλούδης 1995α, 20),

γ) την οργανωμένη στροφή μέσω επιδοτήσεων της Ε.Ε. (που μπορούν να αξιοποιηθούν προς τούτο) προς ηπιότερες μορφές καλλιέργειας όπως είναι οι υδροπονικές και οι οργανικές καλλιέργειες (Λουλούδης 1995, 52-58),

δ) στροφή προς την οργανική κτηνοτροφία (Σακιώτης 1994β, 20-22),

ε) διαφύλαξη και ανάδειξη καλλιεργειών ενδημικών ποικιλιών, από την πλούσια ελληνική γενετική ποικιλότητα π.χ. 300 περίπου είδη αμπέλου) (Θεοδωράτος 1993, 37),

στ) εκτεταμένη εκστρατεία ενημέρωσης των Ελλήνων αγροτών ώστε να κατανοήσουν τα οφέλη που θα προκύψουν από μια ανάλογη στροφή.

ΕΠΑΡΚΗΣ ΕΝΕΡΓΕΙΑΚΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΚΑΙ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΛΙΜΑΤΙΚΗ ΑΛΛΑΓΗ

Η απεμπλοκή από το φαύλο κύκλο του ενεργειακού προβλήματος όπως αυτό εμφανίζεται στη χώρα μας προϋποθέτει ένα πλαίσιο πολιτικής που θα αποσκοπεί στο δραστικό περιορισμό της ενεργειακής κατανάλωσης και στη μετάβαση στη χρήση του φυσικού αερίου και των Ανανεώσιμων Πηγών Ενέργειας - ΑΠΕ (Παπαγιαννάκης Λ. κ.α. 1995, 14-15, 17-20, 21-23).

Οι Ανανεώσιμες Πηγές Ενέργειας (ΑΠΕ) ταξινομούνται από τον ενεργειολόγο Πάνο Πλαγιαννάκο ως εξής: Ηλιακή αρχιτεκτονική σήμερα έχει επικρατήσει ο όρος (βιοκλιματική αρχιτεκτονική), ηλιακοί συλλέκτες ηλιακοί θερμοσυσσωρευτές και θερμοσίφωνες), ηλεκτροδότηση από τον ήλιο μέσω συστημάτων θέρμανσης νερού και στη συνέχεια μετατροπής του ατμού σε ηλεκτρική ενέργεια), ηλιακά φωτοβολταϊκά στοιχεία, στερεά απόβλητα μέσω της αξιοποίησης του βιοαερίου), βιομάζα παραπροϊόντα φυτικών καλλιεργειών, ζωικά απόβλητα), γεωθερμία αξιοποίηση της θερμότητας της γης μέσω κατάλληλων τεχνολογικών εγκαταστάσεων), αιολική ενέργεια, υδροηλεκτρική ενέργεια

(πρόκειται για μορφή ΑΠΕ που επιφέρει σημαντικές διαταραχές στα τοπικά οικοσυστήματα) και ενέργεια από την παλίρροια και τα κύματα (Πλαγιαννάκος 1987, 20-21).

Η βιοκλιματική αρχιτεκτονική χρησιμοποιεί τα παθητικά ηλιακά συστήματα, οικήματα δηλαδή που είναι έτσι σχεδιασμένα και κατασκευασμένα με τα κατάλληλα υλικά ώστε να γίνεται όσο το δυνατόν μεγαλύτερη αξιοποίηση της ηλιακής ενέργειας για τη θέρμανση και ψύξη του κτιρίου - με το σχεδιασμό και κατασκευή κτιρίων με όρους παθητικών συστημάτων δροσισμού και θέρμανσης (Χάρη 1992, 28-30) -έτσι ώστε να περιορίζεται ή και να αποφεύγεται η χρήση τεχνητού κλιματισμού (Τομπάζης 1996, 182 και Γεωργιάδου Ε. 1992, 24-29).

Οι προτάσεις που έχουν κατατεθεί προκειμένου να υλοποιηθεί η ζητούμενη στροφή καταγράφουν τις ακόλουθες κατευθύνσεις.

- Γενική πολιτική εξοικονόμησης ενέργειας με καμπάνιες ενημέρωσης των καταναλωτών και με εισαγωγή κατάλληλων τεχνολογιών στην παραγωγή και την κατανάλωση. Για παράδειγμα με την εισαγωγή στη βιομηχανία τεχνολογιών εξοικονόμησης ενέργειας, με την εισαγωγή λαμπτήρων νατρίου στο δημόσιο φωτισμό, με την εφαρμογή της βιοκλιματικής αρχιτεκτονικής στην κατασκευή των κτιρίων[216], με αυστηρό έλεγχο της συντήρησης των λεβήτων κεντρικής θέρμανσης και με την εισαγωγή του φυσικού αερίου στην οικιακή χρήση.
- Επιβολή φόρου CO_2 στα καύσιμα, που θα επιφέρει μείωση εκπομπών CO_2 (Ευθυμιόπουλος 1992α, 20-21 και Ευθυμιόπουλος 1994, 16-20). Τα έσοδα από τη φορολογία αυτή θα κατευθύνονται υπέρ της πολιτικής εξοικονόμησης και υπέρ της ενεργειακής μετάβασης στις ανανεώσιμες πηγές.
- Αξιοποίηση του φυσικού αερίου (Προμπονάς 1994, 7-8), εις βάρος της χρήσης λιγνίτη και πετρελαίου, καθώς το φυσικό αέριο παράγει πολύ λιγότερους ρύπους, εκπέμπει λιγότερο CO_2 και όπως υπολογίζεται η χρήση του θα επιφέρει μείωση των εκπομπών

[216] Η οποία απαγορεύει την κατασκευή γυάλινων κτιρίων, τα οποία είναι υπεύθυνα για μεγάλη ενεργειακή σπατάλη με τεχνητό κλιματισμό. Θετική εν προκειμένω εξέλιξη αποτελεί πρόσφατη σχετική πρωτοβουλία του ΥΠΕΧΩΔΕ για τη θέσπιση ειδικής νομοθεσίας (Σχέδιο δράσης "Ενέργεια 2001").

CO_2 κατά 6 εκατομμύρια τόνους ετησίως (Παπαγιαννάκης Λ. κ.α. 1995, 15), ενώ η υποδομή που θα χρησιμοποιηθεί για το φυσικό αέριο μπορεί να χρησιμοποιηθεί αργότερα - όταν αυτό θα είναι τεχνολογικώς εφικτό - και για το υδρογόνο, το οποίο σύμφωνα με το Worldwatch θεωρείται το οικολογικό καύσιμο του 21ου αιώνα (Flavin 1999, 32).

- Πολιτική επενδύσεων και παροχής κινήτρων στις ανανεώσιμες πηγές ενέργειας (Μεντζελόπουλος 1994, 117-118), το δυναμικό πεδίο των οποίων είναι πολύ υψηλό στη χώρα μας. Η αιολική, ηλιακή, γεωθερμική ενέργεια μαζί με την ενέργεια από βιομάζα αποτελούν μορφές ενέργειας που αν αξιοποιηθούν συστηματικά κυρίως σε χρήση τοπικών δικτύων ώστε να αποφεύγονται οι απώλειες κατά τη μεταφορά μπορούν να συνεισφέρουν σημαντικό μερίδιο στην ενεργειακή παραγωγή. Ιδιαίτερα σημαντική για την προώθηση των ΑΠΕ είναι και η ενθάρρυνση της σχετικής έρευνας. Τα μικρά υδροηλεκτρικά έργα (μικρά φράγματα) αν και από αρκετούς ενεργειολόγους προβάλλονται ως ανανεώσιμες πηγές ενέργειας (Παπαγιαννάκης Λ. κ.α. 1995, 20), έχει διαπιστωθεί ότι μακροχρόνια έχουν κάποιες δυσμενείς επιπτώσεις (εναπόθεση φερτών υλικών), οι οποίες όμως είναι δυνατό να αντιμετωπισθούν εφ' όσον έχει υπάρξει σχετική προετοιμασία και μελέτη των ΜΠΕ.
- Αποτελεσματική διαχείριση των βιολογικών πόρων και οικοσυστημάτων. Η φυτομάζα και τα δάση αποτελούν σημαντικό μηχανισμό δέσμευσης CO_2 και πηγή βιομάζας και οφείλουμε να τα προστατεύουμε επαρκώς, ενώ θα πρέπει να προωθηθούν και οι ενεργειακές καλλιέργειες (Ντούρος 1992, 24-26).

Ο Παπαϊωάννου προσθέτει ότι οι ανανεώσιμες πηγές ενέργειας απασχολούν περισσότερους απ' ότι οι ηλεκτροπαραγωγοί σταθμοί με άνθρακα ή πετρέλαιο, η ανακύκλωση περισσότερους εργαζόμενους από απο ό,τι οι χωματερές, ο σιδηρόδρομος περισσότερους απ' ό,τι τα οδικά δίκτυα και προτείνει μια στροφή της αναπτυξιακής πολιτικής της Ελλάδας αλλά και της Ευρωπαϊκής Ένωσης προς το "πράσινο δέντρο της απασχόλησης" (Παπαϊωάννου 1997, 6). Με τη θέση αυτή συμφωνεί και ο Λ. Παπαγιαννάκης, ο οποίος εκτιμά ότι με την υιοθέτηση και εφαρμογή των προτεινόμενων πολιτικών εκτιμάται ότι θα υπάρξει μεταφορά θέσεων εργασίας και δημιουργία νέων θέσεων εργασίας στις ΑΠΕ, στην

εκπαίδευση-κατάρτιση για την εξοικονόμηση και τη χρήση των νέων μορφών ενέργειας και στις βιοκλιματικές κατασκευές (Παπαγιαννάκης Λ. κ.α. 1995, 30).

Εξοικονομούσες Ενεργεια Μεταφορες

Ένα από τα ελάχιστα παραδείγματα μερικώς επιτυχημένης περιβαλλοντικής πολιτικής στη σύγχρονη Ελλάδα, σύμφωνα με τον Η. Κατσούλη, αποτέλεσε η εφαρμογή των οδικών δακτυλίων της Αθήνας που αποσκοπούσε στη μείωση της κυκλοφορίας των Ι.Χ. αυτοκινήτων και εντέλει στην καταπολέμηση του νέφους (Katsoulis, 1995, 248-249). Ο μικρός δακτύλιος πρωτοεφαρμόσθηκε το 1982, ενεργοποιώντας ένα σύστημα κυκλοφορίας των μισών αυτοκινήτων (μονά-ζυγά) ανά εργάσιμη ημέρα από τις 7.00 έως τις 20.00 από Δευτέρα έως και Πέμπτη και την Παρασκευή από τις 7.00 έως τις 15.00. σε μια περιορισμένη έκταση που εκτεινόταν περί το κέντρο της πόλης. Σε περιπτώσεις ιδιαίτερων καιρικών συνθηκών (θερμοκρασιακή αναστροφή), ετίθετο σε εφαρμογή ο μεγάλος δακτύλιος, ο οποίος εκτεινόταν σε μια πολύ μεγαλύτερη έκταση της πόλης και η ενεργοποίησή του ήταν ικανή να περιορίσει δραματικά τα επίπεδα ρύπανσης. Το όλο θέμα συνδεόταν με την πληθώρα αυτοκινήτων παλαιάς τεχνολογίας σε χρήση. Τα επίπεδα ατμοσφαιρικής ρύπανσης ήταν πραγματικά από τα υψηλότερα καταγραφόμενα διεθνώς ενώ οι ημέρες συναγερμού, στις οποίες εφαρμοζόταν ο μεγάλος δακτύλιος παρουσίαζαν μεγάλη συχνότητα πριν από τις αρχές της δεκαετίας του 90, όταν ο στόλος των επιβατικών Ι.Χ. εκσυγχρονίσθηκε μετά από την εφαρμογή μιας άλλης πολιτικής με περιβαλλοντικό περιεχόμενο, του μέτρου της απόσυρσης των παλαιών Ι.Χ. και της επιδότησης των καταναλωτών για αγορά καινούριων, καταλυτικής τεχνολογίας που εξέπεμπαν δραστικά περιορισμένους ρύπους (Πλαγιαννάκος 1990, 12-13). Αποτιμώντας τα αποτελέσματα από την εφαρμογή του δακτυλίου ο συγγραφέας, αφού επισημαίνει τον ανασχετικό παράγοντα της μεγάλης αύξησης του αριθμού Ι.Χ. αυτοκινήτων που ήταν καταχωρημένα στο Λεκανοπέδιο μεταξύ 1983 (571.954 οχήματα) και 1995 (1.300.000 οχήματα), εκτιμά ότι η εν λόγω πολιτική αν και σε αυτήν ενεπλάκη ένας μόνο δρων (actor), το κράτος, είχε μεγάλη αποδοχή από τους πολίτες αλλά

και σημαντικά αποτελέσματα, καθώς ευνόησε στη μείωση των εκπομπών καπνού και CO_2 αλλά και περιόρισε την κυκλοφορία των οχημάτων εντός της περιοχής εφαρμογής του μικρού δακτυλίου (Katsoulis 1995, 250-252).

Ωστόσο το πρόβλημα των μεταφορών[217] στην Ελλάδα δεν περιορίζεται στο Λεκανοπέδιο της Αθήνας. Οι βασικές κατευθύνσεις για ένα αειφορικό μοντέλο μεταφορών[218] που θα εξοικονομεί ενέργεια και εκπομπές CO_2 περιγράφονται από ένα πλαίσιο περιβαλλοντικών πολιτικών για τις μεταφορές που περιλαμβάνει τα ακόλουθα στοιχεία:

- Έμφαση στις μαζικές μεταφορές, με τη μεταφορά επενδύσεων σε αστικά και υπεραστικά συγκοινωνιακά συστήματα χαμηλού ενεργειακού κόστους, όπως ο σιδηρόδρομος, το τραμ, η ατμοπλοΐα, τα "καθαρά" λεωφορεία κ.α..
- Αποθάρρυνση της χρήσης του Ι.Χ. στα αστικά κέντρα, με περιοριστικές πολιτικές (τιμολογιακή πολιτική σε καύσιμα, ελεγχόμενη στάθμευση, πεζόδρομοι, ποδηλατόδρομοι, εφαρμογή οδικών δακτυλίων).
- Εφαρμογή αυστηρών ελέγχων καλής λειτουργίας των κυκλοφορούντων οχημάτων.
- Αναδιάταξη των χρήσεων γης, έτσι ώστε να επιτυγχάνεται η εγγύτητα μεταξύ του τόπου εργασίας και του τόπου διαμονής και να ελαττώνονται οι μετακινήσεις μεγάλων αποστάσεων.
- Έμφαση στη δημιουργία ενός συνόλου συνδυασμένων μεταφορών με κορμό το πλοίο και το σιδηρόδρομο και με προτεραιότητα στην αρχή: λιγότερο Ι.Χ.[219] (Παρασκευόπουλος 1996, 23).

---

[217] Οι μεταφορές με βάση τη σχέση ενεργειακής κατανάλωσης για το ίδιο μεταφορικό έργο τα μεταφορικά μέσα κατατάσσονται ως εξής: Πλοίο:1, Σιδηρόδρομος:1,81, αυτοκίνητο:50,02, αεροπλάνο: 427,56 (Παρασκευόπουλος 1996, 21).

[218] Το εξωτερικό κόστος σε ECU ανά 1.000 χιλιόμετρα, όπως αποτιμάται από την Ευρωπαϊκή Ομοσπονδία για τις Μεταφορές και το Περιβάλλον (European Federation for Transport & Environment) έχει ως εξής: τραίνο =4,70, αεροπλάνο = 18,30, ΙΧ = 34,56 (Παρασκευόπουλος 1996, 21).

[219] Σημαντική είναι εν προκειμένω η άρση των έμμεσων επιδοτήσεων του Ι.Χ. αλλά και μια πολεοδομική "επανάσταση" που θα επιβάλλει την πόλη μικρών αποστάσεων (Παρασκευόπουλος 1996, 23).

Βιομηχανια: Αντιρρυπανση και Εξοικονομηση Πορων

Για να επιτευχθεί ο στόχος της βιωσιμότητας θεωρείται απαραίτητη μια "πράσινη στροφή" της βιομηχανίας. Επίσης θα απαιτηθεί η στροφή της έρευνας προς μορφές τεχνολογίας που εξοικονομούν πόρους και ενέργεια και έχουν την ιδιότητα της ανανεωσιμότητας. Το πλαίσιο ενός συνόλου περιβαλλοντικών πολιτικών προς τη ζητούμενη κατεύθυνση συμπεριλαμβάνει τη στροφή της βιομηχανίας προς ποιοτικότερα και μακροβιότερα προϊόντα, τη μεταφορά επενδύσεων στη βιομηχανία επισκευών προϊόντων, επενδύσεις στη βιομηχανία επαναεπεξεργασίας χρησιμοποιημένων προϊόντων, επενδύσεις στη βιομηχανία ανακύκλωσης, επιδότηση μεταφοράς θέσεων εργασίας από επιζήμιες για το περιβάλλον βιομηχανίες σε φιλικές προς το περιβάλλον (ανακύκλωση, βιολογικοί καθαρισμοί συστήματα εξοικονόμησης πόρων, ανανεώσιμες μορφές ενέργειας), επιδίωξη δραστικής μείωσης του μεταφορικού όγκου, μέσω της προσπάθειας για εγγύτητα του τόπου παραγωγής ενός προϊόντος με τον τόπο κατανάλωσης, ενεργειακή στροφή της βιομηχανίας προς την εξοικονόμηση και τις ανανεώσιμες πηγές και μια γενικότερη αποθάρρυνση παραγωγής και χρήσης συσκευασιών με παράλληλη στροφή προς ανακυκλώσιμες και επαναχρησιμοποιήσιμες συσκευασίες. Μια αναδιάρθρωση της ελληνικής βιομηχανίας στο πλαίσιο αυτής της πολιτικής προϋποθέτει τη διαμόρφωση ενός κατάλληλου νομικού πλαισίου παροχής κινήτρων από το ελληνικό κράτος (π.χ. επιδότηση στο ανακυκλωμένο χαρτί), πολιτική που ακολουθείται από άλλες ευρωπαϊκές χώρες (π.χ. από την Γερμανία).

Μια πολιτική η οποία θα επιδιώκει την εγκαθίδρυση προγραμμάτων εξοικονόμησης πόρων στη βιομηχανία, θα πρέπει να συμπληρώνεται από την προώθηση δημόσιων και ιδιωτικών επενδύσεων για την επέκταση αυτόνομων μονάδων αιολικής, ηλιακής και άλλων ήπιων μορφών ενέργειας. Επίσης θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν κάποια απλά πλην αποτελεσματικά εργαλεία για τη διασφάλιση μιας αντιρρυπαντικής βιομηχανικής πολιτικής, όπως η διάδοση των πληροφοριών και της τεχνογνωσίας σχετικά με την καθαρή παραγωγή, η προώθηση επιδεικτικών προγραμμάτων καθαρής παραγωγής, η απαίτηση "οικολογικών

ελέγχων" στις βιομηχανικές δραστηριότητες, η δημοσίευση της "περιβαλλοντικής συμπεριφοράς" των επιχειρήσεων, η παροχή τεχνικής βοήθειας, η αλλαγή των όρων αδειοδότησης των επιχειρήσεων, η ενθάρρυνση προγραμμάτων μείωσης της ρύπανσης που γίνονται εθελοντικά και ανεξάρτητα από τις όποιες νομοθετικές ρυθμίσεις, η αυστηρή εφαρμογή των ποσοτικών στόχων και των χρονοδιαγραμμάτων, η αλλαγή και βελτίωση των τεχνολογικών προδιαγραφών.

ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΟΣ ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ ΟΙΚΟ-ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ, ΑΓΡΟΤΟΥΡΙΣΜΟΣ

Ο τουρισμός αποτελεί μια ακόμη δραστηριότητα, που για την ελληνική οικονομία κατέχει θέση αιχμής (9% του ΑΕΠ και 9,3% του συνόλου των θέσεων εργασίας) δραστηριότητα που έχει εναποθέσει μεγάλες πιέσεις στους φυσικούς αποδέκτες και παρουσιάζει μεγάλο έλλειμμα περιβαλλοντικής πολιτικής (Αδαμακόπουλος 1992, 52-55 και Ντούρος 1989α, 2-7). Η αρχή της φέρουσας ικανότητας είναι πιθανώς χρήσιμο να εφαρμοσθεί και για την παρουσία ανθρώπινων πληθυσμών σε συγκεκριμένους χώρους[220] ώστε να περισταλούν οι πιέσεις που υφίστανται οι ακτές, τα δάση, οι ορεινές περιοχές, οι βιότοποι, οι υδρο-βιότοποι και οι ημιαστικές και αγροτικές περιοχές. Ο υπολογισμός της φέρουσας ικανότητας μιας περιοχής είναι ιδιαίτερα περίπλοκη, καθώς όλα τα έμβια όντα -εξαιρούμενου του ανθρώπου- έχουν συγκεκριμένες προδιαγραφές διαβίωσης. Για τους ανθρώπους όμως τα στάνταρντς διαβίωσης διαφέρουν, ενώ οι σχέσεις των ανθρώπινων δραστηριοτήτων στο χώρο προσδιορίζονται από τον τρόπο διανομής του παραγόμενου προϊόντος, από τη διαθέσιμη τεχνολογία και από τη βαθμίδα εξέλιξης του εμπορίου (Daly 1996, 121-122). Παρ' όλα αυτά, τα τελευταία χρόνια η συζήτηση για τη χρήση της φέρουσα ικανότητας ως εργαλείου

---

[220] Η έννοια της φέρουσας ικανότητας έχει επίσης μεγάλη σημασία για τη λειτουργία της σύγχρονης πόλης. Σύμφωνα με την έκθεση *Λειφόρες Πόλεις*, η φέρουσα ικανότητα *"αναφέρεται στην ικανότητα της πόλης ως κοινωνικού συστήματος να εξυπηρετεί τα κοινωνικά αιτήματα και τις κοινωνικές πιέσεις"*. Η αποτυχία της αποκατάστασης της τάξης στις πόλεις μπορεί να θεωρηθεί ανάλογη με την αποτυχία των φυσικών οικοσυστημάτων - ως αποτέλεσμα των πιέσεων (όπως η ρύπανση στη μια περίπτωση ή η φτώχεια στην άλλη) που υπερφορτώνουν την ικανότητα των μηχανισμών (όπως η ζύμωση και η ανακύκλωση των ρύπων στη μια περίπτωση ή η στήριξη της κοινότητας και οι αυτοβοηθούμενοι μηχανισμοί στην άλλη) και τους εμποδίζουν να αφομοιώσουν την πίεση (Ομάδα Εμπειρογνωμόνων για το Αστικό Περιβάλλον 1996, 57).

για τη χάραξη και εφαρμογή αειφορικών πολιτικών γίνεται ολοένα πιο έντονη και ήδη κάποιες διεθνείς οικολογικές οργανώσεις έχουν προτείνει τη θέσπιση ανώτατου ετήσιου ορίου επισκεπτών σε οικολογικά ευαίσθητες περιοχές, όπως για παράδειγμα τα νησιά Γκαλαπάγκος[221]. Το παράδειγμα εφαρμογής θα μπορούσε να είναι τα νησιά Γκαλαπάγκος, για τα οποία. Η πρόταση για θέσπιση κάποιων "οροφών" (πλαφόν), μέγιστου επιτρεπόμενου αριθμού επισκεπτών σε ετήσια βάση για ορισμένες νησιωτικές περιοχές που επιβαρύνονται με τεράστιο όγκο επισκεπτών, θεωρείται από ορισμένους συγγραφείς αναγκαία (Σακιώτης 1997στ, 47), αν και συναντά προς το παρόν την αντίθεση των κοινωνικών εταίρων, γεγονός που οφείλεται στην απουσία δημόσιας συζήτησης γύρω από το θέμα. Ωστόσο, πολλές οικολογικές ομάδες ανά την Ελλάδα έχουν εκφράσει την αντίθεσή τους στην συνεχή ανάπτυξη του τουρισμού, για τον επιπρόσθετο λόγο ότι αυτή γίνεται κατά τυχαίο και συχνά παράνομο τρόπο. Από την άλλη πλευρά η εκάστοτε κυβέρνηση και οι πολιτικές δυνάμεις του ελληνικού κοινοβουλίου βλέπουν τον τουρισμό ως πηγή εισροής συναλλάγματος και κοινωνικής ευημερίας, εκτίμηση που πάσχει από έλλειψη διορατικότητας.

Η εφαρμογή της φέρουσας ικανότητας δεν σημαίνει ότι θα πρέπει να οδηγηθούν στην ύφεση, την ανεργία και τη φτώχεια σημαντικά τμήματα του πληθυσμού που απασχολούνται στον τομέα του τουρισμού. Η μεταφορά του ενδιαφέροντος από τον κλασσικού τύπου τουρισμού σε μορφές όπως ο αγροτουρισμός, ο οικοτουρισμός, ο ορειβατικός και φυσιολατρικός τουρισμός - μορφές πάντως τουρισμού που οφείλουν να ασκούνται με τα δέοντα προστατευτικά μέτρα ώστε να διαφυλάσσεται η φυσική και πολιτιστική κληρονομιά της χώρας -, θα μπορούσε να ελκύσει το ενδιαφέρον περισσότερων επισκεπτών από το εξωτερικό, με τη διαφορά ότι αυτοί θα διασπείρονταν κατά πιο ομοιόμορφο και ομαλό τρόπο στον χώρο, απαλύνοντας τις πιέσεις που γέρνουν την πλάστιγγα προς την επιβάρυνση ορισμένων μόνο περιοχών. Επίσης, μέτρα ελέγχου για τη σωστή λειτουργία των βιολογικών μονάδων των ξενοδοχείων, την προστασία των ακτών, την περιστολή της ηχορύπανσης, ιδιαίτερα στους οικισμούς, αποτελούν ζητούμενα στα οποία καμία κοινωνική ομάδα δεν έχει αντίρρηση, ωστόσο η αδυναμία του κρατικού μηχανισμού να ασκήσει αποτελεσματικό

[221] Το WWF Ολλανδίας έχει προτείνει την υιοθέτηση ετήσιου ορίου 15.000 επισκεπτών στα νησιά Γκαλαπάγκος

έλεγχο ευνοεί την ασυδοσία και την διαρκή υποβάθμιση τόσο του περιβάλλοντος όσο και των παρεχόμενων υπηρεσιών.

Ο οικοτουρισμός και αγροτουρισμός[222] αποτελούν μορφές βιώσιμων τουριστικών δραστηριοτήτων που συνδυάζουν τον αγροτικό τουρισμό με την προστασία του φυσικού περιβάλλοντος και αναπτύσσονται τα τελευταία χρόνια και στην Ελλάδα. Οι αρχές που διέπουν τον οικο-αγροτουρισμό είναι σύμφωνα με τον Προμπονά:

- Οι αγρότες δε χρησιμοποιούν χημικά φυτοφάρμακα και λιπάσματα
- Οι αγρότες διαφυλάσσουν το φυσικό τοπίο, τόσο στο χώρο εντός της εκμετάλλευσής τους όσο και στις γύρω περιοχές
- Οι επενδύσεις που γίνονται για τη δημιουργία υποδομών φιλοξενίας αλλά και για την υποστήριξη της αγροτικής παραγωγής πρέπει να είναι φιλικές και συμβατές με το περιβάλλον και το τοπίο της περιοχής
- Οι αγρότες χρησιμοποιούν τους ενεργειακούς πόρους με οικονομία και επιπλέον διαχωρίζουν τα απορρίμματα της αγροικίας και ανακυκλώνουν τα υπολείμματα τροφών με τη μέθοδο του κομπόστ (παραγωγή λιπάσματος από αποφάγια) (Προμπονάς 1997, 44).

Ο σχεδιασμός και η εφαρμογή των πολιτικών για τον οικοτουρισμό και τον αγροτουρισμό θα πρέπει ωστόσο να γίνεται με γνώμονα τη διατήρηση των οικοσυστημάτων των επισκεπτόμενων περιοχών, καθώς όπως παρατηρεί ο Σχίζας, "ο εναλλακτικός τουρισμός λειτουργεί ως εμπροσθοφυλακή του μαζικού τουρισμού" (Σχίζας 1998, 193).

Η Περιβαλλοντική Πολιτική στη Δημόσια Συζήτηση

Ιδιαίτερη σημασία στην ιστορία της περιβαλλοντικής πολιτικής έχει -εκτός από τον ξεχωριστό ρόλο των πρωτοποριακών εθνικών περιβαλλοντικών πολιτικών- η διεθνής

(Σχίζας 1998, 174).

[222] Με τον Κανονισμό 950/97 της Ε.Ε. το ελληνικό Υπουργείο Γεωργίας προσφέρει ειδικές επιδοτήσεις στους καλλιεργητές βιολογικής γεωργίας (Υπουργείο Γεωργίας 1999).

περιβαλλοντική πολιτική, η οποία έχει αποκληθεί διεθνές δίκαιο του περιβάλλοντος (Τσάλτας 1990α, 23-25). Ιδιαίτερα ανεπτυγμένο είναι το διεθνές δίκαιο προστασίας της Άγριας Ζωής[223], το οποίο έχει να επιδείξει μια αξιοθαύμαστη παραγωγή υποχρεωτικών και προαιρετικών πολιτικών, ιδιαίτερα μετά τη Διάσκεψη των ΗΕ για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη το 1972 στη Στοκχόλμη (Σαμιώτης 1990β, 176-197). Η Ευρωπαϊκή Ένωση επίσης διαθέτει πλήθος κανονισμών και οδηγιών που προωθούν τις περιβαλλοντικές πολιτικές.

Ωστόσο δομική προϋπόθεση για την επιτυχή επιλογή και υλοποίηση οποιασδήποτε περιβαλλοντικής πολιτικής είναι το επίπεδο ενημέρωσης, ευαισθητοποίησης και προθυμίας των πολιτών να συμμετάσχουν σε αυτές τις νέου τύπου πολιτικές (Sakiotis 1995, 21-22). Το σημαντικότερο ζήτημα επομένως είναι η οικοδόμηση μιας ισχυρής κοινωνίας πολιτών, η οποία θα διακρίνεται από υψηλό βαθμό ενεργοποίησης και θα διεκδικεί βελτιώσεις στην ποιότητα ζωής, την περιβαλλοντική προστασία και στη διαχείριση των πόρων (Κατσούλης 1998, 205-206).

Η ελληνική συζήτηση για την υιοθέτηση αποτελεσματικών περιβαλλοντικών πολιτικών δεν περιορίζεται μόνο στην κατάθεση προτάσεων για τη διαμόρφωση εθνικών πολιτικών αλλά - έστω και σπάνια- αναφέρεται σε ένα ευρύτερο πεδίο άσκησης πολιτικής, εκείνο της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Από τους ελάχιστους Έλληνες διανοούμενους που έχουν ασχοληθεί με το ζήτημα, ο Μ Παπαγιαννάκης, με άρθρο του που δημοσιεύτηκε την περίοδο προπαρασκευαστικής συζήτησης μεταξύ των Ευρωπαίων εταίρων για την τροποποίηση της Ευρωπαϊκής Συνθήκης του Μάαστριχτ που κατέληξε στην υπογραφή της Συνθήκης του Άμστερνταμ (1997), παραθέτει έναν κατάλογο με αιτήματα για μια πιο δραστήρια και αποτελεσματική περιβαλλοντική πολιτική σε ευρωπαϊκή κλίμακα. Θέτοντας ως βασικό ζητούμενο το "πρασίνισμα" της Ευρωπαϊκής Ένωσης, πρότεινε μεταξύ άλλων:

---

[223] Μια σημαντικότατη από κάθε άποψη εργασία για το Διεθνές Δίκαιο της Άγριας Ζωής που στέκεται με αξιώσεις μεταξύ αντίστοιχων έργων σε διεθνή κλίμακα, έχει παρουσιασθεί στην ελληνική βιβλιογραφία από το Γιώργο Σαμιώτη (Σαμιώτης 1996).

- Την υιοθέτηση ειδικής ρήτρας στην υπό συζήτηση Συνθήκη που θα προέβλεπε ότι ρυθμίσεις που αφορούν την κοινή ευρωπαϊκή πολιτική δεν θα πρέπει να οδηγούν στην υποβάθμιση προτύπων περιβαλλοντικής πολιτικής κάποιων κρατών-μελών που βρίσκονται σε υψηλότερο επίπεδο προστασίας και απαιτήσεων από το αντίστοιχο της κοινοτικής ρύθμισης. Η ίδια ρήτρα θα εξασφάλιζε το αντίθετο αποτέλεσμα, δηλαδή την προσαρμογή των κοινοτικών περιβαλλοντικών πολιτικών στις υψηλότερες υπαρκτές προδιαγραφές που ενδεχομένως ισχύουν σε κάποια χώρα - μέλος.
- Την εισαγωγή της προστασίας του περιβάλλοντος ως συστατικού στοιχείου όλων των κοινών ευρωπαϊκών πολιτικών (π.χ. ΚΑΠ, κοινοτική πολιτική για τη βιομηχανία, για την ενέργεια κ.α.).
- Ενίσχυση της παρακολούθησης, ελέγχου και εφαρμογής της κοινής περιβαλλοντικής πολιτικής από τα κράτη μέλη, με περαιτέρω ενίσχυση των ευρωπαϊκών θεσμών και την εισαγωγή ειδικών σχετικών μηχανισμών.
- Την ίδρυση Ειδικού Ταμείου Περιβάλλοντος, όπου θα συγκεντρώνονται έσοδα από επιμέρους πηγές και θα κατευθύνονται προς σε χρηματοδοτήσεις περιβαλλοντικού χαρακτήρα.
- Την πρόβλεψη τέλος για εισαγωγή πράσινων φόρων που θα ισχύουν σε κοινοτική κλίμακα, με στόχο την εξοικονόμηση φυσικών πόρων και ενέργειας (Παπαγιαννάκης Μ. 1997α, 13).

Αν και από το τελικό κείμενο της Συνθήκης του Άμστερνταμ υιοθετήθηκαν σημαντικές ιδέες της σύγχρονης οικολογικής σκέψης (π.χ. την αρχή της αειφόρου ανάπτυξης στο προοίμιο), ορισμένες πιο χειροπιαστές προτάσεις για μια ουσιαστική βελτίωση της κοινής ευρωπαϊκής περιβαλλοντικής πολιτικής δεν κατέστη δυνατόν να γίνουν αποδεκτές στο κείμενο της συνθήκης (Ιωακειμίδης 1998, 9). Με κεντρικό θέμα το "πρασίνισμα της Συνθήκης" είχε προηγηθεί μια μεγάλη δημόσια συζήτηση στις χώρες κυρίως της Βόρειας Ευρώπης κατά το 1996, ένα έτος πριν την υπογραφή της Συνθήκης του Άμστερνταμ, συζήτηση που ελάχιστα έγινε γνωστή στην Ελλάδα και ακόμη λιγότερο προκάλεσε σχετικά δημοσιεύματα (Παραλίκας 1997, 14-15). Οι προτάσεις που κατέθεσαν οι εκπρόσωποι των μη

κυβερνητικών οικολογικών οργανώσεων (WWF, Friends of the Earth, Climate Action Network κ.α.) συμπίπτουν λίγο πολύ με τις προτάσεις που παρουσίασε ο Παπαγιαννάκης, ο οποίος άλλωστε είχε παρακολουθήσει το σχετικό διάλογο (Παραλίκας 1997, 14-15).

Πιο πρόσφατα, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ένταξη της παραμέτρου της παγκοσμιοποίησης[224] στις περιβαλλοντικές πολιτικές. Η κεντρική υπόθεση που έχουν καταθέσει αρκετοί οικολόγοι διανοητές (Goldsmith κ.α.) είναι ότι η παγκοσμιοποίηση ευνοεί πρακτικές περιβαλλοντικού ντάμπιγκ και συνεπώς το περιβάλλον και οι πόροι απειλούνται ολοένα και περισσότερο με την εξέλιξη των διαδικασιών παγκοσμιοποίησης. Ο Jänicke, παρουσιάζοντας τα πορίσματα μακρόχρονης έρευνας του ινστιτούτου του για την παγκοσμιοποίηση και την κατάσταση της περιβαλλοντικής πολιτικής[225] απορρίπτει την υπόθεση αυτή. Κατ' αρχάς ο Jänicke υποστηρίζει ότι η παγκοσμιοποίηση πέρα από μια στενά οικονομική διαδικασία αποτελεί και μια σύνθετη διαδικασία αλληλοεπηρεασμού των επιμέρους εθνικών πολιτικών και ιδιαίτερα των περιβαλλοντικών πολιτικών. Αν και η πλήρης απελευθέρωση των αγορών, η επιτάχυνση της κίνησης των επενδυτικών και χρηματοπιστωτικών κεφαλαίων αποτελούν παράγοντες που οδηγούν σε μια κατ' αρχάς "αναρχοποίηση" της παραγωγικής διαδικασίας, με σοβαρές περιβαλλοντικές επιπτώσεις, ο Jänicke εντοπίζει ένα φαινόμενο το οποίο όπως φαίνεται αντιστρέφει την κατάσταση: Συγκεκριμένα, παρατηρήθηκε ότι οι χώρες της περιφέρειας που αναπτύσσουν τις εμπορικές ανταλλαγές τους με χώρες του Βορρά που διέπονται από αυστηρή εθνική περιβαλλοντική πολιτική, η οποία επιβάλλει σκληρούς όρους για τα εισαγόμενα και εν γένει για τα διατιθέμενα προϊόντα στις αγορές τους, αναγκάζονται να προσαρμόσουν τις περιβαλλοντικές τους πολιτικές προς εκείνες που ακολουθούν οι αναπτυγμένες χώρες. Έτσι, αναπτυσσόμενες οικονομίες που διεκδικούν προνομιακή παρουσία των προϊόντων τους και των υπηρεσιών τους στις αγορές των αναπτυγμένων χωρών, όπως η Νότιος Κορέα "οικολογικοποιούν" την

---

[224] Καθώς η απελευθέρωση του διεθνούς εμπορίου που επήλθε με τις συμφωνίες του Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου οδήγησε σε σημαντική αύξηση του όγκου των μεταφερόμενων εμπορευμάτων, με συνέπεια τη μεγαλύτερη σπατάλη ενέργειας, τη μεγαλύτερη άντληση και χρήση πόρων και την επιδείνωση της ρύπανσης (Παπακριβόπουλος 1993, 42).

[225] Στο συνέδριο του Πάντειου Πανεπιστήμιου *"Παγκοσμιοποίηση και κοινωνίες της διακινδύνευσης"* (22-24 Οκτωβρίου 1998).

παραγωγή τους προκειμένου να διατηρηθούν σε αυτές τις "δύσκολες" αγορές. Η σημασία των εθνικών περιβαλλοντικών πολιτικών γίνεται ακόμη μεγαλύτερη, καθώς σε ένα περιβάλλον έντονου οικονομικού - πολιτικού ανταγωνισμού το κλίμα που διαμορφώνεται καταχωρείται στη συνείδηση του απαιτητικού καταναλωτή ως φιλο-περιβαλλοντικό ή περιβαλλοντοκτόνο αναλόγως με τη χώρα προέλευσης των προϊόντων. (Καϊτατζής 1998β, 25). Ακόμη ο Jänicke επισημαίνει την παρακινητική δύναμη των πρωτοπόρων εθνικών περιβαλλοντικών πολιτικών, κάτι το οποίο έχει αποδειχθεί και στο πλαίσιο λειτουργίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης, της οποίας η περιβαλλοντική νομοθεσία τείνει να υιοθετεί τις πλέον προηγμένες εθνικές πολιτικές. Όσο λοιπόν περισσότερο βελτιώνονται οι περιβαλλοντικές πολιτικές των αναπτυγμένων χωρών, τόσο περισσότερο η περιβαλλοντική πολιτική των αναπτυσσόμενων χωρών θα εναρμονίζεται προς όφελος βέβαια της περιβαλλοντικής προστασίας και της ποιότητας ζωής σε παγκόσμια κλίμακα (Σακιώτης 1998δ, 14).

Οι επιφυλάξεις και αντιρρήσεις που έχουν διατυπωθεί για την εφαρμογή των περιβαλλοντικών πολιτικών δεν έχουν γίνει αποδεκτές τόσο από την επιστημονική οικολογία[226] όσο και από την πολιτική οικολογία[227]. Αντιθέτως η υιοθέτηση της επιδίωξης για άσκηση βιώσιμων περιβαλλοντικών πολιτικών από υπερεθνικούς οργανισμούς όπως η Ευρωπαϊκή Ένωση αποτελεί την πιο σημαντική ίσως επιτυχία της μόλις τριακονταετούς διαδρομής της σύγχρονης οικολογικής σκέψης, επιτυχία που προήλθε μετά από μια σημαντική παραγωγή θεωρίας και επιστημονικής τεκμηρίωσης της οικολογικής προβληματικής από την επιστημονική οικολογία και τη συνεχή άσκηση πιέσεων από το πολιτικό οικολογικό κίνημα.

Η περιβαλλοντική πολιτική έχει αντιμετωπισθεί επικριτικά από τους οικο-μαρξιστές διανοούμενους οι οποίοι έχουν λάβει μέρος στη συζήτηση περί ανάπτυξης και οικολογικής

---

[226] Βλ. το σχετικό βιβλίο των Σκούρτου & Σοφούλη (επιμ.) για την περιβαλλοντική πολιτική στην Ελλάδα, (Σκούρτος-Σοφούλης 1995).

[227] Βλ. σχετικά τις θέσεις της Ευρωπαϊκής Ομοσπονδίας Πράσινων Κομμάτων για την άσκηση πίεσης από τη μεριά του οικολογικού κινήματος προς τις κυβερνήσεις και τους διεθνείς οργανισμούς για την προώθηση οικο-αναπτυξιακών περιβαλλοντικών πολιτικών (Spretnak-Capra 1990, 287-289).

κρίσης. Οι οικο-μαρξιστές[228] θεωρούν ότι δικαίως οι Μαρξ - Ένγκελς δεν έθεσαν κάποια όρια -που επιβάλλονται από τη φύση- στην κοινωνική ζωή, με το επιχείρημα ότι τα αποθέματα των πόρων παρουσιάζουν σχετική ποσοτικότητα, καθώς η σπανιότητά τους ορίζεται από το επίπεδο εξέλιξης της τεχνολογίας που παρέχει τις δυνατότητες αξιοποίησης κάθε πόρου (Βλάχου 1995, 167-168). Εκτιμώντας ότι η τεχνολογία αποτελεί μια ουδέτερη έννοια που δεν μπορεί να θεωρηθεί ως η βασική αιτία των οικολογικών προβλημάτων (Grundmann 1995, 106) λαμβάνουν εξίσου ουδέτερη στάση και για τις περιβαλλοντικές πολιτικές, καθώς τις θεωρούν αποϊδεολογικοποιήμενα εργαλεία, που μπορούν να υπάρχουν είτε εντός του καπιταλισμού είτε να τον υπονομεύουν (Βλάχου 1995, 171)[229].

Ξεχωριστό ενδιαφέρον έχουν οι απόψεις των Ρόκου και Τσουκαλά, που έλαβαν μέρος στη συζήτηση με έντονη κριτική διάθεση. Οι Ρόκος και Τσουκαλάς -με διαφορετικές παρεμβάσεις τους σε συνέδρια ή μέσα από σχετική αρθρογραφία- αποδέχονται κάποιες προσεγγίσεις της σύγχρονης οικολογικής σκέψης, αντιτίθενται ωστόσο στην υιοθέτηση και εφαρμογή από το σύγχρονο κράτος επεξεργασμένων περιβαλλοντικών πολιτικών που δύνανται να εξασφαλίζουν όρους αειφορικής διαχείρισης των πόρων. Αυτό που προτείνουν εναλλακτικά είναι -κατ' ουσίαν- μια *συνολική ανατροπή της κοινωνικής οργάνωσης που θα αλλάξει άρδην πρότυπα, στάσεις, συμπεριφορές και αντιλήψεις του σύγχρονου πολιτισμού και θα εξασφαλίσει έναν οικολογικά συμβατό κόσμο* (Ρόκος 1994, 31 και Τσουκαλάς 1994, 61-62). Είναι προφανές ότι αυτή η συλλογιστική προσκρούει σε λογικό αδιέξοδο. Διότι ζητώντας μια συνολική αλλαγή του κόσμου -κατά το αντίστοιχο της κομουνιστικής επανάστασης-, σε μια εποχή εντεινόμενης οικολογικής κρίσης, όπου όλα δείχνουν πως "δεν έχουμε χρόνο", δεν επιτυγχάνουν παρά τη μετάθεση μιας καλύτερης κατάστασης πραγμάτων στο απώτερο μέλλον, όταν πιθανώς "θα έχουν ωριμάσει οι συνθήκες", καταπώς απαιτεί το μαρξικό σχέδιο. Στο μεταξύ όμως, εάν δεν ληφθούν μέτρα εγκαίρως, η υλική βάση της φύσης (που αποτελεί

---

[228] Βλ. παραπάνω, σελ. 144-146.

[229] Αυτή η αμηχανία των μαρξιστών που επιχειρούν να συνθέσουν μια οικο-μαρξιστική θεωρία, δείχνει την αδυναμία της ανάλυσής τους, καθώς για αυτούς η οικονομική ανάπτυξη αποτελεί μη-ιδεολογικό πρόβλημα και συνεπώς υποβαθμίζουν το ρόλο της στην παραγωγή της οικολογικής κρίσης ή άλλοτε κατηγορούν τον καπιταλισμό για "πρασίνισμα" (Ναξάκης 1993).

και την υλική βάση του ανθρώπινου πολιτισμού)[230], πιθανότατα θα έχει αποδομηθεί. Εάν επεκτείνουμε τη συλλογιστική αυτή *της αποδοχής του μείζονος κακού εν αναμονή του επερχόμενου μείζονος καλού*, θα έπρεπε πιθανώς να δεχτούμε ασμένως την προοπτική ενός πυρηνικού ολοκαυτώματος προκειμένου η ανθρωπότητα - η οποία όμως θα έχει πια αφανισθεί - να *συνειδητοποιήσει τι συμβαίνει και να ενεργοποιηθεί.* Ακόμη όμως και με την υποθετική προβολή ελασσόνων σεναρίων, τα οποία ο Τσουκαλάς τα ονομάζει "ήπιο οικο-όλεθρο" (Τσουκαλάς 1994, 62) πώς άραγε είναι δυνατόν να αποκατασταθούν περιβαλλοντικές βλάβες για τις οποίες ο ίδιος ο συγγραφέας παραδέχεται ότι διακρίνονται από μη-αναστρεψιμότητα (Τσουκαλάς 1994, 62), εάν η ανθρωπότητα περιμένοντας τη δημιουργία της επαγγελόμενης οικολογικής κοινωνίας δεν έχει λάβει συγκεκριμένα μέτρα πρόληψης ή άρσης των περιβαλλοντικών επιπτώσεων μέσα από ένα σύνολο περιβαλλοντικών πολιτικών;

Η συλλογιστική αυτή του μανιχαϊστικού δόγματος "όλα ή τίποτα", που φαίνεται να υιοθετούν οι Τσουκαλάς και Ρόκος, τους οδηγεί στο να απορρίπτουν ουσιαστικά τις βελτιωτικές δυνατότητες που προσφέρουν οι περιβαλλοντικές πολιτικές. Έτσι, ο Τσουκαλάς εντοπίζει δύο ειδών οικολογικά προβλήματα, "εκείνα που λύνονται στο πλαίσιο των τρεχουσών κοινωνικο-πολιτικών προδιαγραφών και εκείνα που δεν λύνονται" (Τσουκαλάς 1994, 55). Ο συγγραφέας αν και δέχεται ότι υπάρχουν παραδείγματα εφαρμογής επιτυχών περιβαλλοντικών πολιτικών (π.χ. η επιτυχής αντιμετώπιση της αιθαλομίχλης στο Λονδίνο κατά τη δεκαετία '70), εντέλει ζητά μια "αδιαίρετη" και "λυσιτελή" οικολογική οικουμενική πολιτική, η οποία όμως δεν είναι δυνατή λόγω του ότι ο κόσμος είναι "διαιρεμένος" (Τσουκαλάς 1994, 59-60) και παραγγέλλει στο οικολογικό κίνημα μια οπωσδήποτε ολική οικουμενική παρέμβαση (Τσουκαλάς 1994, 62), ώστε να αποκατασταθεί ένα συγκεντρωτικό σύστημα ελέγχου της παραγωγής, του διεθνούς εμπορίου και εν τέλει του τρόπου κατανάλωσης ανά την οικουμένη. Προς επίρρωση αυτής της θέσης απορρίπτει επίσης τη χρήση περιβαλλοντικών πολιτικών, υποστηρίζοντας ότι "η υπογράμμιση των προτεινόμενων και κατ' ανάγκη αποσπασματικών και καθαρά κατασταλτικών οικολογικών λύσεων συντελεί αποφασιστικά στην αποσιώπηση των οικολογικών αδιεξόδων" (Τσουκαλάς 1994, 56). Ο

[230] Στην επιτάχυνση των αποδομητικών συνεπειών της οικολογικής κρίσης αναφέρεται ο κορυφαίος Γερμανός διανοητής Wolfgang Sachs, ο οποίος στο τελευταίο έργο του *Planet Dialectics*, προβλέπει την ταχεία τεχνολογική

συγγραφέας λαμβάνοντας αυτή τη θέση παραβλέπει την ήδη υπάρχουσα εμπειρία εφαρμογής περιβαλλοντικών πολιτικών, οι οποίες κατά κανόνα *αναδεικνύουν* και δεν αποσιωπούν το εκάστοτε πρόβλημα.

Ένα έμπρακτο παράδειγμα αυτής της διάστασης των περιβαλλοντικών πολιτικών αποτελεί η αντιμετώπιση του ζητήματος της ασφαλούς ναυσιπλοΐας δεξαμενόπλοιων που εφαρμόζουν οι ΗΠΑ μετά από το ατύχημα του δεξαμενόπλοιου EXXON VALDEZ που προκάλεσε καταστροφική ρύπανση της θάλασσας και των ακτών της Αλάσκα το 1989, από τη διαρροή 11 εκατομμυρίων γαλονιών πετρελαίου που σχημάτισαν τη μεγαλύτερη πετρελαιοκηλίδα στην ιστορία των ΗΠΑ. Μετά το ατύχημα, η κυβέρνηση των Ηνωμένων Πολιτειών, πιεζόμενη από το αμερικανικό οικολογικό κίνημα, αποφάσισε να αποδεχθεί τη λήψη πρωτοποριακών μέτρων. Σύντομα διαμόρφωσε και έθεσε σε ισχύ -με χρονοδιάγραμμα- ένα αυστηρό νομικό πλαίσιο, το οποίο εφαρμόζοντας την αρχή "ο ρυπαίνων πληρώνει" θέσπισε τον κανόνα της απεριόριστης αντικειμενικής ευθύνης των υπαιτίων για θαλάσσια ρύπανση[231]. Η εφαρμογή του κανόνα αυτού σημαίνει στην πράξη ότι ο υπαίτιος φορέας για τη ρύπανση πρέπει να αναλαμβάνει με ίδια μέσα το έργο της απορρύπανσης, υπό τη στενή παρακολούθηση κυβερνητικής επιτροπής. Εφ' όσον δεν διαθέτει ίδια μέσα οφείλει να υποαναθέτει σε άλλον φορέα, δημόσιο ή ιδιωτικό, το έργο της απορρύπανσης καταβάλλοντας όμως το σχετικό κόστος. Ακόμη συνεπάγεται την καταβολή αποζημιώσεων σε όλους τους ζημιωθέντες από τη ρύπανση: αλιείς, απασχολούμενους στον τουριστικό τομέα κ.α., για άμεσες και έμμεσες ζημίες (απώλεια εισοδήματος, καταστροφές εγκαταστάσεων κλπ). Τέλος, οι κρατικές αρχές μπορούν να επιδικάζουν ειδικό πρόστιμο για την αποκατάσταση του φυσικού περιβάλλοντος και την προστασία πληγέντων από τη ρύπανση ειδών, όπου βέβαια η βλάβη είναι αντιστρέψιμη. Το ίδιο νομικό πλαίσιο προβλέπει τακτικούς ελέγχους των πετρελαιοφόρων, τον καθορισμό απαγορευμένων ζωνών πλεύσης, τη δημιουργία ειδικού ταμείου, τα έσοδα του οποίου χρησιμοποιούνται για τον καλύτερο έλεγχο των πετρελαιοφόρων και για την αποτελεσματικότερη οργάνωση των μονάδων

μεταλλαγή της γης όπως τη γνωρίζουμε σήμερα σε *έναν κόσμο χωρίς φύση, γεμάτο όμως από ανθρώπους* (Sachs W. 1999, 184-185).

απορρύπανσης και την υποχρέωση των πλοιοκτητών για κατασκευή διπλών τοιχωμάτων στα τάνκερ (Σακιώτης 1996γ, 20-21).

Η συγκεκριμένη πολιτική παρήγαγε μια γενικότερη διάχυση των θετικών συνεπειών της, καθώς οι εταιρείες που μεταφέρουν πετρέλαιο στις ΗΠΑ αναγκάσθηκαν σταδιακά να προσαρμοσθούν στις νέες προδιαγραφές ασφαλείας και να επενδύσουν τη δεκαετία 1990 - 2000 το ποσό των 17 δισεκατομμυρίων δολαρίων[232] (διαφορετικά θα αποκλείοντο από τη σημαντική αγορά των ΗΠΑ). Επίσης, τα περιστατικά θαλάσσιας ρύπανσης στις ΗΠΑ μειώθηκαν σημαντικά[233], ενώ η εφαρμογή της συγκεκριμένης πολιτικής ώθησε και την Ευρωπαϊκή Ένωση να αναλάβει αντίστοιχη νομοθετική πρωτοβουλία[234].

Ο Ρόκος, τοποθετούμενος επίσης αρνητικά απέναντι στην περιβαλλοντική πολιτική αρνείται τη χρησιμότητα της αρχής "ο ρυπαίνων πληρώνει" και απορρίπτει την ανακύκλωση υλικών ως πρόσφορη λύση, τη μεταφορά νέων τεχνολογιών στις αναπτυσσόμενες χώρες (ακόμη και των αντιρρυπαντικών τεχνολογιών), την ελεύθερη κυκλοφορία της πληροφορίας και τέλος τα οικονομικά εργαλεία περιβαλλοντικής πολιτικής (π.χ. πράσινους φόρους) (Ρόκος 1994, 31-32). Αντί αυτών προτείνει προληπτικές δράσεις[235], τη συγκρότηση ολοκληρωμένων τοπικών κοινωνιών και τοπικών αγορών (δεν αναφέρει πώς μπορεί να γίνει εφικτή μια τέτοια προοπτική και πώς θα ενταχθούν πολίτες και αγαθά στην παγκοσμιοποιούμενη διεθνή αγορά), μικρότερη παραγωγή (πώς όμως θα τραφούν τα εκατοντάδες εκατομμύρια

---

[231] Πρόκειται για το νόμο *Oil Pollution Act* του 1990 που υπογράφηκε από τον τότε Αμερικανό πρόεδρο Τζωρτζ Μπους (EPA 1999, 4).

[232] Όπως αναφέρει το Αμερικανικό Ινστιτούτο Πετρελαίου (American Petroleum Institute 2001).

[233] Σύμφωνα με τα τελευταία διαθέσιμα στοιχεία της Ακτοφυλακής των ΗΠΑ, το 1997 ο συνολικός όγκος των πετρελαιοκηλίδων στα χωρικά ύδατα των ΗΠΑ ήταν ο μικρότερος που καταγράφηκε από το 1973, χρονιά κατά την οποία άρχισε η συστηματική καταγραφή των περιστατικών θαλάσσιας ρύπανσης, ενώ κατά τη δεκαετία του '90, ο όγκος των πετρελαιοκηλίδων μειώθηκε κατά 70% σε σχέση με τα δεδομένα της δεκαετίας του '80 (USCG 2001).

[234] Το Νοέμβριο του 2000 διοργανώθηκε δημόσια ακρόαση από το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο που αφορούσε στην προεργασία του Κοινοβουλίου εν όψει της έγκρισης από αυτό τριών νέων οδηγιών, μία εκ των οποίων προβλέπει την ελεύθερη ναυσιπλοΐα στα ύδατα της Ε.Ε. μόνο εκείνων των δεξαμενόπλοιων που θα διαθέτουν διπλά τοιχώματα, κατά το προηγούμενο παράδειγμα των ΗΠΑ, όπως τονίσθηκε από τους ευρωβουλευτές Μιχάλη Παπαγιαννάκη και Ροζαλίν Βακέττα που διοργάνωσαν την ακρόαση (ΑΥΓΗ 2000α, 6).

[235] Χωρίς να προσδιορίζει τους μηχανισμούς με τους οποίους αυτή θα επιτυγχάνεται, π.χ. πώς μπορεί να περιορισθεί η χρήση του Ι.Χ. εάν δεν εφαρμοσθεί ένα σύστημα φορολόγησης των θερμικών καυσίμων ώστε να αποθαρρύνεται η αύξηση της κυκλοφορίας;

πεινώντων ανά την υφήλιο;) και ακόμη λιγότερη εξουσία (για ποιους όμως;) (Ρόκος 1994, 32).

Σε αντίθεση με τη μανιχαϊστική συλλογιστική των Τσουκαλά και Ρόκου, ένας άλλος διανοούμενος που επίσης δεν ανήκει στο χώρο της πολιτικής οικολογίας αλλά ούτε στο χώρο της επιστημονικής οικολογίας, ο Ν. Μαρκάτος τάσσεται υπέρ των περιβαλλοντικών πολιτικών, υπογραμμίζοντας ότι η διεθνής εμπειρία έχει δείξει πως οι χώρες που υιοθέτησαν τις πλέον εξελιγμένες περιβαλλοντικές πολιτικές απέκτησαν πρόσθετα συγκριτικά πλεονεκτήματα στο διεθνή οικονομικό ανταγωνισμό και ταυτόχρονα προστάτευσαν το περιβάλλον με αποτελεσματικότητα (Μαρκάτος 1994, 7). Από μια άλλη σκοπιά υπέρ της περιβαλλοντικής πολιτικής έχει τοποθετηθεί και ο βιολόγος Στ. Αλαχιώτης που πιστεύει ότι για τη χάραξη και εφαρμογή αποτελεσματικής περιβαλλοντικής πολιτικής που θα διασφαλίζει τη διατηρησιμότητα των πόρων αλλά παράλληλα δεν θα απειλεί την πρόοδο[236], χρειάζεται μια *βιοκεντρική αντιμετώπιση* των προβλημάτων, θεωρώντας ότι το ζήτημα της περιβαλλοντικής διαχείρισης είναι θέμα της επιστημονικής κοινότητας, η οποία μπορεί εφόσον αναλύσει τα δεδομένα της οικολογικής κρίσης με βάση μια οικογενετεική αντίληψη[237], να αντιμετωπίσει με επιτυχία τα σχετικά ζητήματα. Σε ό,τι αφορά στην κοινωνία και στη θέση της απέναντι στο οικολογικό πρόβλημα, ο συγγραφέας δίνει μεγάλη σημασία στην κουλτούρα που πρέπει να έχει κάθε κοινωνία, κουλτούρα η οποία είναι δυνατόν να αποκτηθεί μεταξύ άλλων μέσω μιας υψηλής ποιότητας περιβαλλοντικής εκπαίδευσης (Αλαχιώτης 1994, 61-62).

Η συζήτηση για την περιβαλλοντική πολιτική στην Ελλάδα συνδέθηκε σε ένα βαθμό με μια άλλη συζήτηση που αφορούσε στον *οικολογικό εκσυγχρονισμό* της χώρας. Κάποιοι μεταξύ των υποστηρικτών της αειφόρου ανάπτυξης, επισημαίνοντας τη σημασία που έχουν οι επιμέρους περιβαλλοντικές πολιτικές, που μπορεί να γίνουν αποδεκτές από το πολιτικό σύστημα μέσω

---

[236] Την οποία ο συγγραφέας θεωρεί συμβατή με τη γενετική νομοτέλεια της αδιάκοπης αλλαγής και τροποποίησης που ενυπάρχουν στη φύση και τρέφουν την προοδευτική εξέλιξή της.

[237] Την ανάλυση δηλαδή των πολλαπλών αντιδράσεων μεταξύ γενοτύπου κάποιου ατόμου του φυτικού ή ζωικού βασιλείου και περιβαλλοντικών παραγόντων όπως π.χ. εντομοκτόνα, ρυπαντές, προϊόντα αποικοδόμησής τους.

της πίεσης του οικολογικού κινήματος, υποστηρίζουν ότι το βασικό ζητούμενο είναι ο οικολογικός εκσυγχρονισμός του κράτους ακόμη και αν μια ανάλογη προοπτική δεν σημαίνει τίποτε περισσότερο από τον περιορισμό των κρατικών πολιτικών στο πλαίσιο των αιτημάτων που θέτει το μετριοπαθές κίνημα του περιβαλλοντισμού (Ριτζούλης 1991, 54). Άλλοι διανοούμενοι, από ένα ευρύ επιστημονικό και κοινωνικό φάσμα εκτός του οικολογικού χώρου, τάσσονται υπέρ της αναγκαιότητας ενός συνολικού εκσυγχρονισμού της ελληνικής κοινωνίας του οποίου η οικολογική διάσταση θα πρέπει να διαδραματίζει πρωτεύοντα ρόλο, επισημαίνοντας μάλιστα ότι "ο ουσιαστικός εκσυγχρονισμός της χώρας ή θα είναι οικολογικός ή δεν θα υπάρξει καθόλου" (Παππάς 1991, 8). Θα πρέπει να επισημάνουμε πάντως ότι οι συγγραφείς που έχουν υποστηρίξει τον οικολογικό εκσυγχρονισμό δεν έχουν παρουσιάσει κάποια σαφή περιγραφή της έννοιας ούτε έχουν προσδιορίσει επαρκώς το περιεχόμενο του.

7.

Επιλογος

Το Αινιγμα Της Αναπτυξης

Το ζήτημα της ανάπτυξης μοιάζει με μια μαθηματική συνάρτηση που θυμίζει αίνιγμα. Στην εξίσωση αυτή οι δύο σημαντικότερες μεταβλητές έχουν να κάνουν η μια με το *ζήτημα των αξιών* και η δεύτερη με το *ζήτημα των τεχνολογικών επιλογών*. Μια τρίτη, μικρότερου μεγέθους μεταβλητή, ικανή όμως να τροποποιήσει το περιεχόμενο της ανάπτυξης ριζικά, αφορά τις *κατευθύνσεις των επιμέρους αναπτυξιακών (μεταξύ αυτών και των περιβαλλοντικών) πολιτικών* που μπορούν να εφαρμοσθούν. Στην προσπάθεια για εξαγωγή του καλύτερου δυνατού αποτελέσματος, υπάρχει η δυνατότητα παρέμβασης και επηρεασμού κάποιας ή κάποιων από τις μεταβλητές αυτές. Οι διανοούμενοι που έχουν ασχοληθεί με τη σύνδεση ανάπτυξης και οικολογικής κρίσης προτείνουν η προσπάθεια αυτή να επικεντρωθεί στη μία ή στην άλλη μεταβλητή, ανάλογα με τις θέσεις που έχει διατυπώσει καθένας στη σχετική συζήτηση, θέσεις που προσπαθήσαμε να παρουσιάσουμε στην εργασία αυτή.

Η προσπάθεια επηρεασμού της *μεταβλητής των αξιών* του σύγχρονου κόσμου και της μεταβολής τους προς οικολογικές κατευθύνσεις απαιτεί πολύ χρόνο και μεγάλες ανακατατάξεις στο status του πλανήτη -προοπτική που όπως φάνηκε από την ανάλυση που

προηγήθηκε υιοθετείται μόνο από ουτοπιστικές προσεγγίσεις, αλλά ακόμη και από αυτές τις προσεγγίσεις είναι ορατή μόνο στο μακρινό μέλλον. Επίσης, η αποδοχή της πεποίθησης ότι η αυτόνομη λειτουργία της μεταβλητής της τεχνολογίας, η οποία αυτορυθμιζόμενη και αυτο-προσαρμοζόμενη στα δεδομένα του οικολογικού προβλήματος θα αλλάξει ριζικά τον κόσμο, πιθανότατα θα λειτουργήσει ανεξέλεγκτα και με αμφίβολη έκβαση. Η κινητοποίηση της τρίτης μεταβλητής, η εισαγωγή δηλαδή επεξεργασμένων περιβαλλοντικών πολιτικών που στοχεύουν σε μια αειφορική διαχείριση των πόρων, αποτελεί την πιο εφικτή δυνατότητα για τις σύγχρονες κοινωνίες και σε αυτή την προσπάθεια καλούν οι περισσότεροι διανοούμενοι --που προσεγγίζουν το ζήτημα από τη σκοπιά της οικολογικής θεωρίας- να συγκεντρωθούν όλες οι προσπάθειες της ανθρωπότητας. Σύμφωνα με την προσέγγιση αυτή, το κυρίως ζητούμενο δεν είναι αν θα πρέπει να καταδικασθεί η ανάπτυξη ή όχι, αλλά η προσαρμογή της οικονομίας στην επιδίωξη για ένα ισορροπημένο δίπολο κοινωνίας-φύσης, το οποίο θα βελτιώνει διαρκώς τις σχέσεις του προς αμοιβαίο όφελος που θα εξασφαλίζει μια ποιοτικότερη κατάσταση πραγμάτων και για την κοινωνία και για τη φύση.

Για να γίνει κατανοητός ο συλλογισμός που διατυπώθηκε παραπάνω θα χρησιμοποιήσουμε παραδειγματικά το ζήτημα της διατροφικής επάρκειας σε παγκόσμια κλίμακα. Σύμφωνα με διαπιστώσεις του ΟΗΕ, ο πληθυσμός της γης αυξάνεται κατά αναπόδραστο τρόπο, δικαιώνοντας τις προβλέψεις του Μάλθους. Όπως αναφέρει ο Samuel, ο ΟΗΕ παρουσιάζει δύο σενάρια για το έτος 2025. Το πρώτο σενάριο προβλέπει μια σημαντική μεταστροφή των παρόντων αυξητικών τάσεων με αποτέλεσμα το 2025 ο πληθυσμός της γης να ανέρχεται σε 7,6 δισεκατομμύρια. Το δεύτερο, απαισιόδοξο σενάριο προβλέπει 9,4 δισεκατομμύρια (Samuel 1992, 143-144). Και στις δύο εκδοχές, καθίσταται απαραίτητο να εξευρεθούν πρόσθετοι διατροφικοί πόροι ώστε να εξασφαλισθεί η επιβίωση της ανθρωπότητας.

Ορισμένοι συγγραφείς θεωρούν τη μεταπολεμική ανάπτυξη ως κύριο υπαίτιο για το πρόβλημα του υπερπληθυσμού, καθώς, όπως υποστηρίζουν, η ανάπτυξη στον Τρίτο Κόσμο, σήμανε τον εκχρηματισμό των παραγωγικών και καταναλωτικών δραστηριοτήτων σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα, με αποτέλεσμα μεγάλα τμήματα του πληθυσμού που δεν είχαν

τη δυνατότητα να προσπορίζονται χρηματικό εισόδημα αφού αναγκάστηκαν να μετατοπισθούν από τις κοινότητές τους[238] και να αποπτωχευθούν, μετατρεπόμενοι σε παρίες των μεγαλουπόλεων του Τρίτου Κόσμου. Στις παραγκουπόλεις του Τρίτου Κόσμου που εκτοπίσθηκαν, οι μάζες αυτές που στο πρόσφατο παρελθόν είχαν τη δυνατότητα να καλύπτουν μεγάλο μέρος των αναγκών τους με *"εξω-οικονομικά αγαθά"*, έπρεπε στη νέα κατάσταση να διαθέτουν αγοραστική δύναμη ώστε να είναι σε θέση να αποκτούν ανταλλάξιμα προϊόντα και υπηρεσίες στην εκχρηματισμένη πλέον αγορά (Παρασκευόπουλος 1993α, 57). Η κατάσταση φτώχειας στην οποία βρέθηκαν αυτές οι μάζες συνδέθηκε με την απώλεια ακόμη και της παραδοσιακού τύπου γνώσης των τοπικών κοινωνιών του Τρίτου Κόσμου και παράλληλα με τον αναλφαβητισμό, λόγω της αδυναμίας των τριτοκοσμικών κρατών να προσφέρουν στις εξαθλιωμένες μάζες εκπαίδευση με αποτελεσματικό τρόπο. Ιδιαίτερα, όπως παρατηρεί ο Lester Brown, ο αναλφαβητισμός και η υποδεέστερη κοινωνική θέση της γυναίκας στον Τρίτο Κόσμο υπήρξαν καθοριστικοί παράγοντες άγνοιας αντισυλληπτικών μεθόδων (Brown 1994, 313), ενώ πρόσθετος παράγων για την αύξηση των γεννήσεων υπήρξε η μεγάλης κλίμακας παιδική θνησιμότητα που συνδεόταν με την αποπτώχευση και την αδυναμία των φτωχών οικογενειών να προσφέρουν στα παιδιά τους το ελάχιστο απαιτούμενο ημερήσιο θερμιδικό ποσό τροφής (Cane 1995, 239-264). Επιπροσθέτως, όπως παρατηρεί ο Μοδινός, η κατάσταση φτώχειας οδηγεί τους ανθρώπους σε μια αύξηση της αναπαραγωγής από λόγους ενστίκτου επιβίωσης αλλά και για λόγους εξασφάλισης υποστήριξης της διαβίωσης των γονέων όταν πια αυτοί θα είναι υπερήλικες (Μοδινός 1988, 66, 68, 71). Η βελτίωση των όρων παροχής ιατρικής οδήγησε επιπλέον σε μια σημαντική αύξηση του μέσου όρου ζωής και στον Τρίτο Κόσμο, με συνέπεια περαιτέρω αύξηση του παγκόσμιου πληθυσμού.

Η αύξηση του πληθυσμού, εφ' όσον απορρίψει κανείς τις μαλθουσιανές ιδέες για ρύθμιση του πληθυσμού (Brown 1999α, 23- 24 & 127)-που πιθανώς ισοδυναμούν με μια ολοκληρωτική κατάσταση-, απαιτεί μια διαρκή αύξηση των παραγόμενων τροφίμων. Τα

[238] Λόγω της αναγκαστικής απόδοσης των γαιών που ανήκαν σε αυτές τις κοινότητες σε εκμηχανισμένες και παραγωγικές δραστηριότητες έντασης κεφαλαίου και πόρων που επέτασσαν τα αναπτυξιακά πλάνα.

τρόφιμα αυτά είναι δυνατόν να παραχθούν -σύμφωνα με πολυετείς έρευνες του Ινστιτούτου Worldwatch και του Lester Brown- εφ' όσον επαληθευθεί η δυνατότητα αύξησης της παραγωγικότητας των εδαφών. Η προσπάθεια για αύξηση της παραγωγικότητας επιχειρήθηκε να υλοποιηθεί -όχι πάντοτε με επιτυχία- με την εφαρμογή προγραμμάτων που βασίζονταν σε τεχνολογικές καινοτομίες: στις πρώτες μεταπολεμικές αναπτυξιακές δεκαετίες με τα μεγαλεπήβολα προγράμματα "πράσινων επαναστάσεων" στη γεωργία που χρηματοδότησε η Παγκόσμια Τράπεζα και -ύστερα από τη συνειδητοποίηση της παγκόσμιας οικολογικής κρίσης- με προγράμματα ορθολογικής και αειφορικής διαχείρισης των πόρων και των συντελεστών της αγροτικής παραγωγής και πρόσφατα μέσω των εφαρμογών των γενετικών πειραμάτων της βιοτεχνολογίας. Οι μεγα-πειραματισμοί αυτοί έδειξαν ότι η λύση δεν μπορεί να έρθει παρά μόνο μέσα από μια στροφή προς την αειφορική γεωργία και κτηνοτροφίας (δηλαδή μέσα από την εφαρμογή κατάλληλων περιβαλλοντικών πολιτικών), κάτι που εντούτοις αποτελεί ένα δύσκολο αλλά υποχρεωτικό δρόμο. Του λόγου το αληθές καταγράφουν οι ετήσιες εκθέσεις του Worldwatch, όπου διαπιστώνεται μια συνεχής υποχώρηση των παραγωγικών γαιών (καλλιεργούμενες γαίες και βοσκοτόπια) σε παγκόσμια κλίμακα, εξαιτίας της εντατικοποίησης των διαδικασιών ερημοποίησης, αδυναμία της κτηνοτροφίας να αυξηθεί αντίστοιχα με την αύξηση της ζήτησης (που προέρχεται από την αύξηση του παγκόσμιου πληθυσμού) και μια διαρκή τάση μείωσης των στρεμματικών αποδόσεων. Η τεχνολογία εν προκειμένω -με τις εξελίξεις στη μηχανική γενετική- φαίνεται ικανή να δώσει λύση στο διατροφικό πρόβλημα, υπό την προϋπόθεση της εφαρμογής ενός σώματος κανόνων βιο-ηθικής[239]. Ενδεικτική είναι η

[239] Η βιοτεχνολογία έχει δεχτεί σκληρές επικρίσεις από το οικολογικό κίνημα -και όχι μόνο- για τα γενετικά πειράματα και την παραγωγή των γενετικά τροποποιημένων τροφίμων (βλ. και Λουλούδης 1997, 22). Το ζήτημα αυτό δεν έχει μέχρι σήμερα συζητηθεί με αξιόπιστο τρόπο, καθώς έχει επικρατήσει μια φοβική στάση των επικριτών της βιοτεχνολογίας που απορρίπτουν εκ προοιμίου τις γενετικά τροποποιημένες καλλιέργειες αγνοώντας ωστόσο τις σπουδαίες δυνατότητες εξοικονόμησης πόρων και αύξησης της παραγωγικότητας - κεντρικές στοχεύσεις του οικολογικού κινήματος - που μπορεί να προσφέρει η βιοτεχνολογία με τη γνώση που καθημερινά αποκομίζει, εφ όσον βέβαια οι πειραματισμοί τους οποίους διεξάγει κατευθύνονται προς μια αναζήτηση αειφορικών μεθόδων καλλιέργειας και διέπονται από τους κανόνες της βιο-ηθικής (Αλαχιώτης 2000, Δ3).

επιτυχία του Διεθνούς Ινστιτούτου για την Έρευνα του Ρυζιού (International Rice Research Institute), το οποίο εδρεύει στις Φιλιππίνες και ασχολείται με βιοτεχνολογική έρευνα. Το ινστιτούτο αυτό κατασκεύασε στα εργαστήριά του ένα υπερ-αποδοτικό υβρίδιο ρυζιού, που αποδίδει 25% περισσότερη βρώσιμη ποσότητα ανά στρέμμα. Υπολογίζοντας τα πιθανά οφέλη από μια εισαγωγή σε παγκόσμια κλίμακα του νέου υβριδίου στην παραγωγή, το ινστιτούτο εκτιμά πως η καλλιέργεια του νέου σπόρου θα προσθέσει 100 εκατομμύρια τόνους ρυζιού ετησίως, ποσότητα που δύναται να θρέψει 450 εκατομμύρια ανθρώπους επιπλέον! Επιπροσθέτως, η νέα ποικιλία απαιτεί πολύ μικρότερες ποσότητες λιπασμάτων. Ωστόσο, στο ξεκίνημα πειραματικής καλλιέργειας του νέου υβριδίου αποδείχτηκε ότι αυτό ήταν ευπρόσβλητο από μικρόβια και φυτασθένειες. Για να αντιμετωπισθεί η κατάσταση η νέα ποικιλία δόθηκε σε αγρότες οι οποίοι τη διασταύρωσαν με ποικιλίες που ήδη καλλιεργούσαν, έτσι ώστε να επιτευχθούν καλύτερες προσαρμογές στο εκάστοτε μικροκλίμα, την εδαφική σύσταση και τις ασθένειες κάθε περιοχής. Η ποικιλία αυτή δημιουργήθηκε στα εργαστήρια της βιοτεχνολογικής έρευνας και αποτέλεσε προϊόν συνδυασμού πληροφοριών που προέρχεται από μια τεράστια ποικιλία γενετικού υλικού 80.000 ήδη γνωστών ποικιλιών (Σακιώτης 1995α, 15).

Η τεχνολογία εν προκειμένω αποτελεί μια μεταβλητή η οποία είναι ενεργοποιήσιμη και εφαρμόσιμη· παρουσιάζει δε με μεγαλύτερο βαθμό ευκολίας εφαρμογής από τη μεταβλητή της αλλαγής των διατροφικών προτύπων - αξιών των κατοίκων του Βορρά και της προσαρμογής της δίαιτάς τους στα πρότυπα διαίτων που αρκούνται σε πολύ χαμηλότερη συμμετοχή ζωικής πρωτεΐνης. Μια ρεαλιστική αποτίμηση των προτύπων αυτών που προκύπτει από τις έρευνες του Ινστιτούτου για τους Παγκόσμιους Πόρους (World Resources Institute) και του Worldwatch Institute, δείχνει ότι κάθε κάτοικος των ευημερουσών ζωνών του βόρειου ημισφαιρίου διατρέφεται με έξι φορές περισσότερο βοδινό από τον κάτοικο των χωρών του Τρίτου Κόσμου σε ετήσια βάση· κάθε Αμερικανός

καταναλώνει 860 κιλά δημητριακών ετησίως[240] ποσότητα σχεδόν τριπλάσια από τα 300 κιλά δημητριακών που καταναλώνει σε ετήσια βάση κάθε Κινέζος (Σακιώτης 1994γ, 11).

Σύμφωνα με τον Lester Brown, η συνεχιζόμενη αύξηση του παγκόσμιου ανθρώπινου πληθυσμού θα απαιτήσει τα επόμενα πενήντα χρόνια μια πλήρη αναδιάρθρωση του διατροφικού μοντέλου του Βορρά. Τα 115 κατά κεφαλήν κιλά κρέατος που αντιστοιχούν σε κάθε κάτοικο των ΗΠΑ, συγκρινόμενα με τα 56 κιλά που καταναλώνει κάθε Ιταλός και τα 26 κιλά του μέσου Κινέζου, περιγράφουν αρκούντως το πρόβλημα της διατροφικής ανισότητας. Το πρότυπο των Ιταλών - 400 κιλά δημητριακών και 56 κιλά κρέατος ετησίως κατά κεφαλήν- μπορεί γενικευόμενο να αποδώσει ένα παγκοσμίως βιώσιμο μοντέλο διατροφής, αφού είναι ικανό να εξασφαλίσει άριστη δίαιτα σε 5,5 δισεκατομμύρια ή ακόμη και σε περισσότερους ανθρώπους (Brown 1994, 310-311). Όμως μια τέτοιας μεγάλης εμβέλειας στροφή στο διατροφικό μοντέλο απαιτεί γιγαντιαίες εκστρατείες ενημέρωσης αλλά και σημαντικές αναδιαρθρώσεις στη διατροφική βιομηχανία του Βορρά, διαδικασίες που απαιτούν πολύ χρόνο και λεπτομερή σχεδιασμό ώστε να μην επέλθει κοινωνική και οικονομική αποσταθεροποίηση.

Όπως παρατηρεί ο Μοδινός, ο μεταπολεμικός κόσμος στράφηκε προς μια θεαματική αύξηση της συμμετοχής της ζωικής πρωτεΐνης στο διαιτολόγιο του. Αυτό απαιτούσε την διοχέτευση του 40% της παγκόσμιας παραγωγής δημητριακών στην κτηνοτροφία προκειμένου να παραχθούν επαρκείς ποσότητες ζωικής πρωτεΐνης. Το χειρότερο ήταν ότι το πρότυπο της διατροφής με υψηλή αναλογία ζωικής πρωτεΐνης γενικεύθηκε και αποτέλεσε παράδειγμα προς μίμηση από όλους, καθώς η υψηλού επιπέδου πρωτεϊνική διατροφή ταυτίστηκε με το υψηλό επίπεδο του πολιτισμού (Μοδινός 1996β, 49). Στην πραγματικότητα όμως η διεθνής έρευνα κατέδειξε ότι οι παραδοσιακές δίαιτες είχαν επάρκεια πρωτεΐνης (Μοδινός 1996β, 50) και τις δύο τελευταίες δεκαετίες του 20ου αιώνα στις βόρειες χώρες συντελείται μια θεαματική στροφή προς το πρότυπο της μεσογειακής

[240] Τόσο μέσω άμεσης διατροφής με δημητριακά όσο και έμμεσα, καθώς η ζωική πρωτεΐνη που καταναλώνει απαιτεί μεγάλες ποσότητες δημητριακών που χορηγούνται στα εκτρεφόμενα ζώα ως ζωοτροφή.

δίαιτας, η οποία έχει αποδειχθεί από αλλεπάλληλες διεθνείς ιατρικές έρευνες ότι προσφέρει καλύτερη υγεία και μακροζωία.

Συνεπώς η προσπάθεια ενεργοποίησης της μεταβλητής των ειδικών πολιτικών π.χ. μέσω μιας ειδικής πολιτικής ενημέρωσης για τους κινδύνους μιας διατροφής πλούσιας σε ζωική πρωτεΐνη αλλά και μέσω οικονομικών εργαλείων που θα καθιστούσαν ακριβότερη τη ζωική πρωτεΐνη υψηλής αναλογίας συσσωρευμένης φυτικής πρωτεΐνης[241], θα άλλαζε τις ανάγκες της παγκόσμιας παραγωγής και θα οδηγούσε σε δυνατότητα διατροφικής επάρκειας ενδεχομένως με μικρότερη απαίτηση για αύξηση της παραγωγής τροφίμων ή ακόμη με πιθανή ελάττωση της παραγωγής. Η περαιτέρω ανάπτυξη της παραγωγής εν προκειμένω θα περίττευε, καθώς θα ήταν χωρίς νόημα.

Εν κατακλείδι, το ζήτημα της ανάπτυξης αποτελεί ζήτημα απομυθοποίησης των αναπτυξιακών προτύπων και των κοσμο-εικόνων που δημιουργήθηκαν στη μεταπολεμική εποχή. Η απομυθοποίηση αυτή δεν μπορεί να επιτευχθεί παρά μέσα από τη σε βάθος κατανόηση των λειτουργιών του φυσικού κόσμου και των ορίων που θέτει στις δραστηριότητες του ανθρώπινου πολιτισμού το πεπερασμένο σύνολο που λέγεται γη, εγχείρημα που προσπαθεί να διεκπεραιώσει η σύγχρονη οικολογική σκέψη. Αυτή ακριβώς η προϋπάρχουσα συνθήκη της περατότητας της βιόσφαιρας επιβάλλει μια ανάπτυξη με μέτρο, έτσι ώστε να τελεί πάντα εν ισχύ το σοφό ινδιάνικο ρητό: *"τη γη δεν την κληρονομήσαμε από τους προγόνους μας, τη δανειστήκαμε από τα παιδιά μας"*, χωρίς η ανθρωπότητα να χάσει τη δυνατότητα για πρόοδο, την προσπάθεια δηλαδή επίτευξης μιας κατάστασης πραγμάτων, στην οποία θα είναι εφικτή η δυνατότητα για διαρκείς βελτιώσεις στους ποιοτικούς όρους της διαβίωσης της ανθρωπότητας σε μια ισορροπημένη σχέση με τη φύση.

---

[241] Η παραγωγή ενός κιλού το βοείου κρέατος απαιτεί 7 κιλά δημητριακών, ενώ η παραγωγή ενός κιλού κοτόπουλου απαιτεί μόλις δύο κιλά δημητριακών (Σακιώτης, 1994γ, 11).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Θα επιχειρήσουμε στη συνέχεια να καταγράψουμε τα βασικά συμπεράσματα της εργασίας μας, όπως αυτά προκύπτουν από την ανάλυση των στοιχείων που χρησιμοποιήσαμε για να επαληθεύσουμε τις υποθέσεις της εργασίας μας (βλ σελ. 27-32).

ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οι Έλληνες οικολόγοι διανοούμενοι, χρησιμοποιώντας στοιχεία της οικολογικής θεωρίας, ιδιαίτερα από τα μέσα της δεκαετίας του '80 και μετά, επέτυχαν να εισαγάγουν στην ελληνική δημόσια συζήτηση τις κριτικές θεωρήσεις και τα εναλλακτικά μοντέλα που αφορούν στην κριτική προσέγγιση της ανάπτυξης υπό το φως της οικολογικής θεωρίας. Μέσα από αυτή τη διαδικασία έγινε φανερό ότι:

1. Δέχθηκαν ισχυρές επιρροές από τα ρεύματα της σύγχρονης οικολογικής σκέψης, όπως αυτά διαμορφώθηκαν στη διεθνή συζήτηση -κυρίως στη Δυτική Ευρώπη και στις ΗΠΑ- από τις αρχές της δεκαετίας του '60 και μετά.
2. Επέτυχαν να καταστήσουν ευρύτερα γνωστό το υπό συζήτηση αντικείμενο (ανάπτυξη και οικολογική κρίση) και επιπλέον να διαμορφώσουν, διευρύνουν και αναπτύξουν μια ειδικότερη συζήτηση για την Ελλάδα, μέσω της παραγωγής και παρουσίασης ενός σημαντικού αριθμού καλά επεξεργασμένων και θεμελιωμένων συμβολών για τη διασύνδεση ανάπτυξης-οικολογικής κρίσης στην Ελλάδα.
3. Παρήγαγαν πληροφόρηση υψηλού επιπέδου, διαμορφώνοντας ένα κριτικό αναλυτικό πλαίσιο μέσα από το οποίο επηρέασαν άλλους διανοούμενους (μετα-οικολόγους), οι οποίοι υιοθετώντας μεγάλο μέρος των επιχειρημάτων της οικολογικής σκέψης πήραν μέρος στη συζήτηση και συνέβαλαν στο να ευαισθητοποιηθούν σε σημαντικό βαθμό οι διαμορφωτές γνώμης και οι λήπτες αποφάσεων για τα περιβαλλοντικά προβλήματα.
4. Όπως συνέβη στη Δυτική Ευρώπη, έτσι και στην Ελλάδα υπήρξε η ανάγκη για μια αναθεώρηση της αναπτυξιακής διαδικασίας (η οποία έγινε αντιληπτή από τη συζήτηση που άνοιξε), ανάγκη που κατάστησαν γνωστή οι οικολόγοι διανοούμενοι και η οποία

εκπληρώθηκε από την εξέλιξη και δικαίωση της συζήτησης με την ευρεία συμμετοχή σε αυτή μετα-οικολόγων διανοούμενων και από την ευρείας κλίμακας αποδοχή της έννοιας της αειφόρου ανάπτυξης.

5. Προσέγγισαν περισσότερο ή λιγότερο κριτικά την ανάπτυξη, στο δια ταύτα όμως πρότειναν λιγότερο ριζοσπαστικά και περισσότερο ρεαλιστικά εναλλακτικά μοντέλα ανάπτυξης με βασικό άξονα αναφοράς την έννοια της αειφόρου ανάπτυξης.
6. Συνεισέφεραν σημαντικά στην θετική αποδοχή από τους διαμορφωτές γνώμης και τους λήπτες αποφάσεων της ενσωμάτωσης των περιβαλλοντικών παραμέτρων στην αναπτυξιακή διαδικασία, μέσα από τη συστηματική εργασία τους για την προώθηση των περιβαλλοντικών πολιτικών.

ΕΠΙΜΕΡΟΥΣ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

i. Η εξέλιξη της επιστημονικής οικολογίας «συναντά» την πολιτική οικολογία, από τα τέλη της δεκαετίας του '60 και μετά. Η διάδραση ανάμεσα στην επιστήμη και την πολιτική αποδίδει την οικολογική θεωρία, μια πολιτική θεωρία που προσφέρει ένα νέο επιστημονικό παράδειγμα και για την πολιτική ανάλυση και την παραγωγή πολιτικής, το οποίο υιοθετείται από ευρύ φάσμα διανοούμενων.

ii. Η ανάπτυξη -ως αυτοτελής έννοια- έχει ιδιαίτερα έντονη παρουσία στην ελληνική δημόσια συζήτηση σε ολόκληρη τη μεταπολεμική περίοδο. Οι διαφορετικές προσεγγίσεις της ανάπτυξης που παρουσιάζονται εμπίπτουν κατά κανόνα σε αντιπαραθέσεις που τέμνονται εγκαρσίως από μια κοινά αποδεκτή παραδοχή: το *αναπτυξιακό δέον*. Φυσικά διατυπώνονται διαφορετικές ιδεολογικές προσεγγίσεις, αλλά η ανάπτυξη δεν τίθεται εν αμφιβόλω στην ελληνική συζήτηση, τουλάχιστον μέχρι τα μέσα της δεκαετία του '80, οπότε εμφανίζονται οι πρώτες ριζοσπαστικές κριτικές προσεγγίσεις της ανάπτυξης από Έλληνες διανοούμενους της πολιτικής οικολογίας (Μοδινός 1987α, 20-26).

iii. Στη διεθνή μεταπολεμική συζήτηση έχει εμφανισθεί πλειάδα κειμένων που αναφέρονται στη σύνδεση ανάπτυξης και οικολογικής κρίσης. Το ίδιο συμβαίνει και

στην ελληνική βιβλιογραφία (τουλάχιστον από τα μέσα της δεκαετίας του '80 και μετά) με την παρουσία ενός μεγάλου αριθμού από άρθρα σε επιστημονικές επιθεωρήσεις, διατριβές, μελέτες, πανεπιστημιακά συγγράμματα, μονογραφίες, εκδοτικά σημειώματα εφημερίδων-περιοδικών, επιφυλλίδες κ.α., που δείχνουν ότι η προσπάθεια για ανάπτυξη και εκσυγχρονισμό των δομών της χώρας (έτσι ώστε αυτές να προσιδιάζουν στις δομές των βιομηχανικών και μεταβιομηχανικών κοινωνιών του δυτικού κόσμου) παρέμεινε ένα ζήτημα στρατηγικής σημασίας καθ' όλη τη διάρκεια της μεταπολιτευτικής περιόδου.

iv. Η συζήτηση για την ανάπτυξη και την οικολογική κρίση στην Ελλάδα υστέρησε χρονικά. Οι αιτίες αυτής της χρονικής υστέρησης εντοπίζονται: α) στην απουσία ενός αναπτυγμένου δημόσιου διαλόγου στη μεταπολεμική Ελλάδα, καθώς οι Έλληνες διανοούμενοι ασχολήθηκαν για μεγάλο χρονικό διάστημα μετά την πτώση της δικτατορίας με την αποκατάσταση των δημοκρατικών θεσμών και σχεδόν ελάχιστα με την κριτική του αναπτυξιακού προτύπου το οποίο προκαλούσε καταστάσεις περιβαλλοντικής κρίσης (Δεμερτζής 1993β, 77), β) στην ιδιομορφία του ελληνικού αναπτυξιακού τοπίου που διακρίνεται από εμφανή υστέρηση, κακό σχεδιασμό και επιλογές φθηνής ανάπτυξης που ταυτίζονται με απουσία ποιοτικών παραμέτρων στο αναπτυξιακό εγχείρημα, γ) στην παρουσία μιας κοινωνίας που ελάχιστα διαπνεόταν από μεταϋλιστικές αξίες, καθώς δεν είχε περάσει από τα στάδια (ποσοτικά και ποιοτικά) της αναπτυξιακής πορείας που είχαν μετέλθει οι μεταβιομηχανικές κοινωνίες της Δύσης, και δ) στην αδύναμη κοινωνία πολιτών -η οποία διαμορφώθηκε ιστορικά από το πελατειακό πολιτικό σύστημα και αποτελούσε τον αδύναμο κρίκο μιας κοινωνίας σε μετάβαση που αδυνατούσε να εκσυγχρονίσει το πολιτικό της σύστημα. Μετά από το 1990, η ελληνική συζήτηση ακολουθεί χωρίς σημαντική χρονική υστέρηση τη διεθνή συζήτηση και σταδιακά αποδίδει ένα πλήθος συμβολών, οι οποίες συντελούν στην ευαισθητοποίηση των διαμορφωτών γνώμης που με τη σειρά τους επηρεάζουν την κοινή γνώμη στα θέματα ανάπτυξης και περιβάλλοντος.

v. Στη συζήτηση που αναπτύχθηκε στην Ελλάδα, κοινό γνώρισμα των διανοούμενων που συμμετείχαν σε αυτή, ήταν η -έστω και μερική- αποδοχή βασικών επιχειρημάτων

της οικολογικής θεωρίας και η υιοθέτηση της θεμελιώδους παραδοχής ότι η αναπτυξιακή διαδικασία -όπως αυτή έγινε γνωστή ως μια κατ' εξοχήν οικονομική διαδικασία στη μεταπολεμική εποχή, τόσο σε διεθνή κλίμακα όσο και στην Ελλάδα- παρήγαγε οικολογική κρίση, μικρότερης ή μεγαλύτερης έντασης σε τοπική, περιφερειακή αλλά και παγκόσμια κλίμακα.

vi. Στην εισαγωγή στην ελληνική δημόσια συζήτηση ενός συνόλου κριτικών προσεγγίσεων της αναπτυξιακής διαδικασίας και μιας σειράς αναλύσεων και προτάσεων για ένα εναλλακτικό μοντέλο βιώσιμης ανάπτυξης, που είχαν νωρίτερα παρουσιασθεί στη διεθνή συζήτηση, καίριο ρόλο διαδραμάτισε ένας αριθμός Ελλήνων διανοούμενων που, επηρεασμένοι από τις θέσεις της οικολογικής θεωρίας, άνοιξαν και στη συνέχεια εμπλούτισαν τη σχετική συζήτηση (οικολόγοι διανοούμενοι). Στη συζήτηση αυτή συμμετείχαν και διανοούμενοι που προέρχονται από ένα ευρύ φάσμα, οι οποίοι χρησιμοποίησαν επιχειρήματα από το οπλοστάσιο της οικολογικής θεωρίας. Η παραγωγή γνώσης στην Ελλάδα, στο χώρο της σύγχρονης οικολογικής σκέψης συνδέθηκε αφενός με τη μεταφορά γνώσης από τη διεθνή βιβλιογραφία της επιστημονικής και της πολιτικής οικολογίας, κυρίως στα έντυπα γενικής οικολογικής θεματικής (βλ. παραπάνω σελ. 54), αλλά και σε πλειάδα ειδικού χαρακτήρα περιοδικών[242], αφετέρου δε με ατομικές ή συλλογικές συμβολές που έχουν παρουσιασθεί σε μια πλειάδα εκδόσεων (Παπασπηλιόπουλος, 1996β, 98).

vii. Με την ανάδυση και την εξέλιξη της οικολογικής σκέψης εμφανίζεται ένας νέος τύπος διανοούμενου στην Ευρώπη και την Βόρειο Αμερική: ο στοχαστής - ακτιβιστής του οικολογικού κινήματος. Αυτός ο τύπος διανοούμενου αναμιγνύεται στη διαδικασία παραγωγής πολιτικής -σε μια εποχή έντονης κρίσης αξιών- από την προνομιακή θέση της εκ των έσω θέασης των πραγμάτων και της έγκαιρης ενημέρωσης επί των οικολογικών ζητημάτων· έτσι αποκτά ένα ολοκληρωμένο αναλυτικό πλαίσιο σκέψης, το οποίο συμβαδίζει με τα δεδομένα της διαμορφούμενης την ίδια περίοδο οικολογικής σκέψης.

---

[242] "Δηώ" για την οργανική γεωργία, "Ανακύκλωση" για την αειφορική διαχείριση των απορριμμάτων, "Οιωνός", για την προστασία της φύσης και ειδικότερα της ορνιθοπανίδας κ.α..

viii. Ο κοινός παρανομαστής των σχετικών προβληματισμών είναι η αλόγιστη μεταπολεμική οικονομική ανάπτυξη, στην οποία αποδίδεται η οικολογική κρίση, καθώς η ανάπτυξη γίνεται αντιληπτή ως μια διαδικασία που στο όνομα της προόδου έχει επιφέρει και συνεχίζει να επιφέρει σημαντικά πλήγματα στην ισορροπία των οικοσυστημάτων και των τοπικών κοινωνιών, ανεξαρτήτως της κλίμακας στην οποία αυτά αναφέρονται. Στο πλαίσιο όμως των ιδιομορφιών της οικονομικής και κοινωνικής διάρθρωσης στη σύγχρονη Ελλάδα, οι απόπειρες συζήτησης για περιορισμό ή έστω αναπροσανατολισμό της οικονομικής ανάπτυξης προς οικολογικά συμβατές κατευθύνσεις καθίστανται συχνά ύποπτες. Όταν η συζήτηση αποκτά περισσότερη ουσία (κατά τη δεκαετία του '90), η πλειονότητα των Ελλήνων διανοούμενων που συμμετείχαν στη συζήτηση τοποθετείται υπέρ της αειφόρου ανάπτυξης.

ix. Οι τοποθετήσεις των διανοούμενων που συμμετείχαν στη σχετική συζήτηση υπέρ της μίας ή της άλλης εναλλακτικής στρατηγικής για την ανάπτυξη δεν είναι απόλυτες και ο κανόνας είναι ότι κάθε συγγραφέας τέμνει δύο ή και περισσότερες από τις στρατηγικές αυτές, καθώς σε κάθε ξεχωριστή στρατηγική υπάρχουν πολλά κοινά στοιχεία και επίσης οι διανοούμενοι που παρακολουθούν τη διεθνή συζήτηση επηρεάζονται από την ιστορική της εξέλιξη (για παράδειγμα η οικο-ανάπτυξη αποτελεί τον προπομπό της αειφόρου ανάπτυξης).

x. Η απόρριψη της αειφόρου ανάπτυξης αποτελεί μια πολιτική - φιλοσοφική τοποθέτηση που δεν μπόρεσε να γίνει αποδεκτή από την ελληνική κοινωνία. Επίσης, δεν έγινε αποδεκτή από την πλειοψηφία των διανοούμενων που προσέγγισαν κριτικά την ανάπτυξη. Αυτή η μη αποδοχή οφείλεται στην ιστορική απουσία ενός προγενέστερου ρεύματος ιδεολογικής απόρριψης της ανάπτυξης από την ελληνική κοινωνία, κάτι το οποίο δεν συνέβη σε προηγμένες χώρες της Δύσης όπου προϋπήρξαν ομάδες που απέρριπταν την ανάπτυξη (π.χ. Βρετανοί ρομαντικοί, Αμερικανοί φυσιολάτρες κ.ο.κ.). Στην Ελλάδα, έχοντας βιώσει τις έντονες υλικές και ψυχικές υστερήσεις του μεταπολέμου (ψυχική υστέρηση ήταν για παράδειγμα η πολιτισμική και αναπτυξιακή απόσταση που χώριζε την Ελλάδα από τις χώρες –

πρότυπο της ευρωπαϊκής Δύσης, καθώς στη συλλογική συνείδηση των Ελλήνων ήταν και είναι καταγεγραμμένη η αξίωση της ισότιμης συμμετοχής του ελληνισμού στις πλέον προηγμένες κοινωνίες), σχεδόν για το σύνολο των διανοούμενων, κάθε συζήτηση για την ανάπτυξη δεν επιχειρείτο να εκφύγει από ένα ρυθμιστικό πλαίσιο αναφοράς.

xi. Οι Έλληνες διανοούμενοι που προσέγγισαν κριτικά την ανάπτυξη υπό το φως της οικολογικής θεωρίας, προώθησαν την ιδέα μιας συστηματικής αντιμετώπισης των περιβαλλοντικών προβλημάτων. Μεταφέροντας τη σχετική εμπειρία από τις χώρες της Δύσης (όπου υπήρχε ισχυρή παρουσία του οικολογικού κινήματος), πρότειναν στη δημόσια συζήτηση την υιοθέτηση μιας σειράς από περιβαλλοντικές πολιτικές, οι οποίες άρχισαν να πρωτο-εφαρμόζονται στον ευρωπαϊκό βορρά μόλις στη δεκαετία του '70 και απέδωσαν συχνά καρπούς.

xii. Οι συμβολές αυτές επηρεάζουν αρχικά τους διαμορφωτές γνώμης και τους λήπτες αποφάσεων αλλά και τον πολιτικό λόγο των κομμάτων υπέρ της αποδοχής εννοιών όπως η αειφόρος (ή βιώσιμη) ανάπτυξη. Επιπλέον, σηματοδοτείται μια ποιοτική αλλαγή στις αντιλήψεις για την ανάπτυξη που σχηματίζουν οι λήπτες αποφάσεων - όπως αυτές διαμορφώνονται κυρίως στη δεκαετία του '90-, αλλαγή που φαίνεται από το πλήθος των εξαγγελιών (προγραμματικές δηλώσεις κυβερνήσεων, πολιτικές ομιλίες, δημόσιες εκδηλώσεις, αρθρογραφία πολιτικών κ.α.) αλλά και από τις πρωτοβουλίες (κυρίως νομοθετικές) που αναλαμβάνει το ελληνικό κράτος για την προσαρμογή της αναπτυξιακής διαδικασίας σε μια φιλική προς το περιβάλλον κατεύθυνση.

xiii. Η συζήτηση επηρεάζει και κινητοποιεί τους ενεργούς πολίτες που αναλαμβάνουν πρωτοβουλίες στο πλαίσιο μιας στροφής προς την αειφόρο ανάπτυξη. Αυτές οι επιρροές ωστόσο δεν είναι αρκετά βαθιές έτσι ώστε να γίνει εφικτή η υλοποίηση ενός πιο φιλόδοξου στόχου, που απέβλεπε στο μετασχηματισμό του αναπτυξιακού μοντέλου κλασικού τύπου σε ένα μοντέλο αειφόρου ανάπτυξης που θα συνέβαλε στη βιώσιμη διαχείριση των φυσικών πόρων της χώρας, στην αποκατάσταση της

ισορροπίας των οικοσυστημάτων και ταυτόχρονα στην οικονομική βιωσιμότητα και ευημερία του τόπου.

xiv. Η αειφόρος ανάπτυξη, σταδιακά, γίνεται αποδεκτή από ευρύτερα κοινωνικά στρώματα, που φαίνονται να αναπτύσσουν φιλο-περιβαλλοντικές και στάσεις. Κάποιοι συγγραφείς ωστόσο εκτιμούν ότι στην πραγματικότητα οι γνώσεις που έχουν για τα σημαντικά περιβαλλοντικά ζητήματα οι Έλληνες, όπως και η υψηλή περιβαλλοντική ευαισθητοποίηση που φέρονται να έχουν αποκτήσει χαρακτηρίζονται από επιφανειακότητα, παρά το γεγονός ότι σύμφωνα με το Ευρωβαρόμετρο, την πιο αξιόπιστη έρευνα γνώμης που διεξάγεται στην Ε.Ε., οι Έλληνες κατέχουν ένα από τα υψηλότερα επίπεδα περιβαλλοντικής ευαισθητοποίησης ανάμεσα στους ευρωπαϊκούς λαούς (Sakiotis 1995, 2). Αυτό το συμπέρασμα τουλάχιστον συνάγει ο προσεκτικός αναγνώστης των στατιστικών: ενώ το 1995 οι Έλληνες κατείχαν το ευρωπαϊκό ρεκόρ της ευαισθητοποίησης για την προστασία του περιβάλλοντος και της αναγκαιότητας για τη λήψη δραστικών μέτρων για την καταπολέμηση της ρύπανσης, ζητήματα στα οποία συμφώνησε το 97% των ερωτηθέντων, το ποσοστό πρόθυμων να εφαρμόσουν μέτρα εξοικονόμησης ενέργειας (π.χ. λιγότερες μετακινήσεις με ΙΧ αυτοκίνητο) περιορίσθηκε στο 49%, ενώ στοιχειώδη επίγνωση του σημαντικότερου οικολογικού προβλήματος, εκείνου της κλιματικής αλλαγής είχε μόνο το 35% των ερωτηθέντων (European Commission 1995). Το πρόβλημα του ελλείμματος περιβαλλοντικής συνείδησης[243] που παρουσιάζεται στην ελληνική κοινωνία παρήχθη από τις

[243] Ένας από τους σημαντικότερους παράγοντες στον οποίο οφείλεται η αποτυχία για μια ουσιαστική στροφή της ελληνικής κοινωνίας προς την αειφόρο ανάπτυξη, είναι η αδύναμη κοινωνία πολιτών. Είναι πλέον ευρέως αποδεκτή η θέση ότι το νόημα της ιδιότητας του πολίτη, προς το τέλος του 20ου αιώνα έχει τεθεί στο πολιτικό προσκήνιο, καθώς η ένταση και πολυπλοκότητα των προβλημάτων σε όλες τις κλίμακες άσκησης της πολιτικής (τοπική, εθνική, υπερεθνική) ευνοούν την ενεργοποίηση ενός τύπου πολίτη με "οικολογικό περιεχόμενο" (Σταμάτης 1995, 9-10). Ωστόσο, τα περιβαλλοντικά προβλήματα που ανακύπτουν από την αναπτυξιακή διαδικασία δεν οφείλονται μόνο στην πολιτεία. Η κοινωνία πολιτών που συχνά εφησυχάζει, εγκαταλείπει εύκολα την αγωνιστική της διάθεση και δεν αναζητά νέες ευρηματικές διεργασίες που θα συνέβαλαν στην προστασία του περιβάλλοντος, φέρει μερίδιο συνευθύνης (Παπαδημητρίου 1993, 58). Ιδιαίτερα η ισχνότητα της κοινωνίας πολιτών στην Ελλάδα ως αυτόνομης συνισταμένης του πολιτικού συστήματος επέτεινε την καθυστέρηση εμφάνισης κοινωνικών κινημάτων για το περιβάλλον και οι δυνατότητες παρέμβασης ομάδων πολιτών και διανοούμενων -του *"οιονεί" πράσινου κινήματος*- στη δημόσια συζήτηση υπήρξαν περιορισμένες για μια μακρά περίοδο, όταν τα περιβαλλοντικά ζητήματα δεν ήταν δυνατόν να ενταχθούν ούτε καν στον κατάλογο των προς συζήτηση θεμάτων (agenda setting) (Δεμερτζής 1993, 75 &77). Ίσως η αδυναμία της ελληνικής κοινωνίας πολιτών να οφείλεται όπως παρατηρεί ο Κουρουζίδης, στο γεγονός ότι τελευταίο τέταρτο του 20ου αιώνα, η έννοια πολίτης που συμμετέχει στην κοινωνία πολιτών -για παράδειγμα της Αθήνας-, αποτελεί μια δύσκολα

ιδιαιτερότητες του αναπτυξιακού μοντέλου που ακολούθησε η μεταπολεμική Ελλάδα. Η διαδικασία αυτή ανέδειξε πλατιά μεσαία στρώματα, με ατομιστική και κλιεντιλιστική (πελατειακή) νοοτροπία, τα οποία δεν εξελάμβαναν το φυσικό περιβάλλον ως δημόσιο αγαθό ή ως αγαθό που εμπεριεκλείει μια υψηλή αυτόνομη αξία (αυταξία της φύσης) αλλά ως πρόσφορο πεδίο (και μέσον) για τη μέγιστη δυνατή οικονομική αξιοποίηση και εκμετάλλευση. Η παρουσία μιας αποδιοργανωμένης ανάπτυξης, η ραγδαία αστικοποίηση, η ξέφρενη ανιούσα κοινωνική κινητικότητα, ο κρατισμός και η αδύναμα διαρθρωμένη κοινωνία πολιτών, συνδυάστηκαν ιστορικά έτσι ώστε η περιβαλλοντική συνειδητοποίηση της ελληνικής κοινωνίας να καθυστερήσει σημαντικά (Δεμερτζής 1993β, 77). Αυτή η καθυστέρηση αποτελεί έναν πρόσθετο αρνητικό παράγοντα που παράγει μια γενική φοβία για πιθανή μεγαλύτερη καθυστέρηση στον εκσυγχρονισμό της χώρας, φοβία που διαμορφώνει μια αμυντική στάση των πολιτών απέναντι σε κάθε συζήτηση που θέτει ως προϋπόθεση τον περιορισμό ή έστω την οικολογικοποίηση της οικονομικής ανάπτυξης προς όφελος της διασφάλισης του απαιτούμενου περιβαλλοντικού αποθέματος για το μέλλον.

xv. Η συζήτηση για τις περιβαλλοντικές πολιτικές δεν αναπτύχθηκε ιδιαίτερα, καθώς στην ελληνική βιβλιογραφία το ζήτημα της περιβαλλοντικής πολιτικής θεωρήθηκε ότι αποτελεί κατά κύριο λόγο ζήτημα νομοπαραγωγής και το θέμα προσεγγίσθηκε κυρίως από νομική σκοπιά. Η σχετική βιβλιογραφία μάλιστα υπερτερεί ποσοτικά σε σχέση με τον όγκο των συμβολών που έχουν κατατεθεί από τη σκοπιά της πολιτικής επιστήμης ή της οικονομικής και έχει περιορισθεί κυρίως σε ζητήματα που αφορούν στην ποιότητα και ποσότητα της νομοπαραγωγής και την καλή ή μη λειτουργία των νόμων στη χώρα. Έτσι έχουν υποτιμηθεί (ή και αγνοηθεί) οι παράμετροι της περιβαλλοντικής πολιτικής που έχουν να κάνουν τόσο με τη διαδικασία σχεδιασμού και προετοιμασίας όσο και με τη διαδικασία πολιτικού και κοινωνικού ελέγχου των περιβαλλοντικών πολιτικών, ενώ έχουν υπερτιμηθεί αναφορές στο πεδίο των θεσμών, όπως για παράδειγμα το ότι η Ελλάδα είναι από τις λίγες χώρες που περιλαμβάνει

οριζόμενη έννοια, αφού "...ένας 'Αθηναίος' γεννημένος στο Μέτσοβο, που έχει ζήσει διαδοχικά στην Καλλιθέα, το Νέο Κόσμο, το Χαλάνδρι, που εργάζεται στα Πατήσια, ψηφίζει στην Καλλιθέα και έχει εξοχικό στον

πρόβλεψη για την προστασία του φυσικού και πολιτισμικού περιβάλλοντος στο σύνταγμα του 1975 (Σπανού 1995, 116). Επίσης, έχει παραμεληθεί η διάσταση της περιβαλλοντικής πολιτικής ως δημόσιας δράσης, καθώς μεταξύ των νομικών επικρατεί η τάση, η αποτελεσματικότητα οποιασδήποτε πολιτικής να επιβεβαιώνεται από το βαθμό καλής λειτουργίας του εκάστοτε θεσμικού πλαισίου. Επιπλέον, τείνουν να αγνοούνται διαστάσεις που έχουν να κάνουν με την ανάληψη πρωτοβουλιών από το κράτος (είτε την τοπική αυτοδιοίκηση είτε με την υπερεθνική οντότητα, π.χ. Ε.Ε.) που απαιτούν επενδύσεις (π.χ. οργάνωση εγκαταστάσεων διαχωρισμού και ανακύκλωσης απορριμμάτων, βιολογικοί καθαρισμοί κ.α.) ή εν πάση περιπτώσει τη διοχέτευση πόρων (π.χ. επιδότηση οργανικής γεωργίας, δασο-προστασίας, επιδότηση θέσεων απασχόλησης σε φιλικές προς το περιβάλλον παραγωγικές δραστηριότητες κ.α.), αλλά κατά κύριο λόγο έχουν να κάνουν με εκστρατείες πληροφόρησης και ευαισθητοποίησης των κοινωνικών εταίρων και των πολιτών, τα δρώντα υποκείμενα δηλαδή της οικονομικής δράσης, οι στάσεις και συμπεριφορές των οποίων επηρεάζουν καθοριστικά την έκβαση των περιβαλλοντικών πολιτικών.

Τελικο Συμπερασμα

Σε σχέση με την κεντρική στόχευση της εργασίας μας θα υποστηρίξουμε ότι αυτή εκπληρώθηκε με τις ακόλουθες διαπιστώσεις που προκύπτουν από τις αναλύσεις που προηγήθηκαν.

Το σύνολο των Ελλήνων οικολόγων και μετα-οικολόγων διανοούμενων που συμμετείχαν στη συζήτηση κατάφερε να επηρεάσει την κοινή γνώμη και να ενεργοποιήσει τμήματα της κοινωνίας πολιτών, που ενεπλάκησαν σε μη κυβερνητικές οργανώσεις, πρωτοβουλίες πολιτών, τοπικού χαρακτήρα οικολογικές κινήσεις και θεματικές οικολογικές οργανώσεις, αλλά και να ευαισθητοποιήσουν στελέχη του πολιτικού προσωπικού που δεν εξαρτούν την

Κάλαμο, ποιος ακριβώς πολίτης είναι; Ποιος είναι ο χώρος του, η πόλη του, η γη του; (...) Ποιον χώρο θα

επανεκλογή τους άμεσα από τη λαϊκή ψήφο (όπως για παράδειγμα τους ευρωβουλευτές, αρκετοί εκ των οποίων έχουν αναπτύξει σημαντικές πρωτοβουλίες για την προστασία του περιβάλλοντος στην Ελλάδα με ερωτήσεις στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο), και ακόμη δημοσιογράφους, αρθρογράφους, εργαζόμενους στα ηλεκτρονικά μέσα, ομίλους διανοούμενων, εκπρόσωπους του τεχνικού κόσμου (μελετητές περιβαλλοντικών επιπτώσεων). Όλοι αυτοί μαζί διαμόρφωσαν το "οιονεί ελληνικό πράσινο κίνημα", που ως κεντρικό σημείο αναφοράς του είχε το αίτημα για μια οικολογική ρύθμιση της εγχώριας ανάπτυξης, αίτημα που εκφράσθηκε μέσα από την καλλιέργεια και άνθιση ενός ιδιαίτερα ενδιαφέροντος δημόσιου διαλόγου.

Οι συμμετέχοντες στο διάλογο αυτό, εκκινώντας από την υιοθέτηση και εισαγωγή στην ελληνική περίπτωση της βασικής υπόθεσης εργασίας του διεθνούς οικολογικού κινήματος και της επιστημονικής οικολογίας, ότι δηλαδή η αναπτυξιακή διαδικασία, όπως αυτή εξελίχθηκε μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο υπήρξε η γενεσιουργός αιτία της οικολογικής κρίσης, οργάνωσαν ένα συστηματικό δημόσιο διάλογο που υπερέβη τα όρια των "ειδικών" και καταξιώθηκε σε ένα ευρύτερο κοινό, με την επεξεργασία και προβολή συγκεκριμένων προτάσεων για το σχεδιασμό και εφαρμογή κατάλληλων πολιτικών (περιβαλλοντικών πολιτικών) που θα επέτρεπαν τη συνέχιση της ανάπτυξης, επιτυγχάνοντας όμως ταυτόχρονα την προστασία του περιβάλλοντος και τη βελτίωση της ποιότητας ζωής στην Ελλάδα. Το οιονεί αυτό κίνημα χρησιμοποίησε ως αποτελεσματικό όπλο τη δημοσιότητα (επιδιώκοντας και κατορθώνοντας να συμμετάσχει ενεργά στη δημόσια συζήτηση), μέσω της οποίας κατόρθωνε (σε ατομική ή ομαδική κλίμακα) να κάνει ευρύτερα γνωστές τις διαμαρτυρίες του και επίσης να προτείνει -σε ένα ευρύτερο κοινό- εναλλακτικές λύσεις. Επίσης, χρησιμοποίησε ένδικα μέσα (με κύριο μοχλό τις προσφυγές στο ΣτΕ) και εργάσθηκε σε κοινωνικούς χώρους με στόχο την πληροφόρηση και ευαισθητοποίηση επί των περιβαλλοντικών προβλημάτων σε ομάδες πληθυσμού τοπικού αλλά και ειδικού χαρακτήρα (π.χ. σε τοπικές κοινωνίες, σε δικηγόρους, σε μέλη της τεχνολογικής κοινότητας, σε φοιτητές, κ.α.), με επιτυχή τρόπο τις περισσότερες φορές. Ακόμη, το κίνημα αυτό

διεκδικήσει;" (Κουρουζίδης 1994, 41).

εργάσθηκε για την καταγραφή και αξιοποίηση κατάλληλων περιβαλλοντικών πολιτικών (παρά την ισχνότητα των αποτελεσμάτων που είχε αυτή η προσπάθεια και η οποία οφείλεται σε μια σειρά εγγενών αδυναμιών του σύγχρονου ελληνικού κράτους και υστερήσεων της ελληνικής κοινωνίας: ανίσχυρο κράτος, εμμονή της ελληνικής κοινωνίας στη φθηνή ανάπτυξη, έντονη παρουσία του πελατειακού συστήματος, διαπάλη οικονομικών συμφερόντων, ισχνότητα της κοινωνίας πολιτών κ.α.), επιτυγχάνοντας να αναδείξει πτυχές των πολιτικών αυτών, καταφέρνοντας να πείσει ένα ευρύ κοινωνικό σώμα για την αναγκαιότητα λήψης πρωτοβουλιών, επηρεάζοντας σε ένα βαθμό τους λήπτες αποφάσεων, αλλά και εμπνέοντας ομάδες πολιτών να αναλάβουν πρωτοβουλίες οικονομικού χαρακτήρα (ανάπτυξη βιολογικής γεωργίας, ανάπτυξη αιολικής ενέργειας), που υλοποιούν ένα μέρος της ατζέντας του σχετικού διαλόγου. Τέλος, επέτυχε ώστε οι υπεύθυνοι πολιτικά φορείς να αναγνωρίσουν την αναγκαιότητα για την προσαρμογή της συνεχιζόμενης αναπτυξιακής διαδικασίας σε μια φιλική προς το περιβάλλον κατεύθυνση και επιπλέον να αρχίσουν να λαμβάνουν σοβαρά υπ' όψη τους τις περιβαλλοντικές παραμέτρους στο σχεδιασμό και την εφαρμογή ενός συνόλου πολιτικών στις οποίες εμπλέκεται το περιβάλλον.

Α. Οικολόγοι διανοούμενοι

i. Στοχαστές - ακτιβιστές

	Κύρια θεματική περιοχή ενασχόλησης	Χώρος παρέμβασης (έντυπα, βιβλία, συνέδρια)	Δημόσιος (κινηματικός) χώρος μέσα από τον οποίο αναδείχθηκαν	Συμμετοχή στους Οικολόγους Εναλλακτικούς	Κύριος επαγγελματικός χώρος	Σχέση με κινηματικούς χώρους - οικολογικές οργανώσεις σήμερα	Τελευταία γνωστή δημόσια πολιτική τοποθέτηση
Αδαμακόπουλος Τριαντάφυλλος	Προστασία - διατήρηση	Νέα Οικολογία	Οικολογική Συνεργασία	όχι	Διαχείριση προστασίας της φύσης		-
Βαλαβανίδης Αθανάσιος	Διαχείριση τοξικών αποβλήτων, εργασιακό περιβάλλον	Νέα Οικολογία	Οικολογική Συνεργασία	όχι	Πανεπιστήμιο	όχι	-
Βαλαώρα Τζώρτζια	Προστασία - διατήρηση φύσης, οικολογικό κίνημα	Διάφορα έντυπα οικολογικών οργανώσεων	WWF - Ελλάς	όχι	Στέλεχος οικολογικών οργανώσεων	Εταιρεία για τη Μελέτη και Προστασία της Μεσογειακής Φώκιας	-
Βασιλάκης Κώστας	Προστασία - διατήρηση φύσης	Οιωνός, Νέα Οικολογία	Ελληνική Ορνιθολογική Εταιρεία	όχι	Στέλεχος οικολογικών οργανώσεων	Ελληνική Ορνιθολογική Εταιρεία	-

Γεωργόπουλος Αλέξανδρος	Κοινωνική οικολογία, αντιμιλιταρισμός, επιστημονική οικολογία	Αρνούμαι, Οικοτοπία	Οικολογική Κίνηση Θεσσαλονίκης	ναι	Πανεπιστήμιο	Οικολογική Κίνηση Θεσσαλονίκης	-
Δωροβίνης Βασίλης	Δίκαιο περιβάλλοντος, αστικό περιβάλλον	Νέα Οικολογία, αρθρογραφία σε εφημερίδες, έκδοση βιβλίων	Ελληνική Εταιρεία για την Προστασία της Φύσης και της Πολιτιστικής Κληρονομιάς	ναι	Δικηγορία σε υποθέσεις προστασίας του περιβάλλοντος	Ελληνική Εταιρεία για την Προστασία της Φύσης και της Πολιτιστικής Κληρονομιάς	Πράσινη Πολιτική
Ευθυμιόπουλος Ηλίας	Οικολογική θεωρία, περιβαλλοντική πολιτική	Νέα Οικολογία, Τα Νέα, φυλλάδια και έντυπα της Greenpeace	Οικολογική Συνεργασία, Greenpeace	ναι	Στέλεχος οικολογικών οργανώσεων	όχι	Υφυπουργός ΠΕΧΩΔΕ, συμμετοχή σε ομίλους για την Κεντρο-αριστερά, εκλογική συνεργασία με ΠΑΣΟΚ
Κουβέλης Σπύρος	Πολιτική προστασίας - διατήρησης	Φυλλάδια του WWF, Νέα Οικολογία	WWF	όχι	Στέλεχος οικολογικών οργανώσεων, σύμβουλος ΥΠΕΧΩΔΕ	όχι	-
Κουρουζίδης Σάκης	Αστικό περιβάλλον, οικολογικό κίνημα	Νέα Οικολογία, Οικοτοπία	Οικολογική Ομάδα του Συνασπισμού	όχι	Ερευνητής	Οικολογική Ομάδα του Συνασπισμού	ΣΥΝ

Λουλούδης Λεωνίδας	Περιβαλλοντική πολιτική, δημόσια υγεία, κοινωνίες των διακινδυνεύσεων, βιο-ηθική, φιλοσοφία της φύσης	Νέα Οικολογία	Οικολογική Συνεργασία	ναι	Πανεπιστήμιο	όχι	Συνεργαζόμενος με ΣΥΝ
Μοδινός Μιχάλης	Κριτική της ανάπτυξης, οικολογική θεωρία, περιβαλλοντική πολιτική, οικογεωγραφία	Νέα Οικολογία	Οικολογική Συνεργασία	ναι	Συγγραφική εργασία, στέλεχος ερευνητικού ινστιτούτου για το περιβάλλον, σύμβουλος πρωθυπουργού για οικολογικά ζητήματα	όχι	Συμμετοχή σε ομίλους για την Κεντρο-αριστερά, εκλογική συνεργασία με ΠΑΣΟΚ
Μπλιώνης Γιώργος	Κοινωνική οικολογία, κριτική της ανάπτυξης, οικολογικό κίνημα	Οικοτοπία	Οικολογική Κίνηση Θεσσαλονίκης	ναι	Προστασία - διαχείριση υγροτόπων	Οικολογική Κίνηση Θεσσαλονίκης	Υποστηρικτής της αυτόνομης πολιτικής παρουσίας του οικολογικού χώρου
Μπούσμπουρας Δημήτρης	Προστασία - διαχείριση φύσης	Νέα Οικολογία Οιωνός	Ελληνική Ορνιθολογική Εταιρεία	όχι	Προστασία - διαχείριση υγροτόπων	Ελληνική Ορνιθολογική Εταιρεία	-
Ντούρος Γιώργος	Προστασία δασών	Νέα Οικολογία	Οικολογική Συνεργασία	όχι	Δασολογία	όχι	-

Παναγιωτοπούλου Μαρία	Προστασία - διαχείριση φύσης	Οικοτοπία	Ελληνική Ορνιθολογική Εταιρεία	όχι	Προστασία - διαχείριση υγροτόπων	Ελληνική Ορνιθολογική Εταιρεία	Κριτική υποστήριξη στον ΣΥΝ
Παπαγιάννης Θύμιος	Αειφόρος ανάπτυξης, αστικό περιβάλλον, περιβαλλοντική πολιτική	Φυλλάδια, συλλογικοί τόμοι, συνέδρια	WWF - Ελλάς	όχι	Προστασία - διαχείριση φύσης και αστικού περιβάλλοντος	WWF - Ελλάς	-
Παπαδημητρίου Ευθύμης	Φιλοσοφία της φύσης, περιβαλλοντική πολιτική	Νέα Οικολογία, Κοινωνία και Φύση	-	όχι	Πανεπιστήμιο	Συμμετοχή σε πρωτοβουλίες πολιτών για την προστασία του περιβάλλοντος	Υποστήριξη στον ΣΥΝ, εκλογική συνεργασία
Παπαϊωάννου Δημήτρης	Διαχείριση αποβλήτων, οικολογική θεωρία, περιβαλλοντική πολιτική	Νέα Οικολογία	Οικολογική Συνεργασία	ναι	Πανεπιστήμιο, ΜΠΕ	Φίλοι της Γης	-
Παπακριβόπουλος Βασίλης	Περιβαλλοντική πολιτική, αειφόρος κατανάλωση	Νέα Οικολογία, Οικοτοπία	-	όχι	Μετάφραση, επιμέλεια εκδόσεων	όχι	Κριτική υποστήριξη στον ΣΥΝ
Παπασπηλιόπουλος Σπήλιος	Αειφόρος ανάπτυξης, οικονομία και οικολογία, οικολογική θεωρία	Οικολογία και Περιβάλλον, Οικονομικός Ταχυδρόμος	Οικολογική Συνεργασία, Κίνηση Πολιτών	ναι	Συγγραφικό έργο, αρθρογραφία, εκδοτική επιμέλεια	Κίνηση Πολιτών	Συμμετοχή σε ομίλους για την Κεντρο-αριστερά

Παραλίκας Αποστόλης	Διαχείριση αποβλήτων, ασφαλής διαχείριση τοξικών, επικίνδυνες ουσίες	Νέα Οικολογία, Οικοτοπία	Οικολογική Ομάδα ΣΥΝ	όχι	Ασφάλεια από τοξικά απόβλητα	Οικολογική Ομάδα ΣΥΝ	ΣΥΝ
Παρασκευόπουλος Γιάννης	Αστικό περιβάλλον, οικολογική θεωρία	Νέα Οικολογία, Οικολογική Εφημερίδα	Εναλλακτική Κίνηση Οικολόγων	ναι	Αρθρογραφία	Πράσινη Πολιτική	Πράσινη Πολιτική
Πλαγιαννάκος Πάνος	Διαχείριση αποβλήτων, ατμοσφαιρική ρύπανση, εξοικονόμηση ενέργειας, ΑΠΕ	Νέα Οικολογία	Οικολογική Συνεργασία	όχι	Μελέτες για διαχείριση αποβλήτων και εξοικονόμηση ενέργειας στη βιομηχανία	όχι	Συμμετοχή σε ομίλους για την Κεντρο-αριστερά
Πολίτης Γιώργος	Προστασία - διαχείριση φύσης	Νέα Οικολογία	Οικολογική Συνεργασία	όχι	Δικηγορία σε υποθέσεις προστασίας περιβάλλοντος, Σύμβουλος υφυπουργού ΥΠΕΧΩΔΕ	όχι	Συμμετοχή σε ομίλους για την Κεντρο-αριστερά
Προμπονάς Μιχάλης	Πυρηνική ενέργεια, εξοικονόμηση ενέργειας, ΑΠΕ, οικο-τουρισμός	Νέα Οικολογία, Οικοτοπία		όχι	Προστασία - διατήρηση ορνιθοπανίδας	όχι	Κριτική υποστήριξη στον ΣΥΝ

Ριτζούλης Γιώργος	Οικολογική θεωρία, περιβαλλοντική πολιτική, ανθρώπινα δικαιώματα	Οικοτοπία	Οικολογική Κίνηση Θεσσαλονίκης	ναι	Μετάφραση, αρθρογραφία	όχι	Συμμετοχή σε ομίλους για την Κεντρο-αριστερά
Σαμιώτης Γιώργος	Δίκαιο Περιβάλλοντος	Νέα Οικολογία	Οικολογική Συνεργασία	όχι	πανεπιστήμιο	όχι	-
Σχίζας Γιάννης	Οικολογία και οικονομία, περιβαλλοντική πολιτική, οικολογική θεωρία, αστικό περιβάλλον, τουρισμός	Νέα Οικολογία, Οικοτοπία	Οικολογική Συνεργασία	ναι	Συγγραφικό έργο, έκδοση οικολογικών εντύπων, αρθρογραφία, επιμέλεια εκδόσεων	Συμμετοχή σε πρωτοβουλίες και κινήσεις πολιτών για την προστασία του περιβάλλοντος	Κριτική υποστήριξη στον ΣΥΝ
Τσαντίλης Δήμος	Περιβαλλοντική Πολιτική	Νέα Οικολογία	Οικολογική Συνεργασία	όχι	Έρευνα, συγγραφή εκθέσεων και βιβλίων	Φίλοι της Γης	Συμμετοχή σε ομίλους για την Κεντρο-αριστερά
Τσεκούρας Γιώργος	Χωροταξία, αστικό περιβάλλον, περιβαλλοντική πολιτική	Νέα Οικολογία	Οικολογική Συνεργασία	όχι	ΜΠΕ	Φίλοι της Γης	Συμμετοχή σε ομίλους για την Κεντρο-αριστερά

Υφαντής Σταύρος	Προστασία - διαχείριση φύσης	Οικοτοπία	Οικολογική Κίνηση Θεσσαλονίκης	ναι	Έκδοση οικολογικών εντύπων, αρθρογραφία, επιμέλεια εκδόσεων	Ελληνική Ορνιθολογική Εταιρεία	Κριτική υποστήριξη στον ΣΥΝ
Χαροκόπου Τζελίκα	Δίκαιο Περιβάλλοντος	Νέα Οικολογία	Οικολογική Συνεργασία	ναι	Δικηγορία σε υποθέσεις προστασίας περιβάλλοντος	όχι	-
Χατζημπίρος Κίμων	Περιβαλλοντική πολιτική, Προστασία - διαχείριση	Νέα Οικολογία	Οικολογική Συνεργασία	ναι	Πανεπιστήμιο, συγγραφική εργασία, επιμέλεια εκδόσεων	όχι	Κριτική υποστήριξη στον ΣΥΝ, εκλογική συνεργασία
Ψωμάς Στέλιος	Πρόληψη καταστροφών, οικολογική θεωρία, περιβαλλοντική πολιτική	Νέα Οικολογία, Οικοτοπία	Greenpeace, Οικολογική Κίνηση Θεσσαλονίκης	ναι	Στέλεχος σε οικολογική οργάνωση	Greenpeace	-

ii. Διανοούμενοι της επιστημονικής οικολογίας

	Κύριες θεματικές περιοχές ενασχόλησης	Επαγγελματικός χώρος
Γεωργιάδου Έλλη	Βιοκλιματική αρχιτεκτονική	Αρχιτεκτονικό γραφείο
Καλοπίσης Γιάννης	Κριτική της ανάπτυξης	Συγγραφική δραστηριότητα
Καρασμάνης Βασίλης	Φιλοσοφία της φύσης, κοινωνική οικολογία	Πανεπιστήμιο
Κορφιάτης Κώστας	Βιολογία, οικολογικό κίνημα, οικολογική θεωρία	Πανεπιστήμιο - έρευνα
Κούση Μαρία	Περιβαλλοντική πολιτική	Πανεπιστήμιο
Κριμπάς Κώστας	Βιολογία,	Πανεπιστήμιο
Λεκάκης Ιωάννης	Προστασία φύσης, περιβαλλοντική πολιτική	Πανεπιστήμιο
Μπριασούλη Ελένη	Χωροταξία, περιβαλλοντική πολιτική	Πανεπιστήμιο
Σιούτη Γλυκερία	Δίκαιο περιβάλλοντος, αειφόρος ανάπτυξη	Πανεπιστήμιο
Σκούρτος Μιχάλης	Περιβαλλοντική πολιτική	Πανεπιστήμιο
Σοφούλης Κώστας	Περιβαλλοντική πολιτική	Πανεπιστήμιο
Σπανού Καλλιόπη	Περιβαλλοντική πολιτική	Πανεπιστήμιο
Στάμου Κώστας	Βιολογία, βιο-ηθική	Πανεπιστήμιο
Σταυρακάκης Γιάννης	Οικολογική θεωρία, πράσινα κινήματα	Πανεπιστήμιο
Τομπάζης Αλέξανδρος	Βιοκλιματική αρχιτεκτονική, εξοικονόμηση ενέργειας	Αρχιτεκτονικό γραφείο
Τρούμπης Ανδρέας	Περιβαλλοντική πολιτική	Πανεπιστήμιο
Φλογαΐτη Ευγενία	Περιβαλλοντική Εκπαίδευση	Πανεπιστήμιο
Χάρη Κατερίνα	Βιοκλιματική αρχιτεκτονική	Αρχιτεκτονικό γραφείο

Β. Μετα-οικολόγοι διανοούμενοι

	Κύριες πλησιέστερες θεματικές περιοχές ενασχόλησης	Κύριος επαγγελματικός χώρος
Αλαχιώτης Σταμάτης	Γενετική, βιο-ηθική	Πανεπιστήμιο
Βλάχου Αδριάννα	Οικο-μαρξισμός	Πανεπιστήμιο
Βούγιας Σπύρος	Μεταφορές	Πανεπιστήμιο
Γεωργιάδου Βασιλική	Κοινωνία των διακινδυνεύσεων, κλιματική αλλαγή, νέα ένδεια	Πανεπιστήμιο
Ζώταλης Γιώργος	Οικολογική θεωρία, κριτική της ανάπτυξης	Έρευνα
Καζάκος Πάνος	Κριτική της ανάπτυξης	Πανεπιστήμιο
Καραμπελιάς Γιώργος	Κριτική της ανάπτυξης	Συγγραφικό έργο
Καστοριάδης Κορνήλιος	Κριτική της ανάπτυξης, οικολογικό κίνημα	Συγγραφικό έργο, έρευνα
Κατσούλης Ηλίας	Οικολογικό κίνημα, περιβαλλοντική πολιτική, κλιματική αλλαγή	Πανεπιστήμιο
Κλουτσινιώτη Ράνια	Αστικό περιβάλλον, πολεοδομία	Αρχιτεκτονικό γραφείο
Κονδύλης Παναγιώτης	Κριτική της ανάπτυξης	Πανεπιστήμιο
Μαρκάτος Νίκος	Αστικό περιβάλλον, περιβαλλοντική πολιτική	Πανεπιστήμιο
Μεντζελόπουλος Παναγιώτης	ΑΠΕ	Επιχειρήσεις
Μουζέλης Νίκος	Αειφόρος ανάπτυξη	Πανεπιστήμιο
Μπάλιας Γιώργος	Οικο-σοσιαλισμός, αειφόρος ανάπτυξη	Πανεπιστήμιο

Μπαλτάς Αριστείδης	Κριτική της ανάπτυξης	Πανεπιστήμιο
Ναξάκης Χάρης	Οικο-σοσιαλισμός, οικολογία και οικονομία	Έρευνα
Παπαγιαννάκης Λευτέρης	Εξοικονόμηση ενέργειας, ΑΠΕ, κλιματική αλλαγή	Πανεπιστήμιο
Παπαγιαννάκης Μιχάλης	Δημόσια υγεία, κριτική ανάπτυξης, περιβαλλοντική πολιτική	Ευρωκοινοβούλιο
Παπαδημητρίου Γιώργος	Δίκαιο περιβάλλοντος	Πανεπιστήμιο
Παππάς Ανδρέας	Περιβαλλοντική πολιτική	Επιμέλεια εκδόσεων
Παρασκευόπουλος Στέφανος	Κριτική της ανάπτυξης, αστικό περιβάλλον	ΜΠΕ
Ρόκος Δημήτρης	Κριτική της ανάπτυξης	Πανεπιστήμιο
Σιαπκαράς Αλέξανδρος	Περιβαλλοντική πολιτική	Πανεπιστήμιο - έρευνα
Σκλαβούνος Γεράσιμος	Αστικό περιβάλλον	Αρθρογραφία
Σταμάτης Κώστας	Αειφόρος ανάπτυξη	Πανεπιστήμιο
Τσάλτας Γρηγόρης	Δίκαιο προστασίας του θαλάσσιου περιβάλλοντος	Πανεπιστήμιο
Τσουκαλάς Κωνσταντίνος	Κριτική της ανάπτυξης	Πανεπιστήμιο
Φωτόπουλος Τάκης	Κριτική της ανάπτυξης, οικολογική θεωρία	Πανεπιστήμιο
Χλωμούδης Κώστας	Εξοικονόμηση ενέργειας στις μεταφορές	Πανεπιστήμιο

Πηγές:

- ΕΚΚΕ/ΙΑΑΚ, Ομάδα Περιβάλλοντος 1998, *Ευρετήριο Μη Κυβερνητικών Οικολογικών - Περιβαλλοντικών Οργανώσεων*, ηλεκτρονική βάση δεδομένων, ΕΚΚΕ, Αθήνα
- Σακιώτης Γιάννης 2000, *Προσωπικό Αρχείο για το Ελληνικό Οικολογικό Κίνημα, Αθήνα*
- Σχίζας Γιάννης 2000β, *Η Συμμετοχή Ελλήνων Διανοούμενων στο Οικολογικό Κίνημα*, ιδιωτική επικοινωνία, Αθήνα, 20-11-2000
- ΑΥΓΗ 2000β, *Οικολόγοι υπέρ των ψηφοδελτίων Συνεργασίας του ΣΥΝ*, 6-4-2000
- ΑΥΓΗ 2000γ, *Ψηφίζουν ΠΑΣΟΚ πρώην μέλη αριστερών οργανώσεων*, 1-4-2000

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Acot Pascal 1991, *Ιστορία Της Οικολογίας*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα
2. Altvater Elmar 1998, *Προβλήματα της οικονομικής παγκοσμιοποίησης*, στο: Πάντειο Πανεπιστήμιο 1998, *Παγκοσμιοποίηση και Κοινωνίες της Διακινδύνευσης*, διεθνές επιστημονικό συνέδριο (22-24 Οκτ. 1998), πρόγραμμα συνεδρίου, Αθήνα
3. American Petroleum Institute 2001, *Statistics on Oil Spills* http://www.api.org/oilspills, 25-1-2001
4. Bandyopadhyay J.- Shiva V. 1989, *Η Άλλη Πράσινη Επανάσταση*, Νέα Οικολογία, τ. 62
5. Bandyopadhyay J.- Shiva V. 1990, *Η Ανάπτυξη κατά της επιβίωσης*, Νέα Οικολογία, τ. 68
6. Barnett H. - Morse Ch. 1978, *Scarcity And Growth*, John Hopkins, Ουάσιγκτον
7. Baumol W. - Oates W. 1995, *The Theory Of Environmental Policy*, Cambridge University Press, Νέα Υόρκη & Μελβούρνη
8. Beck Ulrich 1992, *Risk Society, Towards a New Modernity*, Sage, Λονδίνο
9. Beck Ulrich 1999, *World Risk Society*, Polity Press, Λονδίνο
10. Bell Daniel 1976, *The Coming of the Post-Industrial Society*, Penguin, Λονδίνο
11. Bell Daniel 1999, *Ο Πολιτισμός της Μεταβιομηχανικής Δύσης (The Cultural Contradictions of Capitalism)*, Νεφέλη, Αθήνα
12. Bookchin Marray 1987, *Ο Μαρξισμός σαν Αστική Κοινωνιολογία*, Ελεύθερος Τύπος, Αθήνα
13. Bookchin Marray 1992, *Τι είναι Κοινωνική Οικολογία*, Βιβλιόπολις, Αθήνα
14. Bookchin Marray 1994, *Οικολογική Κρίση, Σοσιαλισμός και η Ανάγκη να Ξαναφτιάξουμε την Κοινωνία*, Κοινωνία και Φύση, τ. 6
15. Bourdieu Pierre 1979, *La distinction. Critique Social du Jugement*, Les Editions de Minuit, Παρίσι
16. Bourdieu Pierre 1984, *Homo Academicus*, Les Editions de Minuit, Παρίσι
17. Boutiller Sophie & Ouzounidis Dimitris 1991, *La Gréce Face a l' Europe: Dépendance et Industrialisation Truquée*, L' Harmattan, Παρίσι
18. Braudel Fernand 1992, *Η Δυναμική του Καπιταλισμού*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα
19. Brie Christian De 1992, *La Longue Marche des Ecologistes*, Monde Diplomatique, Απρ. 1992
20. Brown Lester & Flavin Christopher 1999, *A New Economy for a New Century*, στο: Brown Lester et al 1999, *The State of the World 1999*, W. W. Norton & Co, Νέα Υόρκη-Λονδίνο

21. Brown Lester & Mitchell Jenifer 1998, *Εδραιώνοντας μια Νέα Οικονομία*, στο: Brown Lester (ed.) et al. 1998, *Η Κατάσταση Του Πλανήτη 1998*, ελληνική έκδοση, ΔΙΠΕ & Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα
22. Brown Lester (ed.) et al 1999, *The State of the World 1999*, W. W. Norton & Co, Νέα Υόρκη-Λονδίνο
23. Brown Lester (ed.) et al 1999α, *Beyond Malthus*, W. W. Norton & Co, Νέα Υόρκη-Λονδίνο
24. Brown Lester (επιμ.) κ.α. 1994, *Η Κατάσταση Του Πλανήτη Το 1994*, Ελληνική Έκδοση (μετάφραση στα ελληνικά της ετήσιας έκδοσης The State Of The World του ινστιτούτου Worldwatch), ΔΙΠΕ -Τροχαλία, Αθήνα
25. Brown Lester (επιμ.) κ.α. 1995, *Η Κατάσταση Του Πλανήτη Το 1995*, ελληνική έκδοση, ΔΙΠΕ, Αθήνα
26. Brown Lester (επιμ.) κ.α. 1996, *Η Κατάσταση Του Πλανήτη Το 1996*, ελληνική έκδοση, ΔΙΠΕ - Σαββάλας, Αθήνα
27. Brown Lester (επιμ.) κ.α. 1998, *Η Κατάσταση Του Πλανήτη Το 1998*, ελληνική έκδοση, ΔΙΠΕ & Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα
28. Brown Lester 1981, *Building a Sustainable Society*, W.W. Norton & Co, Νέα Υόρκη - Λονδίνο
29. Brown Lester 1994, *Περιβάλλον και Διατροφική Ανασφάλεια*, στο: Brown Lester (ed.) et al. 1994, *Η Κατάσταση του Πλανήτη Το 1994*, Ελληνική Έκδοση (μετάφραση στα ελληνικά της ετήσιας έκδοσης The State Of The World του ινστιτούτου Worldwatch), ΔΙΠΕ -Τροχαλία, Αθήνα
30. Brown Lester 1996, *Η Επιτάχυνση της Ιστορίας*, στο: *Η Κατάσταση Του Πλανήτη Το 1996*, ελληνική έκδοση, ΔΙΠΕ - Σαββάλας, Αθήνα
31. Brown Lester 1998, *Το Μέλλον της Ανάπτυξης*, στο: Brown Lester (ed.) et al. 1998, *Η Κατάσταση Του Πλανήτη 1998*, ελληνική έκδοση, ΔΙΠΕ & Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα
32. Brown Lester et al. 1991, *Saving the Planet*, W.W. Norton & Co, Νέα Υόρκη και Λονδίνο
33. Brylawski Michael, 1995, *Neoclassical and Biophysical Economic Approaches to the Role of Natural Resources in Valuation, Scarcity, and Production*, Socrates web publishing, Berkeley University of California.
34. Bündnis 90/ Die Grünen 1998, *New Majorities Only with Us*, Βόννη
35. Burgel Guy (επιμ.) 1989, *Η Νεοελληνική Πόλη*, Εξάντας, Αθήνα
36. Cane Hal 1995, *Το Μεταναστευτικό Κύμα*, στο: Brown Lester (επιμ.) κ.α. 1995, *Η Κατάσταση Του Πλανήτη 1995*, ελληνική έκδοση, ΔΙΠΕ, Αθήνα
37. Carson Rachel 1994, *Silent Spring* Αρχική Έκδοση: 1962, Houghton Mifflin Cpmpany, Νέα Υόρκη

38. Carter Neil 1996, *Worker Co-Operatives and Green Political Theory*, στο: Doherty Brian & De Geus Marius (ed) 1996, *Democracy & Green Political Thought*, Routledge, Λονδίνο – Νέα Υόρκη
39. Castoriadis Cornilios 1976, *Reflexions Sur Le Developpement Et La Ratioanlite*, Esprit, No 5, Μάιος 1976.
40. Châtelet Francois & Pisier-Kouchner Evelyne 1982, *Οι Πολιτικές Αντιλήψεις του 20ου Αιώνα*, Εκδόσεις Ράππα, Αθήνα
41. Comelio Christian 1991, *Αποδοτικότητα Και Κοινωνία: Σημειώσεις Για Τα Κριτήρια Ορθολογικότητας Της Εμπορευματικής Οικονομίας*, στο: Forum Των Δελφών 1991, *Φιλοδοξίες Και Ψευδαισθήσεις Της Συνεργασίας Ευρώπης Και Τρίτου Κόσμου: Λομε Iv*, Εξάντας, Αθήνα
42. Commission Of The European Communities 1993, *Towards Sustainability*, E.C.- DG XI, Βρυξέλλες
43. Commoner Barry 1966, *Science And Survival*, Jonathan Cape, Λονδίνο
44. Commoner Barry 1971, *The Closing Circle: Nature, Man and Technology*, M. E. Sharp Inc., Νέα Υόρκη
45. Dahl Lyon Arthur 1996, *The Eco Principle*, Zed Books, Λονδίνο
46. Dahrendorf Ralf 1983, *Die Chancen der Krise: Über Krise des Liberalismus*, Στουτγάρδη
47. Dalai Lama 1999, *Ancient Wisdom, Modern World*, Little Brown, Λονδίνο
48. Dalton & Kuehler (ed.) *Challenging the Political Order: New Social and Political Movements in Western Democracies*, Polity, Οξφόρδη
49. Daly Herman 1996, *Beyond Growth*, Beacon Press, Βοστώνη
50. Déleage Jean Paul 1993, *Οικολογία: Μια Ανθρώπινη Διαχείριση Της Βιόσφαιρας*, Νέα Οικολογία τ. 109
51. Déleage Jean Paul 1991, *Une Histoire De L' Ecologie*, La Decouverte, Paris
52. Demertzis Nicolas 1995, *Greece: Greens At The Periphery*, στο: Richardson D. & Rootes Ch., *The Green Challenge, The Development Of Green Parties In Europe*, 1995, Routledge, Λονδίνο-Νέα Υόρκη
53. Descola Philippe & Pálsson Gisli 1996, *Introduction*, στο: *Nature And Society, Anthropological Perspectives*, Routledge, Λονδίνο - Νέα Υόρκη
54. Dobbe Maurice 1984, *Οικονομική Ανάπτυξη και Υπανάπτυκτες Χώρες*, Στοχαστής, Αθήνα
55. Dobson Andrew 1996, *Democratising Green Theory: Preconditions and Democracy*, στο: Doherty Brian & De Geus Marius (ed) 1996, *Democracy & Green Political Thought*, Routledge, Λονδίνο – Νέα Υόρκη
56. Doherty Brian & De Geus Marius (ed) 1996, *Democracy & Green Political Thought*, Routledge, Λονδίνο – Νέα Υόρκη

57. Dorselaer Jacques 1984, *Methodologie pour Réaliser un Travail de Fin D' Etudes*, Editions du C.R.I.D., Βρυξέλλες
58. Dron Dominique 1995, *Environnement Et Choix Politiques*, Flammarion, Παρίσι
59. Dumont René 1978, *Μόνο Μια Σοσιαλιστική Οικολογία*, Δωδώνη, Αθήνα
60. Economist 1993α, *The Greening of Protectionism*, 27-2-1993
61. Economist 1993β, *Tree Mischief*, 1-5-1993
62. Eder Klaus 1996, *The Institutionalisation of Environmentalism: Ecological Discourse and the Second Transformation of the Public Sphere*, στο: Lash Scott et al (ed.) 1996, *Risk, Environment and Modernity*, Sage Publications, Λονδίνο
63. Encarta Encyclopedia 1997, Microsoft Corporation, ηλεκτρονική εγκυκλοπαίδεια
64. Engels Friedrich χ.χ., *Διαλεκτική της Φύσης*, Αναγνωστίδης, Αθήνα
65. EPA 1998α, *Enforcement and Compliance Assurance Accomplishments Report*, Ουάσιγκτον
66. EPA 1998β, *Clean Air Act*, www.epa.gov, 2-9-1999.
67. EPA 1999, *Oil Spill Program Update*, Vo. 2, no. 2, Ουάσιγκτον
68. Esteva Gustavo 1992, *Development* στο: Sachs Wolfgang (ed.) 1992α, *The Development Dictionary*, Zed Books, Λονδίνο
69. European Commission 1995, *Europeans and the Environment*, έρευνα του Ευρωβαρόμετρου
70. Eyerman Ron & Jamison Andrew 1991, *Social Movements, a Cognitive Approach*, Polity Press, Κέιμπριτζ
71. Flavin Christopher 1999, *Reinventing the Energy System*, στο: Brown Lester et al 1999, *The State of the World 1999*, W. W. Norton & Co, Νέα Υόρκη-Λονδίνο
72. Friends Of The Earth-Netherlands 1994, *Sustainable Netherlands, Action Plan*, Άμστερνταμ
73. Galbraith John Kenneth 1970, *Η Κοινωνία της Αφθονίας*, Παπαζήσης, Αθήνα.
74. Georgescu - Roegen Nicholas 1971, *The Entropy Law and the Economic Process*, Harvard University Press, Κέιμπριτζ Μασαχουσέτης
75. Goldsmith Edward 1993, *Εμπορευόμενοι Τόπους, Εμπορευόμενοι Ανθρώπους*, Νέα Οικολογία, τ. 110
76. Gore Al 1992, *Earth in the Balance*, Houghton Mifflin Company, Βοστώνη - Νέα Υόρκη
77. Gorz André 1985, *Υπάρχει Οικολογική Απάντηση στην Κρίση;*, Νέα Οικολογία, τ.14
78. Gorz André 1986α, *Αντίο Προλεταριάτο*, Νέα Σκέψη, Αθήνα
79. Gorz André 1986β, *Οι Δρόμοι του Παράδεισου*, Κομμούνα, Αθήνα
80. Gorz André 1993, *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός, Οικολογία*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα
81. Gouldner Alvin 1979, *The Future of the Intellectuals and the Rise of the New Class*, McMillan, Λονδίνο-Νέα Υόρκη.

82. Gramsci Antonio 1972, *Οι Διανοούμενοι*, Στοχαστής, Αθήνα
83. Grant Wyn (ed.) et al 2000, *Environmental Policy, Social Exclusion & Climate Change (EPSECC)*, ευρωπαϊκή έρευνα στην οποία συμμετείχαν οι εξής φορείς: University of Warwick (συντονιστής Wyn Grant), Oeko Institut (συντονιστής Matthias Bergmann), Synergo (συντονιστής Michal Arendt), Πάντειον πανεπιστήμιο (συντονιστής Ηλίας Κατσούλης) ΔΙΠΕ - Νέα Οικολογία (συντονιστής Γιάννης Σακιώτης), http://www.oeko.de/deutsch/energie/epsecc/index.htm, 10-4-2000, Oeko Institut, Βερολίνο
84. Grundmann Reiner 1995, *Ο Μαρξισμός Ενώπιον της Οικολογικής Κρίσης*, στο: Βλάχου Αδριάννα κ.α. 1995, *Κοινωνία Και Φύση*, Δελφίνι, Αθήνα
85. Harle Nigel 1990, *The Ecological Impact of Over-Development: A Case Study from the Limburg Borderland*, σελ.: 182-189, Περιοδικό Ecologist, Vol 20, No 5, Σεπτ.- Οκτ. 1990
86. Hayward Tim 1995, *Ecological Thought – an Introduction*, Polity, Κέημπριτζ
87. ICPQL (International Committe On Population And Quality Of Life) 1996, *Caring for the Future*, Oxford University Press, Οξφόρδη Και Νέα Υόρκη
88. Illich Ivan 1992, *Needs* στο: Sachs Wolfgang (ed.) 1992α, *The Development Dictionary*, Zed Books, Λονδίνο
89. Illich Ivan 1991, *Προστατεύοντας την Παγκόσμια Οικολογία*, περ. Αρνούμαι, τ. 4 (περίοδος β'), άνοιξη 1991
90. Inglehart Roland 1977, *The Silent Revolution: Changes in Values And Political Styles Among Western Democracies*, Princeton University Press, Πρίνστον
91. Inglehart Roland 1990, *Culture Shift in Advanced Industrial Society*, Princeton University Press, Πρίνστον
92. Jänicke Martin & Weidner Helmut (ed.) 1995, *Successful Environmental Policy, A Critical Evaluation Of 24 Cases*, Edition Sigma, Βερολίνο
93. Jänicke Martin & Weidner Helmut 1995, *Introduction*, στο: Jänicke M & Weidner H. (ed.) 1995, *Successful Environmental Policy, A Critical Evaluation Of 24 Cases*, Edition Sigma, Βερολίνο
94. Jänicke Martin 1992, *Η Αποτυχία Του Κράτους*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη
95. Jänicke Martin et al 1993, *Ecological Aspects Of Structural Change* (Report), Freie Universitat Berlin, Berlin
96. Katsoulis Ilias 1995, *Reduction Of Road Traffic In Athens, Greece*, στο: Jänicke M & Weidner H. 1995, *Successful Environmental Policy, A Critical Evaluation Of 24 Cases*, Edition Sigma, Βερολίνο
97. Kempf Hervι, 1991, *L' économie á L' Épreuve De L' Écologie*, Hatier, Παρίσι
98. Kormondy Edward 1969, *Concepts of Ecology*, Prentice Hall, Λονδίνο

99. Kruszevska I. & Thorpe B. 1995, *What is Clean Production - Strategies to Promote Clean Production,* ειδική έκθεση, Greenpeace International, Άμστερνταμ
100. Laclau Ernesto 1997, *Για την Επανάσταση της Εποχής μας*, Νήσος, Αθήνα
101. Lash Scott et al (ed.) 1996, *Risk, Environment and Modernity*, Sage Publications, Λονδίνο
102. Le Monde 1995, *80 Millions d' Enfants au Travail dans le Monde,* 4-11-1995
103. Legett Jeremy 1992, *The Ill Winds of Change,* Guardian, 2-10-1992
104. Lenin Vladimir Illich 1960, *The development of Capitalism in Russia, τ. 3,* Lawrence & Wishart, Λονδίνο
105. Lenin Vladimir Illich χ.χ., *Τι να Κάνουμε;* Κλασσικά Κείμενα, Αθήνα
106. Lipietz Alain 1990, *Αυταπάτες Και Θαύματα*, Εξάντας, Αθήνα
107. Lipietz Alain 1993, *Πέντε Προτάσεις Των Γάλλων Πράσινων Για Την Ανεργία*, Συνέντευξη, Νέα Οικολογία, τ. 110
108. Lippmann Walter 1997, *Public Opinion,*Free Press, Νέα Υόρκη (αρχική έκδοση 1941, Macmillan)
109. Lohmann Larry 1990, *Whose Common Future?*, Ecologist, Vol. 20, No 3, Μάι. - Ιούν. 1990
110. Lovelock James & Margulis Lynn 1979, *Gaia: A New Look at Life on Earth,* Oxford University Press, Οξφόρδη
111. Luhmann Niklas 1989, *Ecological Communication*, The University of Chicago Press, Σικάγο
112. Madoto Rita 1996, Ο Οικοκαπιταλισμός. Το Περιβάλλον ως Μεγάλη Επιχείρηση, Στάχυ, Αθήνα
113. Manheim Karl 1977, *Ideology and Utopia,* Harvest Book, Νέα Υόρκη.
114. Marx Karl 1961, *Capital, τ.* 3, Λονδίνο
115. Marx Karl 1975, *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα,* Γλάρος, Αθήνα
116. Maslow Abraham 1954, *Motivation and personality,* Harper, Νέα Υόρκη
117. McLean Brian 1997, *Evolution of Marketable Permits: The U.S. Experience With Sulfur Dioxide Allowance Trading*, International Journal of Environmental and Pollution, Vol. 8, Nos. 1/2
118. Meadows D.H., Meadows D.L., Randers J. 1999, *Πέρα από τα Όρια*, Οικολογική Κίνηση Καλαμάτας, Καλαμάτα
119. Meadows D.H., Meadows D.L., Randers J., Behrens W.N., 1972, *The Limits To Growth: A Report For The Club Of Rome's Project On The Predicament Of Mankind*, New American Library Publishes Signet, Νιού Τζέρσεϋ
120. Mellos Koula, 1988, *The Conception of "Reason" in Modern Ecological Theory,* Canadian Journal of Political Science, XXI: 4, 1988.
121. Mills Mike 1996, *Green Democracy: The Search for an Ethical Solution*, στο: Doherty Brian & De Geus Marius (ed) 1996, *Democracy & Green Political Thought*, Routledge, Λονδίνο – Νέα Υόρκη

122. Milton Kay 1996, *Environmentalism and Cultural Theory*, Routledge, Λονδίνο – Νέα Υόρκη
123. Morin Edgar & Kern Anne-Brigite 1996, *Γη-Πατρίδα,* Οδυσσέας, Αθήνα
124. Morin Edgar 1990, *Η Οικολογικοποίηση Της Σκέψης*, στο: Καραμπελιάς Γ. (επιμ.) κ.α. 1990, *Η Οικολογικοποίηση της Σκέψης*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα
125. Morin Edgar 1989, *La Penseé Ecologiseé*, Monde Diplomatique, Οκτ. 1989
126. Norel Philippe 1997, *Problèmes Du Développement Économique*, Seuil, Παρίσι
127. Nouschi Marc 1997, *Croissance, Fluctuations et Crises,* Seuil, Παρίσι
128. Offe Claus 1976, *Crises Of Crisis Management: Elements Of A Political Crisis Theory*, International Journal Of Politics
129. Osborn F. 1948, *Our Plundered Planet*, Little Brown, Βοστώνη
130. Parsons Talcott 1964, *Essays in Sociological Theory,* Free Press, Νέα Υόρκη.
131. Passé René 1987, *Στα Πρόθυρα Μιας Επανάστασης*, Νέα Οικολογία, τ.33-34
132. Pearce David et al 1996 (πρώτη έκδοση: 1989), *Blueprint For A Green Economy*, Earthscan, Λονδίνο
133. Prigozine Ilya 1997, *The End of Certainty: Time, Chaos and the New Laws of Nature,* Free Press, New York
134. Ramonet Ignacio 1992, *La Foudre Et Le Ciel*, Le Monde Diplomatique, Ιούλ. 1992
135. Ramonet Ignacio 1997, *Γεωπολιτική του Χάους*, Πόλις, Αθήνα
136. Rhein Catherine χ.χ., *Management of Social Transformation Project (MOST)* http://www.unesco.org/most/strates/rhein1.htm, 25-8-1999, UNESCO
137. Ribes Jean Paul χ.χ., *Οικολόγοι Και Πολιτική*, Παρατηρητής
138. Richardson D. - Rootes Ch. (ed.) 1995, *The Green Challenge, The Development of Green Parties in Europe*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη
139. Ridell Robert, 1981, *Ecodevelopment, Economics, Ecology And Development, An Alternative To Growth Imperative Models*, St. Martin's Press, Νέα Υόρκη
140. Roodman David 1996, *Paying The Piper: Subsidies, Politics And The Environment*, Worldwatch Institute, Ουάσιγκτον
141. Roodman David 1999, *Building a Sustainable Society*, στο: Brown Lester (ed.) et al 1999, *The State of the World 1999,* W. W. Norton & Co, Νέα Υόρκη-Λονδίνο
142. Rostow Wladimir 1963, *Les Étapes De La Croissance Economique*, Points, Παρίσι
143. Sachs Aaron 1996, *Η Κληρονομιά Του Humboldt Και Η Αποκατάσταση Της Επιστήμης*, Νέα Οικολογία, τ. 135

144. Sachs Ignacy 1974, *Environment And Styles Of Development*, Περ. "Environment In Africa", Δεκ. 1974, Vol.1, Part.1

145. Sachs Ignacy 1982α, *Wasteland Or Garden Planet?*, Περ. "Populi", Vol.9, Part 3

146. Sachs Ignacy 1986, *Για Την Οικοανάπτυξη*, Συνέντευξη Στο Περιοδικό Νέα Οικολογία, τ. 21-22, Ιούλ. - Αυγ. 1986

147. Sachs Ignacy 1993, *L' Écodeveloppement*, Syros, Παρίσι

148. Sachs Wolfgang & Olayinka Koso-Thomas 1999, *Planet Dialectics: Explorations in Environment and Development*, Zed Books, Λονδίνο

149. Sachs Ignacy 1982, *Environment And Development Revisited: Ten Years After Stockholm Conference*, Alternatives, V. 3

150. Sachs Wolfgang (ed.) 1992α, *The Development Dictionary*, Zed Books, Λονδίνο

151. Sachs Wolfgang (ed.) 1992β, *Development, A Guide To The Ruins*, New Internationalist No 232

152. Sachs Wolfgang (ed.) 1992γ, *The Discovery of Poverty*, New Internationalist No 232

153. Sakiotis Yiannis, 1995, *Sustainable Greece In A Sustainable Europe*, Έκθεση, Friends Of The Earth Europe & International Institute For Environmental Studies Νέα Οικολογία, Βρυξέλλες-Αθήνα

154. Samuel Pierre 1990, *Οικολογικό Μανιφέστο*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα

155. Samuel Pierre 1992, *Το Φαινόμενο του Θερμοκηπίου*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα

156. Sarkar Saral, *Accommodating Industrialism: A Third World View Of The West German Ecological Movement*, Ecologist, Vol. 20, No. 4, Ιούλ. - Αύγ. 1990

157. Schernchorn Gerhard 1992, *Το Παράδοξο Της Ευημερίας*, Νέα Οικολογία, τ.91

158. Schumacher E.F. 1973, *The Small is Beautiful*, Harper Collins, Νέα Υόρκη

159. Schumpeter Joseph 1972, *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός Και Δημοκρατία*, ΚΕΠΕ, Αθήνα

160. Shiva Vandana (ed.) 1991, *Biodiversity, Social & Ecological Perspectives*, Zed Books, Λονδίνο

161. Shiva Vandana 1991, *Biodiverity, Biotechnology and Profits*, στο: Shiva Vandana (ed.) 1991, *Biodiversity, Social & Ecological Perspectives*, Zed Books, Λονδίνο

162. Simonet Dominique 1991, *L' Ecologisme*, Puf, Παρίσι

163. Spangenberg Joachim 1994, *Towards Sustainable Europe - The Study*, Wuppertal Institute & Friends of the Earth-Europe, Βούπερταλ

164. Spretnak Ch.- Capra F. 1990, *Η Πράσινη Πολιτική*, Ωρόρα, Αθήνα

165. Sram Engelbert 1986α, *Αλφαβητάρι Της Οικολογίας, Τ. Α'*, Αίολος, Αθήνα

166. Sram Engelbert 1986β, *Αλφαβητάρι Της Οικολογίας, Τ. Β'*, Αίολος, Αθήνα

167. *The Norton Anthology of English Literature*, vol.1 19993, W.W. Norton & Co, Νέα Υόρκη - Λονδίνο

168. The Ecologist 1992, *Whose Common Future?*, Vol 22, No4, Ιούλ. - Αύγ. 1992, ειδικό τεύχος

169. Tinker Jon, 1975, *Cocoyoc: The New Economics,* New Scientist, 4 Σεπτ.1975

170. Todaro Michael 1998, *Economic Development*, Longman, Λονδίνο & Νέα Υόρκη

171. Tokar Brian 1993, *An Environmental Presidency?* Z Magazine, Απρ. 1993

172. UNEP 1994, *Government Strategies and Policies for Cleaner Production,* UN, Παρίσι

173. UNEP, WWF (World WildLife Fund) & IUCN (International Union for the Conservation of Nature) 1991, *Caring for the Earth: A strategy for Sustainable Living*, Γκλαντ Ελβετίας, 1991

174. UNRISD United Nations Research Institute On Social Development 1970, *Contents And Measurements of Socioeconomic Development*, Γενεύη

175. USCG (United States Cost Guard) 2001, *Statistics on Oil Spills in USA*, http://www.uscg.mil/hq/g-m/nmc/response/stats, 25-1-2001

176. UN Commission For Environment & Development 1987, *Our Common Future*, UN, Νέα Υόρκη

177. Vidal John (ed.) 1992, *Earth, (ειδικό τεύχος για τη Συνδιάσκεψη των Η.Ε. στο Ρίο)*, Guardian Ιούλ. 1992

178. Wallerstein Immanouel 1987, *Ιστορικός Καπιταλισμός*, Θεμέλιο, Αθήνα

179. Weber Max 1978, *Η Προτεσταντική Ηθική Και Το Πνεύμα Του Καπιταλισμού*, Gutenberg, Αθήνα

180. Webster Andrew 1984, *Introduction To The Sociology Of Development*, Macmillan, Νέα Υόρκη

181. World Bank, *World Development Report 1991*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη

182. Αγροτοπεριβαλλοντική Ομάδα Ασημίου Κρήτης 1997, *Βιολογική Καλλιέργεια Ελιάς*, ΔΗΩ, τ.4

183. Αδαμακόπουλος Τριαντάφυλλος.1992, *Τουρισμός στο Αγροτικό και Δασικό Περιβάλλον*, Νέα Οικολογία, τ. 92

184. Αλαχιώτης Σταμάτης 1994, *Για μια Σύγχρονη Οικολογική Άποψη*, Νέα Οικολογία, τ. 115

185. Αλαχιώτης Σταμάτης 2000, *Το Γονίδιο, το «Τζίνι» και τα Νεοφανή Προϊόντα,* ΤΟ ΒΗΜΑ, 07-05-2000

186. Αναγνώστου Χάρης 1994, *Βροχές και Φερτά Υλικά*, Νέα Οικολογία, τ. 112

187. Αποστόλου Ευάγγελος 2000, *Το Δασικό Οικοσύστημα στο Στόχαστρο*, ΑΥΓΗ, 19-11-2000

188. ΑΥΓΗ 1998α, *Καμπάνες στον Αυλώνα,* 22-1-1998

189. ΑΥΓΗ 1998β, *Χωματερές και Πυρκαγιές,* 8-7-1998

190. ΑΥΓΗ 2000α, *Η Ασφάλεια στη Ναυσιπλοΐα Απαιτεί Δημόσιο Έλεγχο,* 30-11-2000

191. ΑΥΓΗ 2000β, *Οικολόγοι υπέρ των ψηφοδελτίων Συνεργασίας του ΣΥΝ,* 6-4-2000

192. ΑΥΓΗ 2000γ, *Ψηφίζουν ΠΑΣΟΚ πρώην μέλη αριστερών οργανώσεων*, 1-4-2000

193. Βαΐτσος Κώστας - Γιαννίτσης Τάσος 1992, *Η Μεταπολεμική Οικονομική Μεγέθυνση,* στο Σακελλαρόπουλος Θεόδωρος (επιμ.) 1992, *Οικονομία και Πολιτική στη Σύγχρονη Ελλάδα, τ. Α',* Πληροφόρηση, Αθήνα

194. Βαλαβανίδης Αθανάσιος 1994, *Ο Εφιάλτης των Τοξικών Αποβλήτων*, Νέα Οικολογία, τ.122

195. Βαλαώρα Τζώρτζια 1998, *Οικολογικές Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις, Σημαντικό Κοινωνικό Κεφάλαιο της Εποχής μας*, Οικοτοπία, τ. 10 (νέα περίοδος)

196. Βασιλάκης Κώστας 1993, *Φράγματα του Νέστου*, Νέα Οικολογία, τ. 101

197. Βεργόπουλος Κώστας 1986, *Η Από-Ανάπτυξη Σήμερα;*, Εξάντας, Αθήνα

198. Βλάχου Αδριάννα κ.α 1995, *Κοινωνία και Φύση*, Δελφίνι, Αθήνα

199. Βούγιας Σπύρος 1990, *Κυκλοφορία και Περιβάλλον*, στο: Συλλογικό 1990, *Οικολογία, Πόλη, Αυτοδιοίκηση* 1990, Γραφείο Οικολογικής Πληροφόρησης, Αθήνα

200. Γενική Γραμματεία Δασών Και Φυσικού Περιβάλλοντος 1992, *Αποτελέσματα Πρώτης Εθνικής Απογραφής Δασών*, Αθήνα

201. Γεωργιάδου Βασιλική 1992α, *Η Ανασύσταση του Ολοκληρωτικού Παραδείγματος, Μερικές Προκαταρκτικές Παρατηρήσεις*, Νέα Οικολογία, τ. 89

202. Γεωργιάδου Βασιλική 1992β, *Τα Όρια του Συστήματος Κοινωνικής Ασφάλειας και η "Νέα Αρωγή"*, στο: (Συλλογικό) 1992, *Συντηρητισμός, Φιλελευθερισμός, Σοσιαλισμός*, Βιβλιοπωλείον Της Εστίας, Αθήνα

203. Γεωργιάδου Βασιλική 1998, *Οι Νέοι Ενδεείς και το Κράτος - Πρόνοια*, Οικοτοπία τ.8 (νέα περίοδος)

204. Γεωργιάδου Βασιλική 1999, *Οι Διακινδυνεύσεις στην Ύστερη Νεωτερικότητα. Μια Πολιτική-Κοινωνιολογική Ανάλυση "*, στο Λουλούδης Λ. , Γεωργιάδου Β. & Σταυρακάκης Γ. 1999, *Φύση, Κοινωνία, Επιστήμη στην Εποχή των "Τρελών Αγελάδων", Διακινδύνευση και Αβεβαιότητα*, Νεφέλη, Αθήνα

205. Γεωργιάδου Έλλη 1992, *Χτίζουμε ή Χτίζουμε τη Γυναίκα του Πρωτομάστορα;*, Νέα Οικολογία, τ. 90

206. Γεωργόπουλος Αλέξανδρος 1991, *Οικολογία και Ειρήνη, μια Πρώτη Προσέγγιση*, Περ. Αρνούμαι, τ.4, άνοιξη 1991, Θεσσαλονίκη

207. Γεωργόπουλος Αλέξανδρος 1998, *Γη, Ένας Μικρός και Εύθραυστος Πλανήτης*, Gutenberg, Αθήνα

208. Δεκλερής Μιχαήλ και Καραμανώφ Μαρία 2000, *Συνεχίζεται ο διάλογος περί αρμοδιοτήτων ΣτΕ*, Η Καθημερινή, 8 Οκτ. 2000

209. Δεληγιώργη Αλεξάνδρα 1994, *Τεχνο-Επιστήμη, Ιστορικο-Κριτική Θεωρία Και Περιβάλλον Στα Τέλη Του Αιώνα*, στο: Ρόκος (Επιμ.) 1994, *Επιστήμες Και Περιβάλλον Στα Τέλη Του Αιώνα, Προβλήματα Και Προοπτικές*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα

210. Δεμερτζής Νίκος 1989, *Κουλτούρα, Νεωτερικότητα, Πολιτική Κουλτούρα*, Παπαζήσης, Αθήνα

211. Δεμερτζής Νίκος 1993α, *Κόμματα "Νέας Πολιτικής": Πολιτικές και Πολιτισμικές Ορίζουσες*, Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης, τ.1, Ιαν. 1993, Θεμέλιο

212. Δεμερτζής Νίκος 1993β, *Το Πράσινο Κίνημα και το Πράσινο Κόμμα στην Ελλάδα*, Διαβάζω, τ. 318, 15 Σεπτ. 1993

213. Δεμερτζής Νίκος 1994, *Οι Ιδεολογίες και η Αναπαραγωγή της Κοινωνίας*, στο: Λίποβατς Θ. - Δεμερτζής Νίκος 1994, *Δοκίμιο για την Ιδεολογία*, Οδυσσέας, Αθήνα

214. Δεμερτζής Νίκος 1995, *Μεταβιομηχανική Κοινωνία και Διανοούμενοι*, στο: Συλλογικό 1995, *Τιμή Γεωργίου Κ. Βλάχου*, Σάκκουλας, Αθήνα

215. Διαμαντόπουλος Θανάσης 1992, *Οικολογισμός και Πολιτική*, Παπαζήσης, Αθήνα

216. Δωροβίνης Βασίλης 1996α, *Ελευθερία Πρόσβασης στην Περιβαλλοντική Πληροφόρηση*, Ελληνική Εταιρεία για την Προστασία του Περιβάλλοντος και της Πολιτιστικής Κληρονομιάς, Αθήνα

217. Δωροβίνης Βασίλης 1996β, *Η Πολιτιστική Κληρονομιά της Χώρας*, στο: Παπασπηλιόπουλος Σπ. (επιμ.) 1996, *Το Περιβάλλον Στην Ελλάδα 1991-1996*, Κίνηση Πολιτών, Αθήνα

218. ΕΚΚΕ/ΙΑΑΚ, Ομάδα Περιβάλλοντος 1998, *Ευρετήριο Μη Κυβερνητικών Οικολογικών - Περιβαλλοντικών Οργανώσεων*, ηλεκτρονική βάση δεδομένων, ΕΚΚΕ, Αθήνα

219. Ελευθεριάδου Εύη 1998, *Τα Δάση μας Αντέχουν*, ΤΑ ΝΕΑ, 8-7-1998

220. ΕΣΥΕ 1996, *Στατιστική Επετηρίδα της Ελλάδος 1994-1995*, ΕΣΥΕ, Αθήνα

221. Εταιρία Ελληνικών Σπουδών 1966α, *Πρακτικά 6ου Πανελλήνιου Συνεδρίου Τμημάτων*, Ηράκλειο

222. Εταιρία Ελληνικών Σπουδών 1966β, *Πρακτικά 1ου Παγκρήτιου Συνεδρίου*, Χανιά

223. Εταιρία Ελληνικών Σπουδών χ.χ., *Καταστατικό*, Αθήνα

224. Ευθυμιόπουλος Ηλίας 1985, *Τεχνολογία και Ανάπτυξη*, Νέα Οικολογία τ. 4

225. Ευθυμιόπουλος Ηλίας 1988, *Εκσυγχρονισμός και Μεταρρύθμιση*, Νέα Οικολογία, τ. 9

226. Ευθυμιόπουλος Ηλίας 1992α, *Περιβαλλοντικοί Φόροι, Πράσινες και Γκρίζες Αποχρώσεις*, Νέα Οικολογία, τ. 87

227. Ευθυμιόπουλος Ηλίας 1992β, *Μετά τη Συνάντηση της Γης, η Δύσκολη Πορεία προς τη Διατηρήσιμη Ανάπτυξη*, Νέα Οικολογία, τ. 93-94

228. Ευθυμιόπουλος Ηλίας 1994, *Φόρος στην Ενέργεια, Δυνατότητες και Αδιέξοδα μιας Πολιτικής*, Νέα Οικολογία, τ.119

229. Ευθυμιόπουλος Ηλίας 1996, *Μια Νέα Αντίληψη Στην Περιβαλλοντική Πολιτική*, Νέα Οικολογία, τ. 136

230. Ευθυμιόπουλος Ηλίας 1997, *Ο Πίθος Της Ανάπτυξης*, ΤΑ ΝΕΑ, 17-9-1997

231. Ζολώτας Ξενοφών 1982, *Οικονομική Μεγέθυνση και Φθίνουσα Κοινωνική Ευημερία*, Τράπεζα Της Ελλάδος, Αθήνα

232. Ζώταλης Γιώργος 1998, *Δύσκολες Ώρες για την Καπιταλιστική Διεθνοποίηση*, Οικοτοπία, τ. 10 (νέα περίοδος)

233. Θεοδωράτος Θεόδωρος 1993, *Η Σημασία της Βιολογικής Ποικιλότητας στη Γεωργία*, Νέα Οικολογία τ. 109

234. ΙΓΜΕ χ.χ., *Η Ελληνική Μεταλλευτική Δραστηριότητα 1988-1989*, Αθήνα

235. Ιωακειμίδης Παναγιώτης 1998, *Πόσο Αριστερή είναι η Συνθήκη του Άμστερνταμ;*, Εφ. Αυγή, 15 Μαρ. 1998

236. Ιωάννου Χρήστος 1997, *Υδατική Ανάπτυξη στην Κύπρο*, Οικοτοπία, τ. 3 (νέα περίοδος)

237. Καζάκος Πάνος 1997, *Οικονομική Ανάπτυξη και Κίνδυνοι για το Φυσικό Περιβάλλον*, στο: Καραφωτιάς Π. (Επιμ.) 1997, *Το Δικαίωμα στο Περιβάλλον, Προσβολές Και Προστασία Του*, Σάκκουλας, Αθήνα

238. Καθημερινή 1992, *Η Ώρα της Εκδικήσεως*, 4/6/1992, εκδοτικό σημείωμα

239. Καθημερινή 2001α, *Κόντρα για το Δασοκτόνο Άρθρο 24*, 8 Φεβ. 2001

240. Καθημερινή 2001β, *Προ Κενών Εδράνων Έκλεισε το Άρθρο* 24, 9 Φεβ. 2001

241. Καϊτατζής Φίλης 1998α, *Πού Χάθηκε η Δυναμική των Πράσινων;*, Ελευθεροτυπία, 22/6/1998

242. Καϊτατζής Φίλης 1998β, *Η Γη που Πνίγουμε*, Ελευθεροτυπία 12/11/1998

243. Καλοπίσης 1991, *Η Θερμική Ρύπανση του Περιβάλλοντος και τα Όρια της Οικονομικής Ανάπτυξης*, Παπαζήσης, Αθήνα

244. Καλοπίσης Γιάννης & Προμπονάς Μιχάλης 1993, *Επί του Δεύτερου Θερμοδυναμικού Αξιώματος*, Νέα Οικολογία τ. 104

245. Καραμπακάκης Βασίλης 1993, *Ζήτω ο Κοινοτισμός, με το Κράτος όμως τι Γίνεται;* Νέα Οικολογία, τ. 101

246. Καραμπελιάς Γιώργος 1993, *Απολογισμός μιας Απόπειρας*, στο: Αλαβάνος Α. κ.α. *14 Κείμενα Για Την Αριστερά*, Ερωδιός, Αθήνα

247. Καραμπελιάς Γιώργος 1995, *Στα Μονοπάτια της Ουτοπίας*, Νέα Σύνορα - Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα

248. Καρασμάνης Βασίλης 1990, *Το Πρόβλημα των Αξιών στην Οικολογία*, Νέα Οικολογία, τ. 73

249. Καστοριάδης Κορνήλιος - Κον Μπεντίτ Ντανιέλ 1981, *Από την Οικολογία στην Αυτονομία*, Ράππας, Αθήνα

250. Καστοριάδης Κορνήλιος 1985, *Η Φαντασιακή Θέσμιση της Κοινωνίας*, Ράππας, Αθήνα

251. Καστοριάδης Κορνήλιος 1992, *Η Κατάρρευση της Δύσης, Περ. Λεβιάθαν*, τ.12 (Β' Περίοδος), 1992

252. Καστοριάδης Κορνήλιος 1993, *Η Παγκόσμια Ανισορροπία και η Επαναστατική Δύναμη της Οικολογίας*, Κοινωνία και Φύση, τ. 5

253. Καστοριάδης Κορνήλιος 1998, *Η Ορθολογικότητα του Καπιταλισμού*, Ύψιλον, Αθήνα

254. Κατσούλης Ηλίας 1985, *Κρίση Συνειδήσεως και Νοήματος: Η Κρίση της Ελληνικής Κοινωνίας*, εφημερίδα Καθημερινή, 30 Ιουλ. & 1 Αυγ. 1985

255. Κατσούλης Ηλίας 1988α, *Εισαγωγή*, στο: Κατσούλης & Ράσκε 1988, *Τα Πολιτικά Κόμματα της Δυτικής Ευρώπης*, τ. Α', Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη

256. Κατσούλης Ηλίας 1988β, *Επίμετρο για την Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας*, στο: Κατσούλης - Ράσκε 1988, *Τα Πολιτικά Κόμματα της Δυτικής Ευρώπης*, τ. Α', Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη

257. Κατσούλης Ηλίας 1992α, *Το Κράτος Μεταξύ Αποφόρτωσης και Αυτοποίησης Νεώτερες Θεωρίες*, στο: Jänicke M. 1992, *Η Αποτυχία του Κράτους*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη

258. Κατσούλης Ηλίας 1992β, *Η Σοσιαλδημοκρατική Συναίνεση στη Φιλελεύθερη Εποχή*, στο: (Συλλογικό) 1992, *Συντηρητισμός, Φιλελευθερισμός, Σοσιαλισμός*, Βιβλιοπωλείον Της Εστίας, Αθήνα

259. Κατσούλης Ηλίας 1996, *Ο Φαύλος Κύκλος της Ευημερίας*, Κέρδος, 6 Νοε. 1996

260. Κατσούλης Ηλίας 1998, *Πράσινα Κινήματα και Κοινωνία Πολιτών*, στο: Μοδινός -Ευθυμιόπουλος Η. (Επιμ.) 1998, *Οικολογία Και Επιστήμες Του Περιβάλλοντος*, Στοχαστής - ΔΙΠΕ, Αθήνα

261. Κλουτσινιώτη Ράνια 1990, *Η Χωροθέτηση της Βιομηχανίας, Βιοτεχνίας και η Σχέση της με τις Λοιπές Δραστηριότητες της Πόλης*, στο: Θεοχάρη Χρ. (Επιμ.) 1990, *Βιομηχανικές, Βιοτεχνικές Δραστηριότητες και Περιβάλλον* (Πρακτικά Διημερίδας του ΕΚΑ και του ΤΕΕ), Εργατικό Κέντρο Αθήνας, 21-22 Νοεμβρίου 1990, Αθήνα

262. Κόλλια Ζέφη 1994, *Ηχορύπανση. Η Καθημερινή Διάβρωση*, Νέα Οικολογία, τ.114

263. Κονδύλης Παναγιώτης 1991, *Η Παρακμή του Αστικού Πολιτισμού*, Θεμέλιο, Αθήνα

264. Κονδύλης Παναγιώτης 1992, *Πλανητική Πολιτική Μετα το Ψυχρό Πόλεμο*, Θεμέλιο, Αθήνα

265. Κορφιάτης Κώστας 1999, *Η Φύση υπό το Φως της Σύγχρονης Θεωρητικής Οικολογίας*, στο: Μοδινός Μιχάλης - Ευθυμιόπουλος Ηλίας (επιμ.) κ.α. 1999, *Η Φύση στην Οικολογία*, Στοχαστής - ΔΙΠΕ, Αθήνα

266. Κουβέλης Σπύρος 1995, *Διαχείριση Των Υδατικών Πόρων Στην Ελλάδα*, WWF Ελλάς, Αθήνα

267. Κουρουζίδης Σάκης 1994, *Πολίτες και Κινήματα στην Ελλάδα του '94*, Νέα Οικολογία, τ.113

268. Κούση Μαρία 1995, *Μια Κοινωνιολογική Θεώρηση των Περιβαλλοντικών Προβλημάτων*, στο: Σκούρτος-Σοφούλης 1995 (Επιμ.), *Η Περιβαλλοντική Πολιτική Στην Ελλάδα*, Τυπωθήτω, Αθήνα

269. Κουτσόπουλος Κώστας (επιμ.) 1992, *Ανάπτυξη και Σχεδιασμός: Διεπιστημονική Προσέγγιση*, έκδοση ΕΜΠ

270. Κριμπάς Κώστας 1992, *Διατηρήσιμη -Αειφόρος Ανάπτυξη ή Μηδενική;* Αντί, τ. 496, 12/6/1992

271. Κριμπάς Κώστας 1993, *Θραύσματα Κατόπτρου*, Θεμέλιο, Αθήνα

272. Λεκάκης Ι. 1995, *Περιβάλλον και Ισότητα*, στο: Σκούρτος -Σοφούλης Κ 1995, *Η Περιβαλλοντική Πολιτική Στην Ελλάδα*, Τυπωθήτω, Αθήνα

273. Λίποβατς Θάνος - Δεμερτζής Νίκος 1994, *Δοκίμιο για την Ιδεολογία*, Οδυσσέας, Αθήνα

274. Λουλούδης Λ. , Γεωργιάδου Β. & Σταυρακάκης Γ. 1999, *Φύση, Κοινωνία, Επιστήμη στην Εποχή των "Τρελών Αγελάδων", Διακινδύνευση και Αβεβαιότητα*, Νεφέλη, Αθήνα

275. Λουλούδης Λεωνίδας & Μαρτίνος Νίκος 1987, *Κρίση Του Καπιταλισμού Ή Κρίση Της Ανάπτυξης;*, Νέα Οικολογία, τ. 30

276. Λουλούδης Λεωνίδας & Μπεόπουλος Νίκος 1999 (επιμ.), *Κριτικές Προσεγγίσεις της Ανάπτυξης και της Προστασίας του Περιβάλλοντος της Υπαίθρου*, Στοχαστής/Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα

277. Λουλούδης Λεωνίδας 1986, *Πολιτοικολογίες*, Στοχαστής, Αθήνα

278. Λουλούδης Λεωνίδας 1990, *Η Γένεση της Σύγχρονης Οικολογικής Αντικουλτούρας*, Νέα Οικολογία τ.66

279. Λουλούδης Λεωνίδας 1992α, *Κοινωνικές Θεωρήσεις της Φύσης*, στο: Κουτσόπουλος (επιμ.) *Ανάπτυξη και Σχεδιασμός: Διεπιστημονική Προσέγγιση*, Παπαζήσης, Αθήνα

280. Λουλούδης Λεωνίδας 1992β, *Η Κοινή Αγροτική Πολιτική "Ανακαλύπτει" την Ύπαιθρο*, Νέα Οικολογία τ. 89

281. Λουλούδης Λεωνίδας 1995α, *Αχελώος, η Απαλοιφή του Ορθού Λόγου*, Νέα Οικολογία, τ.127

282. Λουλούδης Λεωνίδας 1995β, *Αγροτικό Περιβάλλον και Υγεία*, Νέα Οικολογία, τ.128

283. Λουλούδης Λεωνίδας 1997, *Η Βιο-Ηθική σε Έναν Αβέβαιο Κόσμο*, Αυγή, 8-2-1997

284. Λουλούδης Λεωνίδας 1998, *Οικολογία, Επιστήμη, Ουτοπία: Στην Εποχή της Δημιουργικής Αμηχανίας*, στο: Σταυρακάκης Γιάννης (επιμ.) 1998, *Φύση, Κοινωνία και Πολιτική*, Νήσος, Αθήνα

285. Λουλούδης Λεωνίδας 1999α, *Διακινδυνεύοντας τη Δημόσια Υγεία. Πολιτική Διαχείριση της Ασθένειας των Τρελών Αγελάδων* στο: Λουλούδης Λ. , Γεωργιάδου Β. & Σταυρακάκης Γ. 1999, *Φύση, Κοινωνία, Επιστήμη στην Εποχή των "Τρελών Αγελάδων", Διακινδύνευση και Αβεβαιότητα*, Νεφέλη, Αθήνα

286. Λουλούδης Λεωνίδας 1999β, ιδιωτική επικοινωνία, 14 Μαΐου 1999, Αθήνα

287. Λουλούδης Λεωνίδας 2001, *"Οικολόγος του ΠΑΣΟΚ, όπως Αλβανός Τουρίστας"*, Ο Δαίμων της Οικολογίας, τ.1, Φεβρ. 2001

288. Λουλούδης Λεωνίδας, Μπεόπουλος Ν., Θεοχαρόπουλος Γ. & Βλάχος Γ., 1995, *Γεωργία, Περιβάλλον Και Ευρωπαϊκή Αγορά*, Νέα Οικολογία, τ.124

289. Λυμπεράκη Αντιγόνη 1992, *Η Πρόκληση Της Ανάπτυξης Σε Μικρή Κλίμακα*, Παπαζήσης, Αθήνα

290. Μαρκάτος Νίκος 1994, *Νέες Προοπτικές για το Περιβάλλον*, στο: Ρόκος (Επιμ.) 1994, *Επιστήμες και Περιβάλλον στα Τέλη του Αιώνα, Προβλήματα και Προοπτικές*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα

291. Μελετόπουλος Μελέτης 1992, *Προσωπικό Ιστορικό Αρχείο*, Αθήνα

292. Μεντζελόπουλος Παναγιώτης 1994, *Ανανεώσιμες Πηγές Ενέργειας, Η Κρίσιμη Καμπή*, Νέα Οικολογία, τ.117-118

293. Μοδινός Μιχάλης - Ευθυμιόπουλος Ηλίας (επιμ.) κ.α. 1998, *Οικολογία και Επιστήμες του Περιβάλλοντος*, Στοχαστής - ΔΙΠΕ, Αθήνα

294. Μοδινός Μιχάλης - Ευθυμιόπουλος Ηλίας (επιμ.) κ.α. 1999, *Η Φύση στην Οικολογία*, Στοχαστής - ΔΙΠΕ, Αθήνα

295. Μοδινός Μιχάλης - Παρασκευόπουλος 1993, *Αττική: Μεγάλα Έργα ή Έξυπνες Παρεμβάσεις;*, Νέα Οικολογία, τ. 107

296. Μοδινός Μιχάλης (επιμ.) κ.α. 1992, *Πού Βαδίζει ο Κόσμος;*, Τροχαλία, Αθήνα

297. Μοδινός Μιχάλης (επιμ.) κ.α. 1996, *Ενέργεια και Περιβάλλον στη Βιομηχανική κ Μεταβιομηχανική Κοινωνία*, ειδική έκδοση της Νέας Οικολογίας και της Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς, Αθήνα

298. Μοδινός Μιχάλης 1987α, *Κρίση του Καπιταλισμού Ή Κρίση της Ανάπτυξης;*, Νέα Οικολογία, τ. 28

299. Μοδινός Μιχάλης 1987β, *Φύση και Κοινωνία: Η Αναζήτηση των Ισορροπιών*, Νέα Οικολογία, τ.31

300. Μοδινός Μιχάλης 1988, *Από την Εδέμ στο Καθαρτήριο, Η Γεωγραφία της Υπανάπτυξης*, Εξάντας, Αθήνα

301. Μοδινός Μιχάλης 1990α, *Τοπογραφίες*, Στοχαστής, Αθήνα

302. Μοδινός Μιχάλης 1990β, *Τίνος Κοινό Μέλλον;* Νέα Οικολογία, τ.69-70

303. Μοδινός Μιχάλης 1992α, *Βιωσιμότητα Και Πράσινα Οικονομικά*, Νέα Οικολογία, τ. 89

304. Μοδινός Μιχάλης 1992β, *Πολιτική και Θρησκεία στο Αμερικανικό Περιβαλλοντικό Κίνημα*, Νέα Οικολογία, τ. 93-94

305. Μοδινός Μιχάλης 1994, *Η Αναπτυξιακή Διαδικασία και το Περιβαλλοντικό Δίκαιο*, στο: Παπαδημητρίου (επιμ.) 1994, *Η Διείσδυση του Κοινοτικού Δικαίου Περιβάλλοντος Στην Ελλάδα*, Σάκκουλας Αθήνα-Κομοτηνή

306. Μοδινός Μιχάλης 1995α, *Αναζητώντας Νέους Δείκτες Κοινωνικής Ευημερίας*, Νέα Οικολογία, τ. 126

307. Μοδινός Μιχάλης 1995β, *Αναπτυξιακός Εθνικισμός ... και οι Υγροβιότοποι της Θράκης*, Νέα Οικολογία, τ. 128

308. Μοδινός Μιχάλης 1996α, *Η Αρχαιολογία της Ανάπτυξης*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο

309. Μοδινός Μιχάλης 1996β, *Το Πρωτεϊνικό Φιάσκο στην Οικολογική Ανθρωπολογία*, Νέα Οικολογία τ. 143, Σεπτ. 1996

310. Μοδινός Μιχάλης 1996γ, *Σύγχρονη Οικολογική Σκέψη (Βιβλιογραφικές Προτάσεις)*, ΕΚΕΒΙ, Αθήνα

311. Μουζέλης Νίκος 1978, *Νεο-Ελληνική Κοινωνία, Όψεις Υπανάπτυξης*, Εξάντας, Αθήνα

312. Μουζέλης Νίκος 1987, *Κοινοβουλευτισμός και Εκβιομηχάνιση στην Ημι-Περιφέρεια*, Θεμέλιο, Αθήνα

313. Μπάλιας Γιώργος 1992, *Για τον Οικοσοσιαλισμό*, Νέα Οικολογία, τ. 98

314. Μπάλιας Γιώργος, 1996, *Επανασκεπτόμενοι την Οικοανάπτυξη*, Νέα Οικολογία, τ. 136

315. Μπαλτάς Αριστείδης 1996, *Πρόλογος*, στο: Μοδινός 1996, *Η Αρχαιολογία Της Ανάπτυξης*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο

316. Μπάουμαν Έλμουτ 1993, *Η Ελληνική Χλωρίδα*, Ελληνική Εταιρεία Προστασίας της Φύσης, Αθήνα

317. Μπλιώνης Γιώργος 1998α, *Σέιχ-Σου, Έξι Μήνες Μετά*, Οικοτοπία, τ. 7 (νέα περίοδος)

318. Μπλιώνης Γιώργος 1998β, *Αειφόρος ανάπτυξη: Νέα Προοπτική ή Συμβιβασμός με ένα Σύστημα που Πεθαίνει;* Οικοτοπία, τ. 9 (νέα περίοδος)

319. Μπογιατζής Σταμάτης 1991, *Λωρίδες Λεωφορειοκίνησης*, Νέα Οικολογία, τ. 81-82

320. Μπούσμπουρας Δημήτρης 1992, *Οικότοποι, Ενδιαιτήματα, LIFE, για πότε όμως η Προστασία της Φύσης;*, Νέα Οικολογία, τ. 98

321. Μπριασούλη Ελένη & Σοφούλης Κώστας 1995, *Χωρικές Πολιτικές και Ποιότητα Περιβάλλοντος στην Ελλάδα 1970-1992*, στο: Σκούρτος -Σοφούλης Κ (επ.), *Η Περιβαλλοντική Πολιτική στην Ελλάδα*, Τυπωθήτω, Αθήνα

322. Ναξάκης Χάρης 1992, *Τεχνολογική Θεολογία ή Κοινωνικός Χαρακτήρας της Εξέλιξης;* Νέα Οικολογία, τ. 95

323. Ναξάκης Χάρης 1993, *Προς έναν Πράσινο Καπιταλισμό*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα

324. Ναξάκης Χάρης 1994, *Το Ανθρώπινο Κεφάλαιο και η Τοπική Ανάπτυξη*, Νέα Οικολογία, τ. 119

325. Νικολινάκος Μάριος 1974, *Οικονομική Ανάπτυξη και Μετανάστευση στην Ελλάδα*, Κάλβος, Αθήνα

326. Νικολινάκος Μάριος 1982, *Πολιτική Οικονομία του Οικολογικού Προβλήματος*,. Οικολογία & Περιβάλλον, τ. 4, Σεπτ. - Οκτ. 1982

327. Ντούρος 1989β, *Προβλήματα Διαχείρισης Προστατευόμενων Περιοχών: Η Περίπτωση της Πάρνηθας*, χειρόγραφο, Αθήνα

328. Ντούρος Γιώργος 1989α, *Η Ελλαδική Εμπειρία σε Θέματα Εθνικών Δρυμών και ο Εναλλακτικός Τουρισμός*, Χειρόγραφο, Αθήνα

329. Ντούρος Γιώργος 1992, *Οι Αιτίες των Πυρκαγιών στα Ελληνικά Δάση*, Νέα Οικολογία, τ. 92

330. Ντούρος Γιώργος 1999, *Το Ορεινό Ελλαδικό Τοπίο ως Αποτέλεσμα της Αλληλεπίδρασης Ανθρώπου - Φύσης*, στο: Μοδινός Μιχάλης - Ευθυμιόπουλος Ηλίας (επιμ.) κ.α. 1999, *Η Φύση στην Οικολογία*, Στοχαστής - ΔΙΠΕ, Αθήνα

331. Ομάδα Εμπειρογνωμόνων Για Το Αστικό Περιβάλλον Της Ευρωπαϊκής Ένωσης 1996, *Αειφόρες Πόλεις της Ευρώπης*, Ευρωπαϊκή Επιτροπή, ΓΔ XI, Βρυξέλλες

332. Παναγιωτόπουλος Βασίλης 1981, *Συσσώρευση του Κεφαλαίου και Ανάπτυξη στη Νεώτερη Ελλάδα*, στο: ΤΕΕ 1981, *Πρακτικά Συνεδρίου για την Ανάπτυξη της Ελλάδας*, τ. 1, έκδοση ΤΕΕ, Αθήνα

333. Παναγιωτοπούλου Μαρία 1999, *Οικολογικές Καταστροφές με Ευρωπαϊκή Χρηματοδότηση*, Οικοτοπία τ.14 (νέα περίοδος)

334. Παναγιωτοπούλου Ρόη 1992, *Η Εξέλιξη της Αυτοκατανάλωσης των Αγροτικών Νοικοκυριών, ή Οι Επιμένοντες Αυτοκαταναλωτικά*, στο: Σακελλαρόπουλος Θ. (επιμ.) 1992, *Οικονομία και Πολιτική στη Σύγχρονη Ελλάδα*, Πληροφόρηση, Αθήνα

335. Πανταζόπουλος Νικόλαος 1993, *Ο Ελληνικός Κοινοτισμός και η Νεοελληνική Κοινοτική Παράδοση*, Παρουσία, Αθήνα

336. Παπαγιαννάκης Λευτέρης κ.α. 1992, *Ελλειμματική Παραγωγή Ή Πλεονασματική Ζήτηση;* Νέα Οικολογία, τ.96

337. Παπαγιαννάκης Λευτέρης κ.α. 1995, *Η Κλιματική Μεταβολή, Το Ελληνικό Πρόγραμμα*, ΕΜΠ - ΥΠΕΧΩΔΕ - ΥΒΕΤ, Αθήνα

338. Παπαγιαννάκης Μιχάλης 1992, *Ευρωοικολογικά*, Νέα Οικολογία, τ.98

339. Παπαγιαννάκης Μιχάλης 1994, *Ευρωοικολογικά*, Νέα Οικολογία, τ.122

340. Παπαγιαννάκης Μιχάλης 1995, *Ευρωοικολογικά*, Νέα Οικολογία, τ.127

341. Παπαγιαννάκης Μιχάλης 1997α, *Να Πρασινίσουμε την Ευρωπαϊκή Ένωση*, Οικοτοπία, τ. 1 (νέα περίοδος)

342. Παπαγιαννάκης Μιχάλης 1997β, *Μελέτες Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων*, Οικοτοπία, τ. 6 (νέα περίοδος)

343. Παπαγιαννάκης Μιχάλης 1998α, *Παγκοσμιοποίηση και Εμπορευματοποίηση του Φυσικού Περιβάλλοντος*, Ελευθεροτυπία, 12-11-1998

344. Παπαγιαννάκης Μιχάλης 1998β, *Φόροι και Πολιτική, Ειδικώς και Γενικώς*, Αυγή, 26-11-1998

345. Παπαγιάννης Θύμιος 1995, *Αειφορία και η Νέα Αντίληψη του Χρόνου*, Νέα Οικολογία, τ. 133

346. Παπαγιάννης Θύμιος. & Συνεργάτες - Ευρωπαϊκό Ίδρυμα Για Τη Βελτίωση Των Συνθηκών Διαβιώσεως Και Εργασίας 1992, *Περιβαλλοντική Προοπτική και Ποιότητα Ζωής 1995 -2010 / Ελλάδα*, Αθήνα

347. Παπαδημητρίου Γιώργος (επιμ.) 1994, *Η Διείσδυση του Κοινοτικού Δικαίου Περιβάλλοντος Στην Ελλάδα*, Σάκκουλας, Αθήνα

348. Παπαδημητρίου Γιώργος 1993, *Περιβάλλον και Δημοκρατία*, Νέα Οικολογία, τ. 99

349. Παπαδημητρίου Ευθύμης 1995α, *Ο Απόηχος Της Ιδεολογίας Για Την Πρόοδο Και Την Ανάπτυξη Στην Ελλάδα*, Στο Σκούρτος-Σοφούλης 1995, *Η Περιβαλλοντική Πολιτική στην Ελλάδα*, Τυπωθήτω, Αθήνα

350. Παπαδημητρίου Ευθύμης 1999, *Για μια νέα Φιλοσοφία της Φύσης, η Πρόκληση της Οικολογίας και οι Απαντήσεις της Φιλοσοφίας*, Gutenberg, Αθήνα

351. Παπαϊωάννου Δημήτρης 1985, *Η Ουδετερότητα της Τεχνολογίας και οι Αντιφάσεις της Οικολογίας*, Νέα Οικολογία τ. 4

352. Παπαϊωάννου Δημήτρης 1987, *Κρίση της Ανάπτυξης ή Κρίση της Αναπτυξιολογίας*; Νέα Οικολογία τ. 32

353. Παπαϊωάννου Δημήτρης 1997, *Το Πράσινο Δέντρο της Απασχόλησης*, Τα Νέα, 18 Ιούλ. 1997.

354. Παπαϊωάννου Δημήτρης 1998, *Αηστεία σε Βάρος του Φυσικού Περιβάλλοντος*, Ελευθεροτυπία, 26-8-1998

355. Παπακριβόπουλος Βασίλης 1993, *Παγκόσμια Αγορά Αλλά Με Τι Αντίτιμο;*, Νέα Οικολογία τ. 99

356. Παπακριβόπουλος Βασίλης 1994, *Εγνατία, Νταλίκες Και Έθνος*, Νέα Οικολογία, τ.116

357. Πάπας Ιωάννης Παύλος Β' 1990, *Οικολογική Κρίση: Μια Κοινή Ευθύνη*, www.vatican.va, 21-12-1998

358. Παπασπηλιόπουλος Σπήλιος 1992, *Ανάπτυξη και Περιβάλλον*, Δελτίο Οικο-Πληροφόρηση, τ. 7, Ιούλιος 1992

359. Παπασπηλιόπουλος Σπήλιος 1995α, *Καθηγητές Οικολογίας που Μισούν την Οικολογία*, Οικονομικός Ταχυδρόμος, 9/2/1995

360. Παπασπηλιόπουλος Σπήλιος 1996α, *Επιστημονική και Πολιτική Οικολογία: Ενεργειακές και Άλλες Προσεγγίσεις*, στο: Μοδινός Μ. (επιμ.) κ.α. *Ενέργεια και Περιβάλλον στη Βιομηχανική και Μεταβιομηχανική Κοινωνία*, Νέα Οικολογία & Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα

361. Παπασπηλιόπουλος Σπήλιος, 1995β, *Επιστημονική και Πολιτική Οικολογία Στα Εφετινά Σεμινάρια Της Ερμούπολης*, Οικονομικός Ταχυδρόμος, 5 Οκτ. 1995

362. Παπασπηλιόπουλος Σπήλιος. (επιμ.) 1996, *Το Περιβάλλον στην Ελλάδα 1991-1996*, Κίνηση Πολιτών, Αθήνα

363. Παπασπηλιόπουλος Σπήλιος. 1996β, *Νέα Οργανωτικά Σχήματα*, στο: Παπασπηλιόπουλος Σπήλιος. (επιμ.) 1996β, *Το Περιβάλλον στην Ελλάδα 1991-1996*, Κίνηση Πολιτών, Αθήνα

364. Παπασταύρος Κώστας 1989, *Κύπρια Περιβαλλοντικά*, Οικολογική Κίνηση Κύπρου, Λευκωσία

365. Παπασταύρος Κώστας 1994, *Νερό Για ... Γκολφ*, Εφ. Αλήθεια, 8-5-1994.

366. Παππάς Ανδρέας 1991, *Για Έναν Οικολογικό Εκσυγχρονισμό*, Νέα Οικολογία, τ. 76

367. Παραλίκας Αποστόλης 1997, *Το Οικο-Μάαστριχ που Απουσιάζει*, Οικοτοπία τ. 1, (νέα περίοδος) Ιαν. - Φεβ. 1997

368. Παρασκευόπουλος Γιάννης 1993α, *Η Δημιουργική Κατεδάφιση της Ανάπτυξης*, Νέα Οικολογία, τ. 109

369. Παρασκευόπουλος Γιάννης 1990, *Για το Ζήτημα των Ελεύθερων Χώρων στην Πόλη*, στο: Συλλογικό 1990, *Οικολογία, Πόλη, Αυτοδιοίκηση*, Γραφείο Οικολογικής Πληροφόρησης, Αθήνα

370. Παρασκευόπουλος Γιάννης 1991, *Υπάρχει Οικολογικός Εκσυγχρονισμός;*, Νέα Οικολογία, τ. 80

371. Παρασκευόπουλος Γιάννης 1993β, *Περί Αυθαιρέτων*, Νέα Οικολογία, τ. 105-106

372. Παρασκευόπουλος Γιάννης 1993γ, *Οικολογικό Κόστος Και Αποκεντρωμένη Οικονομία*, Νέα Οικολογία, τ. 110

373. Παρασκευόπουλος Γιάννης 1994, *Ο Αναπτυξιακός Μύθος Και Η Υπέρβαση Του Εθνικισμού*, Νέα Οικολογία, τ. 117-118

374. Παρασκευόπουλος Γιάννης 1996, *Μια Οικολογική Πολιτική για τις Μεταφορές*, Νέα Οικολογία, τ. 139

375. Παρασκευόπουλος Στέφανος 1993, *Οικολογική Κρίση Και Αναπτυξιακή Διαδικασία*, Νέα Οικολογία, τ. 103

376. Πλαγιαννάκος Πάνος 1987, *Οι Ανανεώσιμες Μορφές Ενέργειας Συνιστούν την Εναλλακτική Λύση*, Νέα Οικολογία, τ. 32

377. Πλαγιαννάκος Πάνος 1990, *Καθαρά Αυτοκίνητα: Μύθος ή Πραγματικότητα;*, Νέα Οικολογία, τ. 73

378. Πολίτης Γιώργος 1993, *Εθνικοί Δρυμοί: για μια Ενεργό Προστασία Της Ελληνικής Φύσης*, Νέα Οικολογία, τ. 110

379. Προμπονάς Μιχάλης 1994, *Το Φυσικό Αέριο Αντεπιτίθεται*, Νέα Οικολογία, τ. 122

380. Προμπονάς Μιχάλης 1995, *Το Ελληνικό CO_2 Καλά Κρατεί*, Νέα Οικολογία, τ. 124

381. Προμπονάς Μιχάλης 1996, *Κίνδυνοι από τη χρήση της Πυρηνικής Ενέργειας*, στο: Μοδινός Μ. (επιμ.) κ.α. *Ενέργεια και Περιβάλλον στη Βιομηχανική και Μεταβιομηχανική Κοινωνία*, Νέα Οικολογία & Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα

382. Προμπονάς Μιχάλης 1997, *Δίκτυο Οικο-Αγροτουρισμού στην Ελλάδα*, Οικοτοπία, τ. 4 (νέα περίοδος), Ιούλ. - Αυγ. 1997

383. Ριτζούλης Γιώργος 1988, *Οι Οικονομικές Και Κοινωνικές Επιστήμες Μπροστά Στην Οικολογία*, Νέα Οικολογία, τ. 47

384. Ριτζούλης Γιώργος 1991, *Για Τη Φυσιογνωμία Της Πολιτικής Οικολογίας*, Νέα Οικολογία, τ. 76

385. Ρόκος Δ. (επιμ.) 1994, *Επιστήμες Και Περιβάλλον Στα Τέλη Του Αιώνα, Προβλήματα Και Προοπτικές*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα

386. Ρόκος Δημήτρης 1990, *Ο Διαλεκτικός Χαρακτήρας της Ανάπτυξης, ένα Διεπιστημονικό Εργαλείο για την Προσέγγισή της*, στο: Ε.Μ.Π. 1990, *Η Διεπιστημονική Προσέγγιση Της Ανάπτυξης*, Πρακτικά 1ου Διαπανεπιστημιακού Διεπιστημονικού Συνεδρίου (Μάιος 1989), Παπαζήσης, Αθήνα

387. Ρόκος Δημήτρης 1994, *Επιστήμες και Περιβάλλον στον Εικοστό Αιώνα, από την "Αθωότητα" στην Υποψία και την Ανάληψη Δράσης*, στο: Ρόκος Δ. (επιμ.) 1994, *Επιστήμες Και Περιβάλλον Στα Τέλη Του Αιώνα, Προβλήματα Και Προοπτικές*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα

388. Σακελλαρόπουλος Θεόδωρος (επιμ.) 1992, *Οικονομία και Πολιτική στη Σύγχρονη Ελλάδα, τ. Α'*, Πληροφόρηση, Αθήνα

389. Σακιώτης Γιάννης 1992, *Το Πράσινο Κίνημα μετά το Θρίαμβο των Γάλλων Πράσινων*, Νέα Οικολογία, τ. 93-94

390. Σακιώτης Γιάννης 1993, *Ελληνική Οικονομία: Δέκα Αρχές για ένα Βιώσιμο Μοντέλο Οικονομικής Διαχείρισης*, Νέα Οικολογία, τ. 102

391. Σακιώτης Γιάννης 1994α, *Ανακύκλωση Χαρτιού σε 14 Δήμους*, Νέα Οικολογία, τ. 113

392. Σακιώτης Γιάννης 1994β, *Τρελές Αγελάδες και Απορύθμιση της Δημόσιας Υγείας*, Νέα Οικολογία, τ. 116

393. Σακιώτης Γιάννης 1994γ, *Κοτόπουλα: Η Λύση στο Παγκόσμιο Διατροφικό Πρόβλημα;*, Νέα Οικολογία, τ. 117-118

394. Σακιώτης Γιάννης 1995α, *Ρύζι Γίγας*, Νέα Οικολογία, τ.123

395. Σακιώτης Γιάννης 1995β, *Η Ελληνική Κοινότητα Θύμα της Ανάπτυξης*, Νέα Οικολογία, τ. 128

396. Σακιώτης Γιάννης 1995γ, *Προς μια Βιώσιμη Ελλάδα σε μια Βιώσιμη Ευρώπη*, Νέα Οικολογία, τ.134

397. Σακιώτης Γιάννης 1996α, *Πράσινοι στη νέα Φιλανδική Κυβέρνηση*, Νέα Οικολογία, τ.140

398. Σακιώτης Γιάννης 1996β, *Πολιτεία Υψηλού Πετρελαϊκού Κινδύνου;* Αυγή, 10 Νοε. 1996

399. Σακιώτης Γιάννης 1997α, *Αντιπολιτευτική Οικολογία στην Εποχή του Εκσυγχρονισμού*, Οικοτοπία τ.1 (νέα περίοδος)

400. Σακιώτης Γιάννης 1997β, *Το Οικολογικό Έλλειμμα στην Αγροτική μας Πολιτική*, Εποχή, 19 Ιαν. 1997

401. Σακιώτης Γιάννης 1997γ, *Πολυεθνικές και Παγκόσμιο Εμπόριο Αγροτικών Προϊόντων, Ασφυκτικός Έλεγχος των Γενετικών Πόρων*, Οικοτοπία τ. 2 (νέα περίοδος)

402. Σακιώτης Γιάννης 1997δ, *Η Ρηγίλλης και του Ψειρή*, Οικοτοπία τ.2, (νέα περίοδος)

403. Σακιώτης Γιάννης 1997ε, *Το Μη Κυβερνητικό Οικολογικό Κίνημα: Παράδειγμα Δυναμικής Έκφρασης της Διεθνούς Κοινωνίας Πολιτών*, Βήμα Διεθνών Σχέσεων, τ.6, 1997

404. Σακιώτης Γιάννης 1997στ, *Η Ύδρα της Χρονοδίνης*, Οικοτοπία, τ.4 (νέα περίοδος)

405. Σακιώτης Γιάννης 1998α *Δεκάλογος για μια Οικο-Αριστερή Πολιτική*, Περ. ΑΛΦΑ, τ. 28, Απρ. 1998

406. Σακιώτης Γιάννης 1998β, *30 Χρόνια Οικολογικό Κίνημα*, Οικοτοπία, τ.9 (νέα περίοδος)

407. Σακιώτης Γιάννης 1998γ, *Οι Γερμανοί Πράσινοι Λένε Όχι στην Κοινωνία Θερμοκηπίου*, Οικοτοπία, τ.9 (νέα περίοδος)

408. Σακιώτης Γιάννης 1998δ, *Martin Jänicke: Η Παγκοσμιοποίηση Ευνοεί Καλύτερες Περιβαλλοντικές Πολιτικές*, Οικοτοπία, τ. 12 (νέα περίοδος)

409. Σακιώτης Γιάννης 2000, *Προσωπικό Αρχείο για το Ελληνικό Οικολογικό Κίνημα, Αθήνα*

410. Σαμιώτης Γιώργος - Τσάλτας Γρηγόρης 1990, *Διεθνής Προστασία Του Περιβάλλοντος*, τ.1. Παπαζήσης, Αθήνα

411. Σαμιώτης Γιώργος 1990β, *Ειδικές Ρυθμίσεις του Δικαίου του Περιβάλλοντος*, στο: Σαμιώτης - Τσάλτας 1990, *Διεθνής Προστασία Του Περιβάλλοντος*, τ.1. Παπαζήσης, Αθήνα

412. Σαμιώτης Γιώργος 1990α, *Η Εξέλιξη του Περιβαλλοντικού Προβλήματος και το Κίνημα για την Προστασία του*, στο: Σαμιώτης - Τσάλτας 1990, *Διεθνής Προστασία του Περιβάλλοντος*, τ.1. Παπαζήσης, Αθήνα

413. Σαμιώτης Γιώργος 1996, *Το Διεθνές Δίκαιο της Άγριας Ζωής*, Σάκκουλας, Αθήνα

414. Σημίτης Κώστας 1995, *Για μια Κοινωνία Ισχυρή, για μια Ισχυρή Ελλάδα*, Πλέθρον, Αθήνα

415. Σιαπκαράς Α. - Πιπεροπούλου Χ. 1994, *Περί Αναστρεψιμότητας ή μη της Στρεβλής Ανάπτυξης*, στο: Ρόκος Δ. (Επιμ.) 1994, *Επιστήμες και Περιβάλλον στα Τέλη του Αιώνα, Προβλήματα Και Προοπτικές*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα

416. Σιούτη Γλυκερία 1995, *Βιώσιμη Ανάπτυξη και Προστασία του Περιβάλλοντος*, στο: Σκούρτος-Σοφούλης 1995, *Η Περιβαλλοντική Πολιτική στην Ελλάδα*, Τυπωθήτω, Αθήνα

417. Σκλαβούνος Γεράσιμος 1989, *Συγκοινωνίες και Κοινωνική Διαίρεση του Αστικού Χώρου: Η Αθήνα από τον 19ο ως τον 20ο Αιώνα*, Στο Μπυρζέλ Γκυ (επιμ.) 1989, *Η Νεοελληνική Πόλη*, Εξάντας, Αθήνα

418. Σκούρτος Μ. & Σοφούλης Κ. 1995, *Προλεγόμενα*, στο: Σκούρτος Μ. -Σοφούλης Κ. (επιμ.) 1995, *Η Περιβαλλοντική Πολιτική στην Ελλάδα*, Τυπωθήτω, Αθήνα

419. Σκούρτος Μ. -Σοφούλης Κ. (επιμ.) 1995, *Η Περιβαλλοντική Πολιτική στην Ελλάδα*, Τυπωθήτω, Αθήνα

420. Σπανού Καλλιόπη 1995, *Δημόσια Διοίκηση και Περιβάλλον*, στο: Σκούρτος Μ. -Σοφούλης Κ (επιμ.), *Η Περιβαλλοντική Πολιτική στην Ελλάδα*, Τυπωθήτω, Αθήνα

421. Σπανού Καλλιόπη 1998, *Περιβαλλοντική Πολιτική, τα Θεσμικά Εργαλεία*, στο: Μοδινός-Ευθυμιόπουλος Η. Επιμ. 1998, *Οικολογία και Επιστήμες του Περιβάλλοντος*, Στοχαστής - ΔΙΠΕ, Αθήνα

422. Σταμάτης Κώστας 1995, *Βιώσιμη Ανάπτυξη και Οικολογική Διάσταση της Ιδιότητας του Πολίτη*, Περ. Νόμος Και Φύση, Τ. 1/1995, το 2, Σάκκουλας.

423. Στάμου Κ. & Μαρούγκα Α. 1995, *Η Επιστήμη της Οικολογίας και η Πρακτική του Οικολογικού Κινήματος*, Νέα Οικολογία, τ. 127

424. Σταυρακάκης Γιάννης (επιμ.) 1998α, *Φύση, Κοινωνία και Πολιτική*, Νήσος, Αθήνα

425. Σταυρακάκης Γιάννης 1993, *Για μια Πρώτη Προσέγγιση του Οικολογικού Πολιτικού Χώρου*, Περ. Διαβάζω, τ. 318, 15 Σεπτ. 1993

426. Σταυρακάκης Γιάννης 1997α, *Από τη Συνάρθρωση στην Εξάρθρωση: Η Θεωρητική Πορεία του Ernesto Laclau και η Πολιτική της Ριζοσπαστικής Δημοκρατίας (εισαγωγή)*, στο: Laclau Ernesto 1997, *Για την Επανάσταση της Εποχής μας*, Νήσος, Αθήνα

427. Σταυρακάκης Γιάννης 1997β, *Σημειώσεις για την Πράσινη Ιδεολογία Ι: Το Ζήτημα της Εμφάνισης*, Οικοτοπία τ.6 (νέα περίοδος)

428. Σταυρακάκης Γιάννης 1998β, *Σημειώσεις για την Πράσινη Ιδεολογία ΙΙ: Το Ζήτημα της Δομής*, Οικοτοπία τ. 7 (νέα περίοδος)

429. Σταυρακάκης Γιάννης 1999, *Φύση και Επιστημονικός Λόγος στις Νεωτερικές Κοινωνίες: Το Επιχείρημα της Κατασκευής*, στο: Λουλούδης Λ. , Γεωργιάδου Β. & Σταυρακάκης Γ. 1999, *Φύση, Κοινωνία, Επιστήμη στην Εποχή των "Τρελών Αγελάδων", Διακινδύνευση και Αβεβαιότητα*, Νεφέλη, Αθήνα

430. Σταυρογιάννη Λούλη 2001, *Αποτυπώνεται και στο Σύνταγμα η Εξυπηρέτηση της Εκλογικής Πελατείας!*, Η ΑΥΓΗ, 11-2-2001

431. Στογιάννης Βαγγέλης 1994 , *Περί τροφίμων και φυτοφαρμάκων*, Νέα Οικολογία, τ.122

432. Συλλογικό 1990, *Οικολογία, Πόλη, Αυτοδιοίκηση*, Γραφείο Οικολογικής Πληροφόρησης, Αθήνα

433. Συλλογικό 1995, *Τιμή Γεωργίου Κ. Βλάχου*, Σάκκουλας, Αθήνα

434. Σύνδεσμος Ελλήνων Περιφερειολόγων (ΣΕΠ) 1985, *Αποκέντρωση, Προϋπόθεση για την Ανάπτυξη*, Πρακτικά Συνεδρίου, έκδοση του ΣΕΠ, Αθήνα

435. Σχίζας Γιάννης 1985, *Καταναλωτισμός και Ποιότητα Ζωής*, Νέα Οικολογία, τ. 6

436. Σχίζας Γιάννης 1988, *Η Ανάπλαση της Πόλης*, Νέα Οικολογία, τ. 41

437. Σχίζας Γιάννης 1991, *Ο Υμηττός*, Στοχαστής, Αθήνα

438. Σχίζας Γιάννης 1993α, *Η Αριστερά Σήμερα: Η Ανάγκη μιας Οικολογικής Αναθεμελίωσης*, στο: Αλαβάνος Α. κ.α. 1993 *14 Κείμενα για την Αριστερά*, Ερωδιός, Αθήνα

439. Σχίζας Γιάννης 1993β, *Συμβολή στην Ιστορία του Ελληνικού Οικολογικού Κινήματος*, Οικοτοπία, τ. 23 (α' περίοδος)

440. Σχίζας Γιάννης 1997α, *Μια Οικολογική Προσέγγιση Της Γεωργίας*, Εφ. Εποχή, 5-1-1997

441. Σχίζας Γιάννης 1997β, *Αγρότες των Πόλεων*, Οικοτοπία, τ. 3 (νέα περίοδος)

442. Σχίζας Γιάννης 1997γ, *Οικολογία και Οικονομία*, Οικοτοπία, τ. 6 (νέα περίοδος)

443. Σχίζας Γιάννης 1999, *Προσωπικό Αρχείο Κινημάτων Πολιτικής Οικολογίας*, Αθήνα

444. Σχίζας Γιάννης 2000α, *Η Σχετικότητα του Πολεοδομικού Χώρου*, Η ΑΥΓΗ, 12-7-2000

445. Σχίζας Γιάννης 2000β, *Η Συμμετοχή Ελλήνων Διανοούμενων στο Οικολογικό Κίνημα*, ιδιωτική επικοινωνία, Αθήνα, 20-11-2000.

446. Σχίζας Γιάννης, 1998, *Ο Άλλος Τουρισμός*, Εναλλακτικές Εκδόσεις & Οικοτοπία, Αθήνα

447. ΤΑ ΝΕΑ 1995, 21-3-1995

448. ΤΑ ΝΕΑ 1997, 29-4-1997

449. ΤΑ ΝΕΑ1998α, 5-11-1998

450. ΤΑ ΝΕΑ1998β, 7-7-1998

451. ΤΕΕ & XVI Διεύθυνση Της Ευρωπαϊκής Επιτροπής 1993, *Αναγκαίες Δράσεις για την Προστασία του Περιβάλλοντος στην Ελλάδα*, Αθήνα

452. ΤΕΕ 1981, *Πρακτικά Συνεδρίου για την Ανάπτυξη της Ελλάδας*, τ. 1, έκδοση ΤΕΕ, Αθήνα

453. Τομπάζης Αλέξανδρος 1996, *Βιοκλιματική Αρχιτεκτονική*, στο Μοδινός (επιμ.) 1996, *Ενέργεια και Περιβάλλον στη Βιομηχανική και Μεταβιομηχανική Κοινωνία*, ειδική έκδοση της Νέας Οικολογίας και της Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς, Αθήνα

454. Τρίτσης Αντώνης 1981, *Για ένα Νέο Μοντέλο Ανάπτυξης της Χώρας*, στο: ΤΕΕ 1981, *Πρακτικά Συνεδρίου για την Ανάπτυξη της Ελλάδας*, τ. 1, έκδοση ΤΕΕ, Αθήνα

455. Τρούμπης Ανδρέας 1985, *Η Οικοδόμηση Μιας Επιστήμης*, Νέα Οικολογία τ. 5

456. Τσάλτας Γρηγόρης 1990β, *Ο Εκδημοκρατισμός των Σύγχρονων Διεθνών Σχέσεων και το Δίκαιο του Περιβάλλοντος*, στο: Σαμιώτης - Τσάλτας 1990, *Διεθνής Προστασία του Περιβάλλοντος*, τ.1. Παπαζήσης, Αθήνα

457. Τσάλτας Γρηγόρης 1990α, *Εισαγωγή*, στο: Σαμιώτης - Τσάλτας 1990, *Διεθνής Προστασία του Περιβάλλοντος*, τ.1. Παπαζήσης, Αθήνα

458. Τσαντίλης Δήμος 1993, *Αχελώος, Ιστορία Δίχως Τέλος*, Νέα Οικολογία τ. 109

459. Τσαντίλης Δήμος 1997, *Φόροι, Εργασία, Περιβάλλον*, Αυγή, 29/6/1997

460. Τσαντίλης Δήμος 1998, *Οικολογία και Αισθητική: Η Έννοια του Τοπίου*, στο: Μοδινός - Ευθυμιόπουλος Η. (επιμ.) 1998, *Οικολογία και Επιστήμες του Περιβάλλοντος*, Στοχαστής - ΔΙΠΕ, Αθήνα

461. Τσαούσης Δημήτριος 1970, *Η Ιδεολογία Της Αναπτύξεως*, Έκδοση Του Συγγραφέα, Αθήνα

462. Τσεκούρας Γιώργος - Σακιώτης Γιάννης 1995, *Αειφόρες Ευρωπαϊκές Πόλεις*, ανέκδοτη έκθεση, Αθήνα

463. Τσεκούρας Γιώργος 1996, *Η Ολοκληρωμένη Διαχείριση των Παράκτιων και Νησιωτικών Περιοχών*, Νέα Οικολογία τ. 146

464. Τσουκαλάς Κωνσταντίνος 1994, *Οικολογικά Αδιέξοδα: Διαιρετές Πολιτικές για ένα Αδιαίρετο Πρόβλημα*, στο: Ρόκος (Επιμ.) 1994, *Επιστήμες και Περιβάλλον στα Τέλη του Αιώνα, Προβλήματα και Προοπτικές*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα

465. Υπουργείο Γεωργίας 1992, *Η Γεωργία μας*, ειδική έκθεση, Αθήνα

466. Υπουργείο Γεωργίας 1994, *Προσωρινά Στοιχεία Παραγωγής Κυριότερων Δασικών Προϊόντων έως και το 1993*, Αθήνα

467. Υπουργείο Γεωργίας 1998, *Πρακτικά Δ' Συνόδου Συμβουλίου Αγροτικής Πολιτικής (3..4.1998), με θέμα τη Διαχείριση της Αγροπεριβαλλοντικής Πολιτικής*, ανέκδοτος τόμος, Αθήνα

468. Υπουργείο Γεωργίας 1999, *Κανονισμός 950/97 της Ε.Ε.*, www.minagric.gr, 20 Ιουνίου 1999

469. Υφαντής Σταύρος 1997, *Σέιχ-Σου, Χρονικό Ενός Προαναγγελθέντος Θανάτου*, Οικοτοπία, τ.5 (νέα περίοδος)

470. Υφαντής Σταύρος 1999, *Νέστος, Ένα Ποτάμι Στερεύει*, Οικοτοπία, τ.12 (νέα περίοδος)

471. Φλέηβιν Κρίστοφερ - Νίκολας Λένσεν 1993, *Προς μια Πράσινη Ενεργειακή Οικονομία*, Νέα Οικολογία τ.102

472. Φλογαΐτη Ευγενία 1993, *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση*, Ελληνικές Πανεπιστημιακές Εκδόσεις, Αθήνα

473. Φωτόπουλος Τάκης 1985, *Εξαρτημένη Ανάπτυξη, η Ελληνική Περίπτωση*, Εξάντας, Αθήνα

474. Φωτόπουλος Τάκης 1989, *Το Τέλος της Οικονομίας της Ανάπτυξης, Το Τέλος Ενός Μύθου;*, Οικοτοπία τ. 3-4 (α' περίοδος)

475. Φωτόπουλος Τάκης 1993, *Οι Οικονομικές Βάσεις της Οικολογικής Δημοκρατίας*, Κοινωνία και Φύση, τ. 3

476. Φωτόπουλος Τάκης 1994, *Ανάπτυξη ή Δημοκρατία*; Κοινωνία και Φύση, τ. 7

477. Φωτόπουλος Τάκης 1998, *Άνοδος και Πτώση του Οικολογικού Κινήματος*, Ελευθεροτυπία, 10-10-1998

478. Χαραλάμπης Δημήτρης 1996 (β' έκδοση), *Πελατειακές Σχέσεις και Λαϊκισμός, η Εξωθεσμική Συναίνεση στο Ελληνικό Πολιτικό Σύστημα*, Εξάντας, Αθήνα

479. Χάρη Κατερίνα 1992, *Βιοκλιματική Αρχιτεκτονική*, Νέα Οικολογία, τ.95

480. Χαροκόπου Τζελίκα 1990, *Το Δικαίωμα στην Περιβαλλοντική Πληροφόρηση*, Νέα Οικολογία, τ. 73

481. Χατζημπίρος Κίμων 1994, *Η Συμβολή των Νέων Τεχνολογιών στη Μείωση της Περιβαλλοντικής Υποβάθμισης*, Νέα Οικολογία τ. 113

482. Χατζημπίρος Κίμων 1997, *Ελληνική Φύση και Παράγοντες Υποβάθμισης*, στο: Καραφωτιάς Π. (Επιμ.) 1997, *Το Δικαίωμα στο Περιβάλλον, Προσβολές και Προστασία του*, Σάκκουλας, Αθήνα

483. Χατζημπίρος Κίμων 1998, *Θέματα Συστημικής Οικολογίας*, στο: Μοδινός Μ. - Ευθυμιόπουλος Η. (επιμ.) 1998, *Οικολογία και Επιστήμες του Περιβάλλοντος*, Στοχαστής - ΔΙΠΕ, Αθήνα

484. Χατζημπίρος Κίμων 2001, *Άρθρο 24, στο Τέλος μιας Άγονης Διαμάχης*, Δαίμων της Οικολογίας τ.1

485. Χατζοπούλου Ελισάβετ 1994, *Ποιος Προστατεύει τους Ελληνικούς Υγρότοπους;*, Νέα Οικολογία τ.114

486. Χλωμούδης Κώστας 1997, *Οι Αντι-οικολογικές Επενδύσεις στην Υποδομή των Μεταφορών*, Οικοτοπία τ. 2 (νέα περίοδος)

487. Χρηστάκης Χρήστος - Παρασκευόπουλος Γιάννης 1994, *Τα Σκουπίδια της Αθήνας και το Θριάσιο*, Νέα Οικολογία, τ.95

488. Ψωμάς Στέλιος 1988, *Ποια Πολιτική Οικολογία;*, Νέα Οικολογία, τ.39

489. Ψωμάς Στέλιος 1993, *Πύλος, Παραμονή Εκλογών*, Νέα Οικολογία, τ.109